ИЗДАНИЯ НА НАРОДНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ
№ 31

ГОДИШНИКЪ
НА
НАРОДНИЯ МУЗЕЙ

КНИГА V
(1926—1931)

ANNUAIRE
DU
MUSÉE NATIONAL BULGARE

TOME V
(1926—1931)

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1933

СЪДЪРЖАНИЕ

стр.

Народниятъ музей презъ 1926—31 г. Служебенъ отчетъ отъ директора на музея **Р. Поповъ** 1

Р. Роповъ, Изследване върху фосилнитѣ и субфосилни останки отъ рода Canis въ България. Приносъ къмъ изучване предисторическата бозайна фауна на България 39

В. Миковъ, Селищна могила въ с. Габарево 83

Н. Петковъ, Могилата Околъ-глава при с. Гниляне 115

Г. И. Кацаровъ, Антични паметници изъ България 147

Д. Дечевъ, Антични надписи 153

Ив. Велковъ, Стари селища и градища южно отъ Сакаръ-планина. Материали за археологическа карта на България 169

Кр. Миятевъ, Разкопкитѣ въ Преславъ презъ 1930 г. 189

Н. Мавродиновъ, Проучване на църквата въ „Вънкашния градъ" на Преславъ 223

В. Иванова, Проучване на църквата Гебе-Клисе 229

Прот. Ив. Гошевъ, Българо-гръцки литургически фрагментъ отъ стария Преславъ . . . 233

Кр. Миятевъ, Старобългарски надгробенъ надписъ отъ XIV в. 253

Д. Цончевъ и Т. Николовъ, Нови разкопки въ крепостьта „Трапезица" — В. Търново 257

В. Иванова, Неиздадени църкви въ Югозападна България 261

Н. Мавродиновъ, Църкви и монастири въ Мелникъ и Роженъ 285

Арх. Д-ръ Ал. Рашеновъ, Заздравяване и реставриране на църквата Св. София въ София 307

Велико Йордановъ, Какъ сж възникнали нашитѣ музеи 317

N. A. Mouchmov, Un grand trésor numismatique de Réka-Devnja (Marcianopolis). Отдѣлно приложение.

INHALTSVERZEICHNIS

Seite

Das Nationalmuseum in den Jahren 1926—31. Amtlicher Bericht des Museumsdirektors **Raphael Popov** 1

Raphael Popov, Forschungen über die fossilen und subfossilen Reste vom Canis in Bulgarien. Ein Beitrag zur Erforschung der vorhistorischen Säugetiere in Bulgarien 39

Wasil Mikov, Hügelsiedlung im Dorfe Gabarewo 83

Nedeltscho Petkov, Die Hügelsiedlung „Okol-glava" bei dem Dorfe Gniljane 115

Gawril I. Kazarov, Antike Denkmäler aus Bulgarien 147

Dimitri Detschev, Antike Inschriften 153

Iwan Welkov, Alte Ansiedlungen und Festungen südlich von Sakar-Planina. Materialen für die archäologische Karte Bulgariens 169

Krsto Mijatev, Ausgrabungen in Preslav im J. 1930 189

Nikola Mawrodinov, Ein Beitrag zur Erforschung der Kirche in der „Äusseren Stadt" von Preslav 223

Wera Iwanowa, Ein Beitrag zur Erforschung der Kirche „Gebe-Klisse" 229

Prot. Iwan Goschev, Ein bulgarisch-griechisches liturgisches Fragment aus der alten Stadt Preslav 233

Krsto Mijatev, Eine altbulgarische Inschrift aus dem XIV. Jahrh. 253

D. Zontschev und T. Nikolov, Neue Ausgrabungen in der Festung Trapesiza in Tirnowo . . 257

Wera Iwanowa, Unbekannte Kirchen in Süd-westbulgarien 261

Nikola Mawrodinov, Kirchen und Klöster in Melnik und Rožen 285

Arch. D-r Alexander Raschenov, Verstärkung und Wiederherstellung der Kirche Sveta Sofia in Sofia 307

Weliko Iordanov, Wie unsere Museen entstanden sind 317

N. A. Mouchmov, Un grand trésor numismatique de Réka-Devnja (Marcianopolis). Sonderbeilage.

НАРОДНИЯТЪ МУЗЕЙ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД.

I. ПЕРСОНАЛЪ

Презъ периода отъ 1926—1931 год. станаха следнитѣ промѣни въ персонала на Народния музей:

1. Съ царски указъ № 189 отъ 20. XI. 1928 г. бѣ уволненъ директорътъ на музея Андрей Протичъ.

2. На 20. XII. 1928 год. съ царски указъ № 206 бѣ назначенъ за директоръ на Народния музей проф. Г. И. Кацаровъ.

3. На 1 юлий 1929 год. съ царски указъ № 141 отъ 28. VI. 1929 г. бѣ уволненъ проф. Г. И. Кацаровъ и на негово мѣсто бѣ назначенъ за директоръ уредника на предисторическия отдѣлъ Р. Поповъ.

4. Съ заповѣдь № 834 отъ 28. мартъ 1930 г. бѣ уволненъ асистента Василъ Миковъ, който съ заповѣдь № 3162 отъ 29 септемврий 1930 г. бѣ възстановенъ отново на служба въ музея и съ заповѣдь № 2357 отъ 14. VII. 1931 г. бѣ назначенъ за уредникъ на предисторическия отдѣлъ.

5. Съ сѫщата заповѣдь командирования на занятие въ музея Никола Мавродиновъ отъ Пловдивската Народна Библиотека на 28. V. 1928 год., биде назначенъ за асистентъ и заведующъ художествения отдѣлъ.

6. Съ заповѣдь № 4416 отъ 1. XI. 1931 г. бѣ уволненъ по подаване оставка уредника на Нумизматичния отдѣлъ Н. А. Мушмовъ.

7. На 9. VII. 1926 г. съ заповѣдь № 1812 бѣ уволнена секр.-счетоводителката Н. Сарикова, като на нейно мѣсто биде назначена съ сѫщата заповѣдь Н. Тодорова.

8. По болесть бѣ уволнена секр.-счетоводителката Н. Тодорова на 15. XII. 1926 г. като на нейно мѣсто биде назначена съ заповѣдь № 4226 с. год. Е. Гроздева. Последната биде уволнена на 28. XII 1928 г. по подаване на оставка.

9. За секр.-счетоводитель бѣ назначенъ на 28. XII. 1928 г. Михаилъ Масларски, който бѣ уволненъ на 30. XII. 1931 г. съ заповѣдь № 4024 с. г. и на негово мѣсто назначенъ съ заповѣдь № 5472 отъ 2. XII. 1931 г. Никола П. Панковъ.

10. На занятие въ Народния музей на 16. IX. 1926 г. съ заповѣдь № 2702 с. г. бѣ командированъ учительтъ Сергей Покровски, а на 27. X. с. г. бѣ командированъ на занятие Янко Тодоровъ, който продължи да работи до мартъ 1928 г., когато премина на друга длъжность. Отъ 1. X. 1928 г. бѣ командированъ отъ Варненската мѫжка гимназия учительтъ Ст. Андреевъ съ писмо № 27905 с. г. На 3. VII. 1929 г. бѣ командированъ на работа въ музея художникътъ Ас. Бѣлковски, за да реставрира старитѣ икони. На 29. IX. 1931 г. бѣ командирована на работа учителката Лили Атанасова съ заповѣдь № 3682 отъ 26. IX. с. г.

11. Асистентката В. Иванова специализира две години въ Парижъ византийска археология при проф. Г. Мийе (Зап. № 3348. 14. X. 1926 и № 3528. 17. IX. 1927.

На 31. XII. 1931 год., дирекцията на Народния музей имаше следниятъ съставъ: Директоръ Р. Поповъ, делегати на М-вото на Н. П. въ музейниятъ комитетъ — Проф. В. Н. Златарски и проф. Б. Филовъ; уредникъ на предисторическия отдѣлъ В. Миковъ; уредникъ на старовѣковния отдѣлъ Д-ръ Ив. Велковъ; уредникъ на срѣдновѣковния отдѣлъ Д-ръ Кр. Миятевъ, неговъ асистентъ В. Иванова; за уредникъ на художествения отдѣлъ асистента Н. Мавродиновъ; архитектъ Ал. Рашеновъ; художникъ-копистъ Никола Аврамовъ; фотографъ Г. Трайчевъ; дърводѣлецъ-препараторъ К. Витановъ; секр.-счетоводитель Н. Панковъ; единъ писарь; 4 нагледници и 3 стражари.

Вънъ отъ музея, презъ периода отъ 1926—1931 г., за уредници на мѣстнитѣ музейни сбирки бѣха следнитѣ лица: 1) уредникъ на музея при археологическото д-во въ гр. Варна — К. Шкорпилъ; 2) уредникъ на музея при археологическото д-во въ Ст. Загора — Ат. Кожухаровъ; 3) уредникъ на музея при читалището въ Търново — Т. Николовъ; 4) уредникъ на музея при археологическото д-во въ Шуменъ — Ив. Молловъ; 5) уредникъ на музея при археологическото д-во въ Разградъ — Ан. Явашевъ; 6) уредникъ на музея Ал. Константиновъ въ Свищовъ — Ст. Стефановъ; 7) уредникъ на музейната сбирка въ Бургасъ — Ив. Панделеевъ; 8) уредникъ на музейната сбирка въ Казанлъкъ — П. Топузовъ, който почина презъ юлий 1930 г. и сега музейната сбирка е безъ уредникъ.

Като представители на Народния музей въ провинцията, освенъ горнитѣ уредници, бѣха и следнитѣ лица: за Видинъ — учительтъ В. Атанасовъ, Ломъ — д-ръ Кърджиевъ; Ловечъ — М. х. Недѣлчевъ; Преславъ — Ю. Господиновъ; Карнобатъ — учительтъ Ат. Игнатиевъ; за Пловдивския окрѫгъ директорътъ на Пловдивската Народна Библиотека и Музей — Б. Дяковичъ; за Шуменски окрѫгъ — Ив. Молловъ.

Пазачи на неподвижнитѣ старини презъ сѫщитѣ години имаше въ Търново Никюпъ, Гигенъ, Плиска, Преславъ, Варна Месемврия и Асѣнова крепость.

СЛУЖЕБНА ДЕЙНОСТЬ НА МУЗЕЯ

Презъ последнитѣ шесть години нѣмаше особни преобразувания въ музея, а такива не бѣха и нуждни. Дейностьта на музея се състоеше главно въ довършване и каталогизиране на всички новостжпили предмети и окончателното приготовление на фишитѣ. Отъ друга страна презъ този периодъ и то напоследъкъ бѣха открити нѣкои по-ценни старини, произходящи изключително отъ случайни находки и много малко отъ разкопки.

Постжпилитѣ въ предисторическия отдѣлъ предмети сж инвентаризирани, записани и подредени не само въ фиши, но и на отдѣлни листове по окржзи, — така че всѣки моментъ може да се знае отъ кое селище и какви предмети произхождатъ. Сжщо така всички предисторически находища на колективни и единични находки сж нанесени на карта (1:800000) кждето сж означени не само селищата и находкитѣ на предметитѣ отъ Народния музей, но доколкото това бѣ възможно, и на предметитѣ отъ провинциалнитѣ музеи, съ което се дава още по-голѣма прегледность на всички култури у насъ въ предисторическо време.

Постжпилитѣ отъ 1925 год. насамъ предмети въ отдѣла сж изложени.

Презъ последния периодъ въ старовѣковния отдѣлъ постжпиха покрай дребнитѣ предмети и такива отъ по-голѣмъ интересъ, но въ повечето случаи единични предмети, които сж инвентаризирани. Фишитѣ въ отдѣла окончателно още не сж готови, поради това, че този отдѣлъ е най-голѣмъ.

Новопостжпилитѣ предмети отъ отдѣла сж прибрани въ складоветѣ по липса на мѣсто въ музейното помѣщение.

Въпрѣки многократнитѣ доклади за бавното, но сигурно разваляне на каменнитѣ паметници въ двора около джамията, и до сега не е направено нищо за тѣхното запазване. До сега повече отъ 40 каменни паметници съ надписи сж съвършено унищожени и трѣбва да се заличатъ отъ списъка на музейнитѣ сбирки.

И срѣдновѣковниятъ отдѣлъ презъ последния петгодишенъ периодъ не се обогати съ много предмети, но въ замѣна пъкъ на това нѣкои отъ придобивкитѣ иматъ по-голѣмъ интересъ. Презъ 1926 год. за отдѣла бѣха прибрани отъ Месемврия голѣмъ брой икони и още сжщата година бѣ възложено на художника Никола Таневъ да ги почисти и поправи. По-късно бѣ възложено на художника Ас. Бѣлковски да почисти и закрепи отъ окончателно разрушение тѣзи ценни старини.

Новопридобититѣ предмети и отъ този отдѣлъ не сж изложени.

Въ нумизматическия отдѣлъ постжпиха отъ една само находка при с. Рѣка-Девня, Варненско, 66513 сребърни монети.

Художествениятъ отдѣлъ по липса на кредити не е ималъ възможность съ свои срѣдства да откупува художествени произведения. Той се обогати извънредно много обаче отъ покупкитѣ, които Министерството на Народната Просвѣта направи въ последнитѣ години.

ИЗВЪНМУЗЕЙНА ДЕЙНОСТЬ

Вънъ отъ музея музейниятъ персоналъ освенъ за разкопки е билъ изпращанъ въ различни покрайнини, за да проучи и вземе мѣрки за реставриране и запазване на разни паметници, както следва:

ПРЕЗЪ 1926 ГОД.

№	Кой чиновникъ	де	съ цель
1	А. Протичъ Г. И. Кацаровъ Р. Поповъ Б. Филовъ	Мадара	Да опредѣлятъ бѫдащитѣ разкопки
2	Р. Поповъ	Кунино—Карлуково	По изследване на пещеритѣ
3	Ив. Велковъ	Старо-Ново-село (Пловдивско)	Да рѫководи разкопкитѣ на гробна могила
4	Ив. Велковъ	Мадара	Да рѫководи разкопкитѣ
5	Кр. Миятевъ	Месемврия	По прибиране на старитѣ икони отъ църквитѣ
6	Кр. Миятевъ	Мадара	Да рѫководи разкопкитѣ
7	Кр. Миятевъ Г. Трайчевъ	Карлуково (Луковитско)	Да фотографиратъ старитѣ църкви
8	Н. А. Мушмовъ	Пловдивъ, Татарево (Борисовградско)	Да се запознае съ монетитѣ на тракийскитѣ царе
9	Н. А. Мушмовъ	Варна, Разградъ	Да се запознае съ монетнитѣ сбирки
10	В. Миковъ	Бобошево, Вуково, Дабрава, Габрово (Г.-Джумайско)	Да проучи новооткрититѣ старини — гробница и църква
11	В. Миковъ	Кулско, Бѣлоградчишко и Врачанско	Да изследва и проучи мѣстото за бѫдащи разкопки въ пещеритѣ
12	В. Миковъ	Гигенъ (Никополско) и Карагуй (Плѣвенско)	Да провѣри състоянието на старинитѣ и да изследва скалнитѣ рисунки въ последното село

№	Кой чиновникъ	де	съ цель
13	В. Миковъ	Деветаки-Смочанъ (Ловчанско)	Да се запознае съ открититѣ предисторически старини
14	В. Миковъ	Мадара (Шуменско)	Да нарисува знацитѣ открити при разкопкитѣ върху тухли, керамиди и камъни
15	В. Миковъ	Ловчанско и Троянско	Да изследва и направи сондажи на нѣкои предисторически селища
16	Ал. Рашеновъ	Мадара (Шуменско)	Да направи планъ на новооткрити основи отъ постройка
17	Ал. Рашеновъ	Мадара (Шуменско)	Да направи планове на старинниtѣ постройки, открити при разкопкитѣ
18	Ал. Рашеновъ	Карлуково (Луковитско)	Да направи планове на нѣкои пещери
19	Н. Аврамовъ	Пловдивъ	Да нарисува открититѣ стари фрески въ една гробница

ПРЕЗЪ 1927 ГОД.

№	Кой чиновникъ	де	съ цель
1	А. Протичъ	Търново, Елена, Трѣвна, Дрѣново, Габрово, Свищовъ, Пловдивъ, Станимака, Пазарджикъ, Банско, Мелникъ, Г.-Джумая, Рилски монастиръ, Самоковъ	Да се запознае съ старитѣ църкви, иконопись и кѫщи
2	Р. Поповъ	Мадара (Шуменско)	Да рѫководи разкопкитѣ
3	Р. Поповъ	Бѣлоградчикъ	Да прегледа и се запознае съ открититѣ пещерни материали
4	Ив. Велковъ В. Миковъ	Казанлъкъ	Да изследватъ долината на Тунджа
5	Кр. Миятевъ	Мадара (Шуменско)	Да рѫководи разкопкитѣ
6	В. Миковъ	Дьовленско	Да прегледа и се запознае съ открититѣ пещерни материали

№	Кой чиновникъ	де	съ цель
7	В. Миковъ	Рабиша (Бѣлоградчишко)	Да проучи и снеме пещернитѣ рисунки отъ пещерата Магура
8	Ал. Рашеновъ	Казанлъкъ	За оправяне регулацията около кѫщата на Ст. Хаджиевъ, за да бѫде тя запазена
9	Ал. Рашеновъ	Преславъ—Мадара	Снемане планъ на разкопкитѣ
10	Ал Рашеновъ С. Покровски	Месемврия	По разучване църквитѣ
11	Ал. Рашеновъ С. Покровски	Видинъ	По снемане плана на крепостната стена
12	Ал. Рашеновъ	Преславъ	Снемане планъ на разкопкитѣ

ПРЕЗЪ 1928 ГОД.

1	А. Протичъ Ал. Рашеновъ	Видинъ	Да провѣрятъ и спратъ рушението на старата крепость
2	Р. Поповъ	Мадара (Шуменско)	Да рѫководи разкопкитѣ
3	Ив. Велковъ	Мадара (Шуменско)	Да рѫководи разкопкитѣ
4	Кр. Миятевъ	Преславъ	Да рѫководи разкопкитѣ
5	Кр. Миятевъ	Пловдивъ	Да се запознае съ новооткрити старини
6	Н. А. Мушмовъ	Варна	Да прегледа монетната сбирка
7	В. Миковъ	Ямболъ	Да следи и прибере предметитѣ открити въ селищната могила
8	В. Миковъ	Мадара (Шуменско)	Да рѫководи разкопкитѣ
9	Ал. Рашеновъ	Дупница, Г.-Баня	Да направи планъ на стара църква
10	Ал. Рашеновъ С. Покровски	Месемврия	Да направятъ подробни планове на старитѣ църкви и да закрепятъ нѣкои отъ тѣхъ.

№	Кой чиновникъ	де	съ цель
11	Ал. Рашеновъ С. Покровски	Преславъ, Мадара	По закрепване и правене планове на разкопкитѣ
12	Г. Трайчевъ	Търново, Троянския м-ръ, Преславъ, Шуменъ, Мадара	Да направи фотографически снимки

ПРЕЗЪ 1929 ГОД.

№	Кой чиновникъ	де	съ цель
1	Р. Поповъ	Деветаки—Ловечъ	Да изследва пещерата при Деветаки и прегледа предисторическитѣ материали въ Ловчанската музейна сбирка
2	Р. Поповъ	Енджe, Теке-Козлуджа	Да ржководи разкопкитѣ
3	Р. Поповъ	Кеманларъ-Махзаръ-Паша-Теке	Да проучи предисторическитѣ паметници
4	Ив. Велковъ	Дуванлий	Да ржководи разкопкитѣ
5	Кр. Миятевъ	Търново, Шуменъ, Преславъ	Да проучи нѣкои старини
6	Кр. Миятевъ Ал. Рашеновъ	Шуменъ—Преславъ	По закрепване на новооткрититѣ старини въ Преславъ
7	Н. А. Мушмовъ	Девня	Да проучи мѣстото, дето се намѣриха сребърни монети
8	В. Миковъ	Габаре (Б.-Слатинско)	Да разкопае мѣстото дето бѣха намѣрени основитѣ на римска вила
9	В. Миковъ	Пловдивъ, Ст.-Загора, Търново, Преславъ, Шуменъ, Разградъ, Русе, Плѣвенъ	Да се запознае съ материалитѣ отъ предисторическата епоха въ музейнитѣ сбирки
10	В. Миковъ	Фердинандъ, Г. Лука, Превала, Търговище, Чупрене, Върбово	Да проучи пещеритѣ въ предпланинитѣ на Бѣлоградчишко, Фердинандско и Видинско

№	Кой чиновникъ	де	съ цель
11	В. Миковъ	Александрово (Ловчанско) и М. Бресница (Тетевенско)	Да направи разкопки въ могилнитѣ некрополи
12	В. Миковъ	Търговище—Д. Ломъ	Да направи разкопки въ пещеритѣ Темна дупка и Сухи печъ
13	В. Иванова	Мадара, Абоба, Варна	Да се запознае съ откриритѣ старини
14	В. Иванова	Иваново (Русенско)	Да провѣри плановетѣ на старитѣ църкви
15	В. Иванова Н Мавродиновъ	Endже (Шуменско)	Да ржководятъ разкопкитѣ
16	Ал. Рашеновъ	Плѣвенъ	Да направи планове на старитѣ църкви
17	Ал. Рашеновъ	Рила—Бобошево	Да направи планове на старитѣ църкви
18	Ст. Андреевъ	Наученъ (Н.-Загорско), Ендже (Шуменско)	Да ржководи разкопкитѣ
19	Н. Мавродиновъ С. Покровски	Търново, Преславъ, Червенъ	Да провѣрятъ плановетѣ на старитѣ църкви

ПРЕЗЪ 1930 ГОД.

№	Кой чиновникъ	де	съ цель
1	Р. Поповъ	Русе, Разградъ, Шуменъ, Попово, Пловдивъ, Ст.-Загора	Да прегледа музейнитѣ сбирки
2	Р. Поповъ	Русе, Разградъ, Kеманларъ, Мадара, Шуменъ, Преславъ	За проучване на предисторически материали
3	Р. Поповъ Н. А. Мушмовъ	Г.-Джумая, Неврокопъ	Да проучатъ на самото мѣсто новооткрититѣ старини
4	Р. Поповъ	Мумджиларъ—Разградъ	Да ржководи разкопкитѣ при Мумджиларъ
5	Ив. Велковъ	Пловдивъ, Ст.-Загора, Бургасъ, Варна, Шуменъ	Да събере сведения за могилни находки

№	Кой чиновникъ	де	съ цель
6	Ив. Велковъ	Дуванлий	Да рѫководи разкопкитѣ
7	Кр. Миятевъ	Преславъ—Плиска	Да рѫководи разкопкитѣ
8	Н. А. Мушмовъ	Варна	Да проучи разкопкитѣ въ с. Река-Девня
9	В. Иванова Н. Мавродиновъ	Колуша, Периволъ, Земенски м-ръ, Слокощица	Да провѣрятъ плановетѣ на старитѣ църкви
10	В. Иванова Н. Мавродиновъ	Лютибродъ (Врачанско), Бѣлово, Мехомия, Банско, Неврокопъ	Да проучатъ и снематъ планове на старитѣ църкви
11	В. Иванова	Преславъ	Да рѫководи разкопкитѣ
12	Ст. Андреевъ	Ески-Джумая, Котелъ	Да изследва старини
13	С. Покровски	Хисаря — Асѣнова крепость	Да направи планове на крепоститѣ

ПРЕЗЪ 1931 ГОД.

1	Р. Поповъ	Бѣлоградчикъ, Видинъ, Свищовъ, Русе, Преславъ, Шуменъ, с. Девня Варна	Да се запознае съ предисторическитѣ материали и да прегледа състоянието на музейнитѣ сбирки
2	Р. Поповъ	Деветаки, Ловечъ, Троянъ, Голѣма-Желѣзна	Да проучи пещеритѣ, въ които има следи отъ пещерния човѣкъ
3	Ив. Велковъ Ал. Рашеновъ	с. Мезекъ	Да направятъ разкопки и планъ на новооткритата могилна гробница
4	Кр Миятевъ	Преславъ, Шуменъ	Да рѫководи разкопкитѣ
5	В. Миковъ	с. Мезекъ	Да рѫководи разкопкитѣ около могилата Малъ-тепе

№	Кой чиновникъ	де	съ цель
6	Ал. Рашеновъ	Месемврия	Да реставрира старитѣ църкви
7	Ал. Рашеновъ	Русе, Червенъ	Въ свързка съ закрепване и реставриране на старинитѣ
8	Ал. Рашеновъ	Търново	Въ свързка съ реставриране на старитѣ църкви
9	С. Покровски	Гигенъ, Преславъ	Да снеме плановетѣ на градището въ Гигенъ и на новооткрититѣ дворци въ Преславъ
10	В. Иванова	Лютибродъ, Садовецъ	Да проучи старитѣ църкви
11	Ст. Андреевъ	Брѣзникъ, Гигенъ, Ласкаръ, Фердинандъ	Да проучи и прибере открититѣ старини
12	Г. Трайчевъ	Търново, Ловечъ, Дуванлий, Мезекъ, Г.-Джумая, Св. Врачъ, Мелникъ	Да направи снимки на стари църкви и новооткрити паметници.

II. НАЛИЧНОСТЬ НА ПАМЕТНИЦИТѢ И ХУДОЖЕСТВЕНИТѢ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ВЪ ОТДѢЛИТѢ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД.

Таблица I

Паметници и художествени произведения	Отдѣли					
	Предисторически	Старовѣковенъ	Срѣдновѣковенъ	Нумизматиченъ	Художественъ	Всичко
На 31 XII. 1925 год.	5,115	5,441	2,147	43,366	831	56,870
Постжпили презъ 1926 год.	32	40	74	268	7	421
„ „ 1927 „	9	21	6	20	17	73
„ „ 1928 „	124	28	10	431	63	656
„ „ 1929 „	109	49	30	65,581	10	65,779
„ „ 1930 „	3	67	15	3,410	1	3,496
„ „ 1931 „	208	120	60	139	13	540
На 31 декемврий 1931 „	5,600	5,766	2,342	113,215	1,005	127,835

Таблица II

ПРЕДИСТОРИЧЕСКИ ОТДѢЛЪ НА 31. XII. 1931 ГОД.

Предмети отъ глина	1,921
„ „ камъкъ и кремъкъ	1,728
„ „ кости и рога	1,959
Накити отъ черупки, зѫби и пр.	173
Предмети отъ медь	102
„ „ бронзъ	488
„ „ желѣзо	114
„ „ сребро	34
Предмети отъ злато и др.	81
Всичко	5,600

Таблица III

СТАРОВѢКОВЕНЪ ОТДѢЛЪ НА 31. XII. 1931 ГОД.

Каменни статуи и фрагменти	176
Оброчни плочки	828
Надписи гръцки	349
Надписи латински	221
Разни паметници отъ камъкъ	281
Предмети отъ глина	942
„ „ бронзъ	1,154
„ „ сребро	337
„ „ злато	280
Геми	177
Разни	977
Всичко	5,733

Таблица IV

СРѢДНОВѢКОВЕНЪ ОТДѢЛЪ НА 31. XII. 1931 ГОД.

Накити	570
Надписи	124
Архитектурни фрагменти	321
Предмети за лична и домашна употрѣба	11
Щампи	6
Икони	322
Сѫдове	133
Орѫжия	285
Църковни старини	93
Керамични фрагменти	96
Кръстове	121
Фрески оригинални	30
Разни предмети	230
Всичко	2,342

Материали въ края на 31. XII. 1931 година: 704 копия отъ заглавки, заставки, миниатюри, стенописи, планове, чертежи и изгледи на стари кѫщи, църкви, монастири и джамии.

Таблица V

НУМИЗМАТИЧЕНЪ ОТДѢЛЪ НА 31. XII. 1931 ГОД.

Видъ на монетитѣ	Златни	Сребърни	Бронзови	Билонови	Оловни печати	Банкноти	Никелъ	Всичко
Гръцки	78	2,414	11,209	23	—	—	—	13,724
Римски	111	89,025	11,002	67	—	—	—	10,205
Византийски	366	195	1,491	—	—	—	—	2,052
Български	—	1,474	265	—	—	—	1	1,740
Югославянски	—	265	16	—	—	—	—	281
Турски	45	1,939	75	39	—	—	—	2,098
Срѣдновѣковни	69	1,000	467	—	—	—	—	1,536
Руски	3	159	171	—	—	—	—	338
Разни дубликати	—	210	765	—	—	—	—	975
Оловни печати и теглилки	—	—	—	—	151	—	—	151
Бронзови печати	—	—	—	—	9	—	—	9
Възпоменателни медалиони	1	23	35	—	—	—	—	59
Български модерни	1	2	—	—	—	—	—	3
Банкноти	—	—	—	—	—	44	—	44
Всичко	677	86,587	25,479	129	159	44	1	113,215

Таблица VI

ХУДОЖЕСТВЕНЪ ОТДѢЛЪ НА 31. XII. 1931 ГОД.

Маслени картини	279
Акварели	135
Пастели	8
Рисунки	475
Радирунги	95
Литографии	15
Склуптури	48
Всичко	1,005

III. НАРАСТВАНЕ НА ОТДѢЛИТѢ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД.

Въ сравнение съ другитѣ години презъ последния периодъ въ отдѣлитѣ сѫ постѫпили незначителни и сравнително малъкъ брой предмети (съ изключение на нумизматичния отдѣлъ), които сѫ отъ покупки и разкопки.

Таблица VII

ПРЕДМЕТИ ПОСТЖПИЛИ ВЪ ОТДѢЛИТѢ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД.

Предисторически отдѣлъ	Старовѣковенъ отдѣлъ	Срѣдновѣковенъ отдѣлъ	Нумизматиченъ отдѣлъ	Художественъ отдѣлъ	Всичко
485	325	195	69849	113	70,967

А. ПРЕДИСТОРИЧЕСКИ ОТДѢЛЪ

Презъ периода отъ 1926—1931 г. въ отдѣла се забелязва едно значително намаление на постжпване на предмети въ сравнение съ периода 1922—1925 год. Това се дължи на обстоятелството, че не сж направени продължителни и системни разкопки съ изключение на нѣколко надгробни могили и пещери. Отдѣлътъ презъ това време се е увеличилъ само съ 485 предмета.

Повечето отъ постжпилитѣ презъ първата година предмети сж купени, а само 5 сж отъ сондажни разкопки въ Деветашката пещера. По-важни отъ тѣхъ, като колективни гробни могилни находки сж: една бронзова каничка, сребърни гривни и накити и две златни обеци отъ Крънъ (Казанлъшко), спирални бронзови гривни и украси отъ халщатската епоха отъ с. Надежда (Ловчанска околия).

Постжпилитѣ презъ 1927 г. предмети сж купени и произхождатъ отъ различни краища изъ Ловчанска околия, между които по-интересни сж желѣзнитѣ върхове за копия и ножове отъ латенска епоха.

Презъ 1928 г., обаче, не е купенъ нито единъ предметъ за отдѣла: една незначителна часть сж събрани изъ различни покрайнини, а другата по-голѣма — кременни върхове за стрели, ножове, бойни топки, предмети отъ кость и рогъ, произхождатъ отъ разкопкитѣ при Мадара.

Всички предмети, постжпили презъ 1929 год., произхождатъ изключително отъ разкопки и нито единъ отъ покупка; като по-интересни сж: бронзовиятъ върхъ за копие отъ Саранци, златната диадема, медната юзда и върхове за стрели отъ могилата при Ендже — Шуменско, както и халщатскитѣ находки отъ с. Надежда (Ловчанска ок.) и М.-Бресница (Тетевенска ок.).

Презъ 1930 година сж постжпили едва три предмета — една бронзова фибула, бронзова брадвичка съ дуле и единъ желѣзенъ върхъ за копие.

Отдѣлътъ презъ последната година се е увеличилъ благодарение на това, че сж вписани палеолитнитѣ останки отъ Темната дупка при Карлуково и отъ купенитѣ 50 бронзови брадвички съ дуле и сърпове отъ една колективна находка отъ Върбица (Плѣвенско). Презъ тази година се купиха за сбирката на отдѣла една бронзова двуостра сѣкира отъ Семерджиево (Русенско) и четири сребърни гривни.

Отъ досегашнитѣ проучвания и предмети отъ предисторическата епоха се вижда, че нашитѣ пещери ще трѣбва да се изследватъ по-щателно. Освенъ въ пещерата Моровица до Гложене и особено въ Темната дупка до Карлуково, предприетитѣ презъ последната година разкопки въ пещеритѣ Миризливка до с. Орѣшецъ и Темната дупка до Търговище (Бѣлоградчишко), показватъ, че нашитѣ пещери сѫ богати съ палеолитни материали: кременни ножове и стъргалки, както и съ останки отъ дилувиална фауна.

Отъ неолитната култура притежаваме много и разнообразни предмети, но освенъ отъ откритото селище при Мадара отъ нито едно друго селище не притежаваме, освенъ единични материали. Богатитѣ неолитни селища при Кремиковци (Софийско), Садовецъ (Луковитско), Мѫгура (Никополско), Видболъ (Видичско) постоянно се роватъ и рушатъ отъ иманяри или отнасятъ отъ водата, докато се заличатъ. Само въ пещерата Моровица сѫ правени по-продължителни разкопки, докато въ Деветашката пещера, въ пещерата Магура до Рабиша и мн. други, всѣкидневно богатитѣ материали отъ неолита и бронзовата епоха се унищожаватъ отъ иманяритѣ.

Каменно-медната епоха е по-добре представена. Много повече отъ материалитѣ на тази епоха произхождатъ отъ селищнитѣ могили въ с.-и. България. Въ южна България Народниятъ музей е направилъ недостатъчно разкопки, и то на селищнитѣ могили до с. Св. Кирилово (Ст.-Загорско) и Деве-Багранъ до Т.-Сейменъ. Селищнитѣ могили отъ южна България познаваме много малко. Тѣ ще хвърлятъ нова свѣтлина върху културнитѣ връзки отъ една страна на народитѣ обитавали нашата земя презъ каменно-медната и бронзовата епоха, а отъ друга — съ народитѣ населявали егейскитѣ о-ви и Мала-Азия.

За бронзовата епоха почти нищо не знаемъ. Нито едно селище отъ това време не е разкопано и изследвано, а такива вече сѫ открити нѣколко — до Ново-село (Видинско), Кутово (Видинско), Новградъ (Свищовско), Азапъкьой и Колакли (Ямболско), Графъ-Игнатиево, Крислово (Пловдивско), Гниляне и Кремиковци (Софийско) и др. Музеятъ притежава само предмети отъ случайни единични и колективни находки.

Отъ халщатската и латенската епохи музеятъ притежава доста материалъ било като единични находки, било като материалъ добитъ отъ разкопки, но до сега не е разкопано нито едно селище отъ това време.

Презъ последнитѣ години отдѣлътъ се обогати съ ценни материали отъ Ендже, дето бѣха предприети разкопки, както и съ материали отъ старата каменна епоха отъ Темната дупка при Карлуково и Орѣшецъ.

Всички предмети по материалъ се разпредѣлятъ както следва:

ТАБЛИЦА VIII

ПРЕДМЕТИ ПОСТѪПИЛИ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД. ВЪ ОТДѢЛА

Предмети отъ глина	26
„ „ камъкъ и кремъкъ	221
„ „ кости и рогъ	61
„ „ медь	45
„ „ бронзъ	92
„ „ желѣзо	27
„ „ сребро	10
Предмети отъ злато	3
Всичко	485

Б. СТАРОВѢКОВЕНЪ ОТДѢЛЪ

Постѫпленията презъ последния шесть годишенъ периодъ въ отдѣла не сѫ така много, както по-рано. Това се дължи преди всичко на това, че вече намѣрвачитѣ не донасятъ намѣренитѣ предмети въ музея, пъкъ и отъ друга страна презъ цѣлото това време не сѫ открити нѣкои особени старини. При това нѣкои по-голѣми паметници по липса на срѣдства не сѫ могли да бѫдатъ прибрани въ централния музей, а сѫ пренесени въ провинциалнитѣ музейни сбирки.

Почти всички предмети, постѫпили презъ шестгодишния периодъ, сѫ купени и само една незначителна часть произхождатъ отъ разкопкитѣ предприети отъ страна на Народния музей въ откритата презъ последната година могилна гробница до с. Мезекъ. Отдѣлътъ се е увеличилъ съ около 325 предмета, отъ които бронзовитѣ предмети иматъ най-голѣмъ приръстъ, а следъ тѣхъ оброчнитѣ плочки и надгробни паметници, глинени сѫдове отъ Созополъ и нѣколко златни предмета. Отъ тѣхъ по-важни сѫ бронзовиятъ канделабъръ отъ Хасково, една статуйка на Венера съ особено хубава прическа и три дребни предмети и единъ голѣмъ мраморенъ медалионъ съ изображение на Медуза отъ II в. сл. Христа отъ Гигенъ, три предмета отъ ad Putea (Рибенъ), бронзова статуйка на Изида отъ Т.-Пазарджикъ, една статуйка на Фортуна отъ Свиленградско и една на Хермесъ отъ Поповско. Отъ Брѣзникъ е постѫпила една римска диплома, отъ Черчеланъ (Никополско) единъ бронзовъ бюстъ на Сераписъ. На първо мѣсто тукъ стои бронзовата статуйка на Сатиръ, украса на канделабъръ отъ Малъ-тепе до Мезекъ (Свиленградска ок.).

Отъ покупка въ сбиркитѣ на музея постѫпи още едно малко златно тасче отъ съкровището отъ Вълчи-Трънъ.

Много интересни сѫ мраморнитѣ групи на Диониса отъ Никополъ.

Плочитѣ съ изображение на тракийски конникъ се увеличиха съ осемь: три отъ землището на с. Айдомушъ (Хасковско), по една отъ Черна-гора (Чирпанска околия), отъ Гигенъ, Кадж-кьой (Провадийско) и Ласкаръ (Плѣвенско). Другитѣ оброчни плочки сѫ посветени на Зевсъ, Хера, Силванъ и др. и сѫ отъ Пловдивско, Врачанско и Софийско. Отъ другитѣ каменни паметници сѫ постѫпили — мраморна глава отъ статуя на Деметра отъ Гигенъ, мраморна надгробна плоча отъ Кърналово (Петричко), 9 отъ така нареченитѣ семейни надгробни паметници отъ Дели-Орманъ, 6 отъ Св. Врачъ, 2 отъ Враня и 1 отъ Отово — Петричко.

Увеличението сбирката на отдѣла се дължи на голѣмата находка отъ антични глинени сѫдове, извадени отъ драгата при направата на пристанището въ Созополъ презъ 1926 г. По-голѣмата часть отъ тази находка е прибрана въ Бургаския музей, а другата часть, заедно съ нѣколко надписа, е складирана въ общинското управление въ Созополъ, дето се съхраняватъ за сега 140 фрагмента, малки сѫдове и 10 голѣми и малки амфори. Не по-малко спомогна за увеличението на сбирката и откупуването на нѣколко надгробни плочи отъ Петричко, могилната гробна находка отъ Малъ-тепе, чието откриване е станало случайно отъ иманяри, както и нѣколко колективни находки на предмети отъ различни краища.

Отъ новопостѫпилитѣ предмети, нѣкои особено интересни, нито единъ не е изложенъ. Нуждни сѫ витрини и мѣсто за това, каквито за сега съвършено липсватъ. Новитѣ придобивки се разпредѣлятъ както следва:

Таблица IX

ПРЕДМЕТИ ПОСТѪПИЛИ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД. ВЪ ОТДѢЛА

Мраморни статуи и фрагменти	12
Оброчни плочи	42
Надписи гръцки	5
Надписи латински	2
Разни паметници отъ камъкъ	25
Предмети отъ глина	33
Предмети отъ бронзъ	100
Предмети отъ сребро	22
Предмети отъ злато	52
Геми	9
Разни	23
Всичко	325

В. СРѢДНОВѢКОВЕНЪ ОТДѢЛЪ

Постѫпилитѣ презъ този периодъ предмети изобщо, както и въ другитѣ отдѣли сѫ малко по две причини: първо — по липса на достатъчно срѣдства за откупуване на старини и второ — намѣренитѣ при разкопкитѣ предмети сѫ оставени на съхранение въ Мадарския и Преславския музей.

Повечето отъ предметитѣ произхождатъ отъ покупки и малка часть отъ разкопки.

Като по-важни придобивки презъ първата година на шестгодишния периодъ е надписътъ отъ Мадара, който е отъ прабългарско време, и новата втора партида Месемврийски икони. Съ тѣхъ се допълва колекцията отъ твърде интереснитѣ иконописни паметници отъ XVI—XVIII вѣкове. И най-после керамидитѣ съ знаци отъ Мадара.

Презъ последнитѣ петь години, въ сбиркитѣ на отдѣла сѫ постѫпили само 195 предмета, половината отъ които сѫ купени. Между тѣхъ по-важни сѫ следнитѣ: едно сребърно тасче съ позлата отъ Драганица (Берковска околия), и два сребърни таса съ позлата, сребърни обеци съ позлата и две златни обеци — всички отъ с. Черковна (Ески-Джумайско), които сѫ отъ XIV вѣкъ. Забележителни сѫ сѫщо така една дървена икона Св. Стилиянъ отъ XVIII в., златенъ пръстенъ и една стъклена игла отъ IV—V в. отъ Арчаръ, царски двери отъ иконостасъ и др.

Постѫпилитѣ презъ последнитѣ години предмети, които по липса на мѣсто не сѫ изложени, се разпредѣлятъ както следва:

Таблица X

ПРЕДМЕТИ ПОСТѪПИЛИ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД. ВЪ ОТДѢЛА

Надписи	1
Архитектурни фрагменти	30
Предмети за лична и домашна употрѣба	2
Щампи	1
Икони	26
Сѫдове	10
Орѫжия	5
Накити	52
Църковни старини (дребни)	10
Керамични фрагменти	49
Кръстове	6
Фрески оригинални	1
Разни предмети	2
Всичко	195

Г. НУМИЗМАТИЧЕНЪ ОТДѢЛЪ

Нумизматичниятъ отдѣлъ нарастна най-бързо презъ последнитѣ нѣколко години и то благодарение на голѣмата находка на сребърни римски монети отъ с. Рѣка-Девня (Варненска ок.), които сѫ отъ II—IV в. сл. Хр.

Като по-важни монети, по-особено значение иматъ: — сребърната монета отъ Асѣня II и една отъ Георги I Тертеръ, една бронзова монета на Каракала отъ Пауталия и друга отъ Сердика, една сребърна тетрадрахма, келтски типъ, на Александъръ III Македонски. Презъ последната година въ отдѣла постѫпиха единъ вулотирионъ на Вриени Ватацесъ, единъ оловенъ печатъ на архиепископа Леонтий, намѣренъ въ Мадара и една медна монета отъ Михаилъ Шишманъ.

Таблица XI

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ГРЪЦКИТѢ МОНЕТИ ПОСТѪПИЛИ ВЪ НУМИЗМАТИЧНИЯ ОТДѢЛЪ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД.

Видъ на монетитѣ	Златни	Сребърни	Бронзови	Всичко
Долна Мизия:				
Одесосъ	—	—	6	6
Истросъ	—	—	2	2
Марцианополисъ	—	—	20	20
Никополисъ ad Istrum	—	—	3	3
Дионизополисъ	—	—	1	1
Томи	—	—	1	1
Тракия:				
Абдера	—	1	—	1
Августа Траяна	—	—	6	6
Анхиалосъ	—	—	7	7
Бизия	—	—	1	1
Деултумъ	—	—	7	7
Еносъ	—	1	—	1
Пауталия	—	—	8	8
Сердика	—	—	9	9
Филипополисъ	—	—	4	4
Адрианополисъ	—	—	2	2
Топирусъ	—	—	1	1
Перинтусъ	—	—	1	1
Месемврия	—	—	1	1
Лизимахъ	—	2	—	2
Кавaръ	—	1	—	1
Реметалкъ I	—	—	1	1
Тракийски Херсонесъ	—	1	—	1

Видъ на монетитѣ	Златни	Сребърни	Бронзови	Всичко
Македония:				
Императорски монети	—	—	2	2
Неаполисъ	—	1	—	1
Едеса	—	—	1	1
Тессалоника	—	—	1	1
Стоби	—	—	1	1
Пела	—	—	1	1
Тракийски острови:				
Тасосъ	—	6	—	6
Пеония:				
Патрай	—	2	—	2
Македонски царе:				
Антигонъ Гонатъ	—	—	1	1
Александъръ II	—	—	1	1
Филипъ II	1	29	—	30
Александъръ III	—	8	—	8
Александъръ IV	—	—	1	1
Филипъ V	—	—	1	1
Илирия:				
Дамастионъ	—	1	—	1
Филипъ III Аридей	1	1	—	2
Филипъ IV	—	—	1	1
Гърция:				
Атина	—	32	—	32
Мала Азия:				
Кападокия	—	1	—	1
Никея	—	—	2	2
Юдея	—	—	2	2
Акарнания	—	1	—	1
Фригия	—	—	2	2
Всичко	2	98	98	198

Таблица XII

КЛАСИФИКАЦИЯ НА РИМСКИТѢ МОНЕТИ, ПОСТѪПИЛИ ВЪ НУМИЗМАТИЧНИЯ ОТДѢЛЪ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД.

Владѣтели	Златни	Сребърни	Бронзови	Билонови	Всичко
Цезаръ	—	1	—	—	1
Антонинъ Пий	—	—	2	—	2
Веспасианъ	—	—	2	—	2
Септимий Северъ	—	2	—	—	2
Калигула	—	—	1	—	1
Комодъ	—	—	1	—	1
Траянъ	—	—	2	—	2
Юлия Домна	—	1	1	—	2
Каракала	—	1	—	—	1
Северъ Александъръ	—	—	1	—	1
Юлия Мамея	—	—	1	—	1
Гордианъ III	—	—	—	16	16
Филипъ баща	—	—	—	12	12
Пупиенъ	—	1	—	—	1
Отацилия	—	—	—	3	3
Траянъ Деций	—	—	—	2	2
Транквилина	—	1	—	—	1
Клавдий II Готски	—	—	1	—	1
Максиминъ Херкулесъ	—	—	8	—	8
Диоклецианъ	—	—	8	—	8
Галерий Максиминъ	—	—	1	—	1
Константинъ Велики	—	—	1	—	1
Констанци I Хлоръ	—	—	—	1	1
Константинъ Криспъ и Константинъ II	—	1	—	—	1
Теодосий I	1	—	—	—	1
Разни отъ Девня и Николаево	1	68,881	—	—	68,882
Всичко	2	68,889	30	34	68,955

Таблица XIII

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ВИЗАНТИЙСКИТѢ МОНЕТИ, ПОСТѪПИЛИ ВЪ НУМИЗМАТИЧНИЯ ОТДѢЛЪ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД.

Владѣтели	Златни	Сребърни	Бронзови	Всичко
Иоанъ Комнинъ	—	—	1	1
Мануилъ I Комнинъ	—	—	2	2
Исакъ II Ангелъ	—	—	2	2
Всичко	—	—	5	5

Таблица XIV

КЛАСИФИКАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТѢ МОНЕТИ, ПОСТѪПИЛИ ВЪ НУМИЗМАТИЧНИЯ ОТДѢЛЪ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД.

Владѣтели	Златни	Сребърни	Бронзови	Всичко
Иванъ Асень II	—	1	1	2
Георги I Тертеръ	—	2	1	2
Михаилъ Шишманъ	—	—	—	2
Тодоръ Свѣтославъ	—	—	1	1
Иванъ Александъръ	—	200	1	201
Иванъ Шишманъ	—	1	1	2
Иванъ Срацимиръ	—	—	1	1
Борисъ III	—	3	—	3
Всичко	—	208	6	214

Таблица XV

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ДУБРОВНИШКИТѢ МОНЕТИ, ПОСТѪПИЛИ ВЪ НУМИЗМАТИЧНИЯ ОТДѢЛЪ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД.

Видъ на монетитѣ	Златни	Сребърни	Бронзови	Всичко
Дубровникъ	—	53	—	53
Всичко	—	53	—	53

Таблица XVI

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ВЕНЕЦИАНСКИТѢ МОНЕТИ, ПОСТѪПИЛИ ВЪ НУМИЗМАТИЧНИЯ ОТДѢЛЪ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД.

Владѣтели	Златни	Сребърни	Бронзови	Всичко
Яковъ Контаренусъ	—	4	—	4
Лаврентi Теополусъ	—	1	—	1
Иоанъ Дандулусъ	—	1	1	2
Всичко	—	6	1	7

Таблица XVII

КЛАСИФИКАЦИЯ НА СРѢДНОВѢКОВНИТѢ МОНЕТИ, ПОСТѪПИЛИ ВЪ НУМИЗМАТИЧНИЯ ОТДѢЛЪ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД.

Държави	Златни	Сребърни	Бронзови	Всичко
Испания	—	1	—	1
Австрия	—	5	—	5
Белгия	—	13	—	13
Лихтенщайнъ	1	—	—	1
Полша	—	26	—	26
Франция	—	7	—	7
Лотарингия	—	1	—	1
Разни	—	145	—	145
Всичко	1	198	—	200

Таблица XVIII

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ТУРСКИТѢ МОНЕТИ, ПОСТѪПИЛИ ВЪ НУМИЗМАТИЧНИЯ ОТДѢЛЪ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД.

Владѣтели	Златни	Сребърни	Бронзови	Всичко
Баязидъ II	—	3	—	3
Мурадъ IV и Ибрахимъ	—	80	—	80
Мустафа III	—	31	—	31
Мехмедъ III	—	61	—	61
Селимъ I	—	3	—	3
Махмудъ I	—	8	—	8
Османъ III	—	1	—	1
Сюлейманъ I	—	4	—	4
Ахмедъ III	—	1	—	1
Махмудъ II	—	1	—	1
Абдулъ Хамидъ I	—	1	—	1
Неопредѣлена	1	—	—	1
Всичко	1	194	—	195

Таблица XIX

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ОЛОВНИТѢ ПЕЧАТИ, ПОСТѪПИЛИ ВЪ НУМИЗМАТИЧНИЯ ОТДѢЛЪ ПРЕЗЪ 1929—1931 ГОД.

Име на притежателя на печата	Брой
Калоянъ	1
Вриени Ватацесъ	1
Леонтий	1
Теодоръ	1
Неопредѣлени	1
Всичко	5

ВЪЗПОМЕНАТЕЛНИ МЕДАЛИ:

Български	8
Чуждестранни	8

Д. ХУДОЖЕСТВЕНЪ ОТДѢЛЪ

Придобититѣ презъ периода 1926—1931 год. художествени произведения за сбиркитѣ на музея се дължатъ изключително на подаръци, както и на откупвани отъ Министерството на Народното Просвѣщение картини и скулптури. Съ свои срѣдства музеятъ е откупилъ само 11 работи — по една картина отъ Вѣшинъ, Ст. Ивановъ, Вл. Димитровъ, Живкова-Узунова, Станчевъ, Н. Таневъ, Хр. Ц. Тодоровъ и др., скулптори — отъ Ив. Лазаровъ, Дудуловъ и А. Николовъ. Г. Баласчевъ подари една литография отъ Н. Павловичъ. Борисъ Деневъ подари една своя работа. Най-значителенъ е дарътъ на Григоръ Василевъ, който подари 15 картини отъ Р. Алексиевъ, Носи Вилмосъ, Д. Гюдженовъ, Б. Деневъ, Ал. Добриновъ, Ст. Ивановъ, Н. Кожухаровъ, А. Миховъ, Ал. Мутафовъ, Ст. Стаматовъ, Францалийски и К. Щъркеловъ. На всички дарители, и особено на Гр. Василевъ, дирекцията на Народния музей изказва още веднъжъ най-голѣмата си благодарность.

Презъ последната година сбирката се увеличи съ една картина — даръ на бившия царь Фердинандъ — „Люциферъ“ отъ Францъ Щукъ. Отъ откупенитѣ отъ Министерството на Народното Просвѣщение картини, заслужава да се отбележатъ тия отъ изложбата на българскитѣ художници въ Прага презъ 1926 год., както и картинитѣ отъ тритѣ общи изложби презъ 1927—1930 год.

Съ заповѣдь № 1268 отъ 17 априлъ и № 1552 отъ 12 май 1929 год., отъ сбиркитѣ на музея се предадоха 55 картини къмъ сбирката на Военно-историческия музей; съ заповѣдь № 1726 отъ 28 юний с. год., сѫ предадени за временно пазене по легациитѣ въ чужбина — 21 картини и съ заповѣдь № 16363 отъ 3 юлий 1930 год. сѫ изпратени за пазене въ Пловдивския музей 11 картини. Или всичко 87 картини се пазятъ вънъ отъ музейното помѣщение.

Сбиркитѣ на отдѣла се намираха въ много лошо състояние. Една малка часть отъ картинитѣ и скулптуритѣ бѣха изложени въ залата за нумизматика. Повечето художествени произведения по липса на мѣсто и на специални складове, бѣха натрупани едни върху други въ една стая. Много отъ картинитѣ отъ влагата и размѣстването бѣха повредени (на 12. XII. — 10 картини). Вследствие на това се взеха редица мѣрки за запазването на сбирката. Всички картини и скулптури бѣха грижливо почистени и извадени изъ складоветѣ. Тѣ бѣха окачени изъ стаитѣ и коридоритѣ на дирекцията, дето сѫ запазени отъ влагата. Предприе се ново нареждане на галерията, като се взеха мѣрки, целящи запазването на изложенитѣ картини. Възприе се сѫщо хронологичната база на нареждането имъ, като най-пригодна за възпитаването на художествения вкусъ на публиката и най-удобна за лесното ѝ запознаване и съ развоя на българското изкуство.

Помѣщението на галерията е много тѣсно, неудобно и извънредно влажно. Южната стена се пропива съ влага всѣка зима. Нуждна е основна поправка на покрива.

Таблица XX

ПРЕДМЕТИ ПОСТѪПИЛИ ПРЕЗЪ 1926—1931 ГОД. ВЪ ОТДѢЛА

Маслени картини	54
Акварели	12
Рисунки	22
Радирунги	8
Скулптури	11
Литографии	6
Всичко	113

IV. РАЗКОПКИ

Вниманието на Народния музей презъ последнитѣ шесть години, изключително бѣ насочено къмъ Мадара и Преславъ. Само презъ 1926 год. музеятъ съ свои срѣдства можа да разкопае и доразкрие една могилна каменна гробница до с. Старо-Ново-Село (Пловдивско).

Презъ последнитѣ шесть години, благодарение на отпуснатитѣ отъ Министерството на Благоустройството трудоваци, разкопкитѣ при Мадара и Преславъ продължиха по-интензивно.

Презъ 1926 год. уредницитѣ Ив. Велковъ и Кр. Миятевъ бѣха натоварени да рѫководятъ и продължагъ разкопкитѣ при Мадара. Обектътъ на разкопкитѣ се ограничи подъ Даулъ-ташъ, дето бѣха разкрити основитѣ на различни помѣщения. Тукъ се намѣриха останкитѣ на една базилика, — основитѣ на прабългарска постройка, зидана съ грамадни каменни блокове, единъ басеинъ и още нѣколко помѣщения отъ различни времена.

На следната 1927 год. разкопкитѣ въ Мадара бѣха продължени, сега вече подъ ржководството на Р. Поповъ и Кр. Миятевъ. Сжщевременно бѣха отпуснати и 100 души трудоваци и за Преславъ, дето ржководството на разкопкитѣ се възложи на Ю. Господиновъ и К. Шкорпилъ.

Въ Мадара разкопкитѣ продължиха около сградитѣ подъ Даулъ-ташъ. Дълбокитѣ сондажни разкопки въ района на постройкитѣ не дадоха резултати. Находкитѣ не представятъ интересъ, освенъ единъ оловенъ печатъ. Едновременно съ това продължиха разкопкитѣ подъ пещерата, кждето се откриха нѣколко незначителни зида. Много време се употрѣби за правене сондажи и търсене обектъ на бждещи разкопки. Такива се направиха на всички мѣста, дето можеха да се предполагатъ постройки, а сжщо и предъ конника.

Разкопкитѣ при Преславъ бѣха предоставени изключително на Ю. Господиновъ, който е почналъ да разкопва около двореца.

Презъ 1928 год. разкопкитѣ продължиха въ Мадара и Преславъ. Този пжть съ разкопкитѣ при Мадара бѣха натоварени, Р. Поповъ като главенъ ржководитель и негови помощници Ив. Велковъ и В. Миковъ, а съ преславскитѣ — Кр. Миятевъ и Ю. Господиновъ.

При Мадара разкопкитѣ се ограничиха въ два пункта: 1) крепостьта върху платото и 2) предисторическия пластъ надъ воденицата.

На платото се разкриха основитѣ на голѣма крепость, зидана сжщо съ грамадни каменни блокове. Крепостьта е запазена на височина до 3 метра и е обграждала едно пространство отъ нѣколко декара. Къмъ края на работния сезонъ се разкри и единъ зидъ надъ извора. Въ предисторическия пластъ се намѣриха различни материали, каквито сж били намѣрени и по-рано.

Въ Преславъ разкопкитѣ сж били ограничени около двореца и църквата. Църквата биде разкопана до срѣдата на юлий. Находкитѣ и архитектурнитѣ украси сж отъ особенъ характеръ, който хвърля нова свѣтлина върху българското изкуство. Крепостната стена биде разкопана на една дължина отъ 120 м. западно отъ северната врата.

Въ землището на с. Енджe (Шуменско) се разкопаха две надгробни могили. Разкопкитѣ се ржководѣха отъ Р. Поповъ и отъ асистентитѣ В. Иванова, Н. Мавродиновъ и С. Андреевъ. Въ тия могили се откриха боядисани хокери, останки отъ гробове и културни останки отъ преди Христа. Особено важни сж боядисанитѣ хокери, каквито у насъ се откриха за пръвъ пжть. Тѣ сочатъ за една тѣсна културна връзка съ земитѣ въ ю. Русия.

Презъ последната година се почистиха съ помощьта на трудоваци отчасти разкопкитѣ въ Плиска и се доразкриха крепостнитѣ стени въ Преславъ и Плиска. Направиха се сжщо и разкопки на пещеритѣ около Бѣлоградчикъ.

Резултатитѣ отъ горнитѣ разкопки и проучвания ще бѫдатъ научно обнародвани.

V. АРХИТЕКТУРНО ОТДѢЛЕНИЕ

За времето отъ 1 януарий 1926 год. до 31 декемврий 1931 год. архитектурното отдѣление при музея е извършило следнитѣ по-важни работи:

1. Подробно разучване на църквитѣ въ Месемврия въ детайлни черни и цвѣтни чертежи и фотографически снимки. Разучванията сѫ подъ печатъ — издание на Археологическия институтъ.
2. Реставриране и сѫщевременно проучване църквата Св. София въ София, срѣдства за което набави настоятелството при църквата.
3. Планъ на „Черната джамия“, която общината събори, за да образува на нейно мѣсто площадъ.
4. Планъ на разкопкитѣ при Мадара.
5. Заздравяване на разкопкитѣ при Мадара.
6. Регулационенъ планъ на Копривщица и правилникъ за прилагането му съ огледъ да се запазятъ ценни старинни сгради и изобщо да се запази старинния характеръ на града. Планътъ е направенъ съвмѣстно съ Министерството на Благоустройството.
7. Корекция на части отъ регулационнитѣ планове на нѣкои градове съ цель да се запазятъ нѣкои ценни сгради (Банско, Казанлъкъ, Дупница и др.).
8. Следене изкопитѣ за нови сгради въ София, разучване и нанасяне на планъ всички интересни стари зидове.
9. Снемане планове и разучване на старата българска архитектура (църквитѣ въ Търново, Куршумъ-ханъ въ Пловдивъ, банята при Рахово, Св. София въ София, Паша-хамамъ и Чифте хамамъ въ Ст.-Загора и др.).
10. Планове на разкопкитѣ въ Преславъ.
11. Заздравяване на разкопкитѣ въ Преславъ.
12. Проектъ за реставриране на църквата въ с. Рила.
13. Заздравяване на крепостната стена „Камилитѣ“ въ Хисаря.
14. Реставриране на Балдуиновата кула въ Търново.
15. Проектъ за възстановяване кѫщата на Ив. Вазовъ въ Сопотъ.
16. Проучване и снемане планове на новооткриттитѣ гробници въ Мезекъ и Куртъ-кале.
17. Проучване мозаикитѣ на Св. София и реконструкция на плана на най-старата църква, намѣрена подъ основитѣ ѝ.
18. Чертежи къмъ разкопкитѣ въ Дуванлий.

19. Проучване и снемане планове на римската стена, открита при копането на изкопа за сградата на Македонския институтъ на ул. Пиротска и Ломска.

20. Проучване топографията на римската крепость на ул. Сердика.

21. Снемане плана на римската крепость при с. Гигенъ.

22. Чертежи и скици, които сѫ били нуждни при работата на музейнитѣ уредници.

VI. ФОТОГРАФСКО АТЕЛИЕ

Фотографското ателие отъ 1 януарий 1926 год. до 31 декемврий 1931 г. е извършило работа, както е указано въ следната

Таблица XXI

Негативи	Позитиви	Диапозитиви	Всичко	Въ колко албума
931	5,032	183	6,146	56

VII. АТЕЛИЕ ЗА КОПИЯ

Презъ шестгодишния периодъ въ ателието сѫ извършени следнитѣ работи: 97 рисунки съ тушъ на зѫби, кремъци и др. за предисторическия отдѣлъ; 142 рисунки съ тушъ на глинени лампички, бронзови и глинени сѫдове и др. за старовѣковния отдѣлъ; 51 рисунки съ тушъ и акварелъ на фрагменти отъ керамика за срѣдновѣковния отдѣлъ; 50 рисунки съ тушъ за нумизматичния отдѣлъ; 48 рисунки съ тушъ и акварелъ, планове, надписи, орнаменти и пр. за канцеларията на музея.

VIII. ПОМѢЩЕНИЕ

Ако отдѣлитѣ и работата въ музея вървятъ задоволително, то много по-лошо е музейното помѣщение. За неудобствата на джамията е изтъквано не само въ отчетитѣ и рапортитѣ до Министерството на Народното Просвѣщение, но и въ пресата се появиха статии, въ които най-настоятелно се иска да се намѣри по-удобно помѣщение за музейнитѣ сбирки. Единствени само каменнитѣ паметници сѫ добре запазени, всички други предмети на всички отдѣли сѫ изложени на сигурна развала. Управлението на Народния музей е безпомощно да се бори и иска колкото се може по-скоро да се намѣри или построи нова музейна сграда, кѫдето сбиркитѣ ще бѫдатъ запазени на вѣчни времена.

Изобщо взето, сбиркитѣ на отдѣлитѣ се увеличаватъ много бавно — единствено нумизматиччиятъ отдѣлъ се увеличава най-бързо и то благодарение, че навреме можа да се прибере колективната находка отъ Девня. Преди всичко случайни находки рѣдко се донасятъ въ музея, а въ много случаи и да се донасятъ, недостатъчнитѣ кредити и неизплащане на време купената старина отблъскватъ продавачитѣ, които вънъ намиратъ по-добъръ пазаръ. Докато за нумизматичния отдѣлъ предметитѣ единствено сѫ отъ покупки, то въ другитѣ отдѣли увеличението на сбиркитѣ, освенъ чрезъ покупки се увеличава и чрезъ разкопки, каквито до сега още не сѫ предприемани въ по-голѣмъ масщабъ въ различни краища, въ различни селища, пещери, гробни или селищни могили. По липса на срѣдства не могатъ да ставатъ никакви проучвания и многобройнитѣ наши крепости, градища, стари църкви се рушатъ, а и последнитѣ запазени фрески не могатъ да бѫдатъ копирани и проучени на самото мѣсто. На всичко отгоре, музейната библиотека е лишена отъ възможностьта да си набави поне най-необходимитѣ книги, а музейниятъ персоналъ е принуденъ да търси книги въ Народната, Университетската или въ библиотеката на Археологическия институтъ, но много пѫти и тамъ не се намиратъ нужднитѣ книги. Отъ три години вече въ музейната библиотека не се получава никакво списание, когато за всѣки отдѣлъ сѫ абсолютно необходими 4—5 списания по специалностьта.

IX. БЕЛЕЖКИ ЗА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТѢ ДРУЖЕСТВА И МУЗЕЙНИ СБИРКИ ВЪ ПРОВИНЦИЯТА

Съгласно чл. 40, буква *д* отъ Закона за старинитѣ, всички археологически дружества и музейни сбирки сѫ длъжни да изпращатъ всѣка година до Министерството на Народното Просвѣщение отчетъ за състоянието и дейностьта презъ годината. Обаче, въпрѣки това, само Бургаското археологическо дружество изпълни точно закона, а всички други дружества трѣбваше да бѫдатъ поканвани нѣколко пѫти.

Отъ всички 33 археологически дружества и музейни сбирки въ България, само 26 сѫ изпратили своитѣ отчети, останалитѣ даже не сѫ отговорили на трикратнитѣ покани.

Не сѫ изпратили отчетитѣ си: Пловдивското археол. д-во, Старозагорското археол. д-во, Шуменското археол. д-во, Поповската музейна сбирка, Кеменларското археол. д-во, Осенецкото археол. д-во и Мадарското арх. д-во.

Отъ Осенецъ, Мадара, Кеменларъ, Попово и Сливенъ не можемъ и да чакаме отчетъ, тъй като нѣкои отъ дружествата презъ този периодъ бѣха или престанали да работятъ, или тогава едва сѫ били основани. Въ повечето случаи тѣзи дружества сѫ дѣло на единъ човѣкъ, който следъ като бѫде премѣстенъ другаде, дѣлото му замира.

Отъ отчетитѣ на останалитѣ археологически сбирки и дружества, може общо да се каже следното: дето има по-добре подготвенъ човѣкъ и повече интересъ у членоветѣ на дружеството, даденитѣ отчети сѫ по подробни, сведенията по-точни и взискателни. Въ повечето случаи дейностьта на такива дружества се свежда само въ събиране и запазване на старинитѣ. Въ зависимость отъ това дали уредникътъ на музейната сбирка е по-дѣенъ и работата го интересува или не, сбирката се ежегодно обогатява, въ противенъ случай дейностьта е въ застой.

Изобщо по-старитѣ археологически д-ва развиватъ и по-голѣма дейность. Новитѣ дружества едвамъ крепятъ сѫществуването си.

Всички археологически дружества или сбирки сѫ създадени по частна инициатива. Тѣ се издържатъ сами или въ рѣдки случаи общината или окрѫга ще предвиди нѣщо въ своя бюджетъ за тѣхната сбирка или дружество.

За дейностьта на археологическитѣ д-ва въ резюме може да се каже следното:

Бургасъ. Бургаското археол. дружество „Дебелтъ" е основано едвамъ презъ 1925 год., но въ замѣна пъкъ на това то проявява особенъ интересъ и въ продължение само на шесть години е успѣло да събере многобройни паметници изъ околностьта и южното крайбрѣжие. При голѣми усилия дружеството е прибрало най-различни старини отъ всички епохи, които сѫ много добре подредени въ нѣколко витрини и върху подставки въ една зала на Постоянната комисия. Всички предмети сѫ записани, но инвентарната книга не се води добре.

Предисторическата епоха е застѫпена съ неолитни предмети отъ Атанаскьойското езеро, които значително се отличаватъ отъ материалитѣ на селищнитѣ могили. Отъ тамъ произхождатъ фрагменти отъ глинени сѫдове съ релиефни и вдлъбнати орнаменти, каменни чукове и кости отъ животни. Отъ селищнитѣ могили до Лѫджитѣ, Ески-Пасли и Даутли има доста материали: фрагменти отъ сѫдове съ релиефи, инкрустирани и рисувани орнаменти, каменни брадвички и чукове, плоски костни идоли и пр.

Отъ с. Аликария отъ единъ гробъ произхождатъ една дѫговидна бронзова фибула (халщатски типъ) и една фибула тракийски типъ.

Старовѣковниятъ отдѣлъ е обогатенъ извънредно много благодарение на глиненитѣ вази и сѫдове, извадени отъ драгата при разширение на пристанището при Созополъ. Това е една отлична колекция отъ антични гръцки вази, сѫдинки и фрагменти отъ V—III в. пр. Хр.. Тукъ сѫщо така сѫ прибрани различни оброчни плочки, релиефни изображения и др. Отъ римска епоха има нѣколко каменни паметници отъ Якезли и нѣколко дребни предмети.

Срѣдновѣковната епоха е застѫпена по-слабо съ единъ надписъ и върхове за копия и стрели отъ желѣзо.

Най-добре безспорно въ всички музейни сбирки е представенъ нумизматичниятъ отдѣлъ. Тукъ има гръцки и римски сребърни, бронзови и медни монети.

Бѣлоградчикъ. Археологическо дружество „Градище", основано презъ 1921 год. съ малка музейна сбирка, която се урежда отъ учителя Д. Петровъ. Предметитѣ се пазятъ въ една стая на прогимназията и сѫ отъ разни епохи, отъ които по-важни сѫ една плетена телена ризница и единъ желѣзенъ мечъ.

Варна. Още презъ 1888 год. е турено началото на музейна сбирка, а археологическо д-во е основано презъ 1901 год. Отъ тогава до сега музейната сбирка се увеличава и сега Варненската археологическа сбирка държи едно отъ първитѣ мѣста въ провинцията. Музеятъ се помѣщава въ едно отъ крилата на девическата гимназия, дето сѫ изложени по-важнитѣ и интересни старини и предмети; много отъ тѣхъ сѫ складирани въ подземието на гимназията, а голѣмитѣ каменни предмети сѫ въ двора.

Дружеството, подпомогнато и отъ учителитѣ въ селата, се грижи за събиране и запазване на всички старини. Поради това, че повечето отъ предметитѣ сѫ донасяни направо въ музея отъ намѣрвачитѣ, знае се и точното мѣстонахождение на много старини, а това спомага за по-лесното изучване на околностьта.

Финансово дружеството е добре: срѣдства за издръжка има отъ членски вноски и наеми на ниви и градини.

Презъ последния тригодишенъ периодъ сѫ постѫпили предмети отъ всички епохи:

Предисторически материали: фрагменти и глинени сѫдове, каменни чукове и брадви, медни брадви и чукове, бронзови сърпове и брадвички.

Старовѣковни: оброчни плочи и разни каменни паметници съ надписи, глинени сѫдове.

Въ другитѣ отдѣли, включително и етнографския, сѫ постѫпили разни желѣзни орѫжия, сребърни и медни накити, колани, обеци и др.

По липса на срѣдства разкопки не сѫ правени.

Въ библиотеката, освенъ старопечатни книги сѫ прибрани и документи отъ преди освобождението.

Видинъ. Видинското археологическо д-во бѣше престанало да работи, но отъ 5—6 год. отново почна да проявява интересъ когато работата се поде отъ учителя В. Атанасовъ, който непрестанно обхожда и най-затънтенитѣ краища на окрѫга.

Дейностьта на д-вото не се състои само въ събиране на най-разновидни старини, но и въ всестранното разучване на Видинско, а за това сѫ поканени да взематъ участие и всички учители отъ окрѫга. И въпрѣки че нѣма подготвени хора, все пакъ се държатъ сказки, устройватъ се екскурзии до забележителни мѣста съ старини, даже се правятъ и сондажни разкопки. Въ този край напоследъкъ се развива най-плодотворна дейность — изучватъ се всички селища, градища и паметници въ археологично, фолклорно, военно-историческо и етнографско отношение.

Запазени сѫ били много развалини на стари църкви, крепости, складове, джамии, гробове, които сѫ могли да бѫдатъ разрушени, както въ града, така и въ окрѫга. Правенитѣ сондажни разкопки сѫ имали за цель да установятъ само времето и произхода на селището или старината. Въ окрѫга на различни мѣста сѫ открити най-различни старини — неподвижнитѣ сѫ били запазени, а подвижнитѣ или принесени въ най-близката община, или откарани въ Видинъ.

Музейната сбирка е пръсната на нѣколко мѣста и се състои отъ глинени фрагменти отъ сѫдове на предисторическата епоха, каменни паметници, монети, желѣзни върхове за стрели, накити (гривни, обеци и др.).

Враца. При мѫжката гимназия презъ 1924 г. е основано археологическо д-во и музейна сбирка. Старинитѣ сѫ подредени въ две стъклени витрини въ коридора на гимназията. Въ сбирката се съхраняватъ предмети отъ предисторическа епоха — повечето отъ Влашко-село, нѣколко оброчни плочки и монети. Дружеството не проявява особенъ интересъ. Инвентарната книга не се води добре.

Габрово. Историко-географско д-во, основано презъ 1920 г. Дружеството има собствена музейна сбирка, която се помѣщава въ една стая на една отъ прогимназиитѣ въ града. Дружеството, благодарение на уредника на сбирката, до сега е събрало много предмети отъ най-различенъ характеръ — етнографски, исторически и археологически. Дейностьта на дружеството се състои въ събиране както изъ града, така и отъ околията, на предмети и материали, които се отнасятъ до историята и икономическия развой на този край.

Дупница. Дупнишкото археологическо д-во „Царичина“, основано презъ 1911 г., се помѣщава въ една стая на читалището. Притежава малка музейна сбирка съ незначителни предмети. Не проявява никаква деятелность.

Ески-Джумая. При непълната гимназия въ града има малка музейна сбирка, за която напоследъкъ никой не се грижи. Въ сбирката има материали отъ каменно-медната епоха и монети.

Казанлъкъ. Музейна сбирка основана презъ 1901 г., израстнала безъ никаква помощь, но благодарение на упоритостьта на уредника ѝ П. Топузовъ, тя има много предмети. Сбирката се помѣщава при читалището „Искра“, което е поело и издръжката. Въ нѣколко витрини сѫ подредени най-разнообразни и отъ различенъ характеръ предмети, събирани изъ околностьта. Презъ всичкото свое сѫществуване, дейностьта на дружеството и особено на уредника се състои не само въ събиране на старини, но и въ запазване на паметницитѣ изъ околията. Както на всѣкѫде, така и тукъ нѣма подготвенъ човѣкъ, но благодарение на силната страсть къмъ старинитѣ въобще уредникътъ е събралъ маса предмети. Инвентарната книга се води добре.

Карнобатъ. Карнобатската музейна сбирка се състои отъ около 2000 предмети добре подредени въ хубава витрина въ коридора на непълната гимназия. Въ сбирката преобладаватъ предисторическитѣ предмети отъ селищната могила до града и по-малко предмети, съ изключение на монетитѣ, отъ други епохи. Разкопки не сж правени.

Кюстендилъ. Къмъ читалището „Братство“ има и археологическо дружество, което притежава музейна сбирка съ добре подбрани и сравнително добре подредени въ една стая старинни предмети.

Презъ последнитѣ 6 години въ сбирката сж постжпили незначителенъ брой старини, — оброчни плочки, бронзови статуйки, глинени и стъклени предмети, бронзови гривни и много монети.

Ловечъ. Въ едно отъ помѣщенията на читалище „Наука“ сж събрани много и разновидни предмети отъ различенъ характеръ. Дейностьта на уредникътъ на сбирката се състои въ събиране на старини. Напоследъкъ сж събрани старини отъ различни епохи — предисторически отъ пещерата при Деветаки, старовѣковни, срѣдновѣковни, исторически предмети, монети, картини и етнографски материали.

Ломъ. Археологическо д-во „Алмусъ“, основано презъ 1925 г., съ малка музейна сбирка, съ неудобно помѣщение. Дружеството събира чрезъ устна и писмена агитация разни предмети отъ разнообразенъ произходъ — археологически, исторически, етнографски: — украшения, оржжия, монети, книги, картини и др.

Марковча. Въ селото е основано презъ 1927 г. археологическо д-во, което е събрало нѣколко незначителни предмети въ училището.

Осмо Калугерево (Ловчанска околия). Археологическото д-во, основано презъ 1926 г., е събрало незначителни старинни предмети, които се пазятъ въ училището.

Плиска (О. Пазарска ок.). Археологическо д-во основано презъ 1925 г., чиято цѣль е да събужда интересъ къмъ старинитѣ.

Плѣвенъ. Къмъ читалището има музейна сбирка, която се завежда отъ уредника на библиотеката. Въ две витрини сж събрани интересни старини отъ разни епохи.

Преславъ. Археологическото д-во „Тича“ е основано презъ 1906 г. Сбирката се помѣщава въ долния етажъ на общинското управление, потънала въ прахъ, въ безпорядъкъ. Тя е безъ инвентаръ и нѣма кой да се грижи за нея.

Разградъ. Разградското археологическо д-во изпраща всѣка година печатни отчети, отъ които се вижда, че въпрѣки всички несгоди, дружеството е работило доста добре. Въ тѣхъ за всички по-интересни паметници се дава кратко описание. Въ музейната сбирка, която се помѣщава въ специална сграда сѫ натрупани, почти безъ система и редъ, най-разнообразни старини, отъ които голѣмъ дѣлъ заематъ неолитнитѣ предмети отъ близкитѣ селищни могили. Нуждно е коренно пререждане на цѣлата музейна сбирка.

Събирането на много ценни паметници се дължи на бившия уредникъ Ю. Господиновъ, комуто, за съжаление, не може да се намѣри замѣстникъ.

Самоковъ. Археологическа сбирка при смѣсеното педагогическо училище е основана презъ 1926 год. Има незначителни предмети.

Свищовъ. Музей „Алеко Константиновъ“, основанъ презъ 1926 г., се помѣщава въ собствено здание. Въ два етажа сѫ събрани и подредени въ нѣколко витрини разни предмети отъ всички епохи. Сбирката съдържа предисторически, старовѣковни и срѣдновѣковни старини, разни монети и етнографски отдѣлъ. Тъй като музеятъ е основанъ едвамъ преди 6 години, то и предметитѣ не сѫ много и сѫ изключително изъ Свищовско. Инвентарната книга се води добре.

Севлиево. Преди 5 години въ непълната гимназия е била основана археологическа сбирка съ разни старини. Рѫководитель нѣма.

Т.-Пазарджикъ. Археологическото д-во „Бесапара“, основано презъ 1927 г., притежава малка музейна сбирка. Дружеството не проявява особена дейность.

Търново. Археологическиятъ музей въ Търново е добре подреденъ. Уредникътъ му се грижи за закрепване, подържане и отчасти събиране на старинитѣ изъ околията. За сега всички неподвижни старини на Царевецъ, Трапезица, църквитѣ Св. Димитъръ, Св. 40 мѫченици, Св. Апостоли Петъръ и Павелъ и Св. Георги сѫ добре. Сѫщо и въ Арбанаси църквата Рождество Христово, Арх. Гаврилъ и Михаилъ, Св. Георги, Св. Атанасъ и царската кѫща за сега сѫ въ добро състояние.

Музеятъ съдържа предмети отъ предисторическа епоха: каменни чукове, брадви, бронзови брадвички и сърпове, разни старини отъ старовѣковния и срѣдновѣковния отдѣли (накити, монети). Художествениятъ отдѣлъ сѫщо е застѫпенъ: Икони, книги печатани преди освобождението сѫщо така сѫ събрани значително.

Хасково. Къмъ читалището е основано археологическо д-во, безъ обаче до сега да е взело инициативата за събиране на старини.

Ямболъ. Ямболското археологическо д-во е въ началото си и безъ рѫководитель. Въ коридора на Педагогическото училище въ два шкафа сѫ изложени предмети отъ предисторическа епоха, отъ неолитната селищна могила до града, и отъ селищната могила отъ бронзовата епоха до Азанъ-кьой. Има и тракийски и римски старини, както и много монети.

Отъ всичко изложено до тукъ, касателно археологическитѣ д-ва и музейни сбирки се вижда, че колкото уредникътъ или рѫководительтъ има по-голѣмъ интересъ къмъ старинитѣ, толкова и сбирката е по-богата. Въ всички музейни сбирки се събиратъ не само археологически материали, но и най-разнообразни исторически документи и етнографски предмети: стари книги, вестници, картини, съ една дума всѣкакви старини, които иматъ по-общо или само частно значение за околията.

Повечето отъ сбирките нѣматъ свои помѣщения, нѣматъ опитни ржководители; инвентарнитѣ книги не се водятъ добре, или изобщо не се водятъ, поради което находищата и други данни, необяснени за научно използване, оставатъ неизвестни.

X. НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА МУЗЕЙНИТѢ ЧИНОВНИЦИ ПРЕЗЪ ОТЧЕТНИЯ ПЕРИОДЪ

Р. ПОПОВЪ:

1. Предисторически култови брадви въ България. Сборникъ Б. Дяковичъ 1927.
2. Култура и животъ на предисторическия човѣкъ въ България, кн. I София 1927.
3. Новооткрити паметници отъ желѣзната епоха въ България, ИАИ V (1928/29).
4. Доисторическа България. София (Хр. Г. Дановъ), 1929.
5. Култура и животъ на предисторическия човѣкъ въ България, кн. II. София 1930.
6. Единъ интересенъ черепъ отъ Деветашката пещера. Сборникъ Ловечъ и Ловчанско, кн. I, 1929.
7. Пещерата Темната дупка (Ново находище отъ палеолитната епоха въ България), София 1931.
8. Могилнитѣ гробове отъ Енджe. ИАИ VI (1930/31).

ИВ. ВЕЛКОВЪ:

1. Тракийската гробница при Старо-Ново-село. Сб. Дяковичъ, 1927, 171 сл.
2. Една нова реплика отъ статуята на почиващия сатиръ, ИАИ IV (1926/27), 61 сл.
3. Нова военна диплома отъ Домициянъ, ИАИ IV (1926/27), 69 сл.
4. Новооткрити старини. ИАИ, IV (1926/27), 312 сл.
5. Стари селища и градища по долината на Витъ. Материали за археологическата карта на България, кн. VI, 1927.
6. Плиска — първата българска столица. Бълг. Истор. библ. II, 1929.
7. Нови могилни находки. ИАИ V (1929), 13—55.
8. Новооткрити старини. ИАИ V (1929), 367—381.
9. Стари римски пжтища и селища въ България. Бълг. Истор. библ. II, 4 45—71.

10. Проникването на Римъ въ българскитѣ земи. Малка енциклоп. библ. № 64, 1929.

11. Мадара. Водачъ за старинитѣ. 1930.

12. Плиска. Водачъ за старинитѣ. 1930.

13. Nicopolis ad Istrum — единъ римски градъ. Бълг. Истор. библ. III 2, 1930.

14. La Basilique de la mer à Mesemvrie et sa dénomination (L'art byzantin chez les Slaves. Orient et Byzance IV), 1930.

15. Grabhügelfunde aus Duvanlii (mit Filow), Jahrbuch des deutschen arch. Inst. 45 (1930), 3—4.

16. Могилна гробна находка отъ Дуванлий. ИАИ VI (1930/31), 1—44.

17. Новооткрити старини. ИАИ VI, 302—313.

18. Могилна гробна находка отъ Злокучене. ИАИ VI, 251—256.

19. Нѣколко изчезнали стари селища въ Пловдивско. Сб. Митрополитъ Максимъ, 1931.

20. Grabfund von Maltepe, Arch. Anzeiger, 1931.

21. Бележка за колонизацията на градоветѣ по нашето Черноморско крайбрѣжие. Изв. Истор. Д-во, X (1931/32), 33—53.

КР. МИЯТЕВЪ:

1. Симеоновиятъ вѣкъ, София 1930. Стр. 119 и 33 обр.

2. Велики Преславъ. София 1930. Стр. 36.

3. Старобългарски надписъ при с. Калугерица. Сборникъ Б. Дяковичъ, София 1927.

4. Старобългарски златенъ накитъ отъ Мадара. ИАИ, IV.

5. Монументалната живопись въ древна България. Годишникъ Соф. Университетъ (Бог. фак.). IV (1927).

6. Художествени занаяти у старитѣ българи. Бълг. истор. библ. I (1928), кн. I.

7. Изкуството на българитѣ презъ IX и X в. Бълг. Истор. библ. I (1928) кн. 4.

8. Мадарскиятъ конникъ. ИАИ V (1928—29).

9. Новооткритъ оловенъ печатъ на български архиепископъ. ИАИ V (1928—29).

10. Старини по горното течение на Марица. ИАИ V.

11. Български могилни погребения отъ XIV в. при с. Радювене. ИАИ V (1928—1929).

12. Накитно съкровище отъ с. Горна-Бѣла-Рѣчка. ИАИ V.

13. Керамични фрагменти отъ Месемврия. ИАИ V.

14. Два сребърни таса. ИАИ V.

15. Симеоновата църква въ Преславъ и нейниятъ епиграфиченъ материалъ. Бълг. прегледъ I (1929), кн. 1.

16. Мадара и Мадарскиятъ конникъ. Бълг. Истор. библ. год. III (1930) кн. 1.

17. Фрагментъ отъ фреска Св. Четиридесеть мѫченици въ църквата при с. Водоча. Макед. прегледъ V (1929), кн. 4.

18. Разкопки въ „Вѫтрешния градъ“ на Преславъ. Изв. Истор. Др-во XI—XII (1932—2).

19. Мѣстни традиции и национални елементи въ крѫглата църква въ Преславъ. ИАИ VI (1930—31).

20. Нови данни за българитѣ презъ X в. ИАИ VI (1930—31).

21. Българското изкуство презъ IX и X в. Юбилеенъ сборникъ „България 1000 години“. София, 1930.

22. La pittura monumentale bulgara nel medio evo. Le vie dell'oriente V (1928), кн. 2.

23. Die Rundkirche von Preslav. Byzant. Zeitschrift XXX.

24. Les „Quarante martyrs“, fragment de fresque à Vodoča. Recueil Uspenskij. Paris 1930.

25. Эпиграфическіе матеріалы изъ Преслава. Byzantinoslavica III/2 (1931).

26. Ancient Bulgarian church art. Bulgarian-British review. 1931, № 31.

27. Нови изследвания въ областьта на старата българска живопись. ИАИ IV (1926—27).

28. G. Millet, Monuments de l'Athos, I. Les Peintures. Paris 1927 ИАИ IV (1926—27).

29. Нови славяно-византийски проучвания (Byzantinoslavica I). Литературенъ Гласъ, 1930, бр. 56.

30. Bulletin bulgare. Byzantion V, fasc. II (1929—30).

31. Vlad. R. Petcović, La peinture serbe du moyen âge. I^{e} partie, 1930. Макед. прегледъ, VI (1931), кн. 4.

32. А. Н. Грабаръ, Нерукотворенный Спасъ Ланскаго Собора. Ζωγραφικά III. Прага 1930. ИАИ VI (1930—31).

33. Н. Д. Протасов, Черты старобългарской одежды в славянской миниатюре. Инст. археологии и искусствознания. Труды секции археологии III. Москва 1928. ИАИ VI (1930—31).

34. Н. Д. Протасов, Славянская одежда в болгарской миниатюре XIV в. Инст. археол. и искусствознания IV. Москва 1928. ИАИ VI (1930—31).

35. Paul Henry, Les églises de la Moldavie du nord des origines à la fin du XVIe siècle. Architecture et peinture. Paris 1930. ИАИ VI (1930—31).

36. N. Okunev, Monumenta artis serbicae. Бълг. прегледъ I, кн. 4.

В. МИКОВЪ:

1. Пещери и пропасти между Искъръ и Витъ. Естествозн. и География, 1926.

2. Селищната могила при Балбунаръ. ИАИ IV (1926/27).

3. Началото на обработване на металитѣ. Естествозн. и География, 1927.

4. Единъ шлемъ отъ гробъ до с. Ковачевица (Неврокопско). Сборникъ Б. Дяковичъ, 1927.

5. Скални изображения отъ България. ИАИ V (1928/29).

6. Приносъ къмъ предисторическата култура у насъ. ИАИ V (1928/29).

7. Старини отъ разни краища въ България. ИАИ V 1928/29).

8. Историческа карта на първото бълг. царство. София (Хр. Г. Дановъ) 1929.

9. Историческа карта на второто бълг. царство. София (Хр. Г. Дановъ) 1929.

10. Могилитѣ въ България. Бълг. Истор. Библ. год. II, 4 (1929).

11. Ловчанско въ предисторическо време. Сборн. Ловечъ и Ловчанско (1929).

12. Селищна могила отъ бронзовата епоха до Азапъ-кьой (Ямболско). Год. Пловдивска Народна библиотека, 1928/29.

13. История на мелничарството въ България. Мелничарь, кн. II и III, 1930.

14. Два турски документа отъ 16 и 17 в. изъ Самоковско. Изв. Истор. Д-во, X (1930).

15. Могилни некрополи отъ Ловчанско и Тетевенско. ИАИ VI (1930/31).

16. Тракийски типъ фибули. ИАИ (VI 1931/32).

17. Приносъ къмъ погребението на мъртвитѣ у старитѣ траки. Изв. Ист. Д-во XI—XII (1931/32).

18. Хисаръ (историко-археологически бележки). София (Хр. Г. Дановъ) 1932.

19. Долмени. Бълг. Ист. Библ. Год. V 1 (1931).

НИКОЛА МАВРОДИНОВЪ:

1. Гробница отъ IV в. въ Пловдивъ. Годишникъ на Пловдивската Народна библиотека и музей, 1926.

2. Експресионизмътъ въ източната срѣдновѣковна живопись. Златорогъ, год. IX, кн. 2 и 3.

3. Изложбата на Борисъ Георгиевъ. Златорогъ, год. IX, кн. 5-6.

4. Втората обща художествена изложба. Златорогъ, год. IX, кн. 7.

5. Боянската стенопись. Златорогъ, год. X, кн. 1.

6. Третата обща художествена изложба. Златорогъ, год. X, кн. 7.

7. Нашата детска илюстрация, Златорогъ, год. XI, кн. 2.

8. Търново въ картинитѣ на Борисъ Деневъ. Златорогъ, год. XII, кн. 2 и 3.

9. Изложбата на Никола Таневъ, в. Съвременникъ, бр. 9.

10. Стари църкви и монастири въ Мелникъ и Роженъ, Годишникъ на Народния музей за 1926—31 год.

11. Рецензия на книгата на Ghika Budeşti N., Evoluţia architecturii in Muntenia, Bucureşti 1927, и Evoluţia architecturii in Muntenia şi in Oltenia, Bucureşti 1931, ИАИ VI (1930—31).

12. Bulgarische Ausstellungen. Südöstliche Warte, кн. 7 и 8.

13. Еднокорабната и кръстовидната църква по българскитѣ земи до края на XIV в., 190 стр., 170 образа. София, 1931.

ВѢРА ИВАНОВА:

1. Глаголскиятъ надписъ въ Преславъ. Български прегледъ, г. I (1930). кн. 4, стр. 521-24.

2. Орѣховскиятъ монастиръ и неговитѣ грамоти. Известия на Историческото Д-во, кн. XI-XII, стр, 83-118.

Д-РЪ АЛ. РАШЕНОВЪ:

1. Поддържане на старинната църква св. София въ София. Списание на Инж.-архитектното д-во, год. XXVI бр. 22, 1926 год.

2. Лѣтниятъ дворецъ въ Царска Бистрица. Списание на Инж.-архитектното д-во, год. XXVI, бр. 6 и 7, 1926 год.

3. Старинниятъ български градъ. Списание на Инж.-архитектното д-во, год. XXVII, бр. 3, 1927 год.

4. Реставриране на старитѣ архитект. паметници. Сп. Златорогъ, год. VI 926.

5. Архитектурата презъ Златния вѣкъ на Симеона, Сп. Архитектъ, год. II 1906 бр. 6.

6. Рецензия на книгата на архит. Т. Златевъ. Българската кѫща въ своя архитектониченъ и културно исторически развой. Сп. Българска книга, бр. 3, 1930 г.

7. Възстановяване на църквата св. София въ София. Архитектъ, III, бр. 6, 1930.

8. Модерната архитектура и конструктивизма. Архитектъ, год. III, 1930, бр. 7—8.

9. Регулация на старинния градъ. Архитектъ, III, 1930, брой 9—10.

10. Византийска и българска архитектура. Архитектъ, IV, 1931, бр. 1.

11. Bulharská architektura. Сп. Stavitelské Listy. бр. 24, 1927 г.

12. Българската архитектура следъ освобождението. Юбилеенъ сборникъ на гр. София.

13. Българска школа въ византийския стилъ. ИАИ VI (930/31 г.).

С. И. ПОКРОВСКИ:

1. Пятьдесять лѣть болгарской археологіи. Seminarium Kondakovianum IV, Prague 1931.

Директоръ на музея: **Р. Поповъ**

ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ ФОСИЛНИТѢ И СУБФОСИЛНИ ОСТАНКИ ОТЪ РОДА CANIS ВЪ БЪЛГАРИЯ

ПРИНОСЪ КЪМЪ ПРОУЧВАНЕ ПРЕДИСТОРИЧЕСКАТА БОЗАЙНА ФАУНА НА БЪЛГАРИЯ

ОТЪ РАФ. ПОПОВЪ

Въ появилитѣ се до сега публикации, въ които се споменаватъ останки отъ Canis, намѣрени у насъ въ пещери и селищни могили, не сѫ дадени достатъчно данни, които биха могли да послужатъ като сравнителенъ материалъ при едно по-обстойно разработване на въпроса досежно постъ-плиоценовата и холоценовата фауни у насъ, както и отношението имъ къмъ съвременнитѣ видове.

Рѫководимъ отъ тия съображения, при тази студия ще се постарая да дамъ по възможность повече данни относно размѣритѣ на челюститѣ и зѫбитѣ, които съмъ ималъ на разположение.

Разглеждамъ останкитѣ отъ следнитѣ видове:

Лисица Canis vulpes Lin.
Домашно куче Canis familiaris Lin.
Чакалъ Canis aureus Lin.
Вълкъ Canis lupus Lin.

Като сравнителенъ материалъ, който посочвамъ въ съответната литература, имахъ на разположение по единъ рецентенъ черепъ отъ C. vulpes, C. aureus и C. lupus, които ми бѣха дадени на разположение отъ директора на Ест. истор. на Н. В. Царя музей, г-нъ д-ръ Ив. Бурешъ, комуто изказвамъ най-голѣмата си благодарность.

По отношение на геологическата възрасть, часть отъ материала (фосилниятъ) се отнася къмъ постъ-плиоценовата (дилувиалната) епоха, а по-голѣмата часть (субфосилиятъ материалъ) — къмъ холоценовата (неолитна и рано-металната) епоха, както това ще видимъ въ таблица 1.

Таблица 1

№	Видове и раси	Находища	Епохи
1	Canis vulpes L.	с. Мадара	Неолитна епоха
2	„ „ „	Русе	Каменно-медна епоха
3	„ „ „	с. Султанъ	„ „ „
4	Canis vulpes L.	Малката пещера при Търново	Постъ-плиоценова (дилувиална) епоха
5	Canis familiaris I раса	с. Султанъ	Камено-медна епоха
6	„ „ „ „	с. Кунино	Неолитна епоха
7	Canis familiaris II раса	Коджа-дерменъ при Шуменъ	Каменно-медна епоха
8	„ „ „ „	с. Салманово	„ „ „
9	Canis familiaris III раса	с. Султанъ	„ „ „
10	„ „ „ „	Разградъ	„ „ „
11	Canis familiaris IV раса	Русе	„ „ „
12	„ „ „ „	с. Султанъ	„ „ „
13	Canis aureus L.	с. Салманово	„ „ „
14	„ „	Русе	„ „ „
15	„ „	Теке Махзаръ-паша (Кеманларска околия)	„ „ „
16	„ „	с. Султанъ	„ „ „
17	Canis lupus L.	с. Салманово	„ „ „
18	„ „ „	с. Мадара	„ „ „
19	„ „ „	Пещерата Темната дупка при с. Търговище, Бѣлоградчишко	Постъ-плиоценова (дилувиална) епоха
20	„ „ „	Пещерата Темната дупка при с. Карлуково (Луковитско)	Постъ-плиоценова (дилувиална) епоха

Материалътъ, върху който се спирамъ, произхожда главно отъ пещери и селищни могили. Той представя останки отъ храната на предисторическия човѣкъ отъ палеолитно, неолитно и ранно-метално време. Поради това здрави черепи, както и здрави кости отъ краката много рѣдко се срѣщатъ. Еднитѣ и другитѣ сѫ били трошени за мозъка. Между многобройнитѣ челюсти отъ куче, съ които разполагамъ, азъ разглеждамъ само ония, които сѫ по-добре запазени и даватъ възможность за повече измѣрвания.

Лисица. Canis vulpes Lin.

Между видоветѣ отъ рода Canis, които въ предисторическо и сегашно време сѫ били доста разпространени у насъ въ диво състояние, трѣбва да

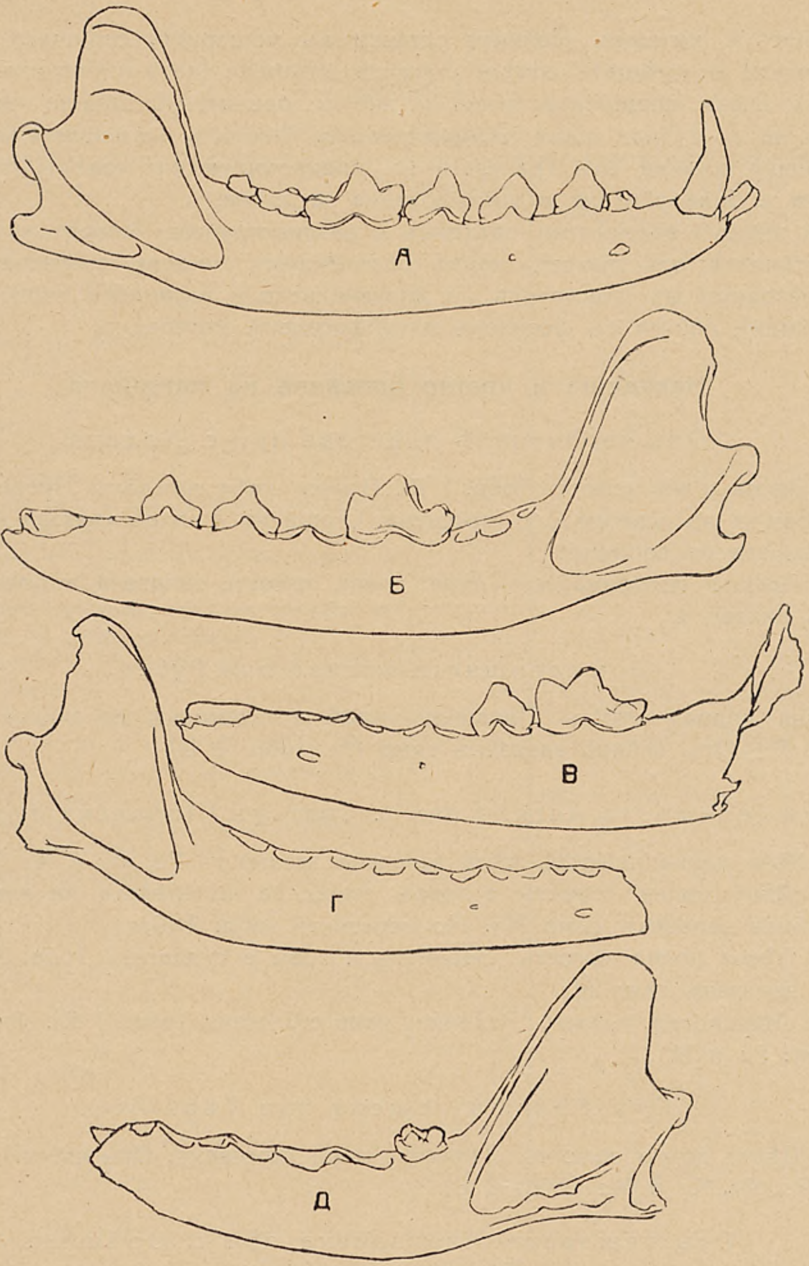

Обр. 1. — Лисица. Canis vulpes Lin.
А Кричимъ. Б и В Султанъ. Г Мадара. Д Султанъ

причислимъ и лисицата. Нейнитѣ останки въ пещеритѣ, селищата и селищнитѣ могили се срѣщатъ спрѣмо другитѣ плътоеди (като изключимъ за дилувиалната епоха пещерната мечка и хиена) сравнително твърде често. Това показва, че тя е била доста разпространена. Фактътъ, че нейнитѣ кости попадатъ между останки отъ трапезата на предисторическия човѣкъ, показва, че лисицата е била убивана и употрѣбявана за храна.

Въ днешно време този плътоедъ е разпространенъ навредъ въ България.

Останкитѣ отъ лисица, които разглеждамъ по-долу, произхождатъ отъ разни находища въ пластоветѣ на дилувиалната и алувиална епохи, следователно имаме работа съ фосиленъ и субфосиленъ материалъ.

Находища и кратко описание на материала

Отъ неолитнитѣ пластове при с. Мадара

I. Дѣсна долна челюсть (обр. 1 Г). Всички зѫби липсватъ. Предниятъ край на челюстьта до алвеола C е строшена. Строшенъ е сѫщо върхътъ на angulus и половината на condylus.

II. Предна половина отъ лѣва долна челюсть запазена до алвеола M_1. Зѫбитѣ липсватъ.

Отъ селищната могила при Русе

Лѣва долна челюсть. Предниятъ край е строшенъ до задния рѫбъ на алвеола P_2. Отъ зѫбитѣ запазенъ само M_1 (обр. 2 Б).

Отъ селищната могила при с. Султанъ (Поповска околия)

I. Лѣва долна челюсть, цѣла запазена заедно съ P_2, P_3 и M_1 (обр. 1 Б).

II. Лѣва долна челюсть отпредъ строшена до срѣдата на алвеола P_2. Отъ зѫбитѣ запазенъ само M_2. M_3 неразвитъ (обр. 1 Д).

III. Дѣсна долна челюсть. Задниятъ ѝ край е строшенъ (обр. 2 А). Отъ зѫбитѣ запазенъ само M_1.

IV. Лѣва долна челюсть. Задниятъ край строшенъ (обр. 1 В). Отъ зѫбитѣ запазени: P_4 и M_1.

Отъ Малката пещера при Търново

Г. Дѣсна долна челюсть. Задниятъ край строшенъ. Отъ зѫбитѣ запазени: C, P_2, P_3, P_4, M_1 и M_2 (обр. 2 В).

Отъ пещерата Миризливка при с. Орѣшецъ (Бѣлоградчишко).

Фрагментъ отъ лѣва горна челюсть. Отъ зѫбитѣ запазени: P_4, M_1 и M_2.

Измѣрвания върху челюститѣ и зѫбитѣ

Таблица 2

Размѣри на челюстьта

№	Canis vulpes Долни челюсти	Мадара		Русе	Султанъ				Малката пещера
		I	II		I	II	III	IV	
	I. Дължини								
1	Дължина на челюстьта отъ жгъла (angulus) до предния ржбъ на алвеола J_1	—	—	—	102.6	—	—	—	—
2	Дължина отъ жгъла до задния ржбъ на алвеола C	—	—	—	96.0	—	—	—	—
3	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на алвеола P_1	—	—	—	90.0	—	—	—	—
4	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на алвеола M_1	—	—	58.0	57.8	57.5	—	—	—
5	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на коронка M_1	—	—	58.1	57.0	—	—	—	—
6	Дължина на челюстьта отъ condylus до предния ржбъ на алвеола J_1	—	—	—	109.0	—	—	—	—
7	Дължина отъ condylus до задния ржбъ на алвела C	—	—	—	97.8	—	—	—	—
8	Дължина отъ condylus до предния ржбъ на алвеола P_1	—	—	—	92.8	—	—	—	—
9	Дължина отъ condylus до предния ржбъ на алвеола M_1	—	—	59.5	59.6	61.0	—	—	—
10	Дължина отъ condylus до предния ржбъ на коронка M_1	—	—	60.0	59.2	—	—	—	—
11	Дължина на condylus	—	—	14.0*	14.0	14.2	—	—	—
	II. Височини								
12	Височина на челюстьта отъ жгъла до най-високата точка на processus coronoideus	34.2	—	38.0	38.2	38.8	—	—	—
13	Височина на челюстьта предъ P_1	10.0	9.5	—	10.3	—	10.5	10.2	10.8
14	„ подъ P_2	12.0	12.0	—	14.0	—	14.5	14.0	13.8
15	„ между P_2 и P_3	10.8	10.8	—	12.0	—	11.0	11.0	12.5
16	„ „ P_3 и P_4	11.3	12.0	11.6	12.0	13.0	12.1	12.0	13.0
17	„ „ P_4 и M_1	13.0	13.0	13.2	13.2	13.8	14.0	14.0	14.0
18	„ подъ M_1	14.0	—	14.2	14.3	15.0	14.4	16.0	14.8
19	„ задъ M_2	15.0	—	16.1	14.6	15.4	—	16.2	—
	III. Дебелини								
20	Дебелина на челюстьта подъ P_3	5.5	5.0	5.8	5.2	5.0	5.8	6.0	6.3
21	Сжщата дебелина между P_3 и P_4	5.7	5.6	6.0	5.5	5.6	6.0	6.3	6.8
22	„ „ подъ M_1	6.0	5.8	6.8	6.8	6.4	6.6	6.5	7.0

Таблица 3

Размѣри на зѫбитѣ

№		Мадара		Русе	Султанъ				Малката пещера
		I	II		I	II	III	IV	
1	Дължина на алвеолитѣ на всички $P + M$	57.0	—	—	60.3	—	60.3	60.5	59.0
2	„ „ „ $P_1 + P_2 + P_3 + P^4$	32.0	33.0	—	34.0	—	35.0	34.0	35.0
3	„ „ „ $M_1 + M_2 + M_3$	26.0	—	26.0	26.5	—	26.0	26.0	—
4	„ „ P_2	—	—	—	8.0	—	—	—	9.0
5	Ширина на P_2	—	—	—	2.5	—	—	—	3.5
6	Дължина на P_3	—	—	—	9.0	—	—	—	9.5
7	Ширина на P_3	—	—	—	2.5	—	—	—	3.5
8	Дължина на P_4	—	—	—	—	—	—	8.8	10.3
9	Ширина на P_4	—	—	—	—	—	—	4.0	4.3
10	Дължина на M_1	—	—	15.3	15.3	—	14.0	14.6	16.0
11	Ширина на M_1	—	—	5.8	5.8	—	6.0	6.0	7.0
12	Дължина на M_2	—	—	—	—	7.0	—	—	7.0
13	Ширина на M_2	—	—	—	—	6.0	—	—	5.0
14	Разстояние отъ задния ржбъ на алвеола C до задния ржбъ на алвеола M_3	—	—	—	64.3	—	67.0	66.5	—
15	Надлъженъ диаметъръ на алвеола C	—	—	—	8.0	—	8.5	8.0	—
16	Напрѣченъ диаметъръ на сѫщата	—	—	—	6.0	—	4.5	4.5	—

Въ таблица 4 ще съпоставя нѣкои отъ размѣритѣ на нашитѣ челюсти съ размѣритѣ на рецентни и дилувиални екземпляри отъ разни находища. Отъ това сравнение ще видимъ, че сѫществена разлика въ размѣритѣ на лисицата отъ днешно време, отъ неолита и дилувия (постъ-плиоцена) нѣма, а това ще рече, че отъ дилувиалната епоха до сега този представитель отъ рода canidae не се е въ нищо промѣнилъ.

Таблица 4

№	Canis vulpes Долни челюсти	Canis vulpes Субфосилни							Canis vulpes рецентни				C. vulpes дилувиални			Vulpes vulgaris Gray	
		Мадара		Русе	Султанъ				Кричимъ Муз. Н. В. Ц.		по Schäfer (1)	Граници на вариациитѣ отъ 12 индивиди по Hagmann (2)	Burgtona по Schäfer (1)	по Teppner (3)		Неолитични по Woldřich (4) Ripač	
		I	II		I	II	III	IV	д.	л.						♂	♀
1	Дълж. на $P + M$, мѣрена върху коронкитѣ или алвеолитѣ	57.0 (а)	—	—	60.3 (а)	—	60.3 (а)	60.5 (а)	57.0 (к)	—	57.0 (а)	—	—	64.0 (к)	59.0 (к)	63.9 (а)	60.4 (а)
2	Дължина на $P_1 + P_2 + P_3 + P_4$	32.0 (а)	33.0 (а)	—	34.0 (а)	—	35.0 (а)	34.0 (а)	31.6 (к)	—	—	—	—	36.0 (к)	35.0 (к)	—	—
3	Дължина на $P_2 + M_1 + M_3$	26.0 (а)	—	26.0 (а)	26.5 (а)	—	26.0 (а)	26.0 (а)	24.5 (к)	—	—	—	—	—	—	—	—
4	Дължина на P_2 . .	—	—	—	8.0	—	—	—	7.0	7.0	8.0	7.5—9.0	8.0	8.5	8.	—	—
5	Ширина на P_2 . .	—	—	—	2.5	—	—	—	2.4	2.4	—	—	—	—	—	—	—
6	Дължина на P_3 . .	—	—	—	9.0	—	—	—	8.0	8.0	9.0	8.5—10.0	8.5	—	—	—	—
7	Ширина на P_3 . .	—	—	—	2.5	—	—	—	2.5	2.8	—	—	—	—	—	—	—
8	Дължина на M_1 . .	—	—	15.3	15.3	—	14.0	14.6	14.0	14.0	15.0	14.5—17.5	15.0	16.5	15.0	—	—
9	Ширина на M_1 . .	—	—	5.8	5.8	—	6.0	6.0	5.3	5.2	—	—	—	6.5	5.5	—	—
10	Дължина на алвеола C	—	—	—	8.0	—	8.5	8.0	7.3	7.0	—	—	—	—	—	—	—
11	Ширина на алвеола C	—	—	—	6.0	—	4.5	4.5	5.5	5.0	—	—	—	—	—	—	—
12	Вис. на челюс. подъ P_2	12.0	12.0	—	14.0	—	14.5	14.0	13.3	13.0	11.5	10.0—15.0	11.0	—	—	—	—
13	„ „ „ „ M_1	14.0	—	16.1	14.6	15.4	—	16.2	14.0	14.0	14.0	12.0—16.5	14.0	—	—	15.0	13.3
14	Дължина отъ външния край на condylus до предния ржбъ на алвеола M_1	—	—	60.0	59.2	—	—	—	55.0	54.2	55.0	—	56.0	—	—	—	—
15	Височина отъ angulus до най-високата точка на processus coronoideus	34.2	—	38.0	38.2	38.8	—	—	36.0	36.0	—	—	—	—	—	—	—
16	Дължина на condylus	—	—	14.0	14.0	14.2	—	—	14.0	14.0	—	—	—	—	13.5	—	—
17	Дебел. на челюстьта подъ M_1	6.0	5.8	16.8	6.8	6.4	6.6	6.5	6.4	6.4	—	—	—	—	6.5	—	—

(а) мѣрки върху алвеолитѣ; (к) мѣрки върху коронкитѣ.

1) Schäfer H. F., Über die pleistocäne Säugetierfauna und die Spuren des paläolithischen Menschen von Burgtonna, Zeitschrift d. deutschen geolog. Gesellschaft. B. 61, стр. 457.

2) Hagmann Gottfried, Die diluviale Wirbeltierfauna von Vöklinshofen, I Teil, стр. 25 и 26.

3) Teppner W., Beiträge zur fossilen Fauna der steirische Höhlen I, стр. 17.

4) Woldřich, Wirbelthierfauna des Pfahlbautes von Ripač bei Bihač, Wiss. Mitt. V, стр. 82

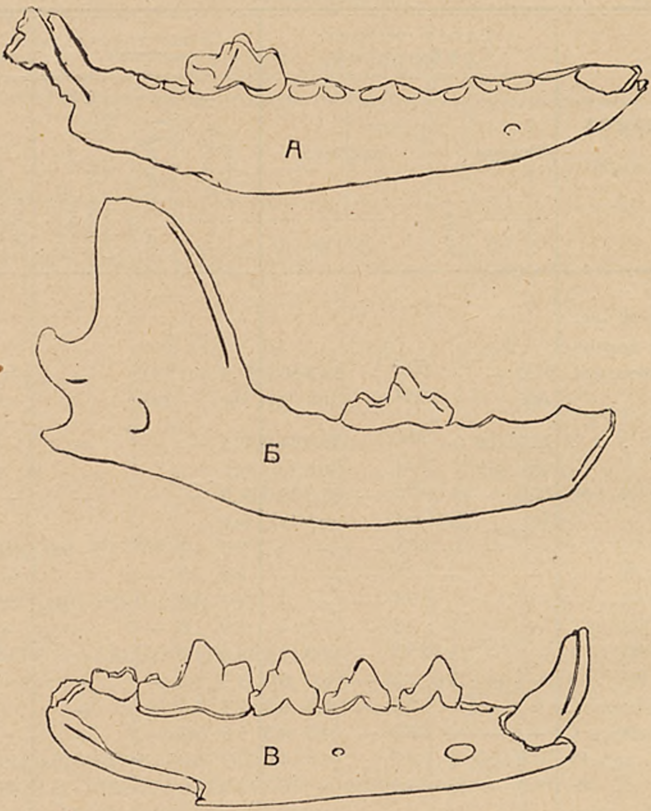

Обр. 2. — Лисица. Canis vulpes Lin.
А Султанъ. Б Русе. В Малката пещера. Търново

Размѣри на отдѣлнитѣ зѫби на фрагмента, произходящъ отъ пещерата „Миризливка:“

Дължина на M_2	5.0
Ширина на M_2	8.0
Дължина на M_1	10.0
Ширина на M_1	11.5
Дължина на P_4	14.0
Ширина на P_4	7.0
Обща дължина на $P_4 + M_1 + M_2$	29.0

Въ следната таблица ще сравня размѣритѣ на зѫбитѣ отъ Миризливка, съ дилувиалнитѣ отъ Vöklinshofen, 1) както и съ размѣритѣ на рецентнитѣ лисици по Hagmann и съ единъ рецентенъ екземпляръ отъ Ест.-истор. музей на Н. В. Царя.

Таблица 5

Горни челюсти	Дилувиални		Рецентни		
	Миризливка	Vöklinshofen по Hagmann 1)	Граници на вариациитѣ отъ 12 индивида по Hagmann	Кричимъ	
				д.	л.
Дължина на M_2	5.0	6.5	5.0— 6.5	5.3	5.2
Ширина на M_2	8.0	8.3	7.0—10.5	7.8	7.3
Дължина на M_1	10.0	10.0	9.0—11.5	9.0	9.0
Ширина на M_1	11.5	11.5	11.5—14.5	11.2	11.1
Дължина на P_4	14.0	14.0	12.5—15.0	14.0	13.8
Ширина на P_4	7.0	7.0	5.8— 8.0	5.3	6.0
Дължина на $P_4 + M_1 + M_2$	29.0	28.5	24.0—29.0	26.0	26.0

Отъ направеното сравнение се вижда, че размѣритѣ на дилувиалнитѣ лисици напълно съответствуватъ на рецентнитѣ, а това показва, че лисицата отъ дилувиалната епоха насамъ не се е промѣнила сѫществено.

Canis familiaris L.

Между кучешкитѣ челюсти, лобове и фрагменти отъ такива, произхождащи отъ разкопкитѣ на пещери и могили, ще се спра само на по-запазения материалъ, който позволява по-подробни измѣрвания. Възъ основа на полученитѣ данни, ще направя опитъ да опредѣля нашитѣ предисторически кучешки раси.

Бургас

Находища и кратко описание на материала

Отъ селищната могила при с. Султанъ (Поповска околия):

I. Дѣсна долна челюсть (обр. 3 A). Отъ зѫбитѣ запазени: J_2, J_3, C, P_2, P_4, M_1 и M_2.

---

1) Hagmann Gottfried, Die diluviale Wirbeltierfauna von Vöklinshofen I Teil, стр. 25.

II. Лѣва долна челюсть съ строшени алвеоли на рѣзцитѣ (обр. 5 А). Отъ зѫбитѣ запазени всичкитѣ, съ изключение на рѣзцитѣ.

III. Дѣсна долна челюсть. Запазенъ само P_4. Върхътъ на angulus строшенъ (обр. 6 Б).

IV. Дѣсна долна челюсть отъ зѫбитѣ запазени P_2, P_3, P_4, M_1 и M_2 (обр. 4 В).

V. Черепъ съ строшени зигоматични дѫги (arcus zygomaticus). Отъ зѫбитѣ върху дѣсната челюсть запазенъ само P_4, а върху лѣвата — P_3, M_1, M_2 и коренътъ на P_4.

Отъ селищната могила при Разградъ:

I. Лѣва долна челюсть съ P_2, P_3, P_4 и M_1 (обр. 5 Б). M_3 неразвитъ.

II. Фрагменти отъ дѣсна горна челюсть съ P_4 и M_1.

Отъ селищната могила при Коджа-Дерменъ до Шуменъ:

I. Дѣсна долна челюсть (обр. 4 А). Отъ зѫбитѣ запазени: P_1, P_2 и M_1. Върхътъ на ѫгъла строшенъ. Processus coronoideus пробитъ, за да може челюстьта да се окачва като амулетъ.

II. Лѣва долна челюсть (обр. 4 Б). Кучешкиятъ зѫбъ (C) съ строшена коронка. Отъ кѫтницитѣ запазени: P_2, P_3 и M_1. Третия кѫтникъ (M_3) неразвитъ.

Отъ една пещера при с. Кунино (Врачанско).

Дѣсна долна челюсть съ P_2, P_3, P_4, M_1 и M_2 (обр. 3 Б).

Отъ селищната могила при гр. Русе:

I. Дѣсна долна челюсть съ P_2, P_3, P_4 и M_1 (обр. 6 А).

Изброениятъ материалъ произхожда отъ възрастни индивиди. Долнитѣ челюсти, съпоставени една съ друга, ясно показватъ, че принадлежатъ на нѣколко раси. Азъ различавамъ четири такива. Въ следващитѣ таблици ще ги именувамъ Canis familiaris I раса, C. familiaris II р., C. familiaris III р., C. familiaris IV р.

Canis familiaris I раса

Най-едрата кучешка раса, позната за сега у насъ отъ предисторическата епоха, трѣбва да смѣтаме тази раса. На нея принадлежатъ първата челюсть отъ Султанъ и тази отъ Пещерата при с. Кунино. Тѣзи две челюсти, съпоставени съ останалитѣ, привличатъ внимание съ своята голѣма дължина и височина. Челюстьта отъ Султанъ е на доста възрастно куче, а относително на по-младо трѣбва да се припише втората.

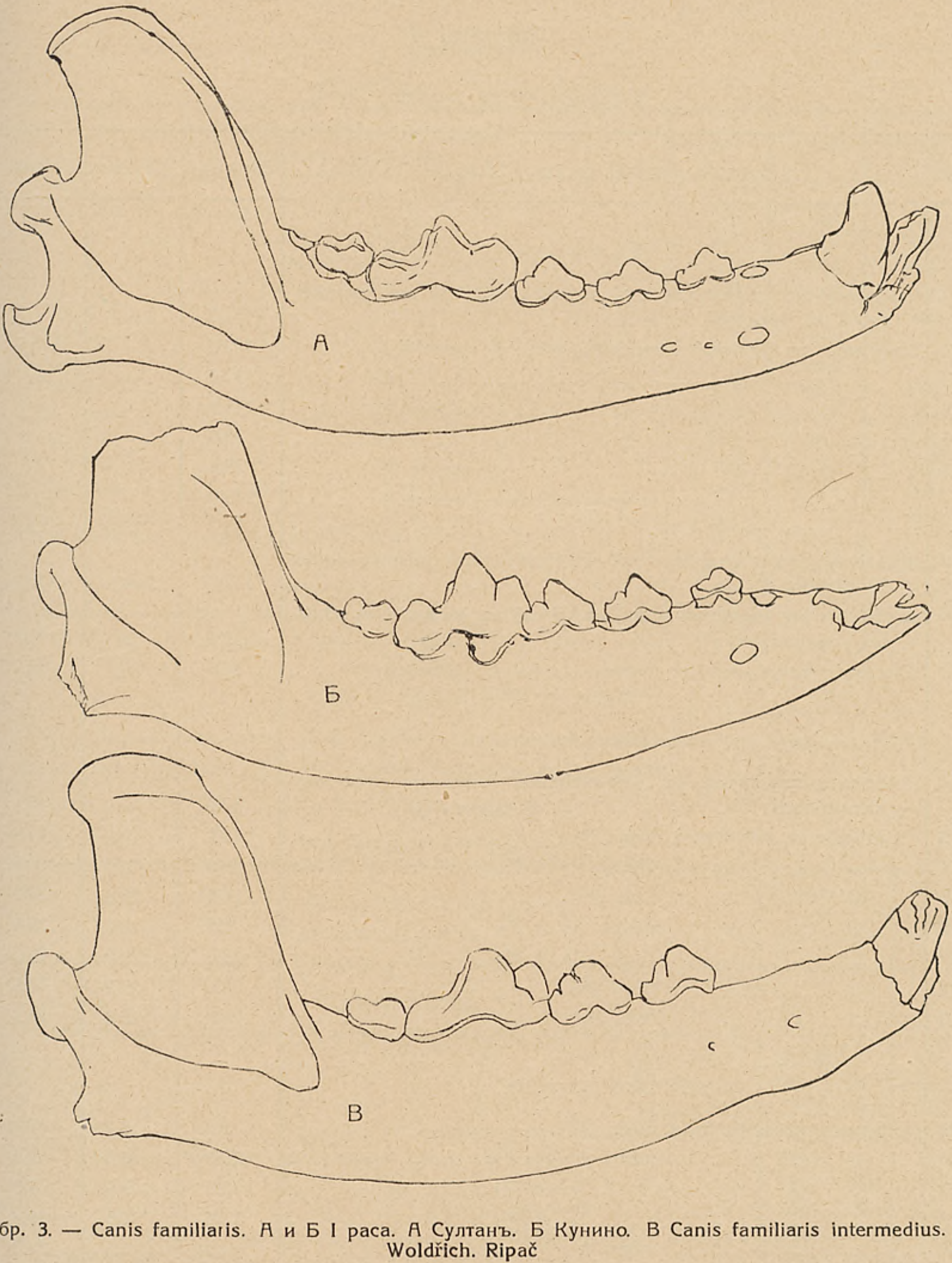

Обр. 3. — Canis familiaris. А и Б I раса. А Султанъ. Б Кунино. В Canis familiaris intermedius. Woldřich. Ripač

Таблица 6

Размѣри на челюститѣ

№	Canis familiaris I раса	Султанъ I	Кунино	Срѣдно
	I. Дължини			
1	Дължина на челюстьта отъ жгъла (angulus) до предния ржбъ на коронка J_1 J_1	144.0	—	—
2	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на алвеола J_1 . . .	140.0	—	—
3	„ „ „ „ „ „ „ „ P_1 . . .	117.0	—	—
4	„ „ „ „ „ „ „ коронка P_2 . . .	115.0	—	—
5	„ „ „ „ „ „ „ „ M_1 . . .	78.0	—	—
6	„ „ „ „ „ „ „ алвеола M_1 . . .	78.6	—	—
7	„ „ „ „ задния ржбъ на алвеола C_1 . . .	123.0	—	—
8	„ на condylus	23.1	23.0	**23.0**
9	Дължина отъ външния край на condylus до предния ржбъ на алвеола P_1	117.0	114.0	**115.5**
10	Дължина на външния край на condylus до предния ржбъ на коронка M_1	79.0	76.0	**77.5**
11	Сжщото разстояние до предния ржбъ на алвеола M_1 . .	80.0	76.5	**78.3**
	II. Височини			
12	Височина отъ жгъла до най-високата точка на processus coronoideus	57.0	—	—
13	Височина на челюстьта предъ P_1	18.0	17.2	**17.6**
14	„ „ „ между P_2 и P_3	19.0	18.0	**18.5**
15	„ „ „ подъ P_3	20.0	20.0	**20.0**
16	„ „ „ между P_3 и P_4	20.5	21.0	**20.8**
17	„ „ „ „ P_4 и M_1	23.0	22.0	**22.5**
18	„ „ „ подъ M_1	24.0	23.0	**23.5**
19	„ „ „ задъ M_2	26.0	25.5	**25.8**
	III. Дебелини			
20	Дебелина на челюстьта подъ P_3	9.3	8.2	**8.8**
21	„ „ „ между P_2 и P_3	10.0	8.5	**9.3**
22	„ „ „ „ P_3 и P_4	10.0	9.0	**9.5**
23	„ „ „ „ P_4 и M_1	11.0	10.5	**10.3**
24	„ „ „ подъ M_1	11.5	10.5	**11.0**

Таблица 7

Размѣри на зѫбитѣ

№	Canis familiaris I раса Долни челюсти	Султанъ I	Кунино	Срѣдно
1	Дължина на алвеолитѣ $P + M$	73.0	73.2	**73.1**
2	„ „ „ $P_1 + P_2$ $P_2 + P_4$	39.0	39.6	**39.3**
3	„ „ „ $M_1 + M_2 + M_3$	35.0	34.5	**34.8**
4	„ „ коронка P_2	8.0	7.5	**7.8**
5	Ширина „ „ P_2	4.0	4.0	**4.0**
6	Дължина „ „ P_3	—	10.0	—
7	Ширина „ „ P_3	—	4.0	—
8	Дължина „ „ P_4	10.0	10.0	**10.0**
9	Ширина „ „ P_4	5.3	5.0	**5.2**
10	Дължина „ „ M_1	21.0	20.0	**20.5**
11	Ширина „ „ M_1	8.3	7.2	**7.8**
12	Дължина „ „ M_2	8.0	8.0	**8.0**
13	Ширина „ „ M_2	6.5	5.8	**6.2**
14	Дължина на коронкитѣ $M_1 + P_4 + P_3$	—	42.2	—
15	„ „ „ $M_2 + M_1 + P_4$	40.3	38.0	**39.2**
16	„ „ „ $M_1 + M_2$	30.0	28.0	**29.0**
17	Най-голѣмъ диаметъръ на C при основата на коронката	9.8	—	—
18	Най-малъкъ диаметъръ на сѫщото мѣсто	7.0	—	—

Canis familiaris II раса

На една по-дребна раса принадлежатъ двѣтѣ челюсти отъ Коджа-дерменъ и една отъ Султанъ. Тѣ сѫ много по-кѫси и по-низки.

Таблица 8

Размѣри на челюститѣ

№	Canis familiaris II раса Долни челюсти	Коджа-дерменъ		Султанъ IV
		I	II	
	I. Дължини			
1	Дължина на челюстьта отъ ѫгъла до предния рѫбъ на алвеола J_1	—	—	121.0*
2	„ „ „ „ „ „ „ „ „ коронка P_2	106.0	—	—
3	„ „ „ „ „ „ „ „ „ алвеола P_1	106.0	104.0	104.0
4	„ „ „ „ „ „ „ „ „ коронка M_1	71.0	69.0	68.5
5	„ „ „ „ „ „ задния рѫбъ на алвеола C .	112.0	108.0	108.0
6	Дължина отъ condylus до предния рѫбъ на коронка P_1	105.0	—	—
7	„ „ „ „ „ „ „ алвеола P_1	105.0	106.0	105.0
8	„ „ „ „ „ „ „ коронка M_1	70.0	72.0	69.5
9	„ „ „ „ „ „ „ алвеола M_1	70.0	72.5	70.0
10	Дължина на condylus	24.0	22.0	—

№	Canis familiaris II раса Долни челюсти	Коджа-дерменъ		Султанъ IV
		I	II	
	II. Височини			
11	Височина отъ ѫгѫла до най-високата точка на processus coronoideus	52.0	49.3	49.3
12	Височина на челюстьта предъ P_1	17.0	16.0	16.8
13	„ „ „ подъ P_2	18.2	18.0	17.5
14	„ „ „ между P_2 и P_3	18.0	17.0	16.5
15	„ „ „ подъ P_3	18.0	17.5	16.5
16	„ „ „ между P_3 и P_4	18.0	18.3	17.0
17	„ „ „ „ P_4 и M_1	21.0	19.8	19.0
18	„ „ „ подъ M_1	21.4	20.0	21.4
19	„ „ „ задъ M_2	22.6	20.0	22.5
	III. Дебелини			
20	Дебелина на челюстьта между P_2 и P_3	9.6	8.4	9.5
21	„ „ „ подъ P_3	9.3	8.2	9.3
22	„ „ „ между P_3 и P_4	10.0	9.0	9.8
23	„ „ „ „ P_4 и M_1	11.0	10.5	10.6
24	„ „ „ подъ M_1	11·5	10.5	11.0

Таблица 9

Размѣри на зѫбитѣ

№	Canis familiaris II раса Долни челюсти	Коджа-дерменъ		Султанъ IV
		I	II	
1	Дължина на алвеолитѣ $P+M$	67.3	(1)	67.0
2	„ „ „ $P_1+P_2+P_3+P_4$	36.2	36.8	37.5
3	„ „ „ $M_1+M_2+M_3$	32.0	(1)	32.0
4	Дължина „ P_2	7.0	8.2	8.3
5	Ширина „ P_2	4.0	4.0	4.2
6	Дължина „ P_3	—	9.0	9.3
7	Ширина „ P_3	—	4.3	4.5
8	Дължина „ P_4	19.0	19.3	19.5
9	Ширина „ P_4	7.8	7.8	8.0
10	Дължина „ M_1	—	—	10.4
11	Ширина „ M_1	—	—	5.8

---

[1] M_3, както и алвеолата, неразвити.

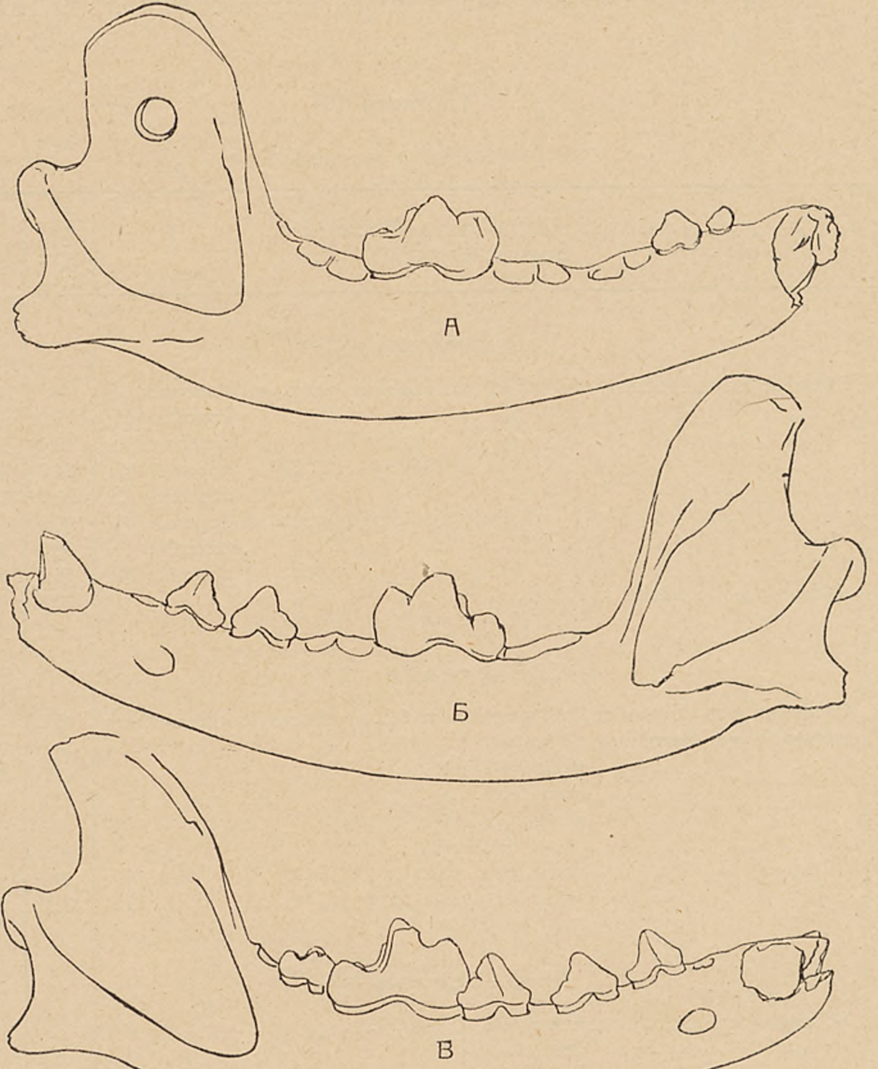

Обр. 4. — Canis familiaris II раса. А и Б Коджа-дерменъ. В Султанъ

Canis familiaris III раса

На още по-дребна раса принадлежатъ челюстьта № II отъ Султанъ и тази отъ Разградъ.

Таблица 10

Размѣри на челюстьта

№	Canis familiaris III раса Долни челюсти	Султанъ II	Разградъ	Срѣдно
	I. Дължини			
1	Дължина на челюстьта отъ жгъла до предния ржбъ на алвеола J_1	—	113.5*	
2	„ „ „ „ „ „ „ „ „ коронка P_1	99.0*	—	
3	„ „ „ „ „ „ „ „ „ алвеола P_1	98.0*	98.0	
4	„ „ „ „ „ „ „ „ „ коронка M_1	64.0*	63.0	
5	„ „ „ „ „ „ „ „ „ алвеола C_1	101.0*	101.0	
6	„ „ „ „ condylus до предния ржбъ на коронка P_1	98.5	—	
7	„ „ „ „ „ „ „ „ „ алвеола P_1	98.0	96.5	
8	„ „ „ „ „ „[1] „ „ „ коронка M_1	66.0	62.4	
9	Дължина на condylus	20.8	17.0	
	II. Височини			
10	Височина отъ жгжла до най-високата точка на processus coronoideus	45.0	44.5	**44.8**
11	Височина на челюстьта предъ P_1	15.5	14.6	**15.0**
12	„ „ „ между P_2 и P_3	17.0	16.0	**16.5**
13	„ „ „ подъ P_3	17.8	16.0	**16.9**
14	„ „ „ между P_3 и P_4	18.0	16.0	**17.0**
15	„ „ „ „ P_4 и M_4	18.0	18.0	**18.0**
16	„ „ „ подъ M_1	19.4	19.4	**19.4**
17	„ „ „ задъ M_2	22.0	21.0	**21.5**
	III. Дебелини			
18	Дебелина на челюстьта между P_2 и P_3	8.4	8.0	**8.2**
19	„ „ „ подъ P_3	8.2	7.8	**8.0**
20	„ „ „ между P_3 и P_4	8.5	8.0	**8.3**
21	„ „ „ „ P_4 и M_1	10.2	9.1	**9.7**
22	„ „ „ подъ M_1	10.8	9.0	**9.9**

---

[1] M_3, както и алвеолата, неразвити.

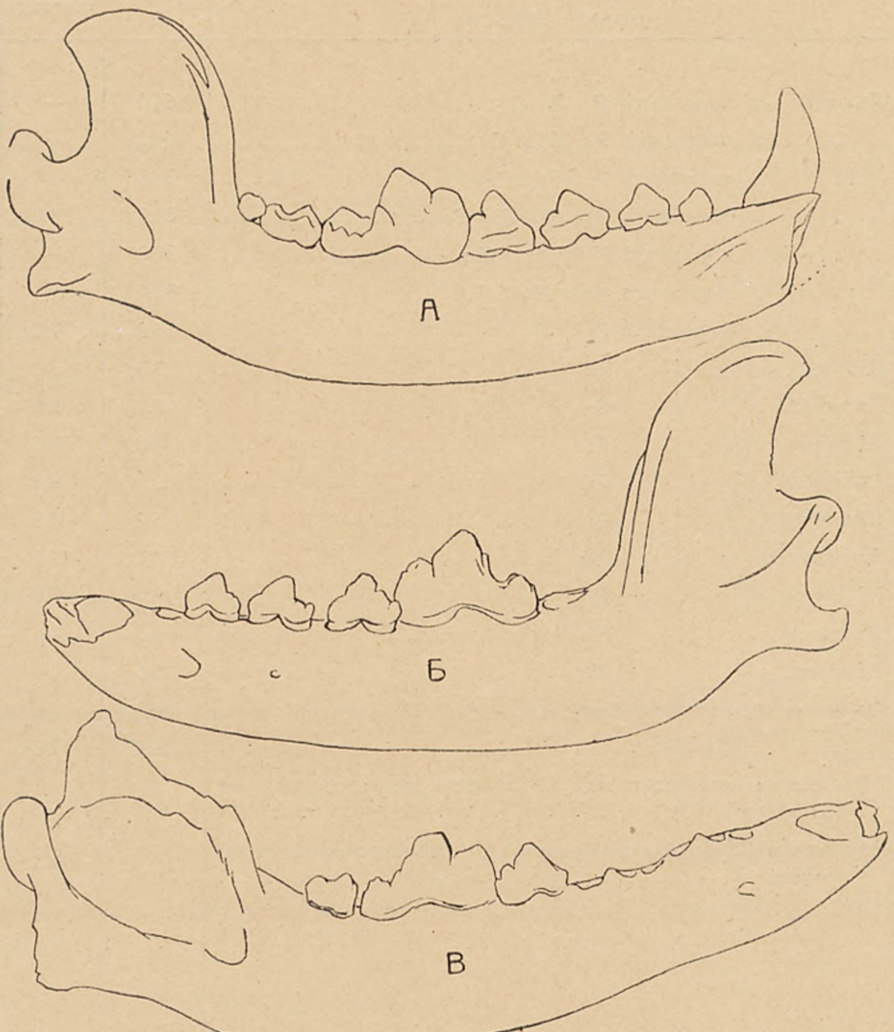

Обр. 5. — А и Б Canis familiaris III раса
А Султанъ. Б Разградъ. В Canis famillaris palistris Rütimeyer. Ripač

Таблица 11

Размѣри на зѫбитѣ

№	Canis familiaris III раса Долни челюсти	Султанъ II	Разградъ	Срѣдно
1	Дължина на коронкитѣ $P + M$	64.0	—1)	—
2	„ „ алвеолитѣ $P + M$	64.0	—1)	—
3	„ „ коронкитѣ $P_1 + P_2 + P_3 + P_4$	34.5	—	—
4	„ „ алвеолитѣ $P_1 + P_2 + P_3 + P_4$	34.0	34.0	**34.0**
5	„ „ коронкитѣ $M_1 + M_2 + M_3$	32.0	—	—
6	„ „ алвеолитѣ $M_1 + M_2 + M_3$	32.0	—	—
7	„ „ коронката P_2	6.8	7.0	**6.9**
8	Ширина „ „ P_2	3.8	3.2	**3.5**
9	Дължина „ „ P_3	9.2	9.0	**9.1**
10	Ширина „ „ P_3	4.6	4.0	**4.3**
11	Дължина „ „ P_4	9.9	9.8	**9.9**
12	Ширина „ „ P_4	5.2	4.8	**5.0**
13	Дължина „ „ M_1	20.0	19.0	**19.5**
14	Ширина „ „ M_1	8.4	7.3	**7.9**
15	Дължина „ „ M_2	7.5	—	—
16	Ширина „ „ M_2	5.5	—	—
17	Дължина на $P_4 + M_1 + M_2$	40.5	—	—
18	„ „ $M_1 + M_2$	28.0	—	—
19	Най-голѣмъ диаметъръ на C, мѣренъ при основата на коронката	8.3	—	—
20	Най-малъкъ (напрѣченъ) диаметъръ, мѣренъ на сѫщото мѣсто	5.6	—	—

---

1) M_3 неразвитъ.

Canis familiaris IV раса

На най-дребната кучешка раса принадлежатъ челюститѣ отъ Русе и Султанъ № III.

Таблица 12

Размѣри на челюститѣ

№	Canis familiaris IV раса Долни челюсти	Русе	Султанъ III	Срѣдно
	I. Дължини			
1	Дължина на челюстьта отъ ѫгъла до предния рѫбъ на алвеола J_1	102.0*	103.0*	**102.5**
2	Дължина отъ ѫгъла до предния рѫбъ на алвеола P_1	86.2	87.0	**86.6**
3	„ „ „ „ „ „ „ коронка M_1	58.0	—	—
4	„ „ „ „ „ „ „ алвеола M_1	57.5	58.0*	**57.8**
5	„ „ „ „ задния рѫбъ C	88.0	90.0*	**89.0**
6	Дължина отъ condylus до предния рѫбъ на алвеола J_1	102.6	102.5	**102.5**
7	„ „ „ „ „ „ „ „ P_1	86.6	87.0	**86.8**
8	„ „ „ „ „ „ „ коронка M_1	53.5	—	—
9	„ „ „ „ „ „ „ алвеола M_1	53.0	58.0	**55.5**
10	Дължина на condylus	19.0	16.0	**17.5**
	II. Височини			
11	Височина отъ ѫгъла до най-високата точка на processus coronoideus	40.8	39.0	**39.9**
12	Височина на челюстьта предъ P_1	14.3	14.0	**14.2**
13	„ „ „ между P_2 и P_3	13.3	14.0	**13.7**
14	„ „ „ подъ P_3	13.8	14.2	**14.0**
15	„ „ „ между P_3 и P_4	14.0	14.5	**14.3**
16	„ „ „ „ P_4 и M_1	14.0	15.0	**14.5**
17	„ „ „ подъ M_1	16.3	16.4	**16.4**
18	„ „ „ задъ M_2	17.8	18.0	**17.9**
	III. Дебелини			
19	Дебелина на челюстьта между P_2 и P_3	8.0	8.0	**8.0**
20	„ „ „ подъ P_3	8.0	7.5	**7.8**
21	„ „ „ между P_3 и P_4	8.0	7.3	**7.7**
22	„ „ „ „ P_4 и M_1	9.0	8.0	**8.5**
23	„ „ „ подъ M_1	9.2	8.5	**8.9**

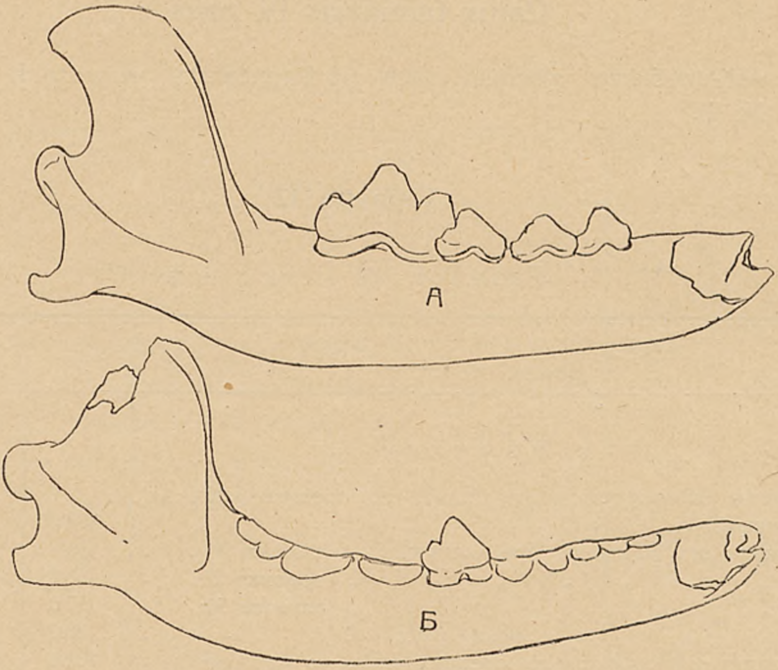

Обр. 6. — Canis familiaris IV раса. А Русе. Б Султанъ

Таблица 13

Размѣри на зѫбитѣ

№	Canis familiaris IV раса Долни челюсти	Русе	Султанъ III	Срѣдно
1	Дължина на алвеолитѣ P + M	58.0	57.0	**57.5**
2	„ „ „ $P_1+P_2+P_3+P_4$	31.0	31.0	**31.0**
3	„ „ „ $M_1+M_2+M_3$	30.2	28.8	**29.5**
4	„ „ коронкитѣ $M_1+P_4+P_3$	34.5	—	—
5	„ „ коронката P_2	7.0	—	—
6	Ширина „ „ P_2	3.3	—	—
7	Дължина „ „ P_3	8.3	—	—
8	Ширина „ „ P_3	3.9	—	—
9	Дължина „ „ P_4	9.0	—	—
10	Ширина „ „ P_4	4.5	—	—
11	Дължина „ „ M_1	18.0	—	—
12	Ширина „ „ M_1	7.0	—	—

Намѣрихъ за умѣстно да дамъ въ редъ таблици по възможность повече данни относно размѣритѣ на челюститѣ и зѫбитѣ, за да може тази публикация да послужи за основа при разработването въ бѫдеще на подобенъ материалъ, какъвто у насъ ще трѣбва да се очаква при разкопаване на пещеритѣ и многобройнитѣ селищни могили, съ каквито страната ни е доста богата.

Разгледахъ описанитѣ до тука челюсти като такива принадлежащи на четири раси. Това направихъ вързъ основа на размѣритѣ. Че действително имаме работа съ четири кучешки раси, ще ни покажатъ ясно следнитѣ таблици (табл. 14, 15, 16 и 17), въ които давамъ за сравнение нѣкои отъ размѣритѣ.

Таблица 14

№	Canis familiaris I—IV раса Долни челюсти	Canis familiaris I раса		Canis familiaris II раса		Canis familiaris III раса		Canis familiaris IV раса	
		Султанъ I	Кунино	Коджа-дерменъ I	Коджа-дерменъ II	Султанъ II	Разградъ	Русе	Султанъ III
1	Дължина отъ ѫгъла до предния рѫбъ на алвеола P1	117.0	113.0	107.5	—	99.0	—	86.2	87.0
2	Дължина отъ ѫгъла до предния рѫбъ на коронка (алвеола) M1 . . .	78.0	—	71.8	69.0	64.0	63.0	58.0	58.0 алвеола
3	Дължина на алвеолитѣ P + M . . .	73.0	73.2	67.3	—	64.0	—	58.0	57.0
4	Височина на челюстьта предъ P1 .	18.0	17.2	17.0	16.0	15.5	14.6	14.3	14.0
5	„ „ „ подъ M1 .	24.0	23.0	21.4	20.0	19.4	19.4	16.3	16.4
6	„ „ „ между P3 и P4	20.0	20.5	18.0	18.3	18.0	16.0	14.0	14.5

Дължина отъ condylus до предния рѫбъ на алвеола P1, по отношение дължината на всички алвеоли или кѫтници (P + M), е най-малка при Canis fam. IV р., а най-голѣма при Canis fam. I р. (сравни таблица 15).

Таблица 15

	C. familiaris I раса		C. familiaris II раса		C. familiaris III раса		C. familiaris IV раса	
	Султанъ I	Кунино	Коджа-дерменъ I	Коджа-дерменъ II	Султанъ II	Разградъ	Русе	Султанъ III
Дължина отъ condylus до предния рѫбъ на алвеола P1	117.0	114.0	104.9	107.0	98.0	96.5	86.6	87.0
Дължина на всички алвеоли или кѫтници (P + M) .	73.0	73.2	67.3	—	64.0	—	58.0	57.0
Разлика . .	**44.0**	**40.8**	**37.6**	—	**34.0**	—	**28.6**	**30.0**

Сѫщото е отношението на дължината отъ ѫгъла до предния рѫбъ на алвеола P1 къмъ дължината на всичкитѣ алвеоли или кѫтници (P + M).

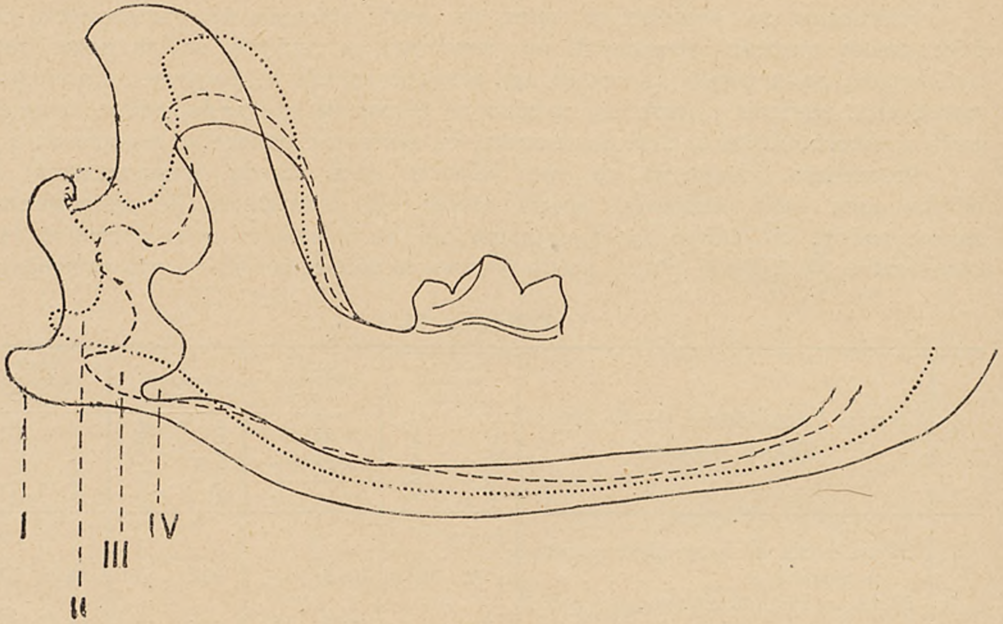

Обр. 7. — Челюститѣ на четиртѣ раси наложени една върху друга

Таблица 16

	C. familiaris I раса		C. familiaris II раса		C. familiaris III раса		C. familiaris IV раса	
	Султанъ I	Кунино	Коджа-дерменъ I	Коджа-дерменъ II	Султанъ II	Разградъ	Русе	Султанъ III
Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на алвеола P_1	117.0	114.0*	107.5	—	98.0	98.0	86.2	87.0
Дължина на всички алвеоли или кжтници (P + M) .	73.0	73.2	67.3	—	64.0	—	58.0	57.0
Разлика . .	**44.0**	**40.8**	**40.2**	**—**	**34.0**	**—**	**28.2**	**30.0**

Това отношение показва, че челюстьта на Canis familiaris I р., по отношение на цѣлия редъ кжтници е развита въ дължина много повече, отъ колкото тая на Canis familiaris IV р. Въ това отношение срѣдно мѣсто заематъ другитѣ две раси.

Не еднакво е сжщо отношението между дължината на челюстьта и височината на condylus. Разликата между тия два размѣра при C. familiaris I р. е най-голѣма, а при Canis familiaris IV р. — най-малка, което показва, че челюстьта въ задния край, по отношение на дължината, е повече развита въ височина при четвъртата раса, а по-малко — при първата. Тази разлика изпъква въ следната таблица.

Таблица 17

	C. familiaris I раса		C. familiaris II раса		C. familiaris III раса		C. familiaris IV раса	
	Султанъ I	Кунино	Коджа-дерменъ I	Коджа-дерменъ II	Султанъ II	Разградъ	Русе	Султанъ III
Дълж. отъ condylus до алвеола J_1	141.0	—	—	125.3	—	113.0	102.6	102.5
Височина на челюстьта отъ angulus до най-високата точка на processus coronoideus .	57.0	—	53.0	50.0	45.0	44.5	40.8	39.0
Разлика . .	**84.0**	—	—	**75.3**	—	**68.5**	**61.8**	**62.5**
Отношението между дължината на алвеолитѣ P + M къмъ височ. на челюстьта подъ M_1	**3.0**	3.2	**3.2**		**3.3**	—	**3.56**	**3.47**

Връзъ основа на полученитѣ размѣри ще се помжча да приближа нашитѣ раси къмъ нѣкои отъ познатитѣ такива отъ предисторическо време.

Една отъ тия раси, която по размѣръ съответствува на нашата I раса е Canis familiaris intermedius Woldřich. Въ таб. 18 ще съпоставя нѣкои отъ размѣритѣ на тази раса, които размѣри Woldřich дава за две челюсти отъ наколнитѣ постройки при Ripač и една челюсть отъ Weikersdorf. [1])

Таблица 18

№	Долни челюсти	Canis familiaris I раса		Canis familiaris intermedius Woldřich		
		Султанъ I	Кунино	Ripač ♂	Ripač ♀	Weikersdorf
1	Дължина на челюстьта отъ жгъла до предния ржбъ на срѣдния рѣзецъ	144.0	—	135.0	129.2	135.0
2	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на P_1 (у менъ до предния ржбъ на алвеола P_1)	117.0	—	116.0*	108.2	115.0
3	Височина на челюстьта между P_4 и M_1 .	23.0	22.0	23.7	22.3	22.5
4	Сжщата височина подъ M_1	24.0	23.0	24.5	23.5	24.0
5	Сжщата височина задъ M_2	26.0	25.5	25.7	24.6	26.0
6	Височина на челюстьта отъ жгъла до най-високата точка на processus coronoideus	57.0	—	50.0*	53.4	53.0
7	Дължина на всички кжтници P + M (у менъ дължина на алвеолитѣ)	73.0	73.2	75.5*	70.1	73.0
8	Дължина на месоядния зжбъ (M_1) . . .	21.0	20.0	21.8	19.5	21.5
9	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на P_1 (у менъ алвеолата)	117.0	—	116.0*	108.2	115.0
10	Дължина на всички P + M (у менъ алвеолитѣ)	73.0	73.0	75.5	70.1	73.0
11	Разлика между тия две дължини . .	**44.0**	—	**40.5**	**38.1**	**42.0**

---

[1]) Woldřich Joh. Nep., Wirbelthierfauna des Pfahlbaues von Ripač bei Bihać, Wiss. Mitt., V, стр. 85.

Отъ направенитѣ сравнения се вижда ясно, че нашето куче I раса напълно отговаря на Canis familiaris intermedius Woldřich.

Шкорпилъ споменува тази раса отъ Русенската могила.[1]

Първоначално Woldřich [2] отнесълъ появата на тази раса къмъ началото на желѣзната епоха. Сжщо Strobil го е именувалъ куче на желѣзната епоха за различие отъ други две раси (куче отъ бронзовата епоха и торфяното куче).

По-късно обаче Woldřich установява тази раса въ неолитната епоха, а била е доказана и въ старитѣ датски кьокенмединги. Останки били намѣрени сжщо и въ дилувиални пластове. Следователно тази раса е била разпространена въ Европа презъ дилувиалната и алувиалната епохи.

Интересно ще бжде да направя едно сравнение между Canis familiaris intermedius съ нѣкои останки отъ домашни кучета отъ по-ново време. При разкопването на две могили при с. Мумджиларъ (кеманларска околия) въ гробоветѣ на всѣка една отъ тѣзи могили бѣха открити по единъ кучешки скелетъ, заедно съ останкитѣ отъ погребения мъртвецъ; фактъ, който показва, че кучето е играло нѣкога важна роль въ култа на мъртвитѣ. Благодарение на намѣренитѣ въ могилитѣ фибули, тия погребения трѣбва да се датиратъ къмъ V в. пр. Христа.

Откритото въ Мумджиларъ куче сжществено се различава отъ Canis familiaris intermedius и очевидно се касае за една особена раса, която е живѣла у насъ презъ желѣзната епоха. Кога точно се появява тази раса и какво е нейното отношение къмъ тия отъ по-ново време, за сега не може да се каже. За да се реши този въпросъ необходимъ е изобиленъ сравнителенъ материалъ отъ разни епохи, съ какъвто за сега не разполагамъ.

Въ таблицата, която давамъ по-долу, азъ ще взема само нѣкои отъ размѣритѣ за сравнение.

Таблица 19

№	Canis familiaris Долна челюсть	Canis familiaris отъ Мумджиларъ	Canis familiaris intermedius Срѣдно отъ двѣтѣ челюсти	Разлика
1	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на алвеола J_1 .	156.0	144.0	12.0
2	„ „ „ „ „ „ „ коронка P_1 .	130.0	117.0 (a)	13.0
3	„ „ „ „ „ „ „ „ M_1 .	86.8	78.0	8.8
4	Височина на челюстьта отъ жгъла до най-високата точка на processus coronoideus	63.0	57.0	6.0
5	Височина на челюстьта подъ M_1	27.9	23.5	4.4
6	Дължина на алвеолитѣ $P + M$	80.5	73.1	7.4
7	Дължина на M_1	22.1	20.5	1.6
8	Разлика между дължината отъ жгъла до предния ржбъ на P_1 и дължината на всички $P + M$	**49.5**	**43.9**	**5.6**
9	Дебелина на челюстьта подъ M_1	13.2	11.0	2.2

---

[1] Шкорпилъ, Могили, стр. 97.

[2] Woldřich, цит. съч., стр. 86.

Отъ всички дании следва да се заключи, че мумджиларското куче въ всѣко отношение по размѣри превишава това отъ Султанъ.

Тази едра Мумджиларска раса по всичко изглежда, че се запазва и въ поново време. Така напр. въ историческитѣ пластове при Мадара, които могатъ да се датиратъ отъ 9—14 в. следъ Хр., се откриха останки отъ кучешка раса, която по размѣри отговаря на мумджиларската, както това се вижда отъ табл. 20.

Таблица 20

Долни челюсти	Canis familiaris Мумджиларъ	Canis familiaris Мадара
Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на алвеола J_1	156.0	153.5
„ „ „ „ „ „ „ P_1	130.0	127.0
„ на месоядния зжбъ (M_1)	22.1	22.5
Височина на челюстьта подъ M_1	27.9	25.0

По нататъкъ ще се спра на третата и четвъртата раси, следъ което ще се повърна на втората.

Третата раса, споредъ размѣритѣ, които дадохъ въ редъ таблици, се вижда, че е била несравнено по-дребна отъ колкото е I-та и II-та. Нея бихме могли да я сравнимъ съ тъй нареченото блатно куче — Canis familiaris palustris. Woldřich дава размѣритѣ на две челюсти отъ тази раса, намѣрени при наколнитѣ постройки при Ripač, като сжщевременно за сравнение дава размѣритѣ на други две долни челюсти: едната отъ Robenhausen, втората отъ Pulkau.

Въ таблица 21 съпоставямъ размѣритѣ Canis famlliaris III р. съ Canis familiaris palustris отъ споменатитѣ находища по Woldřich

Таблица 21

№	Долни челюсти	Canis familiaris III раса		Canis familiaris palustris по Woldřich			
		Султанъ II	Разградъ	Ripač ♂	Ripač ♀	Robenhausen	Pulkau
1	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на P_1	99.0 (к)	98.0 (а)	99.6	99.6*	—	90.0
2	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на J_1 (у менъ до предния ржбъ на алвеола J_1)	—	113.5	118.0*	—	106.0*	112.0
3	Височина на челюстьта между P_4 и M_1	18.0	18.0	18.0	16.8	19.5	17.5
4	Сжщата височина подъ M_1	19.4	19.4	20.2	19.3	—	19.0
5	Сжщата височина задъ M_2	22.0	21.0	21.6	22.6	—	21.0
6	Височината отъ жгъла до най-високата точка на processus coronoideus . .	45.0	44.5	—	49.4	47.5	45.0
7	Дължина на всички $P + M$	64.0	—	65.4	64.4	62.0	60.0
8	Дължина на месоядния зжбъ (M_1) . .	20.0	19.0	18.1	—	20.5	19.5

Отъ тия сравнения ясно се вижда, че кучешката раса отъ нашитѣ две находища напълно съответствува на Canis familiaris palustris Rütimeyer.

Тази раса Шкорпилъ споменава отъ Русенската могила.[1])

Отношението между дължината отъ жгъла до предния ржбъ на P_1 и дължината на всичкитѣ P + M сж еднакви както при нашитѣ две челюсти, така и при челюститѣ у Woldřich.[2]) Сравни таблица 22.

Таблица 22

Долни челюсти	Султанъ II	Разградъ	Ripač		Roben-hausen	Pulkau
			♂	♁		
Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на P_1	99.0	98.0	99.6	99.6	—	90.0
Дължина на всички P + M	64.0	—	65.4	64.4	62.0	60.0
Разлика . .	**35.0**	—	**34.2**	**35.2**	—	**40.0**

Така, дължината на челюстьта отъ жгъла до предния ржбъ на алвеола J_1 у лисицата отъ Кричимъ е 102.6 мм., а на тая отъ Русе (I) — 102.0 мм., отъ Султанъ (III) 103.0.

Но тази дребна раса сжществено се различава отъ Canis vulpes.

1. Формата на челюстьта е съвсемъ различна при тия два вида. При лисицата processus coronoideus въ задния горенъ край е заобленъ, а при Canis familiaris IV p. завършва съ остъръ връхъ.

2. Височината и дебелината на челюститѣ, както и размѣритѣ на зжбитѣ, значително се различаватъ у тия два вида, както това виждаме въ следната таблица 23.

Таблица 23

№	Долни челюсти	Canis vulpes рецентна Кричимъ Муз. Н. В. Ц.	Canis familiaris IV p.	
			Русе I	Султанъ III
1	Дължина на P + M	52.0	58.0	57.0
2	Дължина на M_1	14.0	18.0	—
3	Дебелина на M_1	5.3	7.0	—
4	Височина на челюстьта подъ M_1	14.0	16.3	16.4
5	Дебелина „ „ „ M_1	6.4	9.2	8.5

---

[1]) Шкорпилъ, Могили, стр. 97.

[2]) Woldřich, цит. съч., стр. 84.

3. Не еднакво е сѫщо отношението между дължината на челюстьта и дължината на зѫбния редъ на кѫтницитѣ.

При почти еднаква дължина на челюститѣ, зѫбниятъ редъ у Canis familiaris IV р. е по-дълъгъ отъ колкото при C. vulpes. (гл. таблица 24).

Таблица 24

№	Долни челюсти	Canis vulpes Кричимъ	Canis familiaris IV р.	
			Русе I	Султанъ III
1	Дължина на челюстьта отъ ѫгъла до предния рѫбъ на алвеола J_1	102.2	102.0	103.0
2	Дължина на зѫбния редъ (алвеолитѣ)	52.0	58.0	57.0
	Разлика . .	**50.2**	**44.0**	**46.0**

Безъ да се спирамъ на други различия, изтъкнатитѣ такива сѫ достатъчни да покажатъ, че нашиятъ Canis familiaris IV р. въ никой случай не може да се идентифицира съ C. vulpes.

Отъ предисторическо време е позната една дребна кучешка раса, известна съ името Canis familiaris Spaletti Strobel, която има известна общность съ лисицата. Strobel, който въвежда тази раса, открива нейнитѣ останки въ терамаритѣ отъ Bagno при Ruberia и отъ Montecchio (Италия).

Споредъ сѫщия авторъ, тази раса се явява къмъ края на неолита.

Днешното италианско куче „volpino“ Strobel смѣта за прямъ наследникъ на предисторическото куче C. familiaris Spaletti. Woldřich приема, че подобното на лисица куче, което се срѣща въ Чехия, е потомъкъ на сѫщото предисторическо куче. Той го установява въ наколнитѣ постройки въ Ripač.

Въ таблица 25 азъ ще сравня размѣритѣ на C. fam. Spaletti, дадени у Woldřich, съ размѣритѣ на нашата IV раса отъ Русе (I) и Султанъ (III).

Таблица 25

№	Долни челюсти	C. fam. spal. по Woldřich		C. fam. IV р.	
		Ripač	Montecchio	Русе I	Султанъ III
1	Дължина на всички кѫтници (P + M)	56.0	59.0	—	—
2	Дължина на всички алвеоли P + M	—	—	58.0	57.0
3	Височина на челюстьта подъ P_3	13.1	12.7	13.8	14.2
4	Височина на сѫщата подъ M_1	14.7	14.5	16.3	16.4

Отъ тази сравнителна таблица се вижда, че дължината на зѫбния редъ на кѫтницитѣ у C. familiaris Spaletti (IV р.) е равна съ дължината на алвеолитѣ на сѫщитѣ зѫби у C. familiaris (IV р). Почти еднаква е височината на челюстьта подъ P3. Тя е малко по-голѣма у C. familiaris IV р. подъ M1. За съжаление Woldřich не дава повече данни за размѣритѣ на челюститѣ отъ Ripač и Montecchio, за да мога да установя по-голѣмата или по-малката прилика между C. fam. Spaletti и нашата раса.

Обаче едно сравнение между формата на челюститѣ между тия две раси е напълно възможна. На таблица 28 Woldřich дава образа на челюстьта на C. fam. Spaletti. Сравнена челюстьта на тази раса съ нашата, веднага биятъ въ очи следнитѣ различия:

1). У C. fam. Spaletti челюстьта подъ M1 е силно издута, когато при нашата форма на сѫщото мѣсто тя е повече или по-малко равна.

2). Processus coronoideus у C. fam. Spaletti е тѣсенъ въ горния край и заобленъ, тъй както е въ лисицата, когато при нашата форма той е по-широкъ и въ горния край извитъ назадъ. Освенъ това вѫтрешния рѫбъ на тоя израстъкъ по отношение алвеоларната линия на кѫтницитѣ затваря много по-тѫпъ ѫгъль, отколкото при нашата раса.

При наличностьта на тия различия азъ се въздържамъ да идентифицирамъ нашата четвърта раса съ C. familiaris Spaletti.¹)

Твърде е възможно у насъ да е живѣла друга дребна раса. Разрешението на този въпросъ ще се наложи, когато ще се разполага съ повече сравнителенъ материалъ.

Canis familiaris II раса

Сега се връщамъ на втората раса, която по размѣри, заема срѣдно мѣсто между I-та и III-та. За тази раса азъ приемамъ съ разерва, че тя е една бастардна форма между I-вата и II-та раса.

Какво е отношението на размѣритѣ на нашата бастардна форма къмъ сѫщитѣ размѣри у Canis familiaris intermedius и Canis familiaris palustris, виждаме въ таблица 26.

---

¹) Шкорпилъ, Могили, стр. 97 споменува C. familiaris Spaletti отъ русенската могила

Таблица 26

№	Долни челюсти	Canis familiaris intermedius			Canis familiaris Бастардна форма		Canis familiaris palustris		
		Граници на вариациитѣ отъ Ripač и Weikersdorf по Woldřich	Султанъ I	Кунино	Коджа-дерменъ		Граници на вариациитѣ отъ Ripač, Robenhausen и Pulkau по Woldřich	Султанъ II	Разградъ
					I	II			
1	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на срѣдния рѣзецъ (J_1) . . .	129.2—135.0	144.0	—	—	—	106.0*—118.0*	—	—
2	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на алвеола J_1	—	140.0	—	—	—	—	—	113.5*
3	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на коронка P_1	108.2—116.0*	—	—	106.0	—	90.0—99.6	99.0*	—
4	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на алвеола P_1	—	117.0	—	106.0	104.0	—	98.0*	98.0
5	Височина на челюстьта между P_4 и M_1	22.3—23.7	23.0	22.0	21.0	19.8	16.8—19.5	18.0	18.0
6	Сжщата височина подъ M_1	23.5—24.5	24.0	23.0	21.4	20.0	19.0—20.2	19.4	19.4
7	Сжщата височина задъ M_2	24.6—26.0	26.0	25.5	22.6	20.0	21.0—22.6	22.0	21.0
8	Височина отъ жгъла до най-високата точка на processus coronoideus .	50.0*—53.4	57.0	—	52.0	49.3	45.0—49.4	45.0	44.5
9	Дължина на всички кжтници P + M (у менъ дължината на алвеолитѣ) . .	70.1—75.5	73.0	73.2	67.3	—	60.0—65.4	64.0	—
10	Дължина на M_1	19.5—21.8	21.0	20.0	19.0	19.3	18.1—20.5	20.0	19.0

Отъ тази таблица се вижда, че размѣритѣ на Canis familiaris отъ Коджа-дерменъ представятъ нѣщо срѣдно между размѣритѣ на C. fam. intermedius и C. fam. palustris.

Таблица 27

Разлика между височината на челюстьта подъ M_1 и дължината на M_1

Долна челюсть отъ:	Находища		Височина на челюстьта подъ M_1	Дължина на M_1	Разлика
Canis familiaris I раса	Султанъ I		24.0	21.0	+ 3.0
	Кунино		23.0	20.0	+ 3.0
Canis familiaris II раса	Коджа-дерменъ	I	21.4	19.0	+ 2.4
		II	20.0	19 3	+ 0.7
Canis familiaris III раса	Султанъ II		19.4	20.0	— 0.6
	Разградъ		19.4	19.0	+ 0.4
Canis familiaris IV раса	Русе		16.3	18.0	— 1.7
	Султанъ III		16.4	18.0 (a)	— 1.6

Отъ тази таблица се вижда, че при първата раса височината на челюстьта подъ M_1 е съ 3 мм. по-голѣма отъ надлъжния диаметъръ на M_1. Тази разлика е по-малка при втората раса. При третата дължина на M_1 е почти на височината на челюстьта подъ M_1, а при четвъртата раса дължината на M_1 е близо съ 2 мм. по-голѣма отъ височината на сжщото мѣсто. Втората раса, по отношение на въпросната разлика, заема срѣдно мѣсто между първата и третата.

Измѣрвания върху черепа на Султанъ

Дължини

1. Базална дължина на черепа 159.0

2. Дължина отъ предния ржбъ на foramen magnum до предния ржбъ на алвеола J_1 . . . . 150.5

3. Дължина отъ най-задната точка на окципиталния гребенъ до предния ржбъ на алвеола J_1 . . . . 167.0

4. Дължина на муцуната отъ предния ржбъ на алвеола J_1 до страничния ржбъ на foramen infraorbitale . . . . д. 53.0 л. 53.0

5. Дължина отъ ржба на foramen magnum до най-изпъкналата точка на spina nasalis posterior 66.7

6. Дължина отъ върха на spina nasalis posterior до външния ржбъ на алвеола J_1 . . . . 83.3

7. Дължина отъ предния ржбъ на орбитата до ржба на foramen infraorbitale . . . . д. 21.5 л. 22.0

8. Дължина отъ ржба на орбитата до външния ржбъ на алвеола J_1 . . . . д. 72.0 л. 72.0

Ширини

1.	Ширина на носовия отворъ, мѣрена върху външнитѣ ръбове	23.0
2.	Ширина на муцуната между външнитѣ ръбове на алвеола C	32.0
3.	Сѫщата ширина, мѣрена между P_1 и P_2 отвънъ	31.5
4.	Най-голѣма ширина на челото между двата processus postorbitalis	48.0
5.	Най-малка ширина на челото между най-близкитѣ точки на вѫтрешнитѣ орбитни рѫбове	32.0*
6.	Ширина (напрѣченъ диаметъръ) на черепа, мѣрена надъ ушнитѣ отвори, мѣрена заедно съ стрѣхата, образувана отъ arcus zigomaticus	56.8
7.	Ширина между двата окципитални кондила (condylus occipitalis), мѣрена отвънъ при основата имъ	34.5
8.	Най-голѣма ширина на горната челюсть, мѣрена върху външния рѫбъ на алвеола M_1	58.0
9.	Ширина на foramen magnum, мѣрена върху вѫтрешния рѫбъ	17.0

Таблица 28

Размѣри на зѫбитѣ

№	Горна челюсть	д.	л.
1	Дължина на алвеолитѣ $P+M$	—	59.0
2	„ „ „ $P_1+P_2+P_3+P_4$	47.0	45.0
3	Дължина на P_3	—	11.5
4	Ширина на P_3	—	5.3
5	Дължина на P_4	18.5	—
6	Ширина на P_4, мѣрена отпредъ	9.0	—
7	Дължина на M_1+M_2	—	17.3*
8	„ „ алвеолитѣ M_1+M_2	—	17.0
9	„ „ M_1	—	11.3
10	Ширина „ M_1	—	15.0
11	Разстояние между двитѣ алвеоли J_3, мѣрено върху външнитѣ рѫбове	23.	28.5
12	Дължина на P_4+M_1	—	—
13	„ „ $P_3+P_4+M_1+M_2$	45.	—

На коя, прочие, раса би могълъ да се припише черепътъ отъ Султанъ? Азъ ще взема за основа базалната дължина на черепа и ще я съпоставя съ сѫщата дължина на три близки предисторически раси, които намирамъ у Kafka,[1]) а именно:

---

[1]) Kafka Josef, Fossile und recente Raubthiere Böhmens, Archiv der naturwissenschaftl. Landesdurchforschung von Böhmen, Bd. X, № 6, стр. 70 сл.

Canis familiaris praehistoricus var. optimae. Jeitteles.

Базална дължина по Jeitteles	171.0—189.0
„ „ „ Kafka	174.0—180.0

Canis familiaris praehistoricus var. intermedius. Woldřich.

Базална дължина по Kafka	165.0—170.0
„ „ „ Woldřich	164.0

Canis familiaris praehistoricus var. palustris. Rütm.

Базална дължина по Jeitteles	130.0—152.0
„ „ „ Woldřich	134.0*
„ „ „ Kafka	137.0

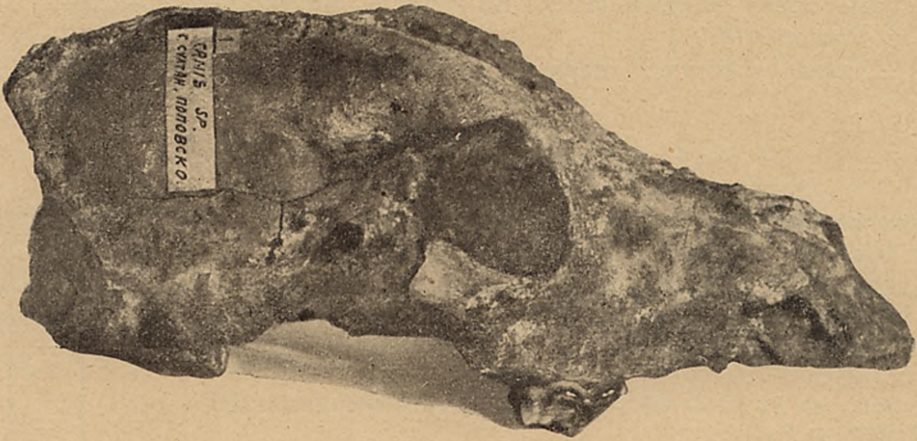

Обр. 8. — Canis familiaris. Черепъ отъ Султанъ

Черепътъ отъ Султанъ има базална дължина 159.0; заема значи, срѣдно мѣсто между C. fam. praehist. var. intermedius и C. fam. palustris.

Следователно черепътъ отъ Султанъ може да се припише на втората наша раса, която азъ съ резерва приехъ за бастардна форма. Челюститѣ отъ Коджа-дерменъ (I—II) и тия отъ Султанъ (IV), поставени върху черепа, напълно отговарятъ по дължина и реда на зѫбитѣ.

Чакалъ. Canis aureus

Чакалътъ въ днешно време се ползува сравнително съ твърде ограничено разпространение, отъ колкото въ предисторическо време. За неговото разпространение срѣщаме у Иречекъ следното: ¹)

---

¹) Иречекъ Д-ръ Конст., Княжество България, часть I, стр. 49

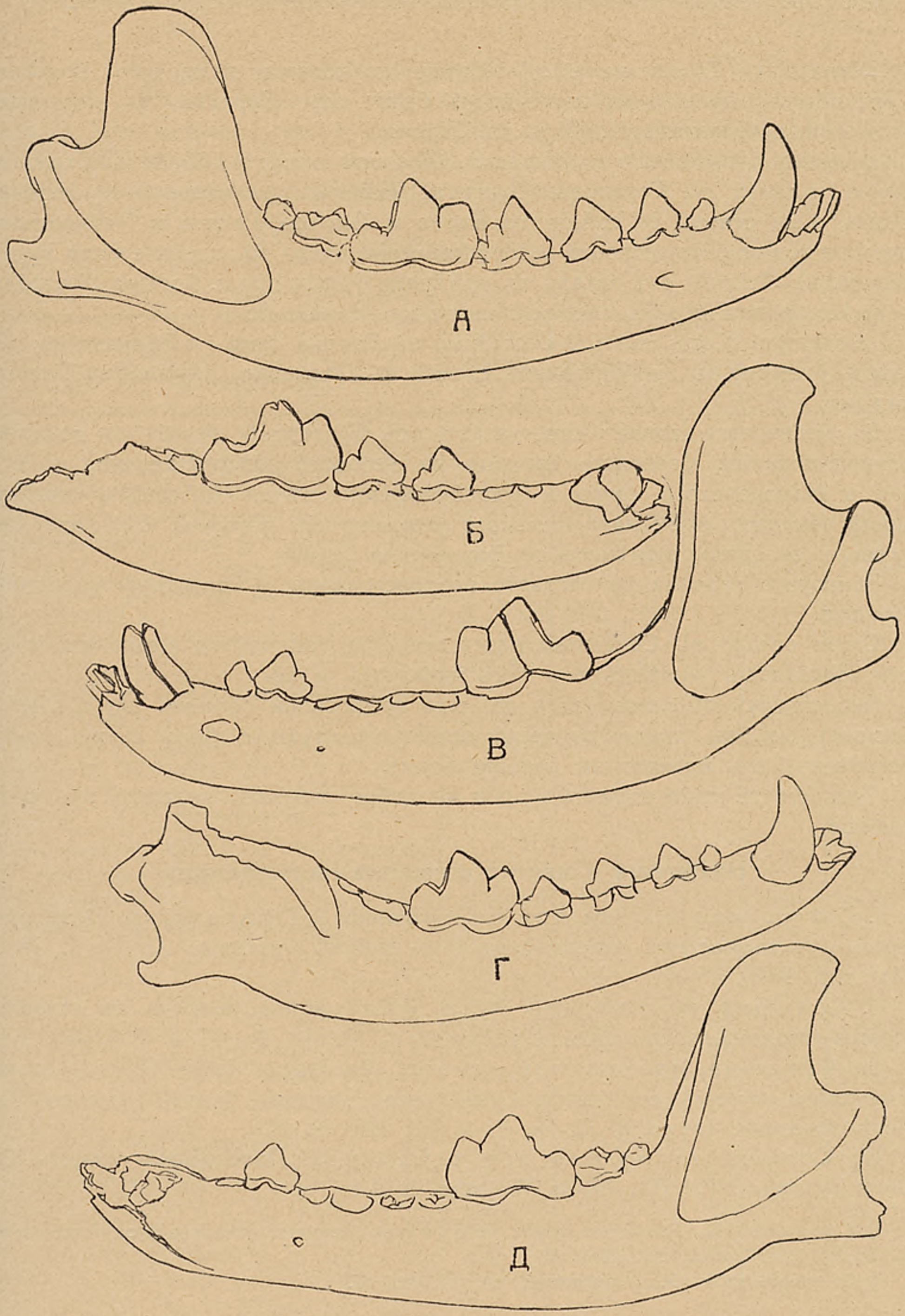

Обр. 9. — Чакалъ. Canis aureus
А. Дѣсна долна челюсть отъ Гюмюрджина. Б. Дѣсна долна челюсть отъ Теке Махзаръ-паша. В. Лѣва долна челюсть отъ с. Салманово. Г. Дѣсна долна челюсть отъ Русе. Д. Лѣва долна челюсть отъ с. Султанъ

„Чакалътъ (Canis aureus) се въди, до колкото зная, само на изтокъ въ Тракийското поле и по понтийския брѣгъ при Бургазъ. Въ планинския западъ той е непознатъ, както и въ Сърбия.

За разпространението на чакала В. Ковачевъ пише: 1) „живѣе въ Странджа-планина и слиза до Созополъ, Бургасъ, Ямболъ, преминава и въ Източния балканъ, а на северъ се срѣща до Варна и Лонгоза, Галата и Пийнарджика. Западната граница на неговото разпространение преди 60 години е била Тунджа (Шкорпилъ). Останки отъ чакалъ сѫ намѣрени у насъ при с. Голѣма Желѣзна". Х. и К. Шкорпилъ даватъ следнитѣ сведения за чакала: 2)

„Чакалътъ (Canis aureus) се срѣща въ Европа само на Балканския полуостровъ, а именно въ крайбрѣжнитѣ страни въ Далмация, Европейска Турция и България.

Въ последната страна живѣе на югъ отъ Бургазския заливъ въ гористата Странджа-планина. Северната граница на неговото разпространение въ България е Мандренското езеро и Карабунарската рѣка. На северъ отъ тази граница чакалътъ преминава понѣкога уединено въ източния Балканъ. Най-на северъ се срѣща понѣкога до Варненския заливъ.

Западната граница на неговото разпространение е била преди около 60 г. р. Тунджа.

Стари овчари въ Сливенско разказватъ, че „до дето е имало въ полето гѫсти храсталаци, живѣелъ е и тукъ чакалътъ" и пр.

Ако сѫдимъ по намѣренитѣ до сега субфосилни останки, ще трѣбва да заключимъ, че въ предисторическо време чакалътъ е билъ много по-разпространенъ, отъ колкото въ днешно време.

Тукъ ще се спра върху нѣколко по-добре запазени челюсти отъ разни находища.

Находища и кратко описание на материала

I. Селищната могила при с. Салманово, Прѣславско. Лѣва долна челюсть отъ възрастенъ екземпляръ. Отъ зѫбитѣ запазени: J_2, J_3, C, P_1, P_2 и M_1 (обр. 9 В).

II. Селищна могила при Русе. Дѣсна долна челюсть съ строшенъ processus coronoideus. Отъ зѫбитѣ запазени: C, P_1, P_2, P_3, P_4 и M_1 (обр. 9 Г).

III. Селищна могила при текето Махзаръ-паша (Разградско). Дѣсна долна челюсть отъ младъ екземпляръ. Задниятъ ѝ край строшенъ. Отъ зѫбитѣ запазени: (отчасти) C, P_3, P_4 и M_1 обр. 9. Б.

IV. Селищната могила при с. Султанъ. Лѣва долна челюсть. Отъ зѫбитѣ запазени: P_2, M_1, M_2 и M_3 (обр. 9 Д.)

---

1) Ковачевъ В., Бозайната фауна на България. Наученъ земедѣлско-стопански институтъ, книга 11, 1925 год., стр. 24 и 25.

2) Сборникъ за Н. У. и книжнина, кн. VII, стр. 38.

Като сравнителенъ материалъ имахъ на разположение цѣлъ рецентенъ черепъ отъ чакалъ, убитъ при Гюмюрджина и съхраненъ въ Естеств. истор. музей на Негово Величество Царя. Дѣсната долна часть давамъ на обр. 9 А.

Въ таблица 29 ще дамъ размѣритѣ на рецентния чакалъ отъ Гюмюрджина и субфосилнитѣ челюсти отъ споменатитѣ находища.

Таблица 29

Измѣрвания върху челюститѣ

№	Canis aureus Долни челюсти	Гюмюрджина		Салманово	Русе	Махзаръ паша	Султанъ	Граници на вариациитѣ
		д.	л.					
	I. Дължини							
1	Дължина на челюстьта отъ жгъла до предния ржбъ на алвеола J_1 . . .	121.3	121.0	121.2	119.3	—	121.0	119.3—121.3
2	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на P_1	104.8	104.0	102.3	91.0	—	101.3(a)	91.0—104.8
3	Дължина отъ жгъла до задния ржбъ на алвеола C	106.3	105.0	105.8	95.0	—	106.3	95.0—106.3
4	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на M_1	69.2	69.0	67.8	59.3	—	67.0	593.— 69.2
5	Дължина отъ condylus до предния ржбъ на алвеола J_1	120.0	118.0	123.5	111.4	—	121.3	111.4—123.5
6	Дължина отъ condylus до ржба на P_1 .	101.5	101.0	103.8	92.3	—	101.5(a)	42.3—103.8
7	Дължина на condylus	19.0	19.3	20.0	19.0	—	20.5	19.0— 20.5
	II. Височини							
8	Височина на челюстьта отъ жгъла до най-високата точка на processus coronoideus	46.0	46.0	48.0	—	—	44.0	44.0— 48.0
9	Височина на челюстьта предъ P_1 . .	13.5	14.0	15.0	14.2	14.0	16.0	13.5— 16.0
10	„ „ „ между P_1 и P_2	14.0	14.0	15.0	15.0	15.0	16.8	14.0— 16.8
11	„ „ „ „ P_2 „ P_3	14.0	14.0	14.5	14.8	14.5	16.0	14.0— 16.0
12	„ „ „ „ P_3 „ P_4	15.2	15.0	15.3	15.0	15.0	16.3	15.0— 16.3
13	„ „ „ „ P_4 и M_1	17.2	17.0	17.2	16.0	16.0	17.2	16.0— 17.2
14	„ „ „ подъ M_1 . .	18.0	19.0	19.8	17.5	18.0	19.3	17.5— 19.3
15	„ „ „ между M_1 и M_2	19.0	19.0	19.6	17.6	17.5	19.5	17.5— 19.6
16	„ „ „ задъ M_2 . . .	20.5	20.0	20.8	18.8	—	20.5	16.8— 20.8
	III. Дебелини							
17	Дебелина на челюстьта подъ P_3 . . .	7.0	7.0	8.8	7.0	7.0	9.0	7.0— 9.0
18	„ „ „ „ M_1 . . .	9.0	8.5	10.6	9.0	9.0	10.0	8.5— 10.6
19	„ „ „ между P_3 и P_4	8.0	8.0	9.0	7.5	7.5	9.0	7.5— 9.0
20	„ „ „ „ P_3 „ P_4	7.0	7.2	9.0	7.3	7.5	9.0	7.0— 9.0
21	„ „ „ „ P_4 „ M_1	8.4	8.2	10.2	8.4	8.4	10.0	6.2— 10.0

Таблица 30

Размѣри на зѫбитѣ

№	Долни челюсти	Canis aureus Гюмюрджина		Салма-ново	Русе	Махзаръ паша	Султанъ	Граници на вариациитѣ
		д.	л.					
1	Дължина на алвеолитѣ P + M . .	66.0	66.0	66.0	59.5	—	66.0	59.5—66.0
2	„ „ „ $P_1 + P_2 + P_3 + P_4$	35.0	35.0	34.6	31.3	—	35.0	31.3—35.0
3	Дължина на алвеолитѣ $M_1 + M_2 + M_3$	32.0	32.0	32.0	29.0	—	31.0	29.0—32.0
4	Дължина на коронка P_2	7.6	7.6	8.1	6.0	—	8.0	6.0— 8.1
5	Ширина „ „ P_2	3.8	3.6	4.0	3.0	—	4.0	3.0— 4.0
6	Дължина „ „ P_3	9.0	9.0	—	7.0	9.2	—	7.0— 9.2
7	Ширина „ „ P_3	4.0	4.2	—	3.5	4.5	—	3.0— 4.5
8	Дължина „ „ P_4	10.0	10.0	—	7.4	10.0	—	7.4—10.0
9	Ширина „ „ P_4	5.3	5.0	—	4.0	5.1	—	4.0— 5.3
10	Дължина „ „ M_1	18.5	18.5	19.6	16.5	19.5	19.2	16.5—19.6
11	Ширина „ „ M_1	7.3	8.0	8.0	7.1	8.0	8.0	7.1— 8.0
12	Дължина „ „ M_2	8.0	8.0	—	—	—	8.0	8.0— 8.0
13	Ширина „ „ M_2	5.8	5.8	—	—	—	6.0	5.8— 6.0
14	Дължина на $M_1 + P_4 + P_3$	39.5	39.0	—	—	40.0	—	39.0—40.0
15	Най-голѣмъ диаметъръ на C, мѣренъ при основата на коронката	8.0	7.5	8.0	7.5	—	—	7.5— 8.0
16	Напрѣченъ диаметъръ на C, мѣренъ на сѫщото мѣсто	5.5	5.5	5.0	5.3	—	—	5.0— 5.5
17	Дължина на $M_1 + M_2 + M_3$ (коронкитѣ)	—	—	—	—	—	30.0	30.0

Отъ размѣритѣ на челюститѣ и зѫбитѣ се вижда, че челюститѣ отъ Салманово, Русе и Махзаръ-паша напълно отговарятъ на рецентния Canis aureus отъ Гюмюрджина.

Въ много отношения челюстьта на чакала се различава отъ тая на домашното куче.

Тѣлото на челюстьта при C. aureus е по-низко отъ колкото при Canis familiaris (сравни табл. 31). Тази разлика е особено голѣма въ предния край на челюстьта (сравни № № 1 и 4 въ табл. 31). Така, при C. aureus височината, между P_2 и P_3 се доближава до височината на челюстьта на Canis familiaris IV Еднаква е сѫщо и дебелината на челюстьта на това мѣсто между тия два вида. Обаче отношението на височината между P_2 и P_3 къмъ дължината на зѫбния редъ P + M е съвсемъ различно. Така напр. до като това отношение при C. aureus е повече отъ 4, при c. familiaris IV p. едва стига 3.3.

Таблица 31

№	Долни челюсти	Canis aureus					Canis familiaris							
		Рецентенъ отъ Гюмюрджина		Салманово	Русе	Махзаръ-паша	Султанъ I	Кунино	Коджа-дерменъ		Султанъ II	Разградъ	Русе	Султанъ III
		д.	л.						I	II				
1	Височина между P_2 и P_4	14.0	14.0	14.5	14.8	14.5	19.0	18.0	18.0	16.8	17.0	16.0	13.3	14.0
2	Дебелина на сжщото мѣсто	8.0	8.0	9.0	7.5	7.5	10.0	8.5	9.6	8.4	8.4	8.0	8.0	8.0
	Разлика . .	**6.0**	**6.0**	**5.5**	**7.3**	**7.0**	**9.0**	**9.5**	**8.4**	**8.4**	**8.6**	**8.0**	**5.3**	**6.0**
3	Височина между P_3 и P_4	15.2	15.0	15.3	15.0	15.0	20.0	20.5	18.0	18.3	18.0	16.0	14.0	14.5
4	Дебелина на сжщото мѣсто	7.0	7.2	9.0	7.3	7.5	10.0	9.0	10.0	8.3	8.5	8.0	8.0	7.3
	Разлика . .	**8.2**	**7.8**	**6.3**	**7.7**	**7.5**	**10.0**	**11.5**	**8.0**	**10.0**	**9.5**	**8.0**	**6.0**	**7.2**
5	Височина между P_3 и M_1	17.2	17.0	17.2	16.0	16.0	23.0	22.0	21.0	19.8	18.0	18.0	14.0	15.0
6	Дебелина на сжщото мѣсто	8.4	8.2	10.2	8.4	8.4	11.0	10.5	11.0	10.5	10.2	9.1	9.0	8.0
	Разлика . .	**8.8**	**8.8**	**7.0**	**7.6**	**7.6**	**12.0**	**11.5**	**10.0**	**9.3**	**7.8**	**8.9**	**5.0**	**7.0**
7	Височина подъ M_1 . .	18.0	19.0	19.8	17.5	18.0	24.0	23.0	21.4	20.0	19.4	19.4	16.3	16.4
8	Дебелина на сжщото мѣсто	9.0	8.5	10.6	9.0	9.0	11.5	10.5	11.2	10.5	10.8	9.0	9.2	8.5
	Разлика . .	**9.0**	**10.5**	**9.2**	**8.5**	**9.0**	**12.5**	**12.5**	**10.2**	**9.5**	**8.6**	**10.4**	**7.1**	**7.9**

Сжществена е разликата и въ дължинитѣ на челюститѣ и зжбнитѣ редове, както това виждаме въ таблица 32.

Таблица 32

№	Долни челюсти	Canis aureus Рецентенъ отъ Гюмюрджина		Салманово	Русе	Махзаръ-паша	Canis fam. intermedius		Canis familiaris бастардна форма Коджа-дерменъ		C. fam. palustris		C. fam. sp. (IV p.)	
							Султанъ I	Кунино			Султанъ II	Разградъ	Русе	Султанъ III
		д.	л.						I	II				
1	Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на P_1	104.8	104.0	102.3	91.0	—	117.0 (a)	—	106.0	104.0	98.0	98.0	86.2	87.0
2	Дължина на алвеолитѣ P + M . . .	66.0	65.0	66.0	59.0	—	73.0	73.2	67.3	—	64.0	—	58.0	57.0
3	Дължина на алвеолитѣ $P_1 + P_2 + P_3 + P_4$.	35.0	35.0	34.6	31.3	—	39.0	39.6	36.2	36.8	34.0	34.0	31.0	31.0
4	Дълнина на челюстьта отъ жгъла до пред. ржбъ на коронка M_1	69.2	69.0	67.8	59.3	—	78.0	—	71.0	69.0	64.0	63.0	58.0	—

Между челюстьта на Canis aureus и тия на Canis familiaris намирамъ известна разлика и въ отношението на дължината на зѫбния редъ на кѫтницитѣ (P+M) къмъ височината на челюстьта между M_1 и M_2. Така напр., до като това отношение при чакала варира между 3.30—3.47, при четиритѣ раси домашни кучета тази вариация е 3.04—3.22. Сравни таблица 33.

Таблица 33

Отношение на зѫбния редъ P+M къмъ височината на челюстьта между M_1 и M_2.

№		Canis aureus						Canis famliaris							
		Рецентенъ отъ Гюмюрд.						C. fam. I раса		C. fam. II раса			C. f. III раса		C. f. IV р.
		д.	л.	Салман.	Русе	Махзаръ-паша	Султанъ	Султанъ I	Кунино	Коджа-дерменъ		Султанъ IV	Султанъ II	Разградъ	Русе
1	Дъл. на P+M (А)	66. 0	66. 0	66. 0	59. 5	—	65. 0	73. 0	73. 2	67. 3	—	67.—	64. 0	—	58. 0
2	Височина на челюстьта между M_1 и M_2 (В)	19. 0	19. 0	19. 6	17. 6	17. 5	19. 5	24. 0	23. 3	22. 2	—	21.—	20. 5	—	18. 0
3	Отношение на $\frac{A}{B}$	3.47	3.47	3.37	3.38	—	3.33	3.04	3.14	3.03	—	3.19	3 12	—	3.22

Вълкъ. Canis lupus L.

Отъ вълкъ разполагахъ сравнително съ най-малко материалъ, произходящъ отъ селищни могили, селища и пещери.

Находища и кратко описание на материала

I. Отъ селищната могила при село Салманово (Преславско): Задна половина отъ лѣва долна челюсть (обр. 10). Отъ зѫбитѣ запазени само M_1 и M_2.

II. Отъ неолитното селище при с. Мадара (Шуменско):

1) Фрагментъ отъ лѣва долна челюсть съ M_1 и алвеолата на M_2.

2) Фрагментъ отъ горна челюсть. Отъ зѫбитѣ запазени: P_4, M_1 и M_2.

3) Единъ кучешки зѫбъ.

III. Отъ пещерата Темната дупка при с. Карлуково (Луковитско):

Два фрагмента отъ горни челюсти, принадлежащи на единъ и сѫщъ индивидъ. Намѣрени въ дилувиалната глина. Отъ зѫбитѣ сѫ запазени върху дѣсната челюсть: C (съ строшена коронка), P_2, P_3, P_4 и P_1; върху лѣвата — P_4 и отчасти P_3.

Зжбнитѣ конуси сж остри, неизтрити още, което показва, че челюститѣ принадлежатъ на младъ индивидъ.

IV. Отъ пещерата Темната дупка при с. Търговище (Бѣлоградчишко):

Фрагменти отъ горна челюсть. Отъ зжбитѣ запазени M_1 и M_2. Намѣренъ въ дилувиалната глина.

Измѣрвания

I. Челюстьта отъ с. Салманово.

Дължина на M_1	29.5
Ширина на M_1	12.3
Дължина на M_2	11.3
Ширина на M_2	9.0
Дължина на M_1+M_2	39.8
Дължина на алвеолитѣ $M_1+M_2+M_3$	45.0
Дължина отъ жгъла до предния ржбъ на M_1	106.0
Дължина отъ condylus „ „ „ „ „	102.0
Височина отъ жгъла до най-високата точка на processus coronoideus	78.5
Височина на челюстьта подъ M_1, мѣрена отвжтре	33.0
„ „ „ между M_1 и M_2, мѣрена отвжтре	33.0
„ „ „ задъ M_3	33.5
Дебелина на челюстьта подъ M_1	14.0
Дължина на condylus	32.2

II. Мадара

1. Размѣри на зжбитѣ и фрагмента отъ долна челюсть.

Дължина на M_1	28.0
Ширина на M_1	12.0
Височина на челюстьта подъ M_1	34.5
Дебелина на челюстьта подъ M_1	14.0

2. Размѣри на зжбитѣ отъ фрагмента отъ горна челюсть.

	P_4	M_1	M_2
Дължина на коронката	27.5	17.0	9.0
Ширина на сжщата	14.0	21.0	16.0

Обща дължина на $P_1+M_1+M_2$	48.0
3. Кучешки зжбъ (dens caninus) има дължина	57.0

III. Размѣри на зѫбитѣ на фрагмента отъ пещерата Темната дупка (село Карлуково):

	P 2	P 3	P 4	M 1
Дължина на коронката	14.5	16.0	25.0	16.0
Ширина на сѫщата	6.0	7.0	15.0	19.0

Най-голѣмъ надлъженъ диаметъръ на C 13.0

„ напрѣченъ „ „ „ 8.0

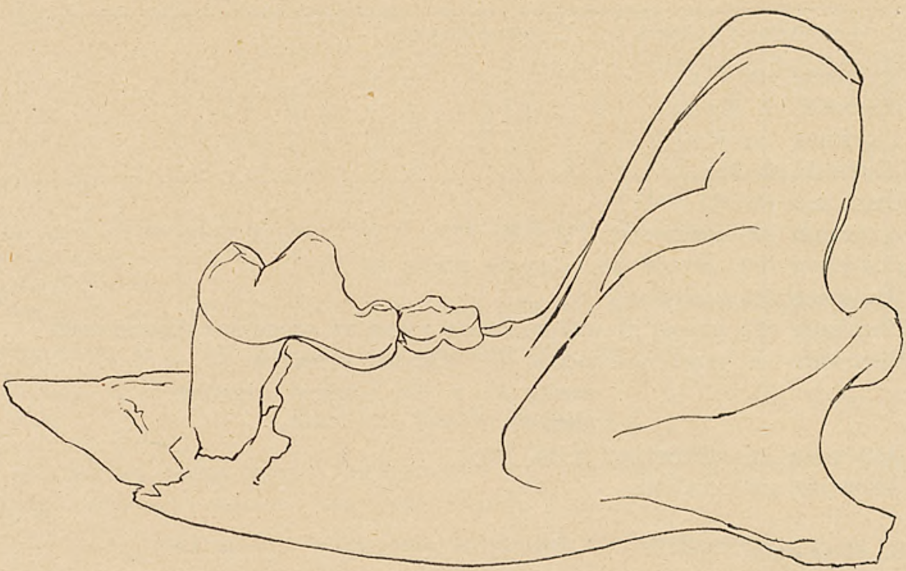

Обр. 10. — Вълкъ. Canis Lupus Lin. Фрагментъ отъ лѣва долна челюсть с. Салманово

IV. Размѣри на зѫбитѣ на фрагмента отъ Темната дупка (Търговище)

	M 1	M 2
Дължина на коронката	16.0	9.0
Ширина на сѫщата	21.0	13.0

Въ следнитѣ две таблици (таблица 34 и 35) ще дамъ за сравнение размѣритѣ на зѫбитѣ на Canis lupus отъ нашитѣ находища и тия на дилувиалнитѣ отъ Vöklinshofen и рецентнитѣ по Hagmann и рецентния отъ Брѣзово.

Таблица 34

№	Долни челюсти	Салманово	Мадара	Canis lupus Фосилни. Vöklinshofen (по Hagmann). Граници на вариациитѣ отъ 4 индивида	Canis lupus Рецентни. Граници на вариациитѣ отъ 20 индивида (по Hagmann)	Canis lupus Рецентенъ отъ Брѣзово Ест. Ист. Муз. на Н. В. Царя	
						д.	л.
1	Дължина на M_1	29.5	28.0	28.0—34.0	27.0—30.0	28.0	27.0
2	Ширина на M_1	12.3	12.0	11.0—14.0	10.5—12.5	11.5	11.5
3	Дължина на M_2	11.3	—	11.5—13.5	10.5—13.0	11.0	11.4
4	Ширина на M_2	9.0	—	8.5—13.5	8.0— 9.5	8.2	8.5
5	Височина на челюстьта подъ M_1	33.0	34.5	33.5—39.0	27.5—34.5	32.0	32.0

Таблица 35

№	Горни челюсти	Темната дупка с. Карлуково Дилувиаленъ	Темната дупка с. Търговище Дилувиаленъ	Мадара Субфосиленъ	Canis lupus Дилувиални отъ Vöklinshofen Граници на вариациитѣ отъ 4 индив. (по Hagmann)	Canis lupus Рецентни Граници на вариациитѣ отъ 20 индивида (по Hagmann)	Canis lupus Рецентенъ отъ Брѣзово Муз. Н. В. Ц.	
							д.	л.
1	Дължина на P_2 . . .	14.5	—	—	16.0	13.0—16.0	14.5	14.5
2	„ „ P_3 . . .	16.0	—	—	18.0—18.5	15.5—18.0	16.3	16.3
3	„ „ P_4 . . .	25.0	—	27.5	27.5—29.0	23.0—29.0	26.0	26.0
4	Ширина на P_4	15.0	—	14.0	11.0—12.5	9.5—11.5	14.0	14.0
5	Дължина на M_1 . . .	16.0	16.0	17.0	17.0—19.0	16.0—18.0	15.8	15.5
6	Ширина на M_1 . . .	19.0	21.0	21.0	23.0—25.0	21.0—24.5	19.5	19.0
7	Дължина на M_2 . . .	—	9.0	9.0	8.5—10.0	8.0—10.0	8.5	8.5
8	Ширина на M_2	—	13.0	16.0	14.0—15.5	13.0—14.5	13.0	13.3

Отъ тия сравнителни таблици се вижда, че размѣритѣ на зѫбитѣ на нашитѣ екземпляри, като не смѣтаме незначителнитѣ разлики, отговарятъ на тия при Hagmann.

Освенъ това, фосилнитѣ и субфосилнитѣ наши екземпляри иматъ зѫби, еднакви по размѣритѣ си съ рецентния екземпляръ отъ Брѣзово, което показва, че нашиятъ вълкъ отъ дилувиално време до днесъ не е претърпѣлъ сѫществени промѣни. Woldřich[1]) различава 4 вида фосилни вълци: Lupus vulgaris, Lupus spelaeus, Lupus Suessi и Lupus hercynicus.

Nehring смѣта, че тия видове не сѫ нищо друго освенъ вариации отъ единъ и сѫщъ видъ. Сѫщото приема и Teppner[2]) и Kafka.[3])

---

[1]) Teppner, Beiträge zur foss. Fauna der steirischen Höhlen, I, стр. 16.

[2]) Teppner, цит. съч., стр. 15.

[3]) Kafka, Fossile und recente Raubthiere Böhmens.

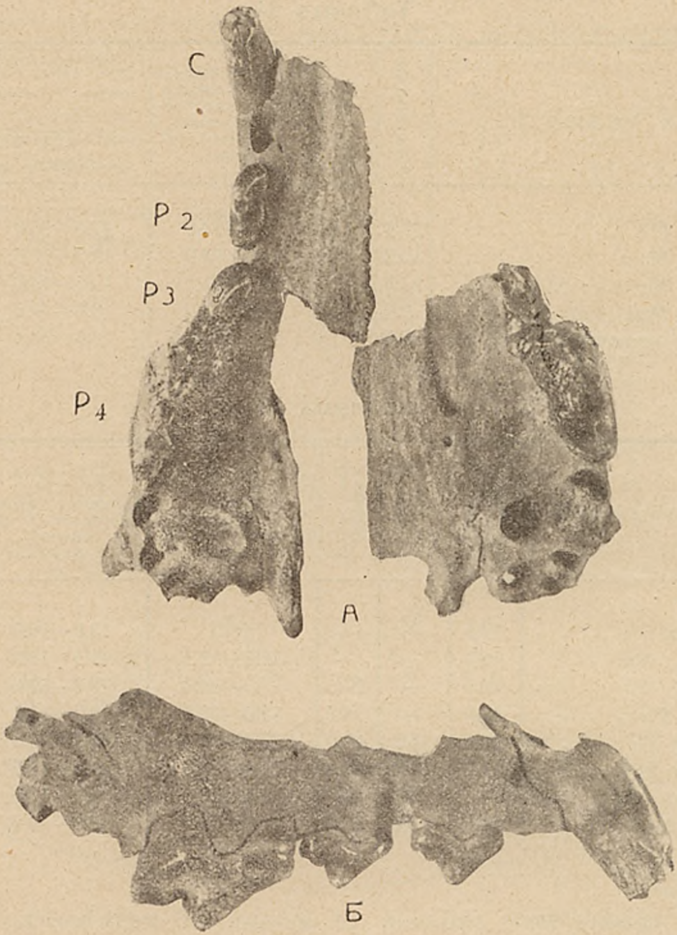

Обр. 11. — Canis lupus. Горна челюсть. Темната дупка (Карлуково)
A гледанъ отдолу. Б — отстрана

Изобщо признацитѣ, главно отношението на месоядния зѫбъ къмъ дължината на двата следващи задъ него кѫтници, възъ основа на които Woldřich въвежда четиритѣ вида, сѫ несѫществени. Както съвременниятъ вълкъ, така сѫщо фосилнитѣ и субфосилнитѣ такива, вариратъ по размѣри въ твърде широки граници, безъ обаче да може да се уловятъ сѫществени признаци, връзъ основа на които да може да става дума за отдѣлни видове.

Най-накрая въ таблица 36 ще дамъ за сравнение разликата между дължината на M_1 и височината на челюстьта подъ M_1 въ видоветѣ Canis, които разглеждамъ въ тази статия.

Таблица 36

Отношение между дължината на M_1 и височината на челюстьта подъ M_1 у Canis.

Долни челюсти отъ	Находище		Дължина на M_1	Вис. на чел. подъ M_1	Разлика
Canis lupus — рецентенъ	Брѣзово	д.	28.0	32.0	—4.0
		л.	27.0	32.0	—5.0
Canis lupus — субфосиленъ	Салманово		29.5	33.0	—3.5
	Мадара		28.0	34.5	—6.5
Canis familiaris — рецентенъ отъ V в. пр. Хр.	Мумджиларъ Могила I	д.	22.0	27.3	—5.3
		л.	21.5	27.8	—6.3
	Мумджиларъ Могила II	д.	22.5	28.5	—6.0
		л.	22.5	28.0	—5.5
Canis familiaris I раса (Can. fam. intermedius) — субфосил.	Султанъ		21.0	24.0	—3.0
	Кунино		20.0	23.0	—3.0
Canis familiaris intermedius по Woldřich — субфосиленъ	Ripač	♂	21.8	23.7	—1.9
		♀	19.5	22.3	—2.8
	Weikersdorf		21.5	22.5	—1.0
Canis familiaris II раса — субфосиленъ	Коджа-Дерменъ	I	19.0	21.4	—2.4
		II	19.3	20.0	—0.7
	Султанъ IV		19.5	21.4	—1.9
Canis familiaris III раса (C. fam. palustris) — субфосиленъ	Султанъ II		20.0	19.4	+0.6
	Разградъ		19.0	19.4	—0.4
Canis familiaris palustris по Woldřich — субфосиленъ	Ripač	♂	18.1	18.0	+0.1
	Robenhausen		20.5	19.5	+1.0
	Pulkau		19.5	17.5	+2.0
Canis familiaris IV раса — субфос.	Русе		18 0	16.3	+1.7
Canis aureus — рецентенъ	Гюмюрджина	д.	18.5	18.0	+0.5
		л.	18.5	19.0	—0.5
Canis aureus — субфосиленъ	Салманово		19.6	18.8	+0.8
	Русе		16.5	17.5	—1.0
	Махзаръ-паша		19.5	18.0	+1.5
	Султанъ		19.2	19.3	—0.1
Canis vulpes — рецентенъ	Кричимъ (Пловдивско)	д.	14.0	14.0	0
		л.	14.0	14.0	0
Canis vulpes — субфосиленъ	Русе		15.3	14.2	+1.1
	Султанъ	I	15.3	14.3	+1.0
		II	14.0	14.4	—0.4
		III	14.6	16.0	—1.4
Canis vulpes — дилувиаленъ	Малката пещера при Търново		16.0	14.8	+1.2
Canis vulpes — дилувиаленъ	Burgtona по Schäfer		15.0	14.0	+1.0
Canis vulpes — дилувиаленъ	Wöklinshofen по Hagmann	№ 2	16.0	15 0	+1.5
		№ 3	16.0	16.5	—0.0

Отъ тази таблица става ясно, че височината на челюстьта подъ M_1, сравнена съ дължината на M_1, дава разлика, която доста варира при разнитѣ видове и раси на рода Canis. Така напр. височината на челюстьта подъ M_1 при Canis lupus, Canis familiaris отъ Мумджиларъ е значително по-голѣма отъ дължината на M_1. При тия два вида разликата варира отъ 3.5—6.3 мм. Между субфосилнитѣ видове, разликата е значителна още и при Canis familiaris I раса. Обаче при по-дребнитѣ раси (II, III и IV), както и при Canis aureus и Canis vulpes височината на челюстьта подъ M_1 се доближава до дължината на месоядния зѫбъ, даже при нѣкои екземпляри тя е по-малка.

СЕЛИЩНА МОГИЛА ВЪ С. ГАБАРЕВО
(КАЗАНЛЪШКА ОКОЛИЯ)

ОТЪ В. МИКОВЪ

Въ срѣдата на с. Габарево, на мѣстото на прогимназията и до единъ изворъ се е намирала не висока селищна могила, която е била единственото празно общинско мѣсто въ селото. Презъ 1928 год. общинския съветъ решава да се разкопае могилата за да се построи на това мѣсто училище. Работата започва още сѫщата година и при разкопаването, работницитѣ попадатъ на интересни материали — глинени фрагменти отъ сѫдове, цѣли сѫдове, медни игли и брадвички, каменни брадвички и др. Обаче, нито общинскитѣ власти, нито нѣкои отъ учителитѣ, които сѫ присѫтствали при разкопаването сѫ взели нужднитѣ мѣрки за да бѫдатъ събрани всичкитѣ материали и най-важното премълчаватъ и не съобщаватъ въ Народния музей, за да не би, споредъ тѣхнитѣ по-късни обяснения, да имъ се забрани да строятъ училището върху могилата. За да бѫдатъ отчасти поне оправдани, учителитѣ се задължили да наблюдаватъ и събиратъ здравитѣ глинени сѫдове и предмети, а всичко друго е било изхвърлено. Разкопаването на могилата продължило презъ цѣлото лѣто и били събрани значителенъ брой предмети, една часть отъ които се съхраняватъ въ една витрина въ коридора на прогимназията, другата часть се прибра за сбиркитѣ на Народния музей.

Събранитѣ отъ могилата материали сѫ подобни на тѣзи, които изобщо се намиратъ въ нашитѣ селищни могили отъ двѣтѣ страни на Стара-Планина. Но между тѣхъ има и такива, които за първи пѫть се откриватъ въ земитѣ на юго-източна Европа, каквито сѫ напр. два глинени идола, една медна брадва и една медна игла. Всички други предмети — глинени сѫдове и глинени идоли, каменни брадвички и чукове, хромелни камъни, медна брадвичка и игли, сѫ отъ познатитѣ вече типове и на тѣхъ ще се спремъ по-накратко, а съ тѣзи, които се намиратъ за първи пѫть ще се занимаемъ по-подробно.

По начинътъ на разкопаване могилата, нито дума не може да става за стратиграфски разкопки и ние не знаемъ на каква дълбочина, какви предмети сѫ намѣрени. Споредъ сведенията на учителитѣ, металнитѣ предмети сѫ били намѣрени въ най-горнитѣ пластове, а за другитѣ предмети не можаха да дадатъ положителенъ отговоръ. По всѣка вѣроятность и сѫдоветѣ, които сѫ били снабдени съ дръжки произхождатъ отъ най-горнитѣ пластове, а рисуванитѣ съ графитна боя сѫдове — отъ най-долнитѣ пластове.

Колиби

Споредъ увѣренията на наблюдателитѣ, на много мѣста при разкопаване въ могилата сѫ били открити разрушени „пещи“, а безсъмнено, това не сѫ били друго, освенъ останки отъ разрушени колиби.

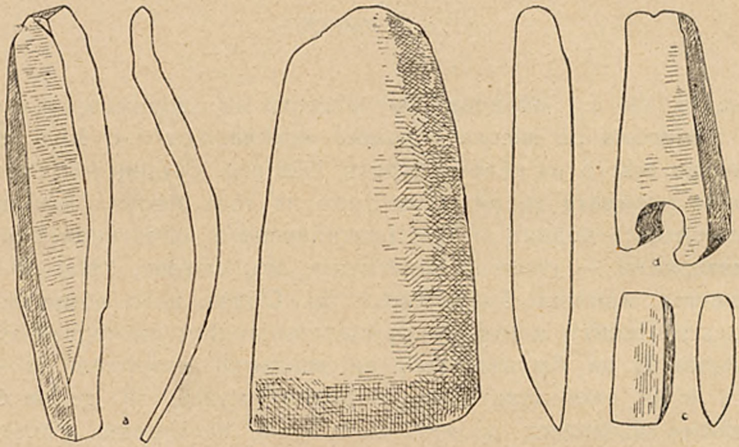

Обр. 12. — Кремененъ ножъ и каменни орѫдия отъ Габарево

Предмети отъ кремъкъ

Въ могилата сѫ били намѣрени доста кременни предмети, но въ училището сѫ запазени само нѣколко. Тѣ иматъ повечето тъмно-кремавъ или роговъ цвѣтъ и внимателно сѫ ретуширани отъ единия или двата рѫба. На обр. 12 а е представенъ единъ кремененъ ножъ, съ тъмно-кремавъ цвѣтъ, дългъ 13.5 см. и широкъ 3.1 см. Стъргалкитѣ, по-малко на брой, сѫ напълно подобни на тѣзи отъ другитѣ късно-неолитни селища.

Предмети отъ камъкъ

И въ тази могила, както и всички могилни селища, камъкътъ е билъ използванъ за направа на брадвички, чукове, боздугани, бойни топки и хромели.

Каменнитѣ брадвички, отъ които въ сбирката сѫ запазени само нѣколко, сѫ направени отъ разнородни скали съ сивъ, черенъ и зеленикавъ цвѣтъ. Тѣ сѫ изострени косо или равно и отъ двѣтѣ страни, страничнитѣ имъ рѫбове сѫ или заоблени или рѫбести така, както при брадвичкитѣ отъ всички късно-неолитни селища.

На обр. 12 е дадена една брадвичка въ форма на трапецъ, вис. 13.5 см., шир., 7 см. и деб. 1.9 см., която е косо заострена отъ едната страна. Отъ тукъ имаме и едно малко каменно длето, вис. 3 см., шир. 1.5 см., което е изострено и отъ дветҍ страни.

Интересно е, че изобщо въ всички селищни могили, както у насъ,[1] така и въ Румъния[2] каменнитҍ чукове съ дупки се срҍщатъ много нарҍдко и то винаги фрагментирани. Така и отъ Габаревското селище имаме само фрагменти отъ каменни чукове съ дупки, отъ които два сж дадени на обр. 12; тҍ сж съ черенъ цвҍтъ — единиятъ дългъ 8 см., шир. 4·2 см., а другиятъ дългъ 7.8 см., и шир. 2.9 см.

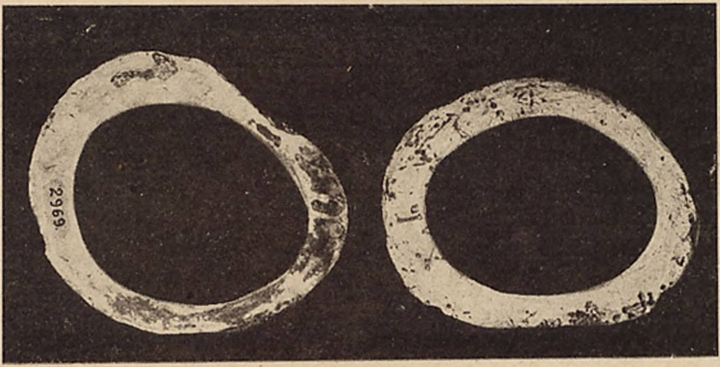

Обр. 13. — Гривни отъ мидата Spondylus

Боздугани се срҍщатъ още по-нарҍдко въ късно-неолитни селища. Отъ могилата въ Габарево имаме единъ боздуганъ съ свҍтло-сивъ цвҍтъ — диам. 7 см. и шир. презъ дупката 5 см.

Отъ каменнитҍ предмети най-често се срҍщатъ бойнитҍ топки, които се намиратъ на всички дълбочини въ могилнитҍ селища. Отъ могилата въ Габарево произхождатъ нҍколко бойни топки, — диаметри отъ 7—10 см.

---

[1] Р. Поповъ, Предисторическата Денева могила при Салманово. Изв. Арх. Д-во IV, стр. 202; Сжщия, Коджа-Дерменската могила при Шуменъ, И. А. Д. кн. VI, стр. 88; Сжщия, Могилата при Деве-Барганъ, Год. Нар. Муз. 1922-25, стр. 80; G. I. Kazarow, Vorgeschichtliche Funde aus Sv. Kyrillovo, Pr. Zt. 1914, стр. 88; В. Миковъ, Могилата при с. Султанъ, Г. Н. М. 1922-1925, стр. 28; Сжщия, Селищната могила при с. Балбунаръ, Изв. Арх. Инст. IV, стр. 258; Д. Костовъ, Предистор. могила при Русе. Г. Н. М. 1922-25, стр. 60.

[2] Vl. Dumitrescu, Fouilles de Gumelnița, Dacia II, стр. 52; Vl. Dumitrescu, La station préhistorique Bonțesti, Dacia III—IV, стр. 95-96.

Тукъ сѫ били намѣрени и много хромелни камъни, но отъ тѣхъ е билъ прибранъ само единъ.

Предмети отъ кость и рога

Отъ кость и рога сѫ били прибрани само нѣколко върха за копия и стрели и нѣколко шила, които по нищо не се отличаватъ отъ познатитѣ костени орѫдия отъ другитѣ селищни могили.

Отъ могилното селище при Габарево произхождатъ две цѣли и две половинки гривни, обр. 13, направени отъ черупката на мидата Spondylus. Гривнитѣ иматъ диаметри 8.2×6.5 и 8.4×7.1 см. Подобни гривни имаме отъ Салманово,[1]) Коджа-Дерменъ,[2]) Султанъ,[3]) Козлуджа[4]) и Провадия.[5])

Керамика

Както въ всички селищни могили, така и въ всички късно-неолитни селища въ юго-източна Европа, керамиката заема първо мѣсто. Както вече казахме при разкопаването на могилата въ Габарево сѫ били прибрани само здравитѣ глинени сѫдове, а всички фрагменти и даже фрагментирани сѫдове сѫ били изоставени и поради това не познаваме напълно, нито формата, нито и орнаментитѣ върху сѫдоветѣ.

Въ техническо отношение и тукъ сѫдоветѣ, сѫ общи съ тѣзи отъ другитѣ селищни могили. Сѫдоветѣ сѫ работени на рѫка, като по-малкитѣ отъ тѣхъ сѫ правени отъ по-добре пречистена глина, а по-голѣмитѣ сѫ правени отъ не добре пречистена глина, изъ която се намиратъ дребни камъчета. Тѣ сѫ изпичани на откритъ огънь и иматъ червеникавъ или тъмно-червеникавъ цвѣтъ, и само тѣзи, които преди изпичането сѫ били опушвани, сѫ добили черенъ цвѣтъ.

Макаръ и да сѫ запазени само нѣколко глинени сѫда, се вижда, че и тукъ имаме почти сѫщитѣ форми, каквито срѣщаме при всичкитѣ селища съ рисуваната керамика, въ земитѣ на долни Дунавъ и Балканския п-въ. На първо мѣсто имаме известнитѣ отъ всички могилни селища форми — два пресѣчени конуса, съединени съ основитѣ си или долна конусовидна, срѣдна издута и горна цилиндрична или издута долна часть и широко гърло или най-после сферична форма съ отрѣзани долна и горна части.

Повечето отъ запазенитѣ сѫдове отъ могилата въ Габарево сѫ безъ орнаменти, а останалитѣ сѫ украсени съ релиефни, вдлъбнати и смѣсени орнаменти.

---

[1]) Р. Поповъ, И. А. Д. IV, стр. 215.

[2]) Р. Поповъ, И. А. Д. VI, стр. 100.

[3]) В. Миковъ, Г. Н. М. 1922—25, стр. 84.

[4]) M. Vassits, Pr. Zeitschr. 1910, стр. 34.

[5]) J. F. Gellert und Fr. Garscha, Pr. Zt. 1930, стр. 269.

Сѫдове безъ орнаменти

Отъ сѫдоветѣ безъ орнаменти, по интересни сѫ само тѣзи, които сѫ снабдени съ малки дръжки. Може да се каже, че въ най-горнитѣ пластове, почти на всички могилни селища отъ каменно-медната епоха, макаръ и много нарѣдко,1) се намиратъ и сѫдове съ не добре развити дръжки. Отъ могилитѣ до Салманово, Коджа-Дерменъ и Балбунаръ нѣмаме сѫдове съ дръжки, когато отъ Султанъ,2) Деве-Барганъ,3) Мечкюръ4) и др. имаме сѫдове или фрагменти снабдени съ дръжки. Обикновено дръжкитѣ се състоятъ отъ две, поставени една срещу друга голѣми пѫпки, които сѫ пробити хоризонтално или отвесно.

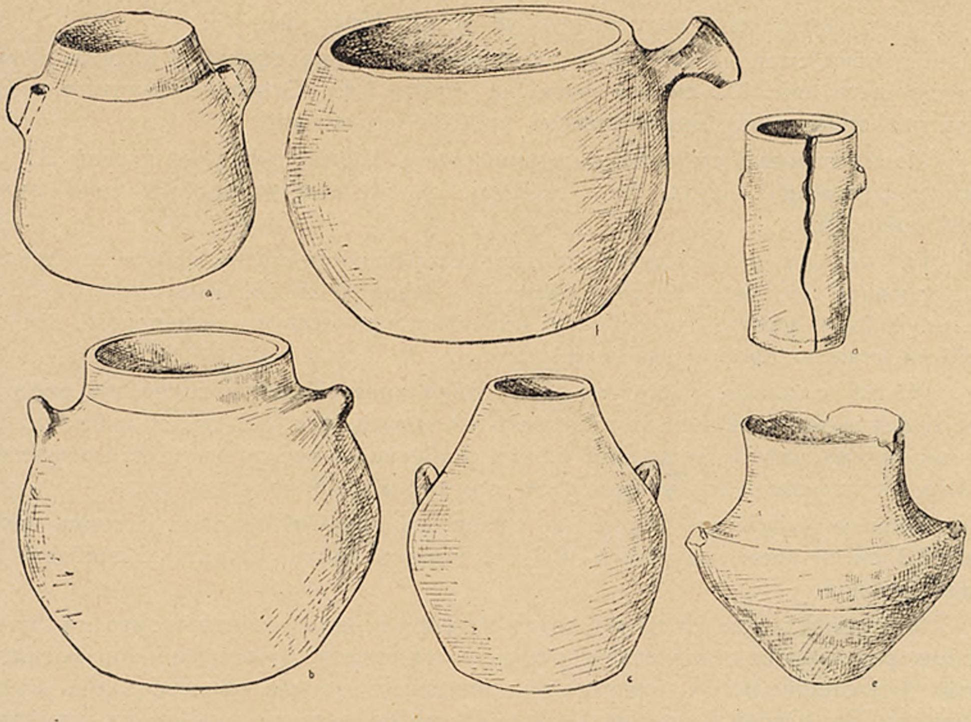

Обр. 14. — Сѫдове безъ орнаменти, снабдени съ малки дръжчици

---

1) Vl. Dumitrescu, Une nouvelles station à céramique peinte, Dacia III—IV, стр. 127.
2) В. Миковъ, Г. Н. М., стр. 35—36.
3) Р. Поповъ, Г. Н. М., стр. 100—101.
4) G. Seure et A. Degrand, Explorations de quelques tells, Bull. Corr. Hell. 1906, стр. 416.

Дръжкитѣ се намиратъ по-често до устата на сѫдоветѣ или въ основата на устата и по-рѣдко върху най-широката часть на сѫда. Понѣкога се срѣщатъ и сѫдове съ истински дръжки, които излизатъ отъ къмъ устата и стигатъ до къмъ най-издутата часть на сѫда.

Отъ Габаревската могила имаме следнитѣ сѫдове съ дръжки:

Малка глинена сѫдинка, съ крушовидна форма, вис. 8 см., и диам. на устата 5 см. Червеникавъ цвѣтъ. Тя е снабдена съ две малки отвесно пробити дръжчици, прикрепени въ основата на устата (обр. 14).

Подобна сѫдинка (обр. 14), съставена отъ долна сферична и горна цилиндрична части, вис. 10.5 см. съ диам. на устата 7 см. Свѣтло-червеникавъ цвѣтъ. Има две една срещу друга отвесно пробити дръжчици.

Малка глинена сѫдинка съ цилиндрична форма, вис. 8 см. и диам· 3.5 см. Свѣтло-керамиденъ цвѣтъ. Тя е снабдена съ две отвесно пробити малки дръжчици (обр. 14).

Глиненъ сѫдъ, съставенъ отъ два нееднакви пресѣчени конуса, съединени съ основитѣ си, вис. 30 см., диам. на срѣдата 25 см. и на устата 10 см. Тъмно-кафявъ цвѣтъ. На горната половина на сѫда сѫ прикрепени две по-голѣми отвесно пробити дръжки.

Малка сѫдинка, съставена отъ долна конусовидна и горна, въ видъ на два пресѣчени, съединени съ върховетѣ си конуса, вис. 8.5 см., и диам. 5.5 см. Тъмно-кафявъ цвѣтъ. Сѫдинката е била снабдена съ две дръжки (сега отчупени), които сѫ излизали отъ устата и сѫ стигали до най-издутата часть.

Глиненъ сѫдъ въ форма на сфера, съ пресѣчени долна и горна часть, вис. 9.3 см. и диам. на устата 10.8 см. Черенъ цвѣтъ. Сѫдътъ е снабденъ съ една дръжка.

Последнитѣ три сѫда по цвѣтъ и форма на дръжкитѣ, които сѫ много добре развити, се отличаватъ отъ другитѣ сѫдове, намѣрени въ могилата. Този типъ сѫдове не сѫ познати отъ селищнитѣ могили на северъ отъ Стара-Планина. Въ Южна България сѫдове съ добре развити дръжки сѫ намѣрени въ могилитѣ до Костиево¹) и Мечкюръ,²) и въ Троя.³) Но на каква дълбочина и съ какви предмети сѫ намѣрени тѣзи сѫдове, както въ Габаревската, така и въ могилитѣ до Костиево и Мечкюръ, не знаемъ. По техника и начинъ на представяне дръжкитѣ, тази форма сѫдове се доближаватъ по-скоро до сѫдоветѣ отъ началото на бронзовата епоха затова и може да се приеме, че тѣ произхождатъ отъ най-горния културенъ пластъ. А въ най-горнитѣ културни пластове на много могилни селища отъ Южна България, като при Св. Кири-

---

¹) G. Seure et A. Degrand, B. C. H., стр. 427.

²) Пакъ тамъ, стр. 403.

³) H. Schmidt, Heinrich Schliemann's Sammlung, Инв. № 552.

лово,[1]) Ст. Загора[2]) и др. сж открити поселения отъ началото на бронзовата епоха.

Къмъ сждоветѣ безъ орнаменти ще отнесемъ и следнитѣ две глинени цедилки, които сравнително сж добре запазени (обр. 15):

Глинена цедилка, въ видъ на пресѣченъ конусъ съ отворено и отчасти профилувано дъно, вис. 12 см. и най-голѣма шир. 14 см. Дупкитѣ, наредени въ неправилни редове иматъ диаметри отъ 0.2—0.4 см. Тъмно-кафявъ цвѣтъ.

Втората цедилка има сжщата форма, вис. 9 см. и диам. 10.3 см. Дупкитѣ сж по-голѣми и иматъ диаметри отъ 0.4—0.7 см. Сивъ цвѣтъ. Напълно подобни цедилки имаме отъ Деве-Барганъ.[3])

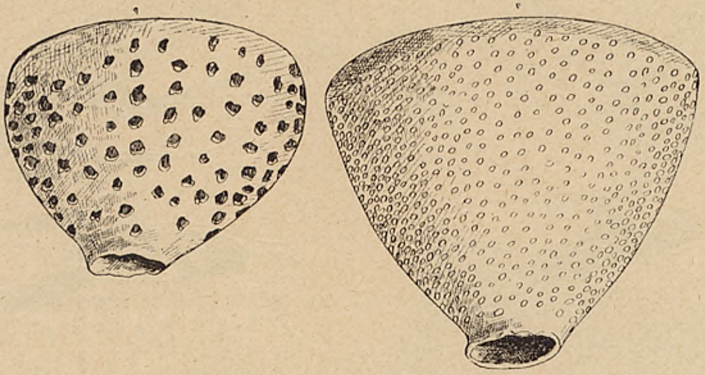

Обр. 15. — Глинени цедилки

Сждове съ релиефни орнаменти (обр. 16 a, b, c) Глинена сждинка въ форма на два пресѣчени конуса, съединени съ основитѣ си, вис. 6.7 см. и диам. на устата 5.5 см. Има тъмно-кафявъ цвѣтъ. Сждътъ е орнаментиранъ съ четири косо наведени релиефни пжпчести бразди, които излизатъ отъ устата и свършватъ въ най-издутата му часть, а стенитѣ сж украсени съ косо наведени врѣзани линии.

Глиненъ сждъ въ форма на два нееднакво пресѣчени конуса, съединени съ основитѣ си, вис. 20 см., шир. 22 см. Свѣтло-кафявъ цвѣтъ; а на най-издутата часть се намиратъ 4 релиефни пжпки. Стенитѣ на сжда сж украсени съ отвесни плитки нарѣзи.

---

[1]) G. I. Kazarow, Prähist. Zt., стр. 87.

[2]) В. Миковъ, Селищна могила отъ бронзовата епоха, Год. Пл. Нар. Библ. 1928-29, стр. 71 и сл.

[3]) Р. Поповъ, Г. Н. М. 1922-25, стр. 97.

Глиненъ сѫдъ въ форма на сфера, съ пресѣчени долна и горна части, вис. 14 см. и диам. на срѣдата 21 см. Червеникавъ цвѣтъ. Върху най-издутата часть се намиратъ 4 две срещу две релиефни пѫпки.

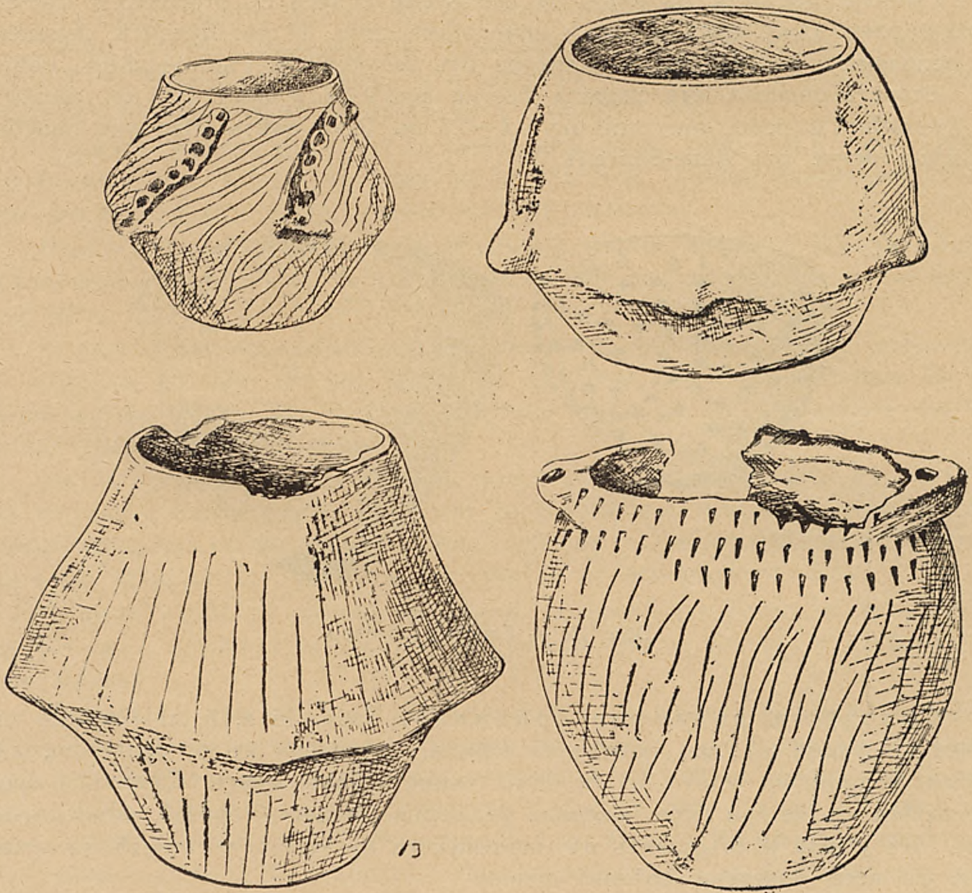

Обр. 16. — Сѫдове съ релиефни и вдлъбнати орнаменти

Вдлъбнати орнаменти. Малъкъ глиненъ сѫдъ, въ форма на пресеченъ конусъ, съ издути стени, обърнатъ съ основата нагоре вис. 11.5 см. и диаметъръ на срѣдата 12.6 см. Червеникавъ цвѣтъ. Непосрѣдствено подъ устата, сѫдътъ е украсенъ съ три пояса вдлъбнатинки подобни на продълговати триѫгълници, обърнати съ основата нагоре. Долната часть е украсена съ отвесни нарѣзи. До периферията на устата сж прикрепени две малки, една срещу друга, отвесно пробити дръжчици, обр. 16.

Сждове съ рисувани орнаменти. И въ тази могила, както въ всичкитѣ наши селищни могили, по-голѣмата часть отъ сждоветѣ сж рисувани съ графитна боя. Въ повечето случаи графитната боя служи за фонъ, а естественият цвѣтъ на сжда следъ изпичането служи като орнаментъ. На обр. 17 a е представена малка глинена сждинка въ форма на два нееднакво пресѣчени конуса, съединени съ основитѣ си, вис. 5.7 см. и диам. 10.6 см. Червеникавъ цвѣтъ. Горната половина на сжда е украсена съ косо наведени пояси отъ графитна боя.

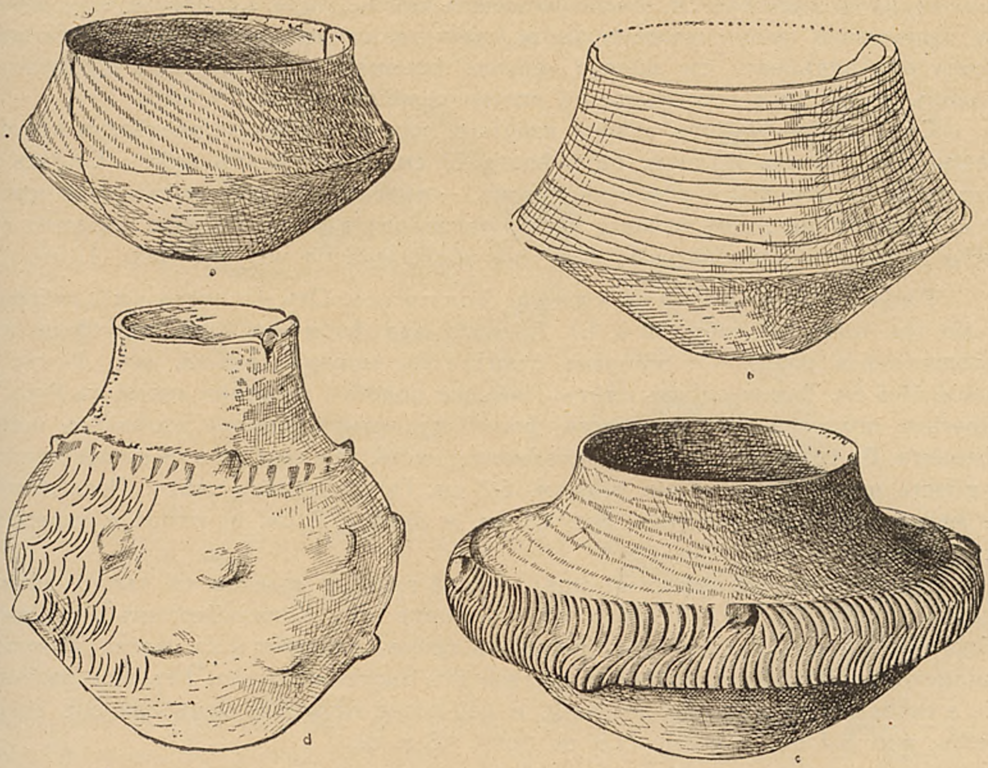

Обр. 17. — Сждове съ рисувани (a и b) и смѣсени орнаменти (c и d)

Втора подобна сждинка (обр. 16 b) вис. 7.4 см. и диам. на устата 12.5 см. Има сжщия орнаментъ.

Сѫдове съ смѣсени орнаменти. Отъ Габарево нѣмаме такова разнообразие на орнаментитѣ, каквито имаме при много други могилни селища. Отъ всичкитѣ сѫдове, само два сѫ съ смѣсени орнаменти, като не смѣтаме тѣзи съ релиефни и врѣзани или вдлъбнати и врѣзани орнаменти, разгледани по-горе.

Глиненъ сѫдъ, обр. 17 с, съставенъ отъ долна, въ видъ на пресѣченъ конусъ срѣдна издута и горна сѫщо въ видъ на пресѣченъ конусъ часть, вис. 8.2 см. и диам. на срѣдата 14.9 см. Има червеникавъ цвѣтъ. Горната половина е украсена съ червеникави пояси извадени върху графитна основа, а срѣдната — съ два пояса отъ вдлъбнати съ мидена черупка орнаменти. Последниятъ орнаментъ, макаръ и нарѣдко, се срѣща въ всички селищни могили у насъ.

Сѫдъ съставенъ отъ срѣдна издута и горна въ видъ на пресѣченъ конусъ часть, вис. 18 см. и диам. на срѣдата 17 см. Червеникавъ цвѣтъ. Сѫдътъ е украсенъ съ три пояса релиефни пѫпки, — първитѣ съединени съ единъ поясъ отъ вдлъбнатинки, а въ долната часть, около двата реда пѫпки е украсенъ съ петь пояса отъ вдлъбнатинки получени чрезъ мидена черупка (обр. 17 d).

Разни предмети отъ глина. Похлупки. Отъ могилата сѫ прибрани само три похлупки (обр. 18 а, b). Първата има форма на куха полусфера, съ профилуванъ рѫбъ и е снабдена отвѫтре съ широка дръжка, вис. 11 см. и диам. 12.6 см. Тъмно-кафявъ цвѣтъ. Напълно подобна похлупка имаме въ Русе.[1] Другата похлупка има корубеста форма, съ четири широки изрѣзи въ периферията. Въ срѣдата, отъ къмъ вдлъбнатата часть, тя е снабдена съ малка четирирѫбеста дръжка, вис. 4 см. и диам. 6.2 см. Тъмно-червенъ цвѣтъ. Последната, е малка корубеста похлупка, вис. 2.6 см. и диам. 7.2 см. и отгоре е украсена съ нарѣзани линии.

Въ могилата сѫ намѣрени още: — една глинена лъжица съ тъмно-кафявъ цвѣтъ, дълга 7.5 см., подобна на лъжицитѣ отъ Коджа-Дерменъ[2] и Деве-Барганъ,[3] единъ кухъ, почти сфериченъ глиненъ предметъ съ малка дупчица, диаметъръ 7.5×7.3 см., подобенъ на тази отъ Кьосе-Базиргянъ[4] съ тази разлика че е снабденъ съ нѣколко пѫпчици, и най-после полусфериченъ глиненъ предметъ, вис. 6.4 см. и диам. 11.8 см. (обр. 18 с, d).

Идолна пластика

Идолната пластика се явява въ западна Европа още въ отдалечената палеолитна епоха и много по-късно, тя отново се явява презъ неолитната епоха, но вече въ юго-източна Европа и близкия изтокъ, включително Критъ.[5] Въ тази обширна територия, която обхваща южна Русия, източна Галиция, Седмиградско, Моравия, Румъния, Сърбия, Босна, България, Тесалия и отчасти Мала-Азия презъ каменно-медната епоха се развива, както се знае рисуваната керамика, която между другото се характеризира съ богатата си идолна пластика 1) — фигурки, които представятъ хора и животни. Въ различнитѣ мѣста на тази културна область разпостранението на идолитѣ, не е било еднакво, както и на различни мѣста, тѣ сѫ били правени отъ различни материали, — глина, кость, мраморъ и олово. Глиненнтѣ идоли се намиратъ навредъ, но особено много тѣ се срѣщатъ въ източната половина 2) т. е. въ земитѣ на

---

[1] Д. Костовъ, Г. Н. М., стр. 65.

[2] Р. Поповъ, И. А. Д. VI, стр. 120.

[3] Р. Поповъ, Г. Н. М. 1922—25, стр. 92.

[4] И. А. И. II, стр. 222.

[5] M. Nilson, The Minoan Religion and its survival in Greek Religion, 1923, стр. 249.

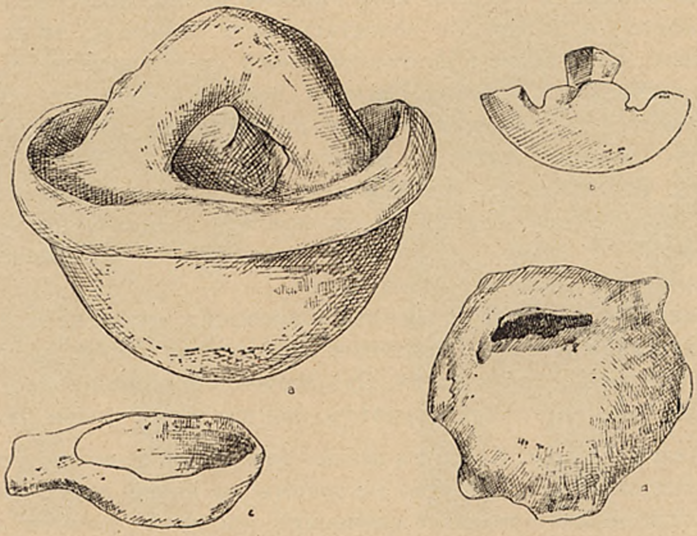

Обр. 18. — Разни предмети отъ глина

рисуваната съ графитна боя керамика, кѫдето и земедѣлието е било много по-добре развито. Идоли отъ кости за сега сѫ открити само въ Влашко 3) и Северна и Южна България. 4) Мраморни идоли сѫ известни отъ селищнитѣ могили отъ България и Егейскитѣ острови, 5) а оловни идоли за

---

1) G. Caro въ Ebert's Reallex. VI, стр. 29; Vl. Dumitrescu, Une nouvelle station à céramique peinte du style Cucuteni B, Dacia, III—IV, стр. 140; M. Nilson, The Minoan, стр. 242.

2) O. Menghin, Weltgeschichte der Steinzeit, 1932, стр. 383.

3) Vl. Dumitrescu, Figurinele anthropomorfe de os din civilizația eneolitia, стр. 5 и цит. литература.

4) В. Миковъ, Селищна могила до Балбунаръ, И. А. И. IV. стр. 284 и цит. литер.

5) Р. Поповъ, Предисторически мраморни идоли отъ България, И. А. И. III, стр. 91 и следн. и цит. тамъ литература.

сега сѫ познати само отъ Троя.[1]) Навсѣкѫде идолитѣ се намиратъ изключително въ селищата, заедно съ предмети на всѣкидневния животъ, но не и въ гробове, както това е констатирано напр. въ Критъ.[2]) А това ни дава право да приемемъ че идолитѣ сѫ имали религиозно значение: — тѣ сѫ били свързани съ живота и тѣхното присѫствие, както видѣхме по-вече въ източната половина на рисуваната керамика, кѫдето земледѣлието е било много по-добре развито, показва, че тѣ се отнасятъ до култа на плодородието и земедѣлието.[3])

Презъ късно-неолитната епоха, нашата страна държи първо мѣсто въ идолната пластика и то не по броя на идолитѣ, а по тѣхното разнообразие. У насъ не сѫ намѣрени голѣмъ брой глинени идоли, както напр. въ Сърбия и Румъния, което се дължи на недостатъчнитѣ разкопки, но всички открити идоли по своето изпълнение и форма сѫ много по-изразителни и реалистични. Освенъ това, у насъ сѫ открити всички видове идоли, съ изключение на такива направени отъ олово, които сѫ правостоящи или седящи мѫжки и женски фигури, както и идоли на животни.

Най-много идоли у насъ сѫ намѣрени въ селищната могила въ Султанъ, (Поповска ок.),[4]) но повечето отъ тѣхъ сѫ фрагментирани. Отъ другитѣ селища сѫщо така имаме по единъ или нѣколко идола, които въ повечето случаи сѫ фрагментирани и рѣдко запазени напълно.

Колко и какви идоли сѫ намѣрени въ Габаревската могила не знаемъ: — въ училището сѫ били прибрани само 7 глинени човѣшки идола, 2 животински глинени фигури и единъ плосъкъ костенъ идолъ. Отъ всички, само два идола сѫ цѣли, останалитѣ сѫ или само главата или трупътъ, или пъкъ съ счупени рѫце или крака.

Човѣшки фигури. Както въ всички разкопани селищни могили у насъ, така и отъ могилата въ Габарево не знаемъ на каква дълбочина и съ какви предмети и сѫдове сѫ намѣрени глиненитѣ идоли. Причината за това е че повечето отъ разкопкитѣ не сѫ водени стратиграфски, и че по-голѣмата часть отъ идолитѣ особенно мраморнитѣ сѫ отъ единични случайни находки.[5]) Отъ стратиграфскитѣ разкопки, само въ могилата до Балбунаръ е установено, че идолитѣ произхождатъ отъ най-горнитѣ пластове,[6]) както това е констатирано и за повечето фигурки отъ Султанъ.[7]) И въ Румъния по-голѣмата часть отъ идолитѣ произхождатъ отъ горнитѣ пластове.[8])

---

[1]) H. Schmidt, Heinrich Schliemann's Sammlung, стр. 255.

[2]) M. Nilson, The Minoan, стр. 248,

[3]) Jiři Neustupný, K neolitickym idolům památek archaeologickych, I, 1931, стр. 36.

[4]) Ан. Чилингировъ, Глинени фигурки, Сб. Н. У. XI, 1918 стр. 6.

[5]) Р. Поповъ, Мраморни идоли, И. А. И. III, стр. 92. Така е и съ една интересна глинена главичка отъ Винча, която е намѣрена случайно (Старинар, 1923, стр. 232).

[6]) В. Миковъ, И. А. И. IV, стр. 254.

[7]) Ан. Чилингировъ, Глинени фигурки, Сб. Ак. Н. XI, 1918, стр. 4.

[8]) Vl. Dumitrescu, Fouilles de Gumelniţa, Dacia, II, стр. 82.

Макаръ и малко на брой, обаче, фигурките отъ могилното селище при Габарево сѫ доста разнообразни и нѣкои по начинъ на изпълнение, както и по форма съвършенно се отличаватъ отъ всички до сега открити глинени човѣшки фигурки въ земитѣ на юго-източна Европа.

Мѫжки фигурки. Отъ всички седемь човѣшки фигури, само две сѫ мѫжки: отъ тѣхъ едната е съ означение на пола, а другата, отъ която е запазена само главата, приемаме за мѫжка, защото тя нѣма отличителнитѣ белези на женскитѣ фигури.

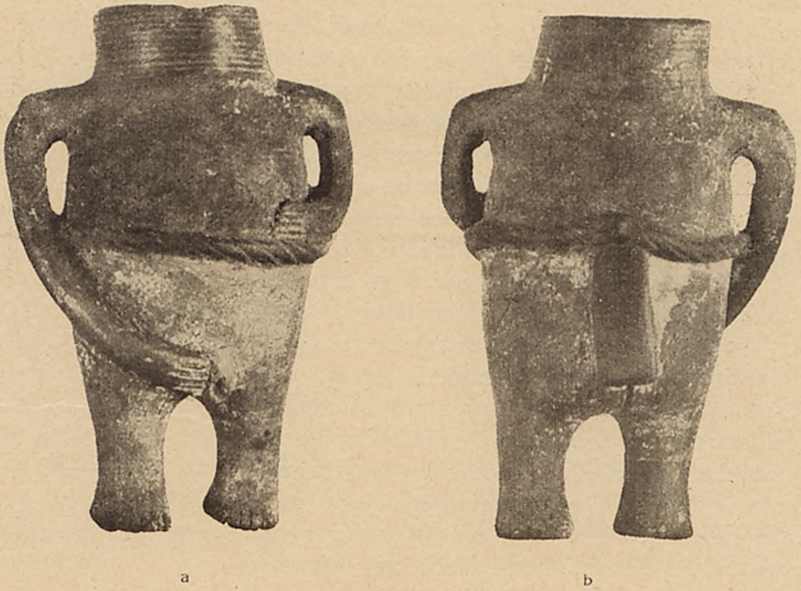

Обр. 19. — Торсо отъ глиненъ идолъ:
a. гледанъ отпредъ, b. гледанъ отзадъ

Торсо отъ кухъ глиненъ идолъ, обр. 19, вис. 15 см., деб. 7.5 см. и шир. 10 см. Повърхностьта му е много добре изгладена и при изпичането е добилъ червеникавъ цвѣтъ. Идолътъ представя отдѣлна часть отъ статуйка, главата на която е загубена. Както торсото, така и главата сѫ правени отдѣлно, като върху шията на торсото се е поставяла главата, която отъ долу е имала крѫгълъ жлебъ. Идолътъ е представенъ въ видъ на дълбокъ цилиндриченъ издутъ въ срѣдата сѫдъ, снабденъ съ два крака, дълбочината на които стига до половитѣ части. Шията му е орнаментирана съ 11 концентрични пояса, рисувани съ бѣла материя. У насъ рисувания съ бѣла материя орнаментъ се срѣща по-рѣдко: имаме нѣколко фрагмента отъ могилата Коджа-Дерменъ [1]) и много повече отъ една могила до с. Баня (Карловска околия). [2]) Ржцетѣ сж моделирани много неестествено — дѣсната е много дълга и стига до фалуса, а лѣвата е значително по-кжса и е поставена на корема. Пръститѣ сж предвени доста схематически, майсторътъ не е спазилъ при тѣхъ никаква пропорция: палцитѣ въ сравнение съ другитѣ пръсти сж много кжси, а най-дълги сж малкитѣ пръсти. Тѣлото е извънредно дебело, сравнително височината. Коремътъ е препасанъ съ дебелъ объль поясъ, който е навитъ като дебело вжже. На пояса отъ къмъ задната часть на тѣлото, е превързана една престилка, която стига до ануса. Фалусътъ, който е даденъ заедно съ тестикюлитѣ е пробитъ и като се налѣе течность въ вжтрешната кухина, излиза навънъ презъ канала. Краката сж много кжси, въ тѣхъ сж означени колѣнетѣ и стжпалата съ пръститѣ.

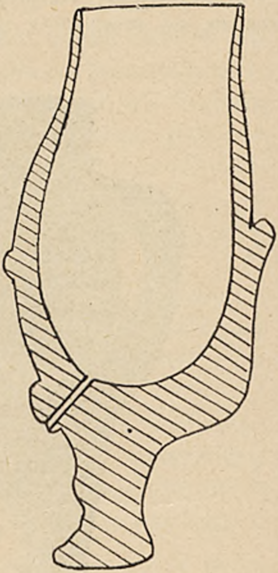

Обр. 20. — Напрѣченъ разрѣзъ на идолъ обр. 19

Другаде у насъ, а може да се каже и въ ю.-и Европа, отъ каменно-медната епоха не е намѣрено така сполучливо изпълнено торсо отъ глинена фигурка. Начинътъ на представяне на тѣлото, както и отдѣлнитѣ части се третиратъ съвършенно различно, отколкото въ грубитѣ глинени идоли отъ Тесалия, Сърбия и Румъния. Майсторътъ и въ нашия случай не е вѣренъ наблюдатель, него не го интересуватъ пропорции, нито съотношения на отдѣлнитѣ части, той е ималъ едно желание, да ни предаде колкото се може по-добре куха мжжка фигура, на която главата да е отдѣлно и която съ дѣсната си ржка да държи фалуса, — т. е. той е искалъ да ни представи фигура съ строго опредѣлено предназначение. Но колкото подробноститѣ и да не сж имали значение, художникътъ не е забравилъ да предаде дори и пръститѣ на ржцетѣ и краката, както и да означи колѣнетѣ.

Идолътъ, въ горната си часть е много по-силно изпеченъ, отколкото въ долната. Това изпичане не е случайно, а се дължи на опожаряване на колибата, въ която вѣроятно е намѣрено торсото, фактъ, който показва, че неговото предназначение безсъмнено ще трѣбва да свържемъ съ религиознитѣ вѣрвания въ всѣкидневния животъ.

Отъ друго мѣсто въ нашитѣ земи не сж намѣрени човѣшки или животински фигури, на които главата да е правена отдѣлно отъ тѣлото, но такива сж известни отъ Рахмини, Церелия и Димини въ Тесалия и отъ Троя. Идолитѣ отъ Тесалия сѫ правени малко по-различно, въ тѣхъ торсото е представено схематически и съ отвесно пробита дупка отъ горе, въ която се поставя продълговатата изострена шия на главата.[1] Отъ втория градъ на Троя притежаваме така наречените антропоморфни вази, на които долната часть е направена отдѣлно отъ горната: на последната сѫ представени очитѣ, носътъ и веждитѣ, а на долната — гърдитѣ и рѫцетѣ.[2]

---

[1]) Р. Поповъ, И. А. Д. VI, стр. 130.

[2]) Непубликувани материали въ Пловдивския Народенъ Музей.

Долната часть на нашия идолъ, въпрѣки че е правена въ видъ на ваза, нѣма нищо общо съ антропоморфнитѣ вази отъ Троя и Винча, предназначението на които е съвършенно друго и въ които лицето е представено нераздѣлно върху горната часть на торсото.[3]

Въ земитѣ на юго-източна Европа, т. е. въ територията на рисуваната керамика сѫ намѣрени много повече женски идоли, отколкото мѫжки фигури, — последнитѣ се наброяватъ само нѣколко. Женскитѣ идоли се характеризиратъ съ цицкитѣ, съ означение на женския половъ органъ, съ дупчицитѣ върху ушитѣ или подъ устата и, което е най-често, съ стеатопижната си форма. Мѫжкитѣ фигури се отличаватъ съ означение на половия органъ, липса на цицкитѣ, въ тѣхъ ушитѣ не сѫ пробити и подъ устата нѣма дупчици.

Отъ известнитѣ нѣколко глинени мѫжки фигури, три произхождатъ отъ Тесалия, една отъ Румъния (безъ деветѣ фрагментирани) и четири отъ България. Отъ тритѣ глинени фигурки отъ Тесалия, най-интересна е тази изъ околностьта на Лариса, която е една отъ най-хубавитѣ глинени статуйки отъ примитивното изкуство, намѣрена въ Гърция.[4] Тя е доста висока седяща мѫжка фигура, дѣсната рѫка на която е допрѣна до главата, а лѣвата е върху лѣвото колѣно. Фалическиятъ характеръ на фигурата е доста добре означенъ.[5] Втората глинена статуйка произхожда отъ могилата при Церелия: тя сѫщо така представя седяща фалическа статуя, само че е по-малка и деветѣ ѝ рѫце сѫ поставени върху колѣнетѣ.[6] Изпълнението на фигурата е грубо, особено главата, но при предаване на другитѣ части пропорциитѣ сѫ спазени. И двата горни идола, макаръ и не толкова сигурно, сѫ датирани презъ бронзовата епоха: тѣ по нищо не си схождатъ съ идола отъ Габарево, освенъ по фалическия си характеръ. Съвършенно друга е последната тесалийска мѫжка фигура, която произхожда отъ късно-неолитнитѣ пластове на могилата при Сескло.[7] Тя представя правостояща гола мѫжка фигура, на която липсва главата и чийто рѫце сѫ поставени върху половитѣ части. По начинъ на представяне — съ раздѣлени единъ отъ другъ крака и положение на рѫцетѣ, тази фигура наподобява твърде много на нашия идолъ, съ тази разлика че не е кухъ и че въ последния само дѣсната рѫка е до фалуса.

---

[1] A. Wace and Thompson, Prehistoric Thessaly, стр. 49; 163; Х. Τσούντας, Διμήνιου καὶ Σέσκλου, Табл. 36.

[2] H. Schmidt, Heinrich Schliemann's Sammlug, № 1044, 1051, 1080, 1084: R. Dussaud, Les civilisations préhelléniques, 2 èd., 1914 стр. 133.

[3] М. Васић, и Преисториска Винча I, 1932, стр. 90.

[4] A. Wace and Thompson, цит. съч., стр. 56.

[5] Пакъ тамъ, стр. 56, 57.

[6] Пакъ тамъ, стр. 163.

[7] Х. Τσούντας, Διμήνιου καὶ Σέσκλου, pl, 33, 2.

Отъ тритѣ румънски глинени фигурки, които произхождатъ отъ могилата при Драгошени, само една е по-добре запазена. По форма тя се различава отъ всички познати мѫжки фигури и представя правостояща фалическа фигура съ лице подобно на птича човка; дѣсната ѝ рѫка е свита и поставена предъ устата, тѣлото ѝ е масивно надебелено, краката сѫ направени нераздѣлни и свършватъ въ видъ на цилиндъръ.[1])

Освенъ двετѣ мѫжки фигури отъ Габарево, притежаваме и една мѫжка фигура отъ Рашевата могила до Ямболъ и друга отъ могилата до Русе. Отъ краткото описание, което дава за първата фигура Seure,[2]) не може да се разбере какво представя — мѫжъ или жена. Отъ рисунката, обаче, се вижда, че фигурата е мѫжка, тъй като тя нѣма отличителнитѣ белези на женскитѣ фигурки и отъ друга страна, тя много наподобява на двετѣ седящи мѫжки фигури отъ Церелия и Лариса, макаръ и да е по-стара отъ тѣхъ. Идолътъ представя седяща мѫжка фигура съ издадена напредъ дѣсна рѫка и лѣвата поставена върху колѣното.[3]) За мѫжка трѣбва да се приеме и глинената главичка отъ Русе, отъ която сѫ запазени и часть отъ гърдитѣ. И въ нея нѣма отличителнитѣ белези на женскитѣ фигури; нито ушитѣ сѫ пробити, нито подъ устата се намиратъ дупчици и най-сетне косата не е предадена съ отвесни линии.

Въ нито една отъ изброенитѣ по-горе мѫжки фигурки, рѫцетѣ не сѫ така поставени, както при идола отъ Габарево. Рѫцетѣ въ женскитѣ мраморни идоли отъ България и Егейскитѣ острови, сѫ поставени на гърдитѣ, или корема или сѫ издадени навънъ,[4]) а въ плоскитѣ костени идоли тѣ безъ изключение сѫ издадени на страна.[5]) А въ всичкитѣ други женски глинени идоли отъ островитѣ, Тесалия, Румъния, Сърбия като и у насъ, рѫцетѣ сѫ поставени въ най-различни положения.[6]) При последнитѣ рѫцетѣ най-често сѫ поставени на гърдитѣ или корема или, както при плоскитѣ костни идоли, тѣ сѫ издадени настрана и пробити къмъ края. Понѣкога се срѣщатъ и фигури, съ рѫце дигнати нагоре, каквито сѫ познати отъ Егейската область,[1] или фигури, лѣвата рѫка на които е поставена върху корема, а дѣсната дигната нагоре, както при нѣкои идоли отъ Румъния.[2]

---

[1]) Vl. Dumitrescu, Une nouvelle station à céramique peinte, Dacia, III—IV, стр. 114—145.

[2]) G. Seure et A. Degrand, Exploration de quelques tells, Bull. Corr. Hell. 1906, стр. 391.

[3]) G. Seure et A. Degrand, цит. съч., стр. 390,

[4]) Р. Поповъ, Мраморни идоли отъ България, И. А. И. VI, стр. 96—93 и сл.

[5]) Ан. Чилингировъ, Плоски костни идоли, Сб. Н. У., 1909, табл. I. II.; Д. Костовъ, Могилата при Русе, Г. Н. М., 1922—1925 стр. 62.

[6]) W. Müller, Die frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien, 1929, табл. I—VII.

Рѫцетѣ при мѫжкитѣ идоли, изъ областьта на рисуваната керамика, сѫщо така сѫ поставени въ различни положения, но не и върху гърдитѣ, корема, или издадени настрани. При нѣкои отъ тѣзи фигури, както видѣхме, или двѣтѣ рѫце сѫ поставени върху колѣнетѣ или едната е върху колѣното, а другата — предъ главата или пъкъ е издадена напредъ.[3] Друго е положението на рѫцетѣ въ фигурата отъ Сескло и идола отъ Габарево. Въ първата и двѣтѣ рѫце сѫ върху фалуса, който не е добре означенъ, а въ втория идолъ само дѣсната рѫка е до фалуса. При това положение на рѫцетѣ въ двата последни идола много ясно се манифестира култа на фалуса презъ каменно-медната епоха въ земитѣ на рисуваната керамика, включително примитивна Гърция.[4] Начинътъ на представяне на фигурата отъ Габарево, — куха и пробита презъ фалуса за наливане и изтичане на течность, е достатъченъ за да ни покаже, че нейното предназначение е било свързано съ нѣкакъвъ религиозенъ фалически култъ. Въ всички останали мѫжки фалически идоли, фалуситѣ не сѫ пробити, но безсъмненно и тѣхното предназначение ще да е култово. Многобройнитѣ фалуси отъ глина, намѣрени въ нашитѣ селищни могили, сѫ имали сѫщото значение, както и фалическитѣ статуи.

Много отъ статуйкитѣ на каменно-медната епоха сѫ орнаментирани, а това е дало поводъ да се предполага че тѣзи украси представятъ облѣкло, или татуировка.[5] Представянето на другитѣ части въ идолитѣ — цицкитѣ, половия трижгълникъ или половитѣ органи, показватъ, че фигуркитѣ сѫ представяни голи: — следователно, украситѣ, съ малки изключения биха могли да се приематъ за татуировка, а въ полза на това говорятъ и пинтадеритѣ отъ селищната могила при Салманово[6] и Деве-Барганъ.[7] Торсото отъ Габарево, както видѣхме, намѣсто украси, е препасано съ дебелъ коланъ, отзадъ на който е превързана престилка. До сега въ областьта на рисуваната керамика фигури съ колани сѫ намѣрени въ Винча[8] и, ако може да се смѣта за такъвъ, единъ глиненъ идолъ отъ могилата Цани въ Тесалия.[9] Вънъ отъ тази область, фигури препасани съ колани, отъ задъ и отъ предъ, на които има привързана престилка, ни сж познати отъ Егейскитѣ острови, особено отъ Критъ.[1]) Много често облѣклото на егейскитѣ народи представя кжса рокля, разрѣзана отстрани на бедрата така, че пада въ видъ на две престилки—едната отъ предъ, а другата отъ задъ.[2]) Въ една ваза отъ Haghia Triada, се виждатъ голи мжжки фигури, препасани презъ талията и облѣчени съ единъ видъ кжси гащи, разрѣзани на бедрата.[3]) Върху единъ златенъ пръстенъ отъ Атина е представена религиозна сцена, дето една женска и една мжжка фигури сж препасани съ по две престилки — едната отъ предъ, а другата отъ задъ.[4])

---

[1] A. Wace and Thompson, цит. съч., стр. 126.

[2] Vl. Dumitrescu, Une nouvelle station à céramique peinte, Dacia III—IV, стр. 142.

[3] G. Seure et A. Degrand, B. C. H., стр. 390; A. Wace and Thompson, цит. съч., стр. 56 и 126.

[4] Daremberg et Saglio, Dictionnaire VI, стр. 643.

[5] М. М. Васиħ, Преисториска Винча I, стр. 33 и сл.

[6] Р. Поповъ, Деневата могила. И. А. Д. кн. IV, стр. 152.

[7] Р. Поповъ, Г. Н. М. 1922—25, стр 85.

[8] М. М. Васиħ, Преистоирска Винча I, стр. 45, 46, 49 и сл.

[9] A. Wace and Thompson, цит. съч., стр. 147.

Отъ всичко казано до тукъ е ясно, че глиненото торсо отъ идолъ отъ Габарево наподобява на другитѣ фалически глинени идоли отъ ю.-и. Европа, съ тази разлика, че въ него най-добре се манифестира култа на фалуса и че е препасанъ само съ една престилка. Този идолъ, по техника и цвѣтъ, сжществено се различава отъ познатитѣ вече мжжки идоли и напълно наподобява на глиненитѣ сждове и предмети, намѣрени въ сжщото селище. Отъ това може да се извади заключение, че идолътъ е правенъ въ Габаревското или нѣкое близко могилно селище, — следователно може да се приеме, че култътъ на фалуса е билъ много разпространенъ между могилното население въ нашитѣ земи презъ каменно-медната епоха. Това се потвърждава най-добре и отъ голѣмия брой глинени фалуси, открити въ всички почти разкопани до сега у насъ селищни могили.

Глава отъ глиненъ идолъ (обр. 21), работена отдѣлно отъ трупа, вис. 7 см., и шир. 8.4 см. и дължина заедно съ носа 7.4 см. Повърхностьта му е много добре изгладена и има черенъ цвѣтъ. Главата не е представена както обикновенно сж представени главитѣ на всички човѣшки фигури презъ каменно-медната епоха въ ю.-и. Европа. Тя е куха и е моделирана така, че всички части сж работени отъ една маса, безъ да бждатъ прибавяни нѣкои части, какъвто е случая съ повечето глинени идоли отъ Румъния[5]) и Тесалия.[6]) Лицето е представено много добре, челото е полегато и постепенно преминава въ темето. Носътъ е като продължение на челото: — той е счупенъ въ края, но запазенитѣ части къмъ ноздритѣ позволяватъ да се реставрира въ първоначалния му видъ. Очитѣ сж едва отбелязани съ по две почти успоредни плитки вдлъбнати линии. Какъ сж били представени устата, за съжаление не може да се каже (сега реставрирани условно). Ушитѣ сѫ голѣми и силно издадени навънъ. Мѣстото, дето се съединяватъ теменната и тилната части надъ ушитѣ, е предадено въ видъ на две конусовидни изпъкналости. Тилната часть е сплесната и главата, гледана въ профилъ, представя особенъ интересъ. Шията е цилиндрична и куха. Тя е отдѣлена отъ другитѣ части на главата съ околенъ жлебъ, за да може да се поставя върху крѫглата куха шия на долната часть на идолъ. Косата на главата е предадена въ видъ на напрѣчни плитки нарѣзи. Около главата, подобно на диадема се забелязва една широка лента боядисана съ червена боя, белегъ непознатъ до сега въ нито единъ идолъ отъ тази епоха.

---

[1]) G. Glotz, La civilisation Egéenne, 1928, стр. 84.

[2]) R. Dussaud, Les civilisations préhellénique dans les bassin de la mer Egée, 1914 стр. 57-59.

[3]) Пакъ тамъ, стр. 64.

[4]) M. Nilson, The Minoan Religion, 1923, стр. 223.

[5]) Vl. Dumitrescu, Les fouilles du Gumelniţa, Dacia II, стр. 82 и сл.

[6]) A. Wace and Thompson, Prehistoric Thessàly, стр. 59ц и 126.

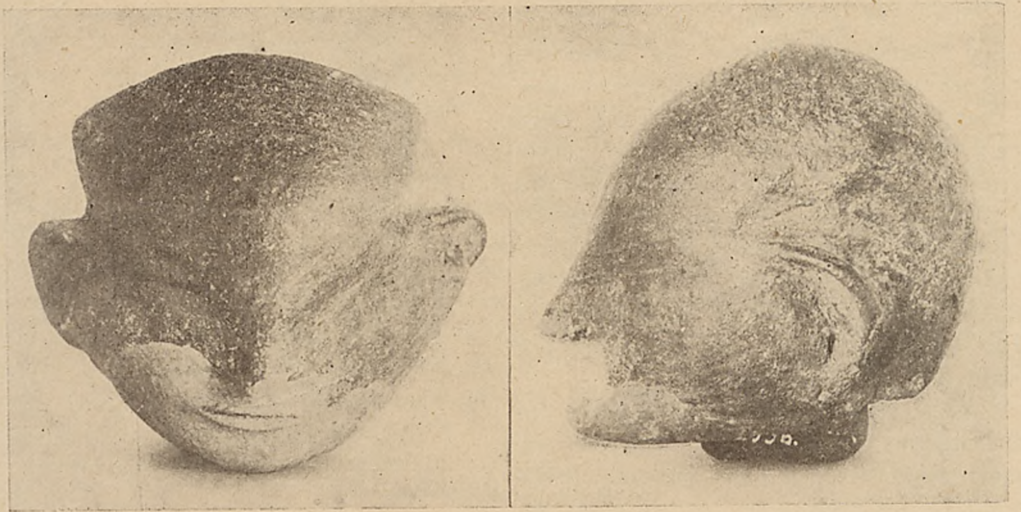

Обр. 21. — Глава отъ глиненъ идолъ, на среща и отъ страна

Отъ горното описание се вижда, че по начинъ на изпълнение и особено третиране на отдѣлнитѣ части — носътъ, ушитѣ и косата (за съжаление устата отчупена), глинената глава отъ Габарево твърде много се различава отъ многобройнитѣ женски идоли и отчасти само наподобява на нѣколко глави отъ мѫжки идоли. Видѣхме, че женскитѣ идоли се характеризиратъ съ половия трижгълникъ, съ означение на цицкитѣ, пробити уши и дупчици подъ устата, а мѫжкитѣ идоли се отличаватъ съ означение на пола, липса на цицки, и на дупки въ ушитѣ и подъ устата.

ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ
Бургас

Въ всички по добре направени женски глинени, костени и мраморни идоли отъ Султанъ,[1] Русе,[2] Балбунаръ,[3] Султана,[4] Винча,[5] Сулица[6] ушитѣ сѫ пробити съ по една, две и повече дупчици, когато въ нито единъ отъ мѫжкитѣ идоли, между които и габаревската главичка, тѣ не сѫ пробити. Всички женски идоли, безъ изключение, на които ушитѣ сѫ пробити, иматъ подъ устата си по нѣколко малки дупчици, каквито обаче дупчици не намираме въ нито една отъ мѫжкитѣ фигурки. Въ всички женски идоли косата е представена съ отвесни врѣзани линии, а въ мѫжкитѣ, — косата или не е означена или какъвто е случая съ нашия идолъ, тя е представена съ плитки напрѣчни нарѣзи. Отъ всичко казано до тукъ, е ясно прочее, че глинената главичка отъ Габарево много повече наподобява на мѫжкитѣ глинени глави, отъ колкото на женскитѣ — и следователно, тя може да бѫде само отъ мѫжки глиненъ идолъ, долната часть на който е била подобна на описаната по-горе долна часть отъ глиненъ идолъ. Диадемата върху главата е сѫщо едно доказателство, че е на мѫжка фигура, тъй като тя се срѣща първоначално само върху главата на героизирани герои или мѫжки божества.

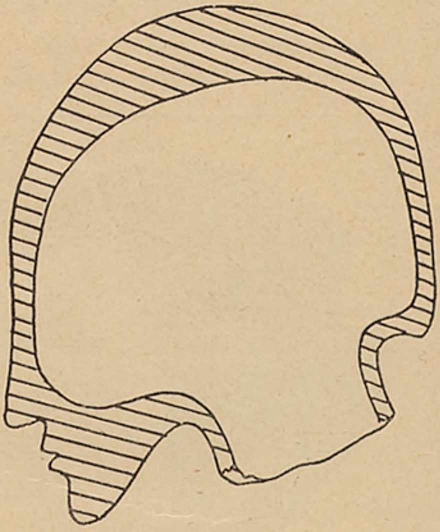

Обр. 22. — Разрѣзъ на главичката

Тази глава, колкото интересна по изпълнение, е много по-интересна въ друго отношение. Преди всичко, трѣбва да се отбележи, че до сега въ земитѣ на рисуваната керамика за първи пѫть се открива глава на идолъ, така сполучливо направена. Майсторътъ така е моделиралъ главата и така изразително ни е предалъ отдѣлнитѣ части, че съ пълно право бихме могли да приемемъ, че той е искалъ да ни представи, реалния, истинския типъ, който е наблюдавалъ всѣкидневно около себе си и който е живѣлъ въ могилното селище въ Габарево. А какъвъ е билъ физическия типъ на това население

---

[1] Ан. Чилингировъ, Глинени фигурки, Сб. А. Н. 1918, табл. III и IV; Сѫщия, Костни идоли, Сб. Н. У. 1910, табл. I.

[2] Д. Костовъ, Г. Н. М. 1922/25, стр. 67.

[3] В. Миковъ, И. А. И. IV, стр. 170, 172.

[4] J. Andieşescu, Les fouilles de Soultana, Dacia I, стр. 100—101.

[5] М. М. Васић, цит. съч., стр. 32 и сл.

[6] Р. Поповъ, И. А. И. IV, стр. 93.

ние не знаемъ. Възъ основа на измѣренитѣ черепи отъ Русенската и Балбунарската могили, може да се каже съ сигурность само това, че могилното население е смѣсица отъ кжсоглави, срѣдно глави и дългоглави. Кой отъ тѣзи типове е преобладавалъ, още не може да се установи съ положителность. За сега е установено и повечето отъ изследвачитѣ приематъ, че най-завъкитѣ обитатели на Балканския п-въ сж били два типа, единиятъ отъ срѣдиземноморската, а другиятъ отъ северна раса, които сж живѣли презъ цѣлия неолитъ. Къмъ коя етническа група ще трѣбва да отнесемъ кжсоглавитѣ, къмъ индо-европейцитѣ или къмъ предно-азиятския типъ население, — това ще се изясни по-добре следъ като бждатъ открити нови черепи въ селищнитѣ могили. Ако сждимъ по формата на главичката, която е силно сплестната отзадъ и съ наведено назадъ чело, което е като продължение на носа и отъ друга страна, като имаме предвидъ, че максималната дължина е 6.5 см. и максималната ширина 6.4 см. или index cephalicus е 98.46, то можемъ да приемемъ, че главичката наподобява на силно кжсоглавитѣ или хипербрахикефалитѣ. Безъ изключение, всички по-добре моделирани глинени главички отъ селищнитѣ могили и особено тѣзи отъ Папазлий[1] Русе,[2] Султанъ,[3] Кьосе-Базиргянъ,[4] Балбунаръ,[5] както и главичката на мраморния идолъ отъ Сулица[6] сжщо така сж силно кжсоглави. Силно кжсоглава е и глинената главичка отъ Vinča, чийто index cephalicus е 98.47.[7] Така представени всички тѣзи главички и особено главичката отъ Габарево, гледана на среща или въ профилъ, наподобяватъ на съвременнитѣ кюрди и арменци, които сж хипербрахикефали, каквито сж били и старитѣ обитатели на предна Азия, които презъ каменно-медната епоха сж населявали и нашитѣ земи. Къмъ тѣзи стари кжсоглави сж принадлежали и хетититѣ, сродни на които сж били пеласгитѣ, каритѣ, ликитѣ и др.[8]

Женски фигури

До като мжжкитѣ глинени идоли се намиратъ много нарѣдко, то напротивъ, у насъ нѣма селище обитавано презъ каменно-медната епоха, въ което да не сж намѣрени женски идоли. По-горе вече казахме по какво се отличаватъ женскитѣ идоли, каквито отъ могилата въ Габарево имаме петь екземпляра. За съжаление, отъ тѣхъ само една фигурка е запазена напълно здрава, другитѣ сж само глави или съ отчупени ржце и крака.

---

[1] M. Hoernes-O. Menglin, Urgeschichte des bildenden Kunst in Europa, стр. 319.

[2] Д. Костовъ, Г. Н. М., стр. 68, обр. 123 в.

[3] Ан. Чилингировъ, Сб. А. Н. 1909, табл. IV, обр. 42 и обр. 43.

[4] В. Миковъ, И. А. И. III, стр. 222.

[5] В. Миковъ, И. А. И. IV, стр. 273, 274.

[6] Р. Поповъ, И. А. И. III, стр. 93.

[7] N. Županić, Maskirana gravica iz Vinča. Старинар 1922, стр.

[8] N. Županić, Tragom za Pelazgima, Narodna Starina 1924, стр. 224.

Глава отъ кухъ глиненъ идолъ (обр. 23 а), вис. 5.7 см. и шир. 8.7 см. съ черенъ цвѣтъ. Две странични плоскости, които се пресичатъ въ носната часть образуватъ лицето, а друга издута часть образува тилътъ. Носътъ е предаденъ чрезъ единъ рѫбъ, който излиза направо отъ челото. Очитѣ сѫ оградени съ вдлъбнати линии, съ каквито сѫ означени и веждитѣ. Устата

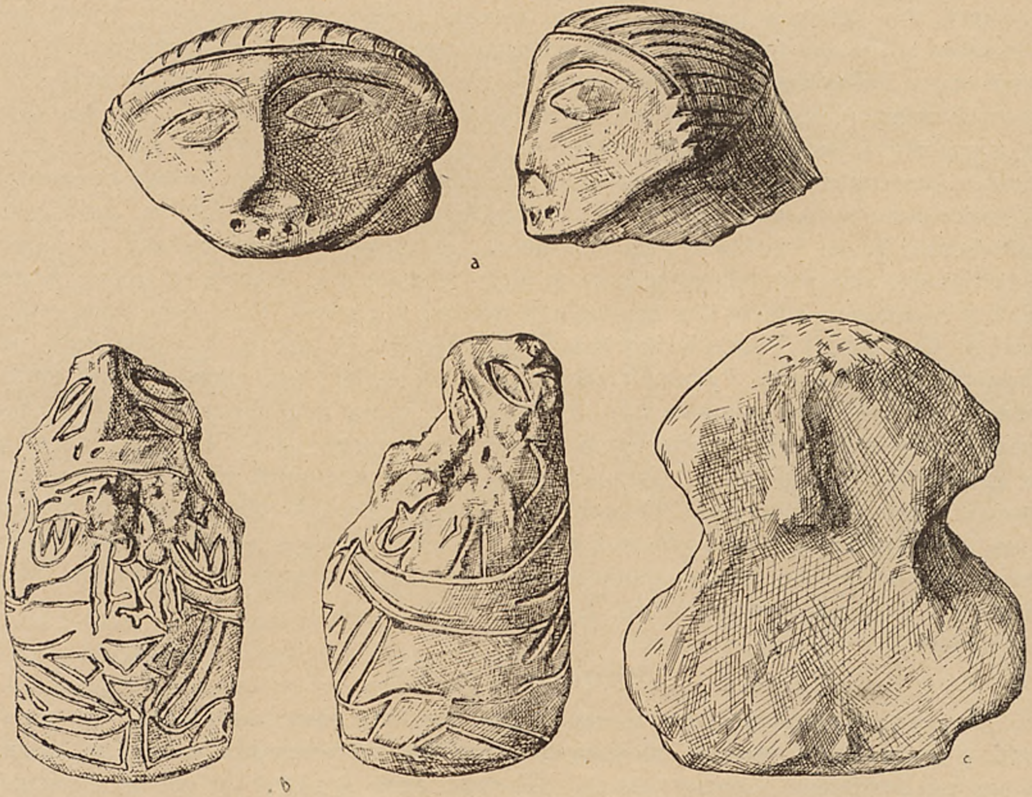

Обр. 23. — а. Глава отъ кухъ глиненъ идолъ, b. кухъ глиненъидолъ безъ крака, и с. глиненъ идолъ

е представена съ широка вдлъбнатина, подъ която има дупчици. Ушитѣ сѫ странични израстъци, като продължение пресичането на тилната и лицевата части; тѣ сѫ назѫбени по края съ по четири нарѣзи. Косата е предадена съ отвесни нарѣзи, които почватъ отъ къмъ челото и свършватъ до шията. Главата е била отдѣлена отъ трупа чрезъ дебела шия, която е запазена повече само отъ една страна. Идолътъ е продължавалъ на долу въ кухо тѣло, както всички други идоли отъ този видъ.

Кухъ глиненъ идолъ (обр. 24), вис. 10 см. съ свѣтло-кафявъ цвѣтъ отъ който липсватъ само краката и дѣсната ржка. Главата е представена почти както при горния идолъ — две странични плоскости, които се пресичатъ въ носната часть образуватъ лицето, а корубестата задна часть, образува тилътъ. Носътъ е издаденъ напредъ и е като продължение на темето. Очитѣ сж въ видъ на продълговати и по широки, въ срѣдата вдлъбнатини. Устата сж широко отворени, подъ долната устна на които има шесть малки дупчици. Ушитѣ, отъ които лѣвото липсва, сж странични израстъци, пробити съ по 3 дупчици. Косата е представена, като при горния идолъ — съ отвесни линии, които излизатъ надъ очитѣ и свършватъ до шията.

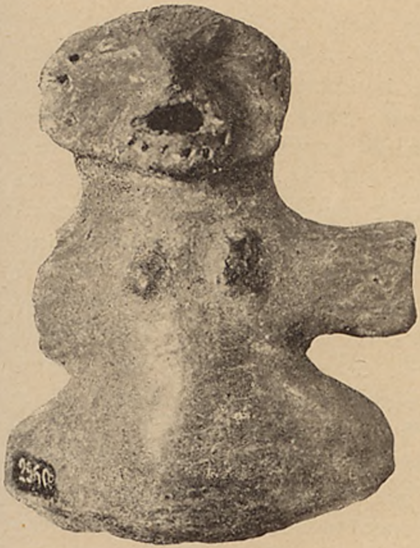

Обр. 24. — Кухъ глиненъ идолъ

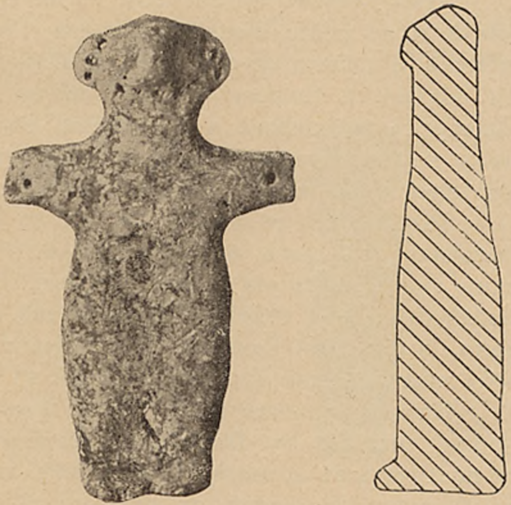

Обр. 25. — Плосъкъ глиненъ идолъ

Главата е отдѣлена отъ трупа съ дебела и кжса шия. На гърдитѣ сж представени две конусовидни цицки. Ржцетѣ сж издадени навънъ и сж пробити въ края съ по една дупчица. Коремната область е разширена, но тя е продължавала надолу. Напълно подобенъ идолъ имаме и отъ Султанъ, който както по цвѣтъ, така и по формата на устата, ушитѣ и косата по нищо не се различава отъ горния идолъ,1) Тази поразителна прилика ни кара да допуснемъ,

---

1) Ан. Чилингировъ, Глинени фигурки, Сб. А. Н. XI, 1918, табл. III, обр. 23.

че тѣзи два идола произхождатъ отъ едно мѣсто, но дали северно или на южно отъ Стара-планина, не може да се установи.

Горната фигура има не само всички отличителни белези на женскитѣ идоли — цицки, пробити уши, дупчици подъ устата и коса, предадена съ отвесни линии, но въ нея, както видѣхме, издаденитѣ навънъ ржце сж пробити съ по една дупка въ края. Съ по една дупка въ края сж пробити не само всички плоски костни идоли,[1] но и всички женски глинени идоли отъ Султанъ,[2] Балбунаръ[3], Мечкюръ[4], Bonțesti[5], Vinča[6] и др., чийто ржце сж издадени навънъ, а това е още една характерна особеность на идолитѣ отъ ю.-и. Европа.[7]

Кухъ глиненъ идолъ (обр. 23 b), високъ 10 см., който е представенъ безъ крака и на който липсватъ ржцетѣ. Главата е предадена съвършено схематически и лицето по-скоро наподобява на птича човка. Очитѣ сж очертани съ вдлъбнати широки линии. Главата преминава направо въ тѣлото, което надолу се разширява и наподобява на звънецъ. На гърдитѣ сж означени, въ видъ на низки конуси, цицкитѣ. Цѣлото тѣло е орнаментирано съ широки нарѣзани линии, които се пресичатъ въ различни посоки и образуватъ разни форми.

Този идолъ се различава отъ до сега описанитѣ. Главата въ него е предадена въ видъ на птича човка, подобно на единъ идолъ отъ Деве-Барганъ[8] и въ много идоли отъ Румъния, Трансилвания и Украйна.[9] Тази форма идоли, на които тѣлото е представено en cloche се намира често въ нашитѣ земи, особено въ Румъния.[10] Орнаментътъ въ видъ на нарѣзи се срѣща сжщо така много начесто и е характеренъ за идолитѣ на ю.-и. Европа.[11]

Плосъкъ глиненъ идолъ, обр. 25 правенъ почти по подобие на плоскитѣ костни идоли, вис. 8.8 см. Лицето е представено съ две странични плоскости, които се пресичатъ въ носната часть. Очитѣ едва се очертаватъ, устата сж означени съ 4 дупки, а ушитѣ сж пробити съ по три дупчици. Гърдитѣ сж отдѣлени отъ главата съ широка шия. Ржцетѣ сж издадени навънъ и въ краищата пробити съ по една дупчица. Краката, на които сж означени и стъпалата сж разграничени единъ отъ другъ, както при много отъ плоскитѣ костни идоли. Има червеникавъ цвѣтъ.

---

[1] Ан. Чилингировъ, Плоски костни идоли, табл. I и II; Д. Костовъ, Г. Н. М., стр. 69; В. Миковъ, И. А. И. IV, стр. 270.

[2] Ан. Чилингировъ, Глинени фигурки, табл. I, обр. 7 и 9.

[3] В. Миковъ, И. А. И., стр. 284.

[4] G. Seure et Degrand, B. C. H., стр. 414.

[5] Vl. Dumitrescu, La station préhistorique de Bonțesti. Dacia III-IV, стр. 110.

[6] М. М. Васић, Преисториска Винча, стр. 117 и сл.

[7] М. М. Васић, Преисториска Винча, стр. 117.

[8] Р. Поповъ, Могилата Деве-Барганъ, стр 86.

[9] Vl, Dumitrescu, Les fouilles de Gumelnitza. Dacia II, стр. 84.

[10] Пакъ тамъ, стр. 83.

[11] Пакъ тамъ, стр. 82; М. Васић, Цит. съч. стр. 117.

Последниятъ глиненъ идолъ, (обр. 23 с) вис. 10.5 см., представя масивна и грубо направена плоска човѣшка фигурка, на която се различаватъ глава и гърди. На главата сѫ означени само носътъ и устата.

Човѣшки фигурки отъ кость

Отъ могилата въ Габарево произхожда само единъ плосъкъ костенъ идолъ, който по нищо не се отличава отъ подобнитѣ идоли намѣрени въ земитѣ на долни Дунавъ.1) Този идолъ, както и единичнитѣ плоски идоли отъ Ямболъ2) и Даутлии,3) показватъ, че на югъ отъ Стара-планина, плоскитѣ костни идоли сѫ били по-малко разпространени отколкото въ Северна България, дето почти въ всѣко разкопано могилно селище сѫ намѣрени по единъ, два и повече екземпляри.

Плоскиятъ костенъ идолъ, обр. 26 вис. 6.3 см., е съставенъ отъ три части: глава, гърди и коремокрайщникъ. Главата има ромбоидна форма, като идолитѣ отъ Султанъ,4) Русе5) и Балбунаръ.6) Очитѣ сѫ представени чрезъ вдлъбнатинки, ушитѣ сѫ пробити съ по две дупки, а устата сѫ предадени, чрезъ една вдлъбната рѣзка, подъ която има три плитки дупчици. Гърдитѣ сѫ украсени съ две вдлъбнатинки, които представятъ цицкитѣ, а краищата на рѫцетѣ сѫ пробити съ по една дупчица. На коремокрайщника се различава половия триѫгълникъ и една отвесна линия, която отдѣля двата крака. Надъ хоризонталната линия има четири вдлъбнатинки, а подъ триѫгълника, отъ двѣтѣ страни на отвесната линия — по 8 вдлъбнатинки. На обратната страна коремокрайщника е раздѣленъ на две части, чрезъ една перпендикулярна линия, която излиза отъ срѣдата на друга хоризонтална линия, а надъ последната има две вдлъбнатинки.

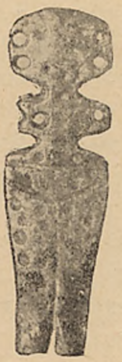
Обр. 26. — Плосъкъ костенъ идолъ

До сега, съ малки изключения, само въ земитѣ на долни Дунавъ — Северна България и Влашко сѫ намѣрени плоски костни идоли. Всички сѫ идентични и сѫ правени по единъ образецъ, а това ни навежда на мисъльта да потърсимъ и тѣхния центъръ, който безспорно ще да е билъ въ нашитѣ земи, дето тѣ сѫ правени и отъ кѫдето сѫ разнасяни въ по-близкитѣ селища. Плоскитѣ костни идоли

---

1) У насъ плоски костни идоли имаме отъ могилитѣ К. Дерменъ, Русе, Султанъ, Балбунаръ, отъ Г. Кремена и др., а отъ Румъния отъ Султана и Гюмелница.

2) Ан. Чилингировъ, И. А. Д. I, стр. 106 и сл.

3) G. I. Kazarow, Neue neolitische Fundstätte in Bulgarien, Wien. P. Zeit. 1928 стр. 37.

4) Ан. Чилингировъ, Плоски костни идоли. Сб. Н. У. 1909, Табл. I и II.

5) Д. Костовъ, Г. Н. М., стр. 69.

6) В. Миковъ, И. А. И., стр. 270.

ако се сжди по стратиграфскитѣ разкопки въ Gumelniţa1) и Балбунаръ сж намѣрени въ пластове, въ които се срѣщатъ и глиненитѣ идоли, по подобие на които сж правени.2) Като сравнимъ главитѣ на нѣкои по-добре моделирани женски глинени идоли съ главитѣ на нѣкои плоски костни идоли ще видимъ, че тѣ по нищо не се различаватъ единъ отъ други и че еднитѣ сж правени по подобие на другитѣ. Това много ясно се вижда отъ глинения идолъ, обр. и 25 плоския костенъ идолъ обр. 26, отъ Габарево.

Къмъ човѣшкитѣ фигурки ще отнесемъ и единъ глиненъ моделъ на човѣшки кракъ и три фрагментирани фалуса.

На обр. 27 е представенъ моделъ отъ човѣшки кракъ — стжпало, дългъ 11.8 см. и шир. 7.2 см. Моделътъ е кухъ и съ разграничение на пръститѣ. Има сивъ цвѣтъ. Подобни модели ни сж известни отъ нѣколко могилни селища у насъ3) и въ Румъния.4)

На обр. 27 b ,c, d. сж дадени тритѣ фалуса, първия е счупенъ отъ едната страна и има дължина 11.8 см. и деб. 4 см. — останалитѣ два сж отчупени отъ къмъ върховетѣ и иматъ дължини по 8 см. и деб. 3.1 и 3.2 см. И тритѣ фалуса, сж пробити съ широки канали, като каналътъ въ първия се стѣснява къмъ върха. Фалуси ни сж известни и отъ други могилни селища у насъ5) и отъ Тесалия.6)

Животински фигури. Отъ могилата въ Габарево произхождатъ една глинена главичка и долна часть отъ животински идолъ, които по техника не се отличаватъ отъ човѣшкитѣ фигури.

Обр. 28 b. Главичка отъ куха животинска фигура, вис. 8.1 см., която е представяла бикъ или козелъ. Червеникавъ цвѣтъ. Устата е означена съ дълбока бразда, а очитѣ едва сж отбелязани съ продълговати изпъкналости. Ушитѣ, отъ които лѣвото е счупено, сж издадени навънъ. Рогата, между които личатъ следи отъ рисуванъ съ графитна боя орнаментъ, сж отчупени малко по-горе отъ основата. Подъ гушата е моделирана дълга брада. Глинени главички на животински фигури сж известни отъ всички селища на каменно-медната епоха въ земитѣ на ю.-и. Европа.7)

Обр. 28 а. Долна часть отъ кухъ глиненъ идолъ, вис. 8.8 см. и дълж. 11.2 см. Идолътъ представя отдѣлна часть отъ четириного животно, главата на което е загубена. Има бледо-червенъ цвѣтъ. Шията е кржгла и е орнаментирана съ три концентрични кржга, рисувани съ бѣла материя. Тѣлото е украсено съ релиефни конусовидни пжпчици, разположени въ четири пояса, разграничени

---

1) Vl. Dumitrescu, Dacia II, стр. 89.

2) В. Миковъ, И. А. И. IV, стр. 270.

3) В Миковъ, Пакъ тамъ, стр. 275 и цит. тамъ литература.

4) G. Stefan, Les fouilles de Cascrioarele, Dacia II, стр. 162.

5) В. Миковъ, Селищна могила при Балбунаръ, стр. 275. Сжщия, Могилата Султанъ, стр. 44 и цит. тамъ литература.

6) Χ. Τσούντας, Διμήίου καὶ Σέσκλου, стр. 195.

7) М. М. Васић Предисториска Винча I, стр. 66—69.

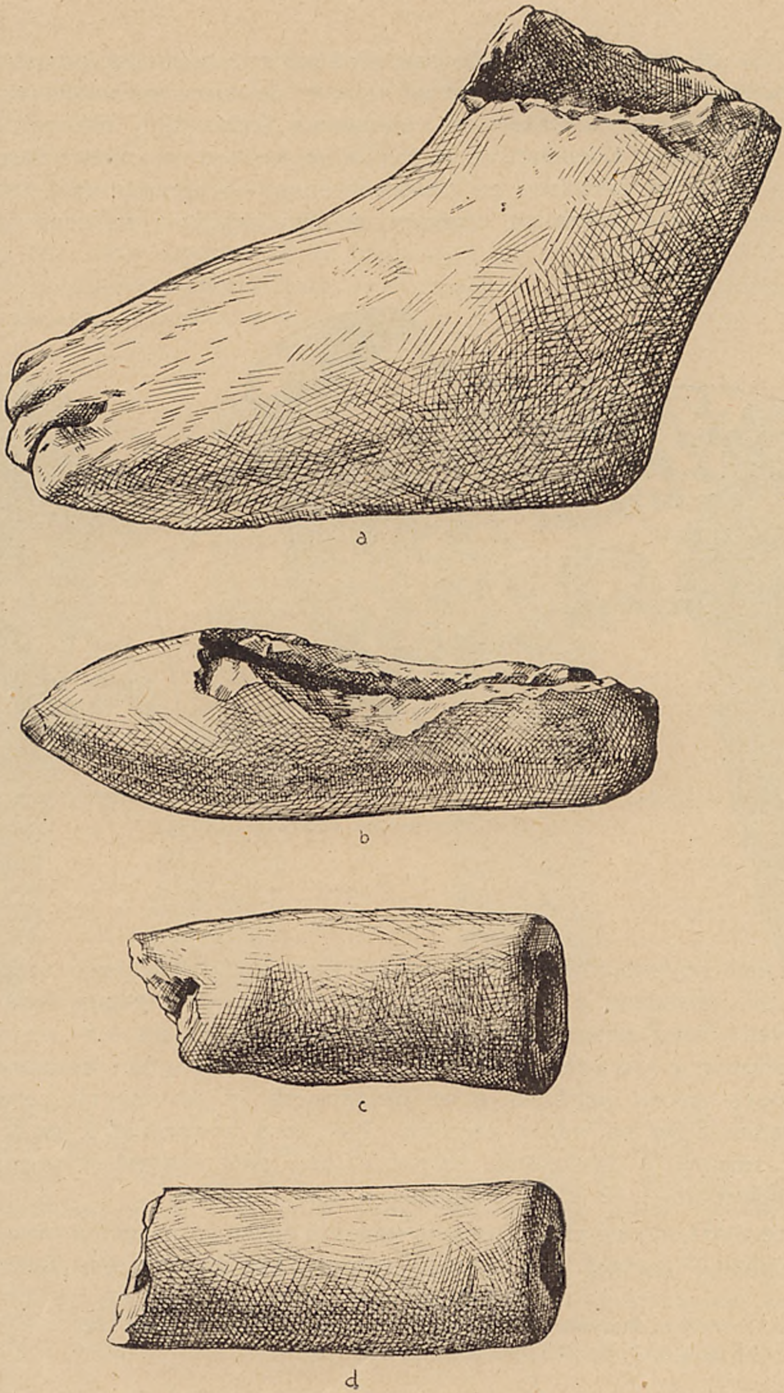

Обр. 27. — Глиненъ моделъ на кракъ, b, c, d, глинени фалуси

помежду си съ три релиефни бразди. Срѣдната бразда преминава отзадъ въ кѫса опашчица. Краката сѫ предадени въ видъ на кѫси цилиндрични издатъци.

И въ този идолъ както въ човѣшкия (обр. 19), тѣлото е правено отдѣлно отъ главата, шията въ него сѫщо така е орнаментирана съ концентрични крѫгове, рисувани съ бѣла материя, — следователно, може да се приеме, че и двата идола сѫ правени на едно мѣсто и въ едно време.

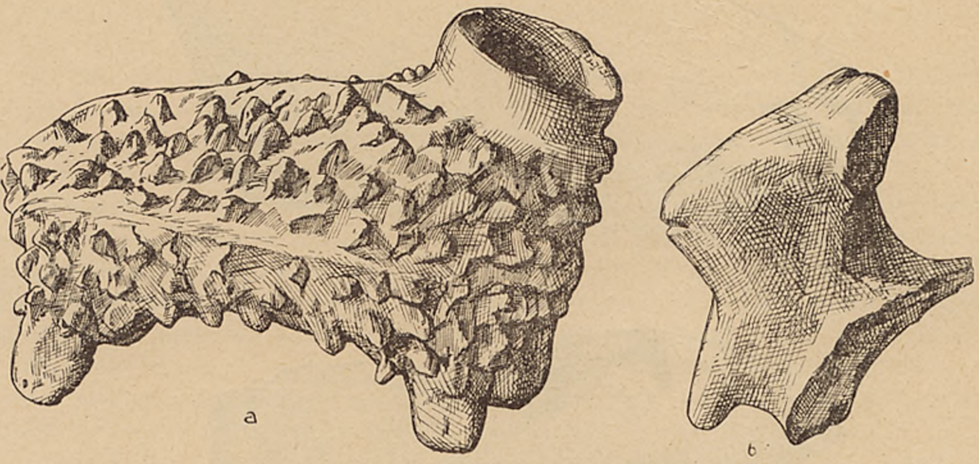

Обр. 28. – а. Долна часть отъ глинена животинска фигура, b. главичка отъ глиненъ животински идолъ

Предмети отъ медь

Въ най-горнитѣ пластове на всички разкопани селищни могили и нѣкои пещери сѫ намѣрени и първитѣ метални предмети — медни игли и брадви. Отъ всички тѣзи селища произхождатъ само по единъ или не повече отъ 3 — 4 предмета, което може да се обясни: не съ това че изобщо металнитѣ премети се намиратъ много нарѣдко, а че разкопкитѣ въ могилнитѣ селища сѫ се ограничавали само въ малки сектори. Тъй като по-голѣмата часть отъ Габаревската могила е разкопана, затова и отъ тукъ имаме и по-голѣмъ брой медни предмети — 12 игли, 2 брадви и единъ клинъ.

До сега отъ могилитѣ на каменно-медната епоха сѫ известни само две овални медни брадви — едната отъ Коджа-Дерменъ,[1]) а другата отъ Деве-Барганъ[2]) и една плоска медна брадва отъ Карнобатъ.[1] Двѣтѣ медни брадви отъ Габарево обаче представятъ другъ типъ: тѣ сѫ снабдени въ горния си край съ по една дупка (обр. 29). Първата брадвичка е дълга 14.5 см., широка при острието 3.4 см. и деб. презъ дупката 4 см. Подобни брадвички у насъ сѫ познати отъ Сливница[2] и отъ Плочникъ въ Сърбия.[3]

---

[1]) Р. Поповъ, Могилата Коджа-Дерменъ, И. Б. А. Д. VI, обр. 91.

[2]) Р. Поповъ, Г. Н. М., 1922-25, стр. 109—100.

Втората брадвичка е дълга 13.5 см., и шир. при острието 3.7 см., и презъ дупката 3.8 см. Тази брадвичка се различава отъ първата само по това, че острието ѝ е направено хоризонтално на страната на дупката и по-скоро наподобява на тесличка, отколкото на брадвичка.

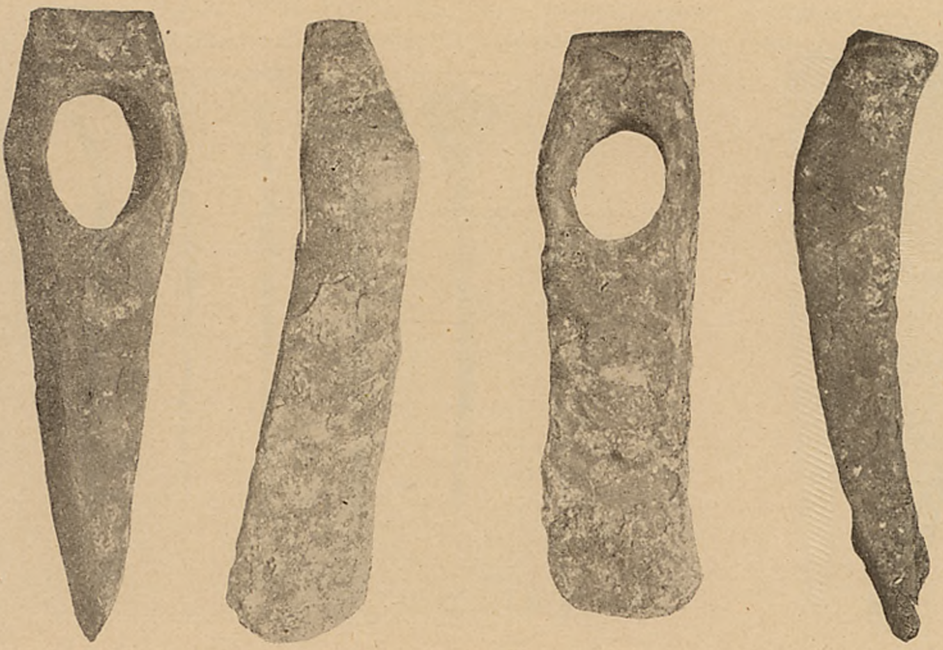

Обр. 29. — Медни брадвички

Меденъ клинъ (обр. 30) дългъ 12.6 см., шир. 1.3 см. и деб. 0.9 см. Има четирирѫбеста форма и е закривенъ отъ къмъ острия си край.

Отъ всички 12 игли на обр. 31 сѫ дадени само 7. Иглитѣ сѫ направени отъ четирирѫбеста или обла тель, въ единия край сѫ били изострени, а въ другия — сѫ свършвали различно. Изобщо, тѣ не се отличаватъ отъ познатитѣ до сега медни игли отъ българскитѣ и румънскитѣ селища на каменно-медна епоха, съ изключение на два екземпляра.

---

[1] G. I. Kazarow, Neue neolithische Fundstätte, Pr. Zeit. 1928, стр. 72.

[2] Р. Поповъ и Г. И. Кацаровъ, Предисторически и старохр. паметници въ София и околностьта. Матер. за истор. на София, кн. IV., София 1921, стр. 9.

[3] M. Grbić, Pločnik, äeneolithische Ansiedlung, Beograd, 1929, обр. 100.

Обр. 31 а. Игла направена отъ четирирѫбеста тель, дълга 8.5 см. Тя е счупена отъ къмъ върха, а противоположния ѝ край свършва въ видъ на затворена халка.

b. Игла отъ обла тель, дълга 14.7 см., съ счупенъ върхъ, противниятъ край на която е силно сплеснатъ и разширенъ въ форма на трижгълна лопатка. Подобна игла не е известна отъ нито едно селище на каменно-медната епоха въ ю.-и. Европа.

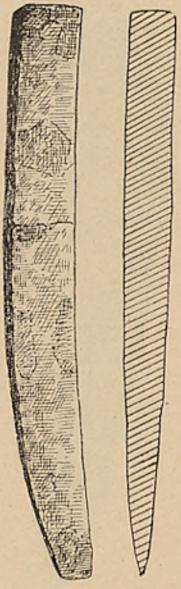

Обр. 30. — Меденъ клинъ

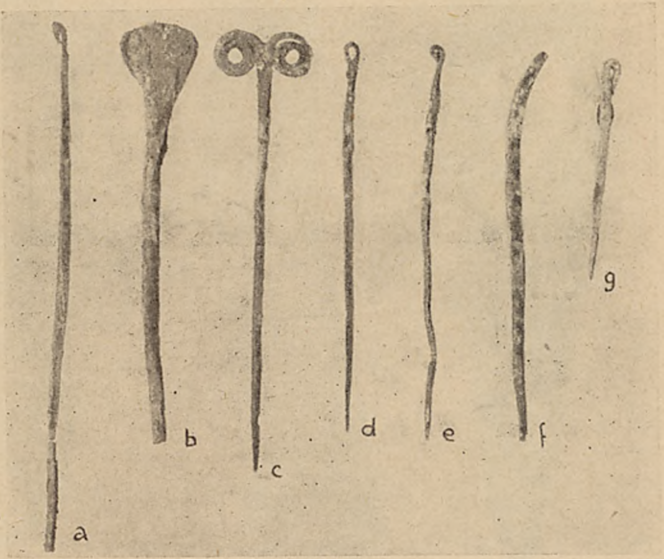

Обр. 31. — Медни игли

c. Игла отъ обла тель, дълга 15.5 см., единия край на която свършва съ двойна спирала, както при иглитѣ отъ Султанъ,[1] Русе[2] и Троя.[3]

d, е. Четирирѫбести игли, дълги 13.7 см. и 13.8 см., съ завити навѫтре краища, които образуватъ продълговати халки. Подобни на тѣзи игли, имаме още четири.

---

[1] В. Миковъ, Могилата Султанъ, стр. 35.

[2] Д. Костовъ, Могилата при Русе, стр. 62.

[3] H. Schmidt, Heinrich Schliemann's Sammlung. № 640.

f. Четириржбеста игла, дълга 13.7 см., съ отчупенъ върхъ, единиятъ край на която е малко извитъ.

g. Обла игла, дълга 7.8 см., единиятъ край на която е изостренъ, а другиятъ образува ухо. И този типъ игла не е познатъ отъ други подобни селища.

Всичко казано до тукъ може да се резюмира така: материалитѣ отъ селищната могила въ Габарево по нищо не се отличаватъ отъ материалитѣ на многобройнитѣ селищни могили на юго-източна Европа, обитавана презъ каменно-медната епоха. Отъ тази могила произхождатъ само нѣколко нови типове идоли, една брадва и медни игли, които сж новъ приносъ къмъ културата на непосрѣдственото предтракийско население, обитавало нашитѣ земи къмъ 2500 до къмъ 1900—1700 г. пр. Хр.

МОГИЛАТА ОКОЛЪ-ГЛАВА ПРИ С. ГНИЛЯНЕ

ОТЪ НЕДѢЛЧО ПЕТКОВЪ

Петнадесеть клм. северно отъ София и два клм. с.-з. отъ с. Гниляне, въ една отъ гънкитѣ на Стара-Планина — Лозянски долъ — се намира единствената въ Софийската котловина селищна могила Околъ-Глава. Околностьта на с. Гниляне изобщо е богата съ предисторически селища. Надъ селото, въ мѣстностьта Брѣго, се намира селище, керамиката на което е аналогична съ тази отъ селищата при селата отъ Софийско, Горни Богровъ, Челопечене, Яна, Илиенци, Волуекъ. Изъ Лозянски долъ, на две мѣста, по посока къмъ могилата Околъ-Глава, сѫщо се намиратъ предисторически селища — Лозянско и Бѣла могила, керамиката на които е аналогична съ тази отъ селищата отъ Софийското поле, при с. Илиенци — Брѣго и Курилово — Могилки и Градини.

Могилата Околъ-Глава се намира върху едноименenъ конусообразенъ връхъ (обр. 32). Отъ три страни основитѣ на върха се миятъ отъ буйни планински потоци, обстоятелство, което е привлѣкло вниманието на човѣка да се засели на това мѣсто. По форма, вследствие на дългогодишното разораване плоскостьта и сриване периферията на Околъ-Глава, тя прилича на неправилна елипса — 42×20 метра. Височината на могилата не е навсѣкѫде еднаква, отъ изтокъ тя се слива съ околностьта, отъ с.-и. достига до $2^1/_2$ м. и постепенно къмъ западъ се понижава до 1 м.

Презъ 1928 година, подпомогнатъ отъ дирекциитѣ на Народния Музей и Археологическия Институтъ, разкопавахъ северната страна на могилата при една височина на наслояванията отъ 1.50 надъ околната повърхность. Разкопа се едно пространство, отъ периферията на могилата къмъ центъра ѝ, съ дължина до 4 м. и се достигна дълбочина до 3.30 м. — основата на могилата.

Разкопката въ тази часть на могилата разкри следния профилъ на наслояванията: 60 см. черноземъ съ културни остатъци отъ историческо време. Тукъ се откриха фрагменти отъ груби глинени сѫдове отъ различни голѣмини, работени на колело и желѣзно копие, а при оране се изравятъ медни и сребърни римски монети. Следниятъ слой се отдѣля отъ горния съ околовръстна каменна стена, градена отъ голѣми камъни. Стената огражда цѣлата могила и нѣкѫде дебелината ѝ достига до 1 м. Въ основата на каменната стена и подъ нея, на една дълбочина до 1.20 м. отъ повърхностьта, се откри керамика съ врѣзани и инкрустирани орнаменти. Въ този слой се откри, обърнатъ съ дъното нагоре голѣмъ разлатъ сждъ, орнаментиранъ съ волути изведени съ хематитна охра. Около този сждъ се откриха нѣколко половини и фрагменти отъ плитки и дълбоки малки сждове снабдени въ горната си часть съ по две полукржгли дръжки. Тукъ, и въ следующия слой, отъ 1.20 до 1.60 м. дълбочина, се откриха въ голѣмо количество единственитѣ за сега открити у насъ прави глинени дръжки, снабдени съ по три малки дупки, отъ които крайнитѣ две за привързване сжда къмъ дръжката съ вжже, а срѣдната за окачване на дръжката. Къмъ срѣдата на този слой, между 1.20 и 1.60 м. дълбочина, попаднаха фрагменти отъ глинени сждове съ рисуванъ—графитенъ—орнаментъ. Слоятъ има сиво-жълтъ цвѣтъ. Изъ него попадатъ животински кости. Камъкътъ, кремъкътъ и обработената кость се срѣщатъ рѣдко. Въ основата на този слой се разкри горѣла прослойка, около 10 см. дебела, а подъ нея изпечена червена пръсть.

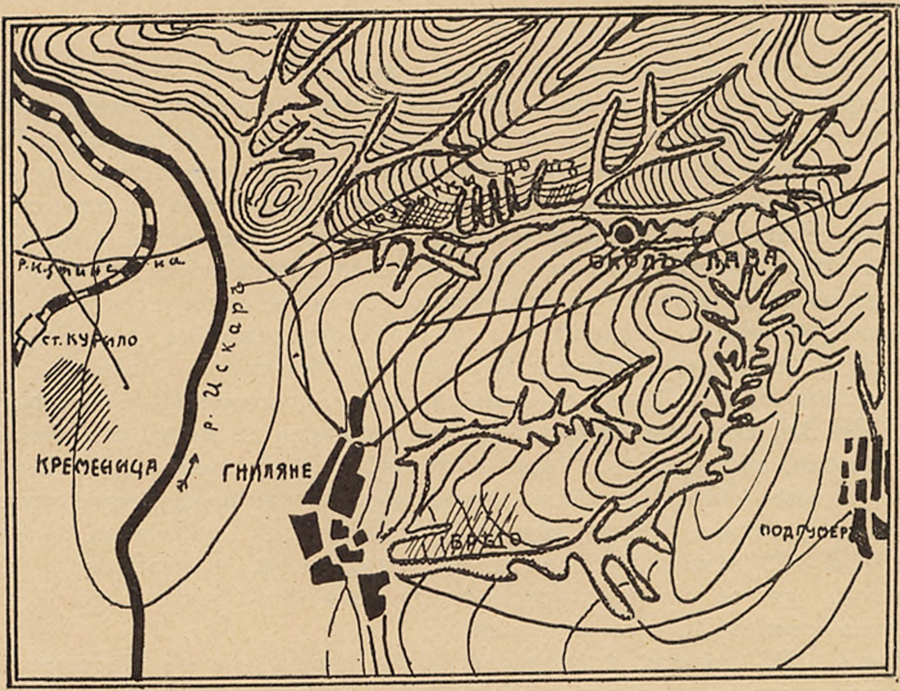

Обр. 32. — Мѣстоположение на с. Гниляне и могилата Околъ-Глава

Въ следующия слой, отъ 1.60 м. до 2 м., липсватъ културни остатъци, нѣщо, което свидетелствува за напускане на могилата за едно продължително реме. При сондажитѣ, които направихъ на две мѣста отъ сѫщата страна на могилата, констатирахъ подобно наслояване, лишено отъ културни остатъци. Това наслояване минаваше отъ жълта пръсть до сива такава, раздѣлено помежду си отъ една тънка черна прослойка.

Отъ 2 м. дълбочина до 2.90 м. следва единъ пластъ, въ началото на който се откри тънка горѣла прослойка, дебела около 10 см. Къмъ срѣдата на неолитичния слой, по посока къмъ центъра на могилата се откри сухъ зидъ граденъ отъ малки ломени камъни. Ограниченото мѣсто, което разкопавахъ, не позволяваше да се изследва службата и дебелината на този зидъ. Подъ него се откри около 10 см. дебела безформена мазилка, а подъ нея множество фрагменти отъ много добре изработени глинени сѫдове съ рисуванъ орнаментъ. Тукъ сѫщо се откриха: фрагменти отъ сѫдове украсени съ хематитна охра, жълта глина, орнаментъ изведенъ съ графитъ върху полъскания основенъ цвѣтъ на сѫда, фрагменти отъ сѫдове съ врѣзанъ орнаментъ и отпечатъци на плетки. Отъ този слой произлизатъ разлати сѫдове богато орнаментирани отъ вѫтре съ рисуванъ орнаментъ: графитъ и хематитна охра. Костенитѣ и глинени идоли се откриха въ този слой, като костенитѣ предшедствуватъ глиненитѣ. Въ последния слой се откриха множество животински кости и рогове и черупки отъ рѣчна мида. Кремъкътъ изобилствува. Срѣщатъ се костени и каменни орѫдия. Въ основата на този слой се откри тънка пепелива прослойка, а подъ нея тънъкъ пластъ пѣсъкъ и рѫбести камъни въ посока къмъ центъра на могилата. Изъ тази пепелива прослойка се откриха фрагменти отъ сѫдове, орнаментирани по горе описания начинъ.

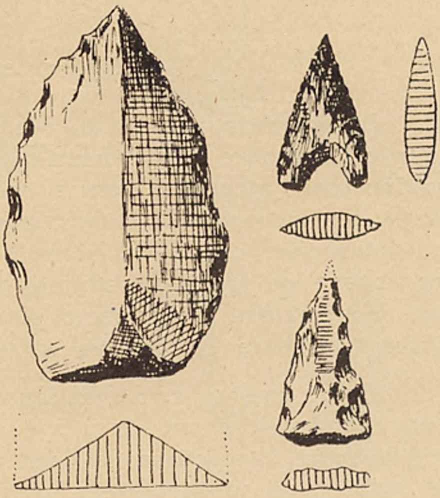

Обр. 33. — Върхове за стрели отъ кремъкъ

Въ нивитѣ около могилата и близкитѣ ровини юго-източно и източно отъ нея, се разкриха множество фрагменти отъ сѫдове, сходни съ тѣзи отъ по-горнитѣ слоеве на могилата. Тукъ се срѣщатъ само фрагменти съ релиефни и вдлъбнати орнаменти. Кремъкътъ се срѣща често. Особенно е интересно наслояването въ ровинитѣ източно отъ Околъ-Глава, дето водитѣ сѫ измили и очертали много ясно културния слой. Подобни селища около могилитѣ ни сѫ познати отъ Русе,[1]) Балбунаръ[2]) и др. Отъ разкопкитѣ, които се направиха въ северната часть на могилата, ясно се очертаватъ два слоя: предисторически и исторически. Предисторическия слой ще раздѣлимъ на три пласта: доленъ или пластъ А., срѣденъ или пласть Б., горенъ или пластъ В.

Материали отъ пластъ А.

Въ долния пластъ се откриха следнитѣ материали: предмети отъ кремъкъ, камъкъ, кость, рога, черупки и глина.

Предмети отъ кремъкъ

Въ могилата, както и въ околностьта ѝ, се откриха голѣмъ брой кременни люспи и нѣколко ядра (Nuclei), а това доказва, че кременнитѣ орждия сж фабрикувани въ самата могила. Кременни залежи въ околностьта на с. Гниляне нѣма, а и кремиковскитѣ кремъчни ядра, въ сивитѣ лиасови варовици,[3]) поради трошливостьта си, не сж могли да бждатъ използвани отъ човѣка. Остава да се приеме, че кременнитѣ ядра, отъ които сж били приготовлявани орждията сж донасяни отъ друго мѣсто. Покрай бледо-жълтия и роговия цвѣтъ на кремъка, намѣриха се орждия и люспи съ розовъ, гжлъбовъ и черенъ цвѣтъ.

Върхове за стрели. Такива се откриха три (обр. 33). Първата отъ тѣхъ има листовидна форма, дъл. 5½ см., шир. 3 см. Цвѣтъ роговъ. По формата си стрелата наподобява на една такава отъ Коджа-Дерменъ.[4]) Втората стрела е подобна на равностраненъ трижгълникъ, дъл. 2.7 см. и шир. при основата до 1.3 см. Отъ двѣтѣ страни е плоска и ситно ретуширана. Направена е отъ сламеножълтъ кремъкъ. По формата си се приближава до стрелитѣ отъ Мадара[5]) и Султанъ[6]) и отъ могилата Деве-Барганъ.[7]) Третата стрела, дъл. 2.5 см., шир. при основата около 1.5 см. е отлично обработена и отъ двѣтѣ си страни.

---

[1]) Д. Костовъ, Предистор. могила до гр. Русе. Год. Нар. Музей за 1922—1925, стр. 59.

[2]) В. Миковъ, Селищната могила при Балбунаръ, Изв. Арх. Инст. IV, стр. 257.

[3]) П. Андреевъ, Хематитътъ при с. Кремиковци, Сп. А. Н. VII — 3, стр. 53.

[4]) Р. Поповъ, Коджа-Дерменската могила при гр. Шуменъ. Изв. Арх. Д-во VI, обр. 62.

[5]) Р. Поповъ, Материали за проучване селището Подъ града при Мадара. Изв. на Арх. Др-во III, обр. 70 б.

[6]) В. Миковъ. Могилата при с. Султанъ, Год. Нар. Музей, 1922-25, обр. 23 а.

[7]) Р. Поповъ, Год. Нар. Музей 1922-25, обр. 128 А.

Въ долния разширенъ край стрелата е изрѣзана дъговидно на вѫтре. Подобенъ типъ на върхъ отъ стрела у насъ не ни е известенъ. Като аналогия можемъ да посочимъ една подобна стрела отъ Босна — Собунаръ.[1])

Ножове. Намѣриха се доста екземпляри, отъ които едни пречупени презъ срѣдата. Това сѫ тѣсни, слабо корубести кременни ламели, безъ обчукване или слабо ретуширани отъ страни, съ една равна плоскость, а срещуположната съ единъ или два рѫба по срѣдата. Най-голѣмиятъ отъ ножоветѣ мѣри около 9 см., а най-малкия — 4.5 см. дължина.

Стъргалки. До като ножоветѣ представляватъ дълги необчукани кременни ламели, стъргалкитѣ сѫ кѫси, ретуширани, въ повечето случаи отъ три страни, и съ голѣмо разнообразие помежду си, както по формата така сѫщо и по цвѣтътъ на кремъка имъ. Намѣриха се доста стъргалки, отъ които една съ претѫпени и полирани рѫбове.

Ядра. Освенъ голѣмиятъ брой кременни трески отъ най-разноцвѣтни кремъци, попаднаха и нѣколко ядра. Върху едно значително парче ядро личатъ мѣстата на отцепенитѣ трески.

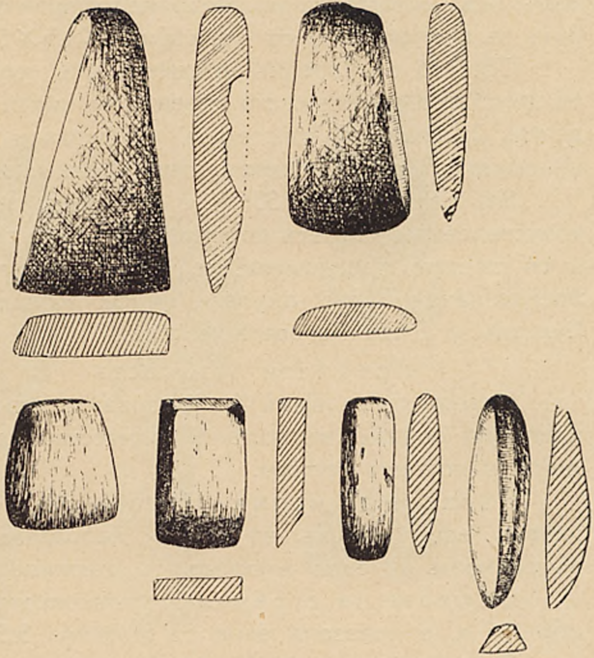

Обр. 34. — Орѫдия отъ камъкъ

Предмети отъ камъкъ

Брадви. На различни дълбочини въ пластъ А се откриха нѣколко здрави и счупени брадви, две отъ които сѫ показани на обр. 34. Повечето отъ брадвичкитѣ сѫ направени отъ здрава скала, каквато въ околностьта липсва, а другата часть сѫ отъ мекъ камъкъ, какъвто изобилства въ коритото на р. Искъръ. Тѣ иматъ различни форми и дължини отъ 6.5—8 см. На сѫщия образъ е показана и единствената здрава тесличка. Тя има трапецовидна форма и размѣри 3×3.5 см.

---

[1]) Гласник земальског музеjа у Босни и Херцеговини 1914, I—VI, обр. 42.

Длета. На обр. 34 сѫ показани три отъ длетата, намѣрени въ този пластъ. Тѣ сѫ направени отъ различни скали и иматъ дължини отъ 4—9 см.

Отъ това селище произхождатъ нѣколко шифрови плочки, които сѫ служели за точила и гладилки за оглаждането на нѣкои каменни и костени орѫдия. Намѣрени сѫ сѫщо така нѣколко каменни хавани, въ единъ отъ които личеха следи отъ хематитна охра.

На обр. 35 б е показанъ единъ плосъкъ предметъ отъ зеленъ прозраченъ камъкъ въ форма на малка трапецовидна брадвичка съ пречупенъ рѣзецъ, пробитъ въ горния край, съ размѣри 2×1.5×0.5 см.

Обр. 35 в. Плосъкъ предметъ отъ зеленикава скала въ форма на длето съ заостренъ край вмѣсто рѣзецъ, на който въ горния широкъ край е пробита дупка. Дължина 5 см., диам. на дупката 1 см. Този предметъ, както и гореописания сѫ имали нѣкакво култово предназначение.

На сѫщия обр. 35 а е показанъ глиненъ конусовиденъ предметъ пробитъ въ горния си край и съ сѫщото предназначение. Подобни предмети предназначени като амулети ни сѫ познати отъ Султанъ и Дѣдо Геровата могила.[1]

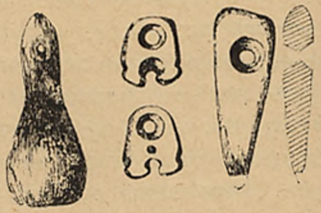

Обр. 35. — Амулети отъ глина (а) и отъ камъкъ (б, в)

Предмети отъ кость

Наредъ съ голѣмия брой здрави и строшени кременни орѫдия въ голѣмо количество се срѣщатъ и костени орѫдия.

Върхове за копия. На обр. 36 г е показанъ единъ върхъ за копие, направенъ отъ дълга кость на едро животно, съ дължина 11 см.

Върхове за стрели. Отъ нѣколкото намѣрени върхове за стрели на обр. 36 в, е показана една съ дължина 5.5 см.

Въ селището се намѣриха нѣколко длета (обр. 36 д, е) и две счупени игли, отъ които едната дълга 6 см., счупена въ заострения си край, е показана на обр. 36 а. Тя е снабдена въ горния си край съ малка крѫгла дупка.

Обр. 36 ж. Фаланга, вѣроятно отъ еленъ, пробита презъ срѣдата отъ двѣтѣ страни. Подобни фаланги, пробити отъ двѣтѣ страни, ни сѫ познати у насъ отъ Русенската могила[2] и пещерата Моровица.[3] Служели сѫ по всѣка вѣроятность за накитъ.

Костени идоли. Намѣренитѣ седемь костени идоли (обр. 37), поради материала, отъ който сѫ направени, ще трѣбва да раздѣлимъ на плоски и трирѫбести костени идоли.

---

[1] Р. Поповъ, Предисторически култови брадви въ България. Год. Пл. Нар. Библ. 1927, обр. 2 и 3.

[2] Д. Костовъ, цит. съч., обр. 106 д.

[3] Р. Поповъ, Разкопки въ пещерата Моровица, Изв. Арх. Д-во III, обр. 202.

Плоски костени идоли. Къмъ този типъ идоли принадлежатъ шесть, показани на обр. 37. Както по своята голѣмина, така и по изпълнението си, тѣ се различаватъ единъ отъ другъ. Първиятъ отъ тѣхъ има 5 см. дължина и се състои отъ глава, гърди и коремокрайщникъ. Въ долния си край е пречупенъ. Ромбоидната му глава, която по голѣмина отговаря на втората, следующа часть на идола, отъ лицевата страна по горния ржбъ е ситно нарѣзана. Нарѣзитѣ минаватъ и отъ другата страна на главата. Отъ лицето, отъ срѣдата на горния ржбъ на главата, къмъ ушнитѣ дупки сж изрѣзани два малки джговидни нарѣзи така, че включватъ въ себе си всичкитѣ нарѣзи по горния ржбъ на главата. Дали въ горния случай имаме изобразена косата на главата, съ положителность не може да твърдимъ, обаче до сега нито на единъ костенъ идолъ у насъ не сж констатирани подобни нарѣзи по горната часть на главата. Върху три глави отъ глинени идоли отъ Султанъ¹) имаме подобни нарѣзи, които върху обратната страна на идола сж се спускали до шията, какъвто е случая съ единъ глиненъ идолъ отъ Кьосе-Базиргянъ — Шуменско²)

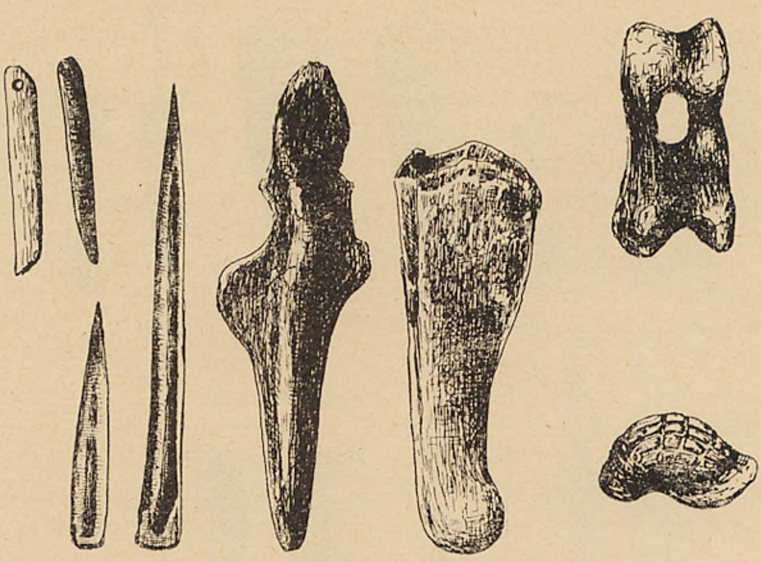

Обр. 36. — Орждия отъ кость

---

¹) Ан. Чилингировъ, Глинени фигурки отъ предисторическо селище въ с. Султанъ. Сб. А. Н. XI, стр. 14 табл. IV, обр. 41, 42, 43.

²) В. Миковъ, Изв. Арх. Инст. II, стр. 222, обр. 94.

и нѣколко глинени фигурки отъ Винча.[3]) Върху обратната страна на нашия идолъ отъ нарѣзитѣ на главата се спускатъ нѣколко рѣзки, които слизатъ почти до срѣдата на гърба. Къмъ срѣдата на главата, отъ лицевата страна, сѫ представени очитѣ посрѣдствомъ две плитки дупки. Въ най разширената часть на главата, отъ дветѣ страни, е пробита по една ушна дупка. Устата не е изобразена. Главата, както въ всички костени идоли, се отдѣля отъ гърдитѣ чрезъ едно изпилване отъ дветѣ страни. Върху гърдитѣ нѣма никакви нарѣзи или дупки, освенъ дветѣ странични дупки. Коремокрайщника е отдѣленъ отъ гърдитѣ съ една врѣзана линия. Отъ тази линия, къмъ долния край на коремокрайщника, сѫ изрѣзани по единъ чифтъ успоредни нарѣзи по такъвъ начинъ, че образуватъ половия трижгълникъ. Подъ върха на половия трижгълникъ е изрѣзана една хоризонтална черта. Една отъ най-характерната особеность въ нашия идолъ, следъ нарѣзитѣ по главата му, безпорно е плас-

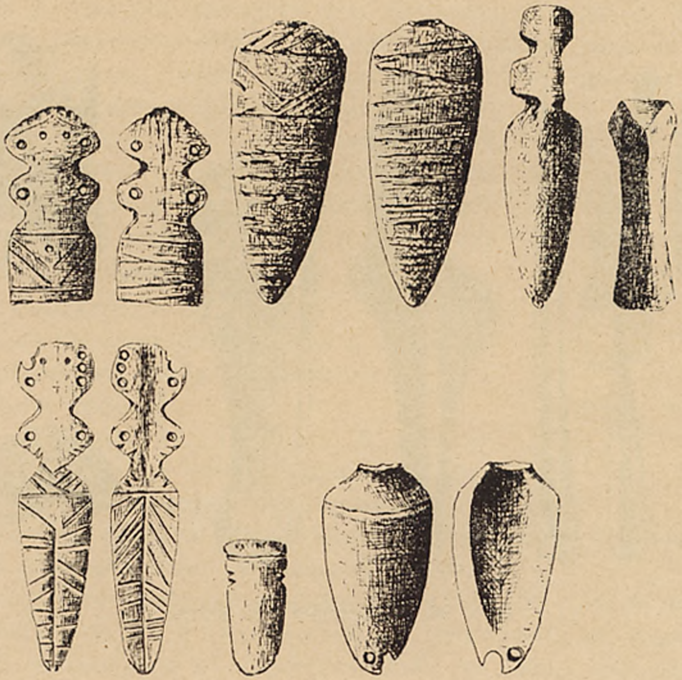

Обр. 37. — Трирѫбестъ и плоски костени идоли

тично изваяната въ половия трижгълникъ Vulva. Поради естеството на материала, отъ който е направенъ идола, Vulva'та е представена чрезъ една малка плитка трапчинка. До сега нито въ единъ костенъ идолъ у насъ не е представена Vulva'та. Нея намираме показана въ глинения идолъ отъ Тракия.[1] Въ този идолъ, както и въ следующия, показанъ на обр. 37 б, липсва браздата, която се спуска отъ долния край на половия трижгълникъ и раздѣля останалата часть отъ коремокрайщника на две половини. Вмѣсто тази отвесна черта, въ първитѣ два идола отъ Околъ-Глава, областьта подъ половия трижгълникъ е нарѣзана съ успоредни хоризонтални бразди които преминаватъ и отъ другата страна на идола.

---

[3]) М. М. Васиѣ, Неколики преисторијски наласци изъ Винче, Старинар, 1906. I, стр. 107, обр. 13, 15 и 18.

Вториятъ идолъ, обр. 37 б, представя коремокрайщната часть отъ подобенъ идолъ, съ дължина 7½ см. и дебелина около 3 мм. Този счупенъ идолъ допълва предидущия относително листовидната форма на коремокрайщника му. И при този случай, въ горната часть, между два успоредни нарѣзи е изрѣзанъ половия трижгълникъ. По начина на начертаването на половия трижгълникъ и по формата на коремокрайщника, вториятъ идолъ отъ Околъ-Глава се схожда съ единъ костенъ идолъ отъ Рачевата могила.[2] Групови коси нарѣзи на половия трижгълникъ ни сж познати отъ единъ костенъ идолъ отъ Султанъ[3] и единъ глиненъ идолъ отъ Коджа-Дерменската могила.[4] Обратната страна и при този идолъ е нарѣзана съ успоредни нарѣзи, чието предназначение е трудно да се обясни.

Третиятъ идолъ, показанъ на обр. 37 в е почти цѣлъ. Той има дължина 8 см. Отличава се отъ горнитѣ два, главно по това, че по него липсватъ каквито и да било нарѣзи или дупки. Едната му страна е плоска, а обратната издута. Главата има квадратна форма. Гръдната часть сжщо има квадратна форма, на която липсватъ страничнитѣ дупки за ржцетѣ. Коремокрайщника и при този идолъ има листовидна форма. Тритѣ части на идола сж раздѣлени една отъ друга съ странични изпилвания. По формата си този идолъ се приближава до единъ костенъ идолъ отъ Рачевата могила[5] и единъ подобенъ отъ Султанъ.[6]

На обр. 37 ж е показана долната часть на счупенъ корубестъ костенъ идолъ, който се състои отъ две симетрични половини. Направенъ е отъ голѣма бедрена животинска кость. Чрезъ равномѣрно изпилване на страничнитѣ ржбове и прокаранитѣ канапи презъ провъртенитѣ въ деветѣ половини срещуположни дупки, прилепенитѣ една до друга еднакво изрѣзани половинки сѫ образували крѫгълъ костенъ идолъ, нѣщо, което срѣщаме за прѣвъ пѫть у насъ. Въ сѫщата могила се откри долната часть отъ голѣмъ корубестъ глиненъ идолъ (обр. 51 д), на който редицата провъртени дупки между краката вѣроятно сѫ играли сѫщата роля.

---

[1] M. Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, стр. 319, обр. 1.

[2] G. Seure et A. Dergrand, Exploration de quelques tells de la Thrace, Bull de Corr. Hell. 1906, VI—VIII, обр. 57.

[3] А. Чилингировъ, МСб. VII, обр. 7.

[4] Р. Поповъ, Изв. Арх. Др-во II, обр. 4.

[5] Цит. съч., обр. 57.

[6] Цит. съч., обр. 5, табл. I.

Четвъртиятъ плосъкъ идолъ (обр. 37 д.) има дължина 9 см. Както лицевата така и обратната коремокрайщна страна. на идола сѫ украсени съ нарѣзи. Отъ лицевата страна, върху четвъртитата му глава сѫ изрѣзани очитѣ и ушнитѣ дупки. Въ този идолъ, подъ половия триѫгълникъ, е урѣзана отвесна бразда, очертаваща двата крака.

На обр. 37 е, е показанъ единъ малъкъ (3½ см. дълъгъ) плосъкъ костенъ идолъ, който по формата си се приближава до нѣкой подобни идоли отъ Султанъ. [1])

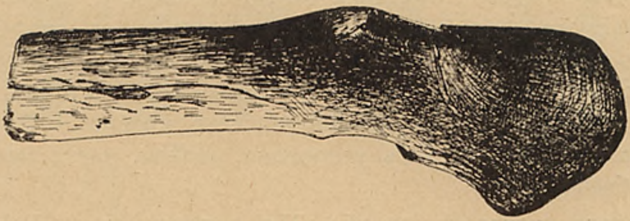

Обр. 38. — Чукъ отъ еленовъ рогъ

Триѫбестъ костенъ идолъ. Обр. 137 г. Направенъ е отъ метатарзна кость, дълга около 5 см., чиято долна часть е повредена. Главата е представена въ видъ на тристенна призма, а останалата часть на идола има трѫбеста форма. Този идолъ е съвършено сходенъ съ голѣма часть отъ трѫбеститѣ костени идоли отъ Султанъ, [2]) Салманово [3]) и др. мѣста.

Предмети отъ рогъ

Заедно съ нѣколко строшени рога отъ сърна, отъ североизточната часть на могилата е изровенъ чукъ дълъгъ 23 см. направенъ отъ долната часть на еленовъ рогъ и снабденъ съ правоѫгълна дупка 2.5×3 см. (обр. 38). Повърхностьта на чука е грижливо изгладена. Предниятъ удълженъ край вследствие на употрѣба е повреденъ.

---

[1]) Ан. Чилингировъ, МСб. XXV табл. II № 8 и 11.

[2]) Ан. Чилингировъ, Изв. Арх. Д-во. I. 1910 г. обр. 7, 8, 9.

[3]) Цит. съч., обр. 207.

Чукъ отъ клоноветѣ на еленовъ рогъ. Дължина 16 см. Върхътъ странично изпиленъ. По срѣдата на орѫжието е пробита крѫгла дупка (1 см. диам.).

Предмети отъ глина

Сѫдове. Както въ всички неолитни селища, така и отъ могилата Околъ-Глава, най-интересна е керамиката — глиненитѣ сѫдове и фрагментитѣ отъ сѫдове. Въ това селище не се намѣриха здрави сѫдове, обаче по отношение на формитѣ заслужава да се изтъкне обстоятелството, че преобладаватъ плиткитѣ сѫдове. Наредъ съ сѫдове отъ малка голѣмина попаднаха фрагменти отъ сѫдове съ височина отъ 30 до 50 см. Колкото единъ сѫдъ по размѣри е по-малъкъ, толкова по-грижливо е изработенъ и богато украсенъ, а колкото е билъ по-голѣмъ, толкова по-грубо е изработенъ, неугладенъ и неговитѣ дебели стени въ повечето случаи не сѫ били орнаментирани.

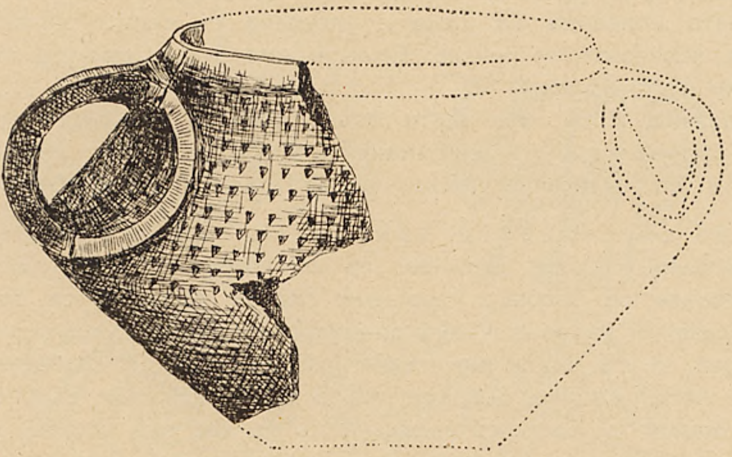

Обр. 39. — Глиненъ сѫдъ съ вдлъбнатъ орнаментъ

Една голѣма часть отъ сѫдоветѣ сѫ били орнаментирани съ различенъ орнаментъ, по отношение на което следва да ги раздѣлимъ на сѫдове безъ орнаментъ, сѫдове съ вдлъбнатъ орнаментъ, сѫдове съ врѣзани орнаменти, сѫдове съ рисувани орнаменти и сѫдове съ смѣсени орнаменти.

Сѫдове безъ орнаменти. Цѣли такива не се намѣриха. Фрагментитѣ, които ни попаднаха на една дълбочина около 2.50 см. отъ повърхностьта на могилата произлизатъ отъ сѫдове съ значителни размѣри. Повечето отъ тѣхъ сѫ отъ сждове съ груба повърхность, а рѣдко попадаха такива отъ сждове съ огладени и полъскани стени. Къмъ първия типъ сждове ще трѣбва да отнесемъ такива, които по форма твърде много ни напомнятъ аналогични сждове отъ Коджа-Дерменската могила. [1]

Тѣ сж съставени отъ две конусообразни части слепени помежду си и снабдени съ околовръстенъ первазъ. Къмъ втория типъ сждове ще трѣбва да отнесемъ тѣзи съ значителни размѣри, грубо изработени и съ цилиндрична по срѣдата издута форма. Трета една форма отъ неорнаментиранитѣ сждове е застжпена съ плитки сждове, безъ профилуванъ ржбъ.

Сждове съ вдлъбнати орнаменти. Обр. 39. Малъкъ глиненъ сждъ, снабденъ съ две полукржгли дръжки, съставенъ отъ две конусообразни части, споени помежду си и снабденъ въ горния си край съ профилуванъ ржбъ. Горната половина на сжда е украсена съ плитки трижгълни ямички наредени въ хоризонтални редове. Сждътъ има 9 см. вис. съ диам. въ найшироката му часть 15 см.

Отъ голѣмия брой фрагменти отъ сждове съ вдлъбнатъ орнаментъ ще споменемъ орнаментиранитѣ съ ямички въ хоризонтални редове, получени съ помощьта на натискане нокъта върху мокритѣ още стени на сждоветѣ.

Сждове съ релиефни орнаменти. Освенъ многото фрагменти отъ дебелостенни сждове украсени съ околовръстни ленти отъ релиефни пжпки, намѣриха се нѣколко строшени сждове украсени съ груби отвесни релиефни бразди и съ по нѣколко цилиндрични пжпки. Характерното за тѣзи сждове е това, че тѣ иматъ значителни размѣри и не сж снабдени съ дръжки. Друга една часть сждове, изгладенитѣ и орнаментирани съ рисуванъ орнаментъ, въ горната си часть съ снабдени съ по два или четири, разположени едни срещу други конусообразни или рогови прави или извити на горе, издатъци (обр. 43).

Сждове съ врѣзани орнаменти. Фрагментитѣ намѣрени отъ такива сждове ни даватъ ясна представа за формата и орнамента имъ. Той се състои обикновено отъ успоредни, хоризонтални врезани линии. Нѣкои отъ сждоветѣ, обаче, сж били украсени съ врѣзани валути, жглести спирали и други геометрични фигури. Единъ отъ любимия начинъ за украсяване на този типъ сждове е и този полученъ съ последователното натискане съ ржбоветѣ отъ мидена черупка. Този орнаментъ се срѣща доста често заедно съ рисувания орнаментъ и то върху сждове съ издута срѣдна часть.

Сждове съ рисувани орнаменти. Този типъ сждове представя отъ себе си по-голѣмо разнообразие, както по формата така сжщо и по орнамента си. Тѣ сѫ много добре изработени и иматъ въ повечето случаи добре изгладени и полирани тънки стени. Правени сѫ отъ пречистена глина.

---

[1] Р. Поповъ, цит. съч., обр. 112.

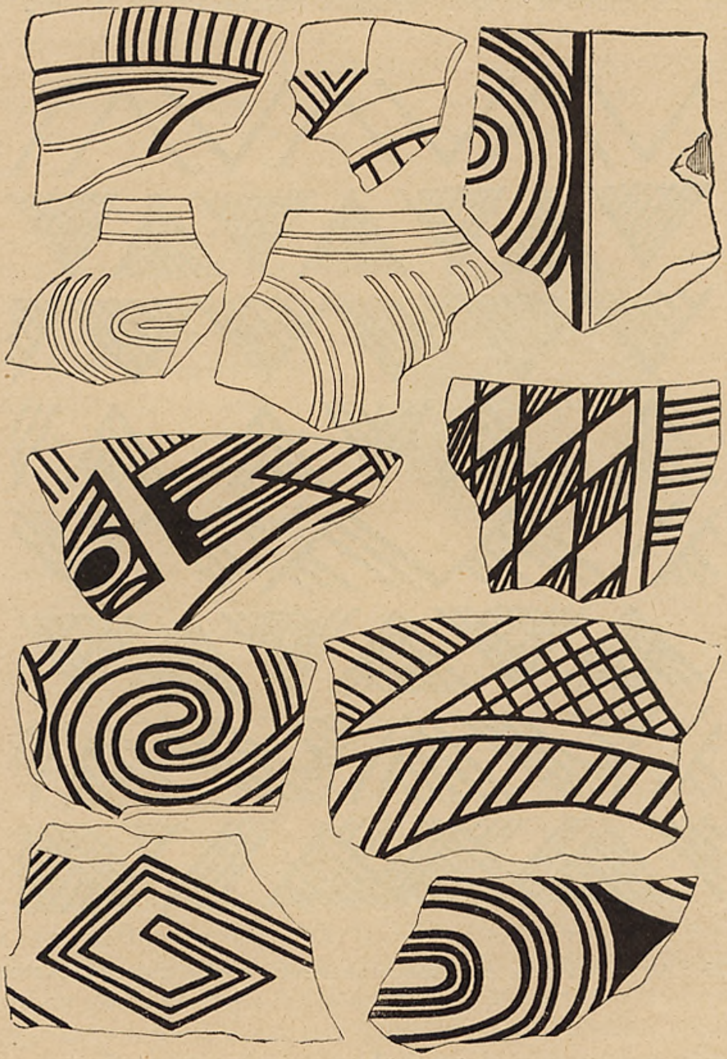

Обр. 40. — Фрагменти отъ сѫдове съ рисуванъ орнаментъ

Относително формата на сѫдоветѣ съ рисувания орнаментъ ще трѣбва да различимъ два главни типа. Първиятъ отъ тѣхъ ни̑ дава сѫдове съставени отъ две конусообразни части съединени съ основитѣ си. Часть отъ тѣзи сѫдове сѫ тънкостенни, тѣ сѫ по-малки по размѣри и снабдени отъ двѣтѣ си страни съ по една малка хоризонтална дръжка съ отвесна пробита дупка. Стенитѣ имъ отвънъ сѫ били украсени съ нѣколко хоризонтални околовръстни линии теглени съ графитъ върху черната основа на сѫда (обр. 42). Другитѣ

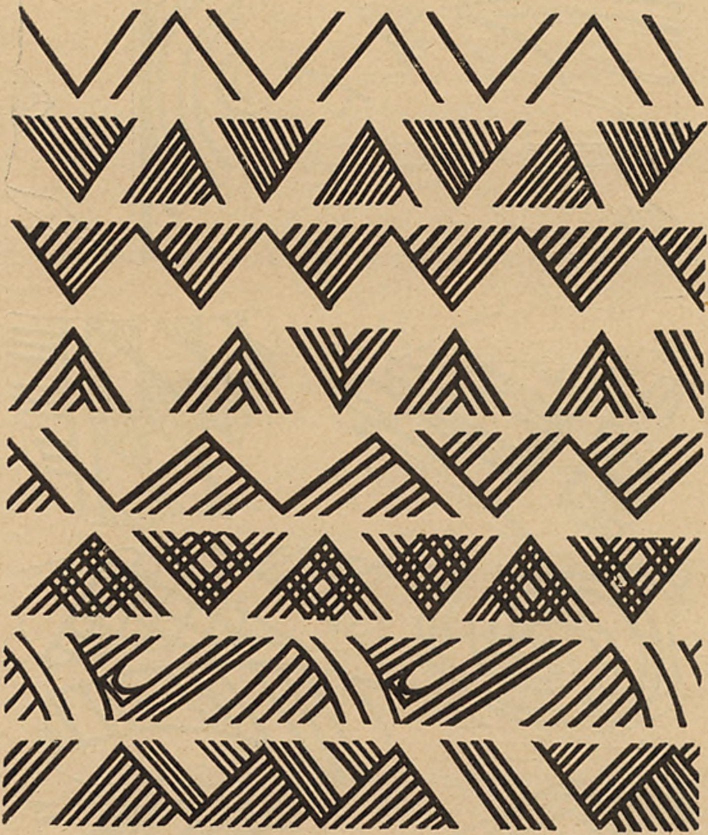

Обр. 41. — Развити рисувани орнаменти върху глинени сѫдове

сѫдове отъ тази форма иматъ по-голѣми размѣри и съобразно съ това и по дебели стени, които отъ вънъ сѫ били богато орнаментирани съ волути, спирали, меандри и др. геометрични форми отъ графитъ рисуванъ върху основния червенъ фонъ на сѫда (обр. 40). Вториятъ типъ сѫдове сѫ плитки и сѫ богато орнаментирани само отъ вѫтрешната си страна съ графитни геометрични линии и хематитна охра. Външниятъ, вдлъбнатъ на вѫтре первазъ, снабденъ съ две отвесни дръжки съ хоризонтални дупки винаги е украсенъ съ рисуванъ жглестъ геометриченъ орнаментъ въ различни комбинации. На обр. 41 сж показани нѣкои по-характерни орнаменти изведени върху външната страна на перваза около устата на сждоветѣ отъ втория типъ. Както и при другитѣ могилни находки, така и при Околъ-Глава, въ рисувания орнаментъ различаваме два вида техника: 1. Орнаментъ отъ графитъ изведенъ върху полъсканата червена или черна основа на сжда (обр. 40—4 и 5 отъ първитѣ). Докато при другитѣ могилни находки (Деневата могила, могилитѣ при Коджа-Дерменъ, Султанъ, Балбунаръ, Деве-Барганъ, Русе и др.), собствено рисуваниятъ орнаментъ е по-слабо застжпенъ, при Околъ-Глава този начинъ на орнаментиране е преобладаващъ. Мотивитѣ, застжпени при него сж две или повече околовръстни линии, наклонени на едната или на другата страна или напрѣчно кръстосани линии, трижгълници, спирали, волути или други геометрични линии, изведени въ повечето случаи върху външната или вжтрешната страна на перваза около устата на разлятитѣ сждове или вънкашнитѣ стени на сждове съ други форми. 2. Техника, при която мотивитѣ на орнамента сж изваден върху графитна основа и самиятъ орнаментъ има основния цвѣтъ на сжда. Този типъ орнаментъ при Околъ-Глава е по-слабо застжпенъ докато при другитѣ могилни селища у насъ той има преимущество надъ собствено рисувания орнаментъ. Отъ показанитѣ на обр. 40 само двата фрагменти отъ третия редъ и една похлупка сж орнаментирани по този начинъ. Освенъ горнитѣ два начина на орнаментиране при сждоветѣ съ рисуванъ орнаментъ, хематитната охра е добила голѣмо употрѣбление. Вжтрешната часть на плиткитѣ сждове въ по голѣмата си часть е била орнаментирана освенъ съ графитъ още и съ хематитна охра, която е била налагана върху черната основа на сжда въ различни мотиви, ограждани съ графитни линии или при нѣкои случаи съ бѣла или жълта глина така, че е изпъквалъ всрѣдъ набраздената съ графитни линии черна основа на сжда. Освенъ отъ вжтрешната си страна, нѣкои сждове сж били украсени и отъ вънъ съ хематитна охра въ широки отвесни пояси, очертани съ графитъ или бѣла глина. На обр. 40, на първия редъ сж показани три фрагмента украсени по горния начинъ съ графитъ и хематитна охра. На

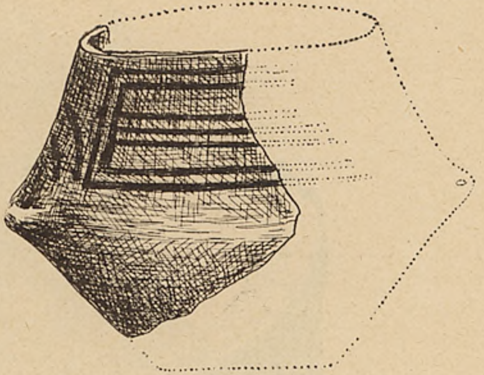

Обр. 42. — Глиненъ сждъ съ рисуванъ орнаментъ

сѫщия образъ 40, на втория редъ, двата фрагмента сѫ отъ глиненъ сѫдъ съ хематитна охрена основа, върху която сѫ изведени волути съ жълта глина.

Характерното за рисуванитѣ сѫдове отъ Околъ-Глава е това, че голѣма часть отъ тѣхъ, особенно разлятитѣ, богато орнаментирани съ графитъ и хематитна охра сѫдове, сѫ снабдени съ 2 малки полукрѫгли отвесни дръжки съ хоризонтални дупки, моделирани върху външната часть на горния околовръстенъ первазъ.

Обр. 42. Малъкъ глиненъ тънкостененъ сѫдъ, съставенъ отъ две конусообразни части, съединени съ основитѣ си. Снабденъ е съ две малки хоризонтални дръжки, моделирани въ най широката часть на сѫда. Външната горна часть на сѫда е украсена съ по две графитни дѫги изведени надъ дръжкитѣ. Полето между дръжкитѣ е украсено съ два единъ въ другъ четириѫгълници, а презъ срѣдата на вѫтрешния сѫ теглени три успоредни линии.

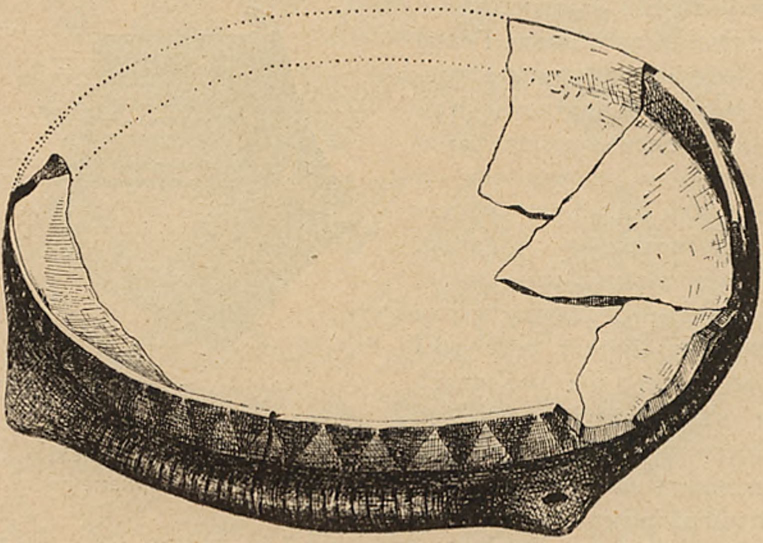

Обр. 43. — Глиненъ сѫдъ съ рисуванъ и релиефенъ орнаментъ

Обр. 43. Плитъкъ сѫдъ, въ форма на паница, съ диам. при горния рѫбъ 25 см. Състои се отъ три части: горна околовръстна часть украсена отвънъ съ последователно изведени единъ до другъ равностранни триѫгълници, отъ профилуванъ рѫбъ украсенъ съ слабо наклонени нарѣзи и отъ долна коническа часть. Сѫдътъ е снабденъ съ две плоски конусообразни дръжки съ отвесни пробити дупки и два подобни израстъци, моделирани сѫщо върху профилувания рѫбъ на сѫда.

Обр. 44. Долна половина отъ голѣмъ, богато орнаментиранъ отвънъ, сѫдъ, въ форма на два конуса, съединени съ върховетѣ си. Горната часть липсва. Въ долната си часть сѫдътъ има две изрѣзани една срещу друга крѫгли дупки. Орнаментиранъ е съ две двойни спирали между които полето е изпълнено съ нѣколко трижгълници въ права и обратна посока. Горната часть на сѫда, вѣроятно, е имала сѫщата форма, както и долната, която освенъ отвънъ е

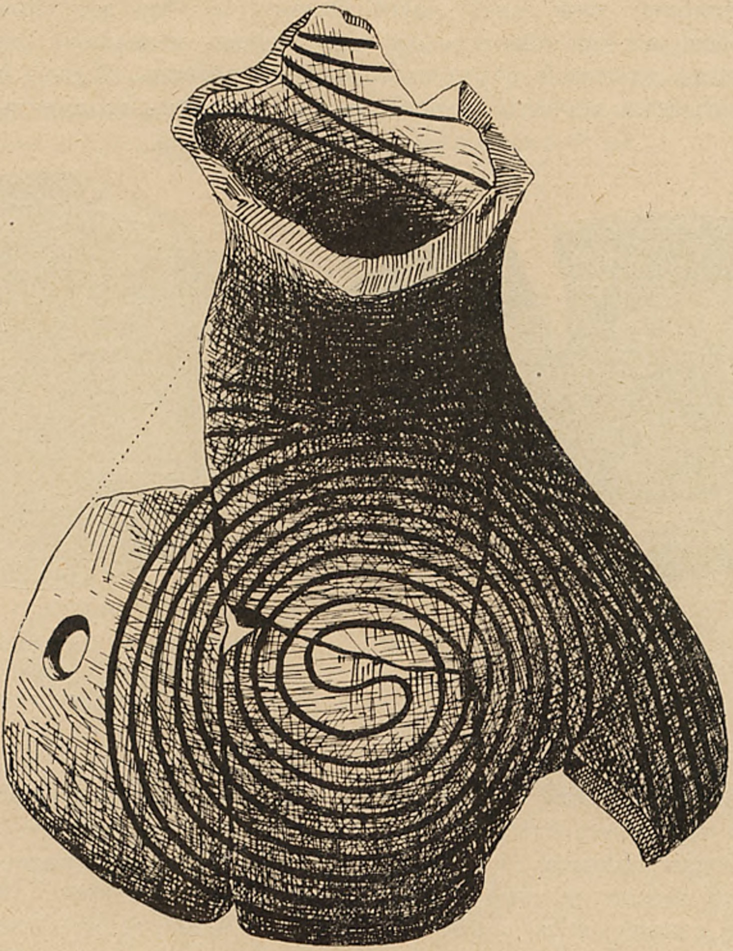

Обр. 44. — Глиненъ сѫдъ съ рисуванъ орнаментъ

била орнаментирана и отвжтре. По двойно коническата си и пристистната презъ срѣдата форма, сждътъ наподобява на една глинена купа отъ Мечкюръ.[1]

Обр. 45. Плитъкъ глиненъ сждъ въ форма на паница, съставенъ отъ горенъ извитъ на вжтре ржбъ и конусообразна долна часть. Сждътъ, високъ 14 см. и широкъ 30 см., е снабденъ въ горната си часть съ две малки полукржгли дръжки моделирани една срещу друга. Освенъ съ тѣзи две дръжки, сждътъ е билъ снабденъ и съ по единъ чифтъ пжпковиденъ релеифенъ орнаментъ, моделиранъ между дръжкитѣ върху околовръстния первазъ. Отвънъ сждътъ, само върху околовръстния первазъ, е украсенъ съ графитенъ орнаментъ, който развитъ, е показанъ на обр. 41, осми редъ. Отъ вжтрешната си часть сждътъ е украсенъ съ орнаментъ отъ хематитна охра и графитни нарѣзи, трижгълници и волути. Презъ срѣдата си сждътъ е украсенъ съ спираловиденъ орнаментъ, изпълненъ съ хематитна охра и очертанъ съ графитни линии. Полето между орнамента е изпълнено съ графитни успоредни линии, трижгълници и спирали. Вжтрешната часть на околния первазъ е украсена съ четири полета отъ хематитна охра и четири полета съ графитенъ жглестъ орнаментъ. Развитъ вжтрешниятъ орнаментъ е показанъ на обр. 46.

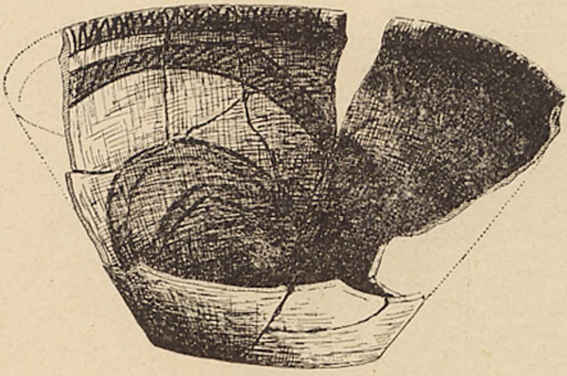

Обр. 45. — Глиненъ сждъ съ рисуванъ орнаментъ

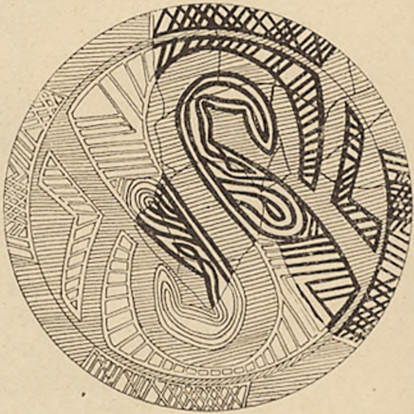

Обр. 46. — Вжтрешенъ орнаментъ отъ обр. 45. Щрихираното поле е изпълнено съ хематитна охра

Намѣриха се много фрагменти отъ подобни сждове, украсени вмѣсто съ хематитна охра съ бѣла глина.

---

[1] Seure et Degrand, цит. съч., обр. 35.

Освенъ релиефния пѫпковиденъ орнаментъ и дръжкитѣ, моделирани върху околовръстния первазъ на разлатитѣ сѫдове съ рисувани орнаменти, характерни за тѣхъ се явяватъ и конкавнитѣ имъ дъна, диаметърътъ на които не надминава 10 см. По формата си тѣзи сѫдове сѫ сходни съ нѣкой разлати сѫдове отъ Коджа-Дерменъ,[1]) Салманово,[2]) Мечкюръ,[3]) Рачевата могила,[4]) Султанъ[5]) и други мѣста.

Глинени цедилки. Както и при другитѣ могилни селища, така и отъ Околъ-Глава се намѣриха доста фрагменти отъ глинени цедилки. На обр. 47 е представена купообразна глинена цедачка. Висока около 8 см., диам. горе 14, при дъното 6 см., цвѣтъ сивъ, диам. на дупкитѣ 2 мм.

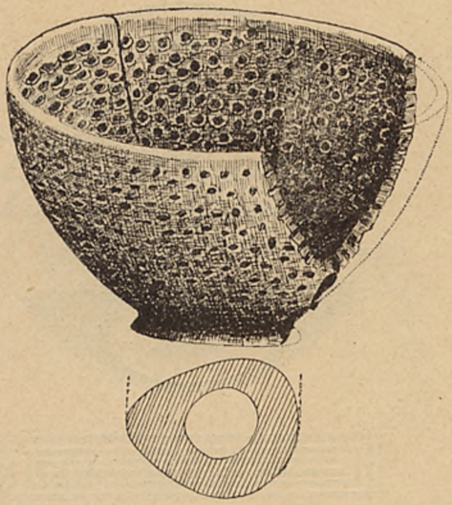

Обр. 47. — Глинена цедилка

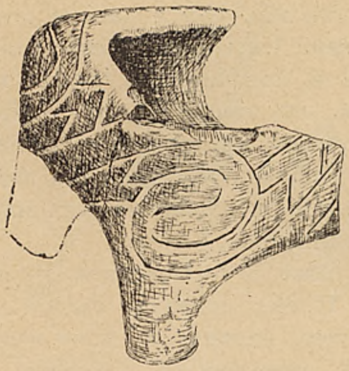

Обр. 48. — Фрагментъ отъ глиненъ сѫдъ въ форма на животно

На обр. 48 е дадена задна половина отъ сѫдъ който представлява, вѣроятно четвероногого животно. Запазенъ е единъ отъ заднитѣ крака и е моделирана опашката въ форма на пѫпковиденъ издатъкъ. Сѫдътъ е четвероѫгъленъ и отворенъ отъ горе. Хълбочнитѣ части на краката сѫ украсени съ врѣзани волути, а останалитѣ мѣста — съ чупени линии. Височина 8 см., широчина 10 см.. Цвѣтъ сивъ. Подобни сѫдове, които представляватъ животни, съ или безъ крака, ни сѫ познати отъ Коджа-Дерменъ, Русе, Курилово (Софийско),[1] и Султанъ.

---

[1]) Р. Поповъ, цит. съч., обр. 103.

[2]) Р. Поповъ, обр. 138, 156.

[3]) Seure et Degrand, Exploration, обр. 30 а, б.

[4]) Jérôme, L'époque néolithique dans la vallée du Tonzus, Revue arch. 1901, обр. 3, 6, 12.

[5]) В. Миковъ, цит. съч., обр. 60, 61.

Кракъ отъ антропоморфенъ сѫдъ съ очертание на прътитѣ. Глезенътъ е моделиранъ съ релиефна пѫпка. Подобни крака отъ антропоморфни сѫдове имахъ случая да открия въ селищата отъ Софийската котловина при Горни-Богоровъ, Яна-Чойна и Требичъ-Обреща.[2]

Похлупки. Нѣкой отъ сѫдоветѣ сѫ били снабдени съ похлупки, едни отъ които сѫ украсени съ рисувани орнаменти и снабдени отъ страни съ две малки дръжки, презъ които е минавалъ канапътъ за дръжкитѣ на сѫда.

На обр. 49-а е дадена похлупка безъ дръжка. Съставена е отъ долна конична часть и профилуванъ рѫбъ за хващане. Диам. на отвора 12 см. Външната часть е украсена съ графитенъ орнаментъ.

Подобна похлупка съ диаметъръ на отвора 9 см.; снабдена е съ права дръжка, сега отчупена.

Обр. 49 б. Похлупка съ две дръжки, вис. 11 см., която се състои отъ околовръстенъ первазъ и горна издута повърхность, украсена съ рисуванъ орнаментъ, показанъ на сѫщия образъ. Рѫбътъ, между перваза и горната издута часть на похлупката, е нарѣзанъ съ ситни наклонени нарѣзи изпълнени съ бѣла глина, отъ части запазена. Орнаментътъ, изведенъ върху кестенявата издута повърхность на сѫда, е аналогиченъ съ този на нѣкои сѫдове отъ Коджа-Дерменъ.

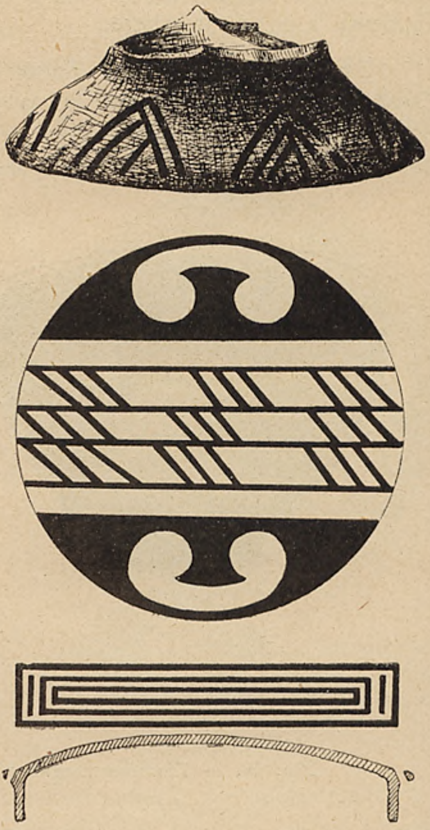

Обр. 49. — Глинени похлупки съ рисуванъ орнаментъ

Дъна. Една особеность за голѣма часть отъ дъната на глиненитѣ сѫдове отъ нѣкой предисторически селища отъ Софийската котловина, включително и Околъ-Глава, е тази, че тѣ сѫ орнаментирани съ отпечатване на тъкани мрежи и рогозки.[1]

---

[1] Материалътъ не е публикуванъ още.

[2] Материалътъ за предисторията на Софийската котловина ще бѫде наскоро публикуванъ.

Попадна ни единъ фрагментъ отъ стена на малъкъ сѫдъ, върху вънкашната страна на който е отпечатана часть отъ мрежа. Мокриятъ сѫдъ е билъ сложенъ въ събрана мрежа и окаченъ така на нѣкой предметъ е оставенъ да съхне, благодарение на което мрежата се е врѣзала върху вънкашностьта на сѫда. Следъ изпичане на сѫда, върху останалия отпечатъкъ, е сложена хематитна охра, която сега едвамъ личи.

Обр. 50. Конкавно дъно отъ сѫдъ съ разлята форма, върху долната часть на което е изрѣзанъ орнаментъ въ форма на кръстъ съ дѫговидно извити навѫтре странични рамене. Вѫтре въ този кръстъ е изрѣзанъ другъ такъвъ, съставенъ отъ двойни успоредни прави линии, които при единия и при другия кръстъ сѫ били изпълнени съ бѣла глина, отъ части запазена. Диамтр. на дъното 9 см., цвѣтъ черъ.

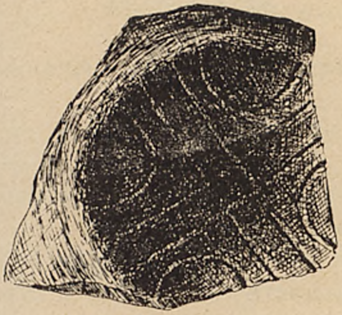

Обр. 50. — Дъно отъ глиненъ сѫдъ съ врѣзанъ орнаментъ въ формата на кръстъ

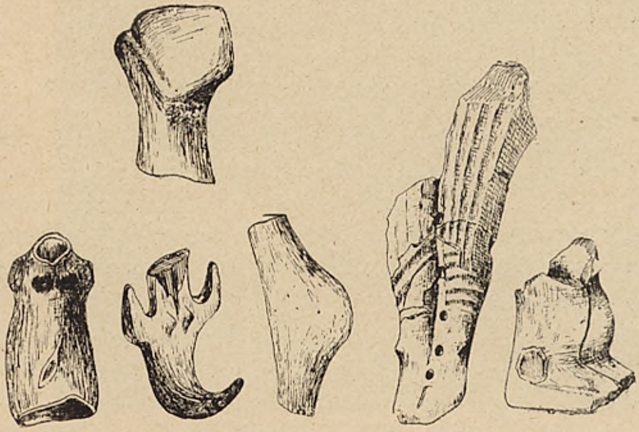

Обр. 51. — Глинени идоли

Кръстътъ е познатъ въ насъ отъ Коджа-Дерменската,[2] Денева могила[3] и Челопечане — Софийско.[4] Кръстътъ, като орнаментъ, намѣрихме врѣзанъ върху релиефни издатаци на глиненитѣ сѫдове и върху дръжката на една сѫдинка отъ горнитѣ пластове на Околъ-Глава.

Идоли. Освенъ костенитѣ идоли отъ Околъ-Глава произлизатъ и нѣколко фрагмента отъ глинени фигурки, които представляватъ части отъ човѣшко тѣло. Тѣзи фигурки сѫ напълно сходни съ глиненитѣ идоли и отъ другитѣ могили и открити селища у насъ. Отъ показанитѣ на обр. 51 шесть глинени идоли, по-голѣмъ интересъ представляватъ два. Отъ тѣхъ единиятъ е кухъ, цилиндриченъ. Гърдитѣ и vulva'та сѫ изваяни пластично. Четвъртиятъ идолъ представлява по-голѣмъ интересъ по своята форма.

---

[1] Н. Петковъ. Год. Нар. Музей, 1921 и 1922-25.

[2] Р. Поповъ, цит. съч., обр 113-б.

[3] Пакъ тамъ, обр. 165-а и посочената тамъ литература.

[4] Материалътъ не е публикуванъ още.

Обр. 51. Долна часть отъ голѣмъ идолъ, който е билъ орнаментиранъ съ хематитна охра и графитъ Въ долната си часть е билъ снабденъ съ редица кръгли дупки, посрѣдствомъ които е билъ закрепванъ къмъ нѣкой издутъ предметъ или, може да се приеме още, че идолътъ се е състоялъ отъ две половини, които сѫ се съединявали съ прокаранъ презъ дупкитѣ канапъ, както имахме случая да видимъ и при единъ отъ костенитѣ идоли (обр. 37-ж) отъ сѫщата могила.

Попаднаха голѣмъ брой единични и двойни крака отъ идоли, нѣкои отъ които украсени съ графитенъ орнаментъ.

Други предмети отъ глина

Глинени тежести. Намѣриха се две призматични тежести напълно сходни съ такива и отъ другитѣ селища у насъ.

Обр. 35 а. Амулетъ отъ сива глина въ форма на бутилка, високъ 6 см. Горниятъ му край е снабденъ съ дупка, презъ която е прокарванъ канапъ. Амулетътъ е служелъ за окачване върху шията или на нѣкой предметъ. Подобни предмети, но отъ камъкъ ни сѫ познати отъ Тесалия.1)

Глиненъ предметъ въ форма на гривна съ външенъ диам. 6 см., а вѫтрешенъ 2½ см. Цвѣтъ сивъ. Подобенъ глиненъ предметъ ни е познатъ отъ Султанъ.2)

Обр. 52 а. Глиненъ предметъ въ форма на четверолѫчеста звезда съ заострени и превити крайща. Срѣдната издута часть е пробита. Предметътъ е ималъ около 7.5 см. дължина. Цвѣтъ червеникавъ.

Глиненъ кѫжаловиденъ предметъ, дължина 8.5 см. Цвѣтъ сивъ. Съвършено подобни глинени предмети сѫ намѣрени въ Македония — Капуджиларъ.3)

Обр. 52 б. Конусообразенъ глиненъ прешленъ съ диам. на широката часть 4.5 см. Цвѣтъ сивъ. Аналогиченъ прешленъ ни е познатъ отъ Султанъ.4)

Плосъкъ глиненъ предметъ съ равна основа, благодарение на което заема устойчиво положение. По формата си и по силно издаденитѣ странични рогове, той много наподобява, съ лицевата страна, на единъ моделъ за колиба отъ Салманово.5) Цвѣтъ сивъ. Дължина 15 см., височина 10 см., а дебелина въ

---

1) Τσούντας, Διμήνιου καὶ Σέσκλου, 1908, табл. 43, обр. 9.

2) Нар. Музей, Инв. № 2258.

3) L. Rey, Observation sur les premiers habitats de la Macédoine, обр. 37.

4) Нар. Музей, Инв. № 2259.

5) Р. Поповъ, цит. съч., обр. 180 а.

основата 3 см. Подобенъ предметъ, но съ четири странични израстъци при основата, ни е познатъ отъ Коджа-Дерменската могила.[1]

Останки отъ жилища. Десеть сантиметровата безформена мазилка и сухиятъ зидъ надъ нея, разкрити къмъ края на неолитния слой, не сѫ нищо друго освенъ останки отъ разрушени колиби, обаче ограниченото мѣсто което разкопавахъ не позволяваше да се направятъ по-обстойни проучвания върху тѣхъ.

Животински останки. Такива се откриха въ голѣмо количество, главно въ неолитния слой, а по-малко въ горнитѣ слоеве. По характернитѣ кости можаха да се опредѣлятъ следующитѣ видове.[2]

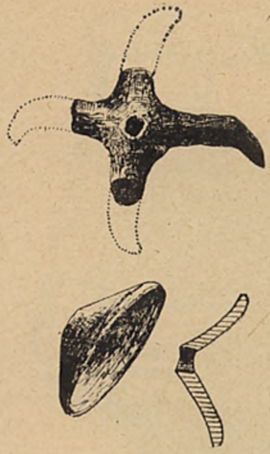

Обр. 52. — Предмети отъ глина

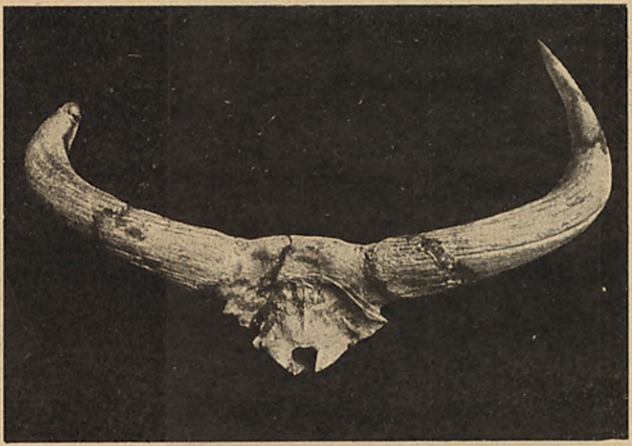

Обр. 53. — Calavria съ рогови израстъци отъ Bos primigenius Boj

I. Трѣвоядни (Hebrivora): 1) Говедо (Bos taurus brachyceros), челюсти, зѫби, ребра, рогове, прешлени и астрагали. 2) Овца (Ovis aries L.), челюсти, зѫби, ребра, прешлени и астрагали. 3) Еленъ (Cervus elaphus L.), челюсти, зѫби, прешлени, астрагали, и рога. 4) Сърна (Cervus capreolus L.), челюсти, зѫби и рога. II. Всеядни (Omnivora) 1) Обикновена мечка (Ursus arctos L.), кучешки зѫбъ. 2) Дива свиня (Sus scropha), челюсти. III. Месоядни (Carnivora) 1) Куче (Canis familliaris L.), челюсти. 2) Бѣлка (Mustella sp.), челюсть. 3) Поръ (Foetorus putoris) челюсть.

---

[1] Р. Поповъ, цит. съч., обр. 159.

[2] Н. Петковъ, Приносъ за изучване неолитичната бозайна фауна въ България. Изв. на Бълг. Бот. Д-во, г., кн. I. 1926.

Отъ специалното проучване върху роговитѣ израстъци на говедото, намѣрени въ неолитния слой на Околъ-Глава, проф. Петъръ Петковъ дохожда до заключение, че предисторическото искърско говедо отъ Околъ-Глава, Кремиковци, Челопечене и др. софийски селища, принадлежащо, споредъ намѣренитѣ остатъци, къмъ брахицерната група, е Bos taurus brachyceros. ^{1})

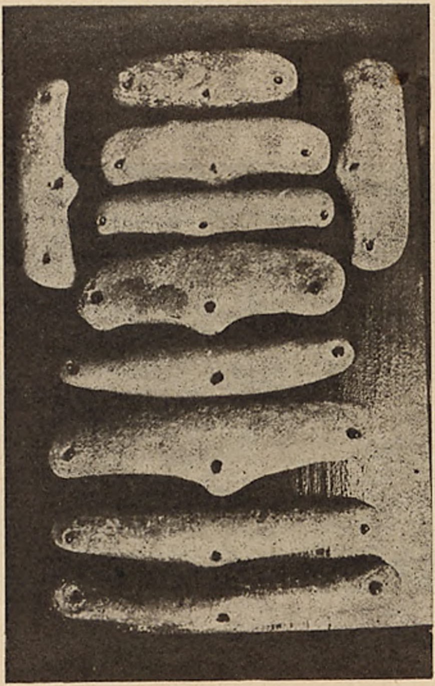

Обр. 54. — Прави глинени дръжки

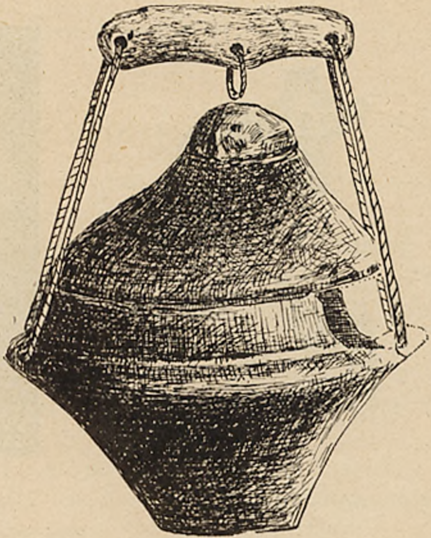

Обр. 55. — Сждъ съ права глинена дръжка

Въ северната часть на могилата, на една дълбочина около 2.90 м., заедно съ голѣмия брой животински кости, фрагменти отъ сждове, кременни и костени оржждия и др. предмети, откриха се останки отъ Bos primigenius Boj. Между отдѣлнитѣ кости отъ него, голѣмъ интересъ представлява доста добре запазената calvaria заедно съ двата рогови израстъци (обр. 53). ^{2})

---

^{1}) Петъръ Петковъ, Приносъ за изучване предисторическото Искърско говедо. Трудове на Българското Природоизпитателно д-во, 1928, кн. 13.

^{2}) Специално за тази костна находка вижъ изследванията на Проф. Петъръ Петковъ, Остатъци, отъ Bos primigenius Boj. Годишникъ на Агрономо-лесовъдния факултетъ, т. IX. 1930—31, стр. 465—508.

Отъ специалнитѣ изучвания и измѣрвания върху черепа, направени отъ проф. П. Петковъ, ще спомена само нѣкои мѣрки върху роговитѣ израстъци. 1)

	m. m.
Предна междурогова линия	292.5
Задна междурогова линия	197
Разстояние между върховетѣ и роговитѣ израстъци	794
Външна дължина на дѣсния роговъ израстъкъ	815
Вжтрешна дължина на дѣсния роговъ израстъкъ	615
Външно най-голѣмо разстояние между срѣдитѣ на роговитѣ израстъци	967
Вжтрешно най-голѣмо разстояние между срѣдитѣ на роговитѣ израстъци	826

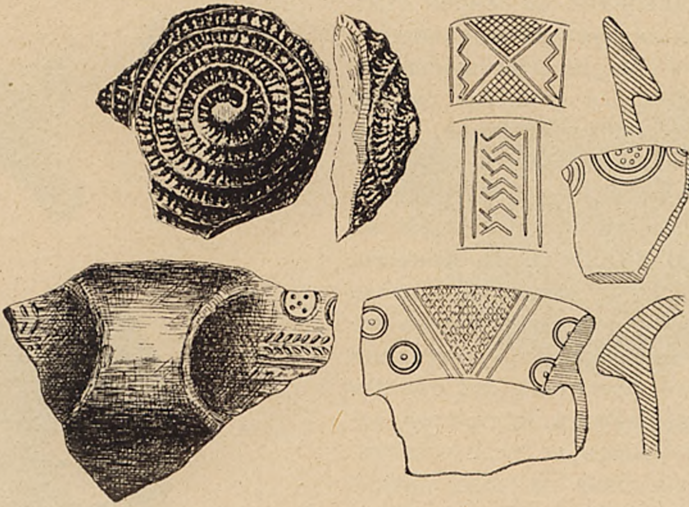

Обр. 56. — Фрагменти отъ инкрустирани сждове

Преходно наслояване

Надъ долния пластъ се разкри едно наслояване отъ 40 см. дебело, лишено отъ каквито и да било културни остатъци. То се състои отъ жълта пръсть, минаваща къмъ сива такава, раздѣлени помежду си съ тънка черна прослойка. Поради рѣзката промѣна на керамиката въ долния слой и тази открита надъ преходното наслояване и по горѣлата прослойка надъ долния слой, ще трѣбва

---

1) П. Петковъ, Остатъци отъ Bos primigenius, стр. 487 и приложенитѣ две таблици.

да приемемъ, че могилата е била изоставена, вследствие на разрушения и опожаряване и следъ продължително време тя отново е заселена, но вече отъ носители на друга, по-напреднала култура.

Материали отъ пластъ В.

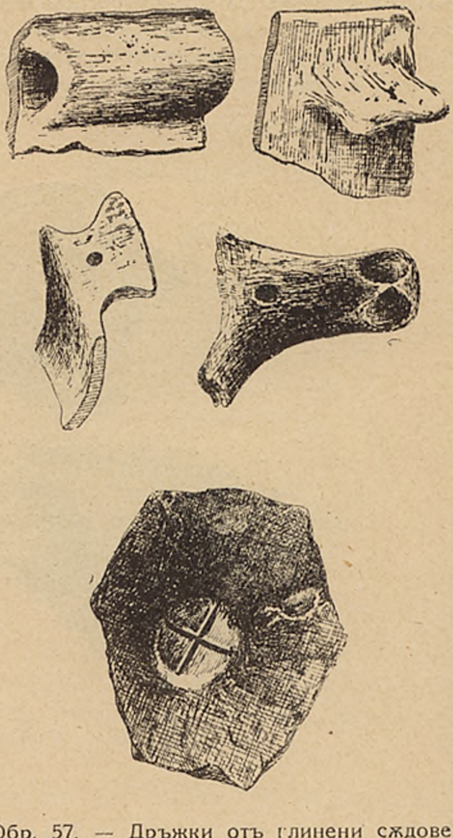
Обр. 57. — Дръжки отъ глинени сѫдове

Въ този пластъ, отъ 0.60 м. до 1.60 м., се различаватъ два слоя.

Керамиката отъ горния слой на този пластъ се различава много отъ тази на долния. Тукъ се срѣщатъ сѫдове съ релиефни и вдлъбнати, но покрай тѣхъ има и сѫдове съ инкрустирани орнаменти.

Въ долния слой на този пластъ отъ 1.20 м. до 1.60 м. се срѣщатъ сѫдове съ рисувани орнаменти и такива, които не се различаватъ много отъ тѣзи, открити въ пластъ А. Тукъ обаче липсватъ сѫдоветѣ, които се откриха въ горния слой на пластъ В. Въ основата на втория слой отъ пласта В се откриха останки отъ жилища, чиято подова мазилка е била налагана върху наредени единъ до другъ фрагменти отъ счупени глинени сѫдове, начинъ на строежъ какъвто до сега у насъ не ни е познатъ.

Отъ горния слой на този пластъ заслужаватъ по-голѣмо внимание представенитѣ на обр. 54, 10 глинени прави дръжки, снабдени въ двата си края и въ срѣдата съ по една друга, презъ която се е прокарвалъ канапъ за носене на сѫда и окачването му на нѣкой предметъ. (обр. 55).

Дължината на дръжкитѣ варира отъ 8 до 17 см. Едни отъ тѣхъ иматъ груба повърхность, а други сѫ загладени и полъскани. Тамъ дето е пробита срѣдната дупка, дръжката е издута. Едни отъ дръжкитѣ иматъ овална форма, а другитѣ сѫ плоски съ заострени краища. Докато горната часть на дръжкитѣ е равна или слабо издута, долната, вследстеие на издатъка подъ срѣдната дупка, образува две дѫговидни врѣзвания. Като аналогия може да посочимъ на една плоска костена дръжка отъ Голѣмата пещера — Търновско,[1]) снабдена съ две крайни дупки, която по формата си наподобява на глинениттѣ дръжки отъ Околъ-Глава и на единъ фрагментъ отъ джговиденъ глиненъ предметъ отъ Троя[2]), снабденъ въ двата си края съ по една дупка.[3]) Тѣзи интересни глинени предмети, които приемаме за дръжки, се откриха на всички дълбочини, въ горния пластъ. Намѣриха се повече отъ 30 здрави дръжки и голѣмъ брой строшени такива презъ срѣдата или при крайнитѣ дупки.

Здрави сждове не се откриха, обаче фрагментитѣ отъ такива показани на обр. 56—59 даватъ ясна представа за керамиката на горния пластъ. Относително направата на сждоветѣ очертаватъ се два стила: еднитѣ груби, дебелостенни, приготвени отъ непречистена пръсть и безъ заглаждания, а другитѣ, внимателно работени, съ тънки загладени и изгладени отъ двѣтѣ страни стени. До като дебелостеннитѣ сждове иматъ червенъ цвѣтъ, тънкостеннитѣ сж черни. Орнаментътъ, който краси първитѣ е релиефенъ и се състои отъ джговидни, хоризонтални или отвесни кордони и цилиндрични издатъци, украсени съ врѣзанъ кръстообразенъ орнаментъ (обр. 57). Сждоветѣ, украсени по горния начинъ сж били снабдени отъ страни съ по две прави езичести или ши-

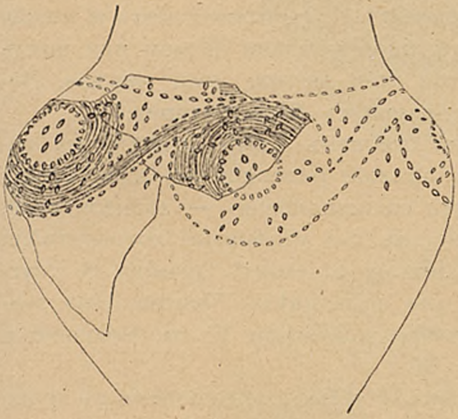

Обр. 58. — Фрагментъ отъ глиненъ сждъ съ врѣзанъ орнаментъ

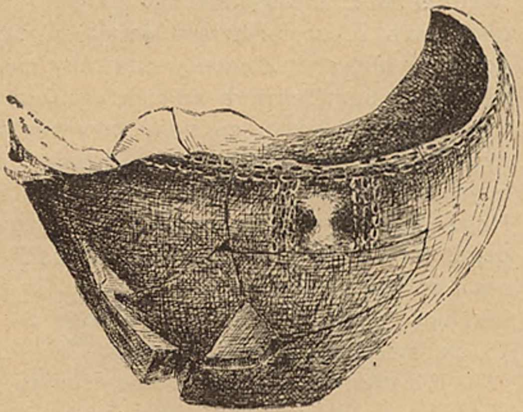

Обр. 59. — Глиненъ сждъ съ врѣзанъ орнаментъ

роки полукрѫгли дръжки (обр. 57). Подобни дръжки можахме да констатираме въ изобилие въ близкото Куриловско селище „Могилки“ и „Градини“. Тѣ сѫ познати сѫщо така и отъ Македония.[1] Цилиндричниятъ релефенъ орнаментъ съ врѣзанъ кръстъ върху плокостьта му срѣщаме по нѣкои лицеви урни отъ Троя[2] и върху единъ сѫдъ отъ Унгария.[3]

---

[1]) Р. Поповъ, Беляковското плато. Пещери и доисторически селища, обр. 7-в.

[2]) Schmidt, Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer, стр. 256, обр. 8240.

[3]) Въ Bos-öyük — Мала-Азия е намѣренъ подобенъ джговиденъ предметъ цѣлъ, съ по една дупка на двата края (Athen. Mitth. 1899 г. стр. 36, Taf. 3, Fig. 32.)

Отъ фрагментитѣ отъ тънкостеннитѣ сѫдове по-голѣмъ интересъ представлява този показанъ на обр. 58. Врѣзаниятъ орнаментъ е урѣзанъ върху издутата часть и цилиндричното му гърло. Състои се отъ спирално нарѣзани линии, които къмъ срѣдата на образувания крѫгъ се прекѫсватъ. Вмѣсто тѣхъ, съ остъръ предметъ е образуванъ крѫгъ отъ ямички въ срѣдата на който, съ сѫщия предметъ, съ четири вдълбавания, е образуванъ крстъ. Този орнаментъ е урѣзанъ последователно въ врѣзанитѣ концентрични дѫги и между дисковетѣ. Върху издутата часть на сѫда сѫ били урѣзани четири или шесть подобни диска, съединени помежду си съ три или четири коси нарѣзи. Нарѣзитѣ и вдлъбнатитѣ ямички сѫ били изпълнени съ бѣла материя.

Обр. 59. Сѫдъ съ полусферична форма, снабденъ къмъ срѣдата на издутата си часть съ четири малки полукрѫгли дръжки разположени една срещу друга, отъ които еднитѣ сѫ отвесни, а другитѣ срещуположни — хоризонтални. Надъ дръжкитѣ, около сѫда, сѫ издълбани, въ два успоредни хоризонтални реда, малки плитки ямички. Отъ двѣтѣ страни на отвеснитѣ дръжки се спускатъ по три реда подобни ямички. Сѫдътъ има черъ цвѣтъ. Липсва една значителна часть отъ него. Въ това си състояние той мѣри 12 см. височина и 16 см. максималенъ диаметъръ.

Нѣкой отъ шиитѣ на по-горе описания сѫдъ (обр. 58) е завършвалъ съ право гърло и сѫ снабдени съ профилуванъ навънъ и навѫтре рѫбъ. Отъ горе, плоскостьта на рѫба е орнаментирана съ врѣзани трижгълници, изпълнени съ успоредни и напрѣчни нарѣзи, зигзагообразни нарѣзи и крѫгове. Всички нарѣзи сѫ изпълнени съ бѣло вещество. На обр. 56 сѫ показани нѣколко фрагмента отъ сѫдове украсени по горния начинъ. Крѫглия орнаментъ, съ петь дупки въ срѣдата, имитиращъ металическо копче, намѣрихме урѣзанъ и върху стенитѣ на сѫдоветѣ отъ този слой. Нѣкои отъ тѣзи черни тънкостенни сѫдове, украсени по горния начинъ съ инкрустиранъ орнаментъ, сѫ били снабдени съ плоски широки полукрѫгли дръжки, или съ плоски рѫчки, моделирани къмъ устата на сѫда. По своята форма (обр. 58) и по орнамента си (обр. 56—60) сѫдоветѣ отъ първия слой на втория пластъ наподобяватъ на нѣкой сѫдове отъ Унгария[4] и Македония.[5]

---

[1] L. Rey, Observations, табл. II.

[2] H. Schmidt, Heinrich Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer, обр. 1036.

[3] M. Vosinski, Die inkrustierte Keramik der Stein — und Bronzezeit, Таб. 85, обр. 3,

[4] Пакъ тамъ, табл. XIX, 5, XXI, XXII LXXVIII обр. 4.

[5] L. Rey, Observation, табл. XIX и XX.

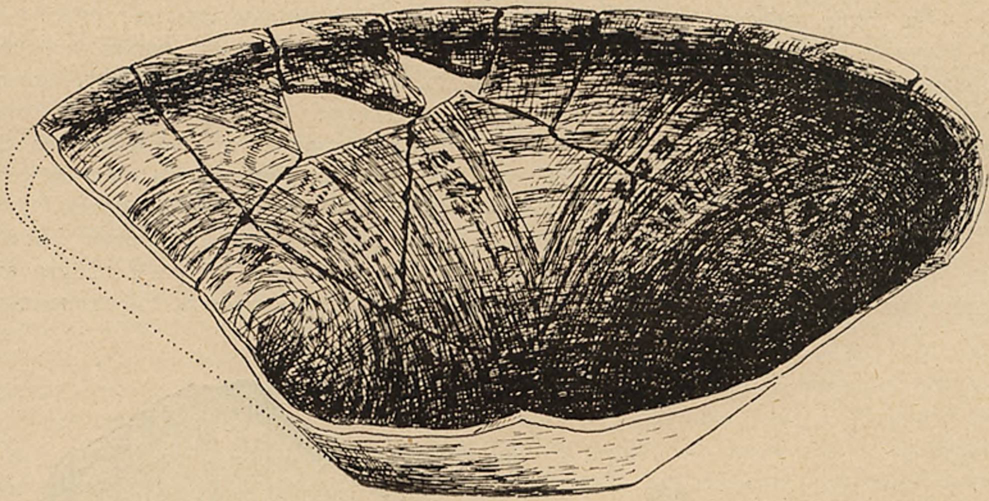

a

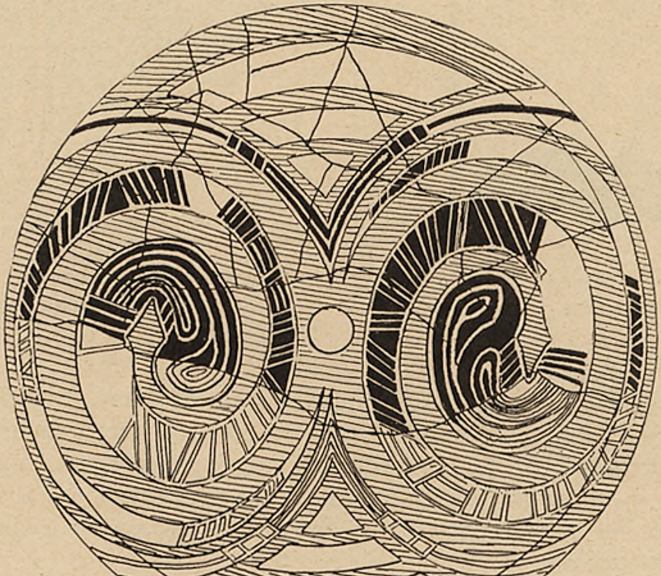

b

Обр. 60. — a. Глиненъ сѫдъ съ рисуванъ орнаментъ съ хематитна охра и жълта глина, b. вѫтрешенъ орнаментъ на сѫщия сѫдъ

Отъ този пластъ произхождатъ още нѣколко малки сѫдове, снабдени въ горната си часть съ по две полукрѫгли дръжки и една малка конусообразна похлупка, диам. 8 см., снабдена съ две малки дръжки. Подъ единъ хромеленъ камъкъ се откри, обърнатъ съ дъното нагоре, половина отъ сѫдъ съ паницообразна форма и богато орнаментиранъ отъ вѫтрешната си часть (обр. 60). Тукъ се откриха още нѣколко фрагмента отъ сѫдове, отъ които този, показанъ на обр. 56 (първия), представя по-голѣмъ интересъ.

Обр. 60. Половина отъ глиненъ сѫдъ съ разлата паницообразна форма вис. 12 см., диам. горе 30 см. Конкавното му дъно отъ вѫтре е издуто въ форма на полукѫлбо. Отъ вѫтре сѫдътъ е богато украсенъ съ спираленъ орнаментъ (обр. 60). Спиралитѣ завършватъ копиеобразно. Този орнаментъ отъ хематитна охра е изведенъ върху черна основа, въ която сѫ изведени, между навивкитѣ на спиралитѣ, съ жълта глина, коси, напрѣчни и криви линии. По орнамента си, този сѫдъ се приближава твърде много къмъ описания сѫдъ обр. 45, само че тукъ графитътъ е замѣстенъ съ жълта глина върху черна опушена груба основа.

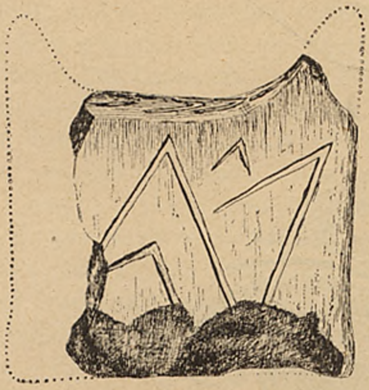

Обр. 61. — Предметъ отъ глина

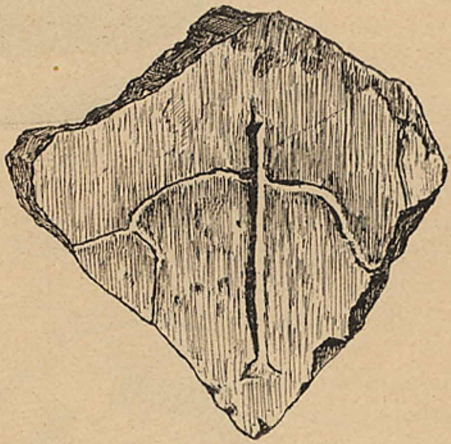

Обр. 62. — Фрагментъ отъ глиненъ сѫдъ съ врѣзана човѣшка фигура

Обр. 56 а. Фрагментъ отъ глиненъ сѫдъ, украсенъ съ спираленъ орнаментъ, образуванъ отъ последователното вдлъбване съ остъръ предметъ на вдлъбнатинки, които сѫ изпълнени съ бѣла материя. Цѣлиятъ орнаментъ е изведенъ върху щитообразна издутина, каквито вѣроятно е имало нѣколко върху срѣдната часть на сѫда.

Обр. 61. Реставриранъ глиненъ предметъ, снабденъ съ два рогови издатъци, между които се образува седло. Предмета сплесканъ, къмъ срѣдата си е слабо издутъ. Отъ долу е плосъкъ поради което заема устойчиво положение. Седлото и едната лицева часть сѫ украсени съ врѣзанъ орнаментъ, наподобяващъ двойна брадва, по форма такава, каквато ни е позната отъ нѣкои цикладски сѫдове[1]) и върху единъ фрагментъ отъ микенска ваза.[2]) По формата си, съ двата рогови издатъци, които твърде много ни наподобяватъ кнososкия Corne de consecration,[3]) нашиятъ предметъ се приближава до подобенъ такъвъ отъ Св. Кирилово.[4])

Отъ сѫщия слой произлиза единъ фрагментъ (8×9 см.) отъ грубо изработенъ глиненъ сѫдъ, съ червеникавъ цвѣтъ, върху издутата страна на който е изрезана схематична човѣшка фигура съ разперени рѫце (обр. 62). Отъ двете страни на тази фигура личатъ следи отъ рѫце на подобни фигури.

Намѣриха се две каменни плочки открити въ сѫщия пластъ. Първата отъ тѣхъ, дълга 11.5 см., дебела 8 мм. По финната си изработка и по копиеобразната си форма съ удълженъ доленъ край, този предметъ по-скоро наподобява идолъ, отколкото нѣкакъвъ предметъ за всѣкидневна употрѣба. Втората каменна плочка по формата си наподобява на човѣшко стѫпало. Рѫбовете и едната плоскость сѫ полирани. Има дължина 9.5 см. и деб. 14 мм. Модели на човѣшки стѫпала ни сѫ познати у насъ отъ Русенската[5]) и Балбунарска могила,[6]) обаче направени отъ глина.

---

[1]) Charles Dugas, La cèramique de cyclades, fig. 14.

[2]) Schliemann, Mycenas, стр. 267, обр. 423.

[3]) R. Dussaud. Les civilisations préhellénique, стр. 328, обр. 238 и 243.

[4]) G. I. Kazarow, Praehist. Zts. VI, 1914, стр. 84, обр. 18.

[5]) Д. Костовъ, Год Нар. Музей, 1922-1925 год., фиг. 125.

[6]) В. Миковъ, И. Б. А. И. 1926-1927 г., обр. 109.

АНТИЧНИ ПАМЕТНИЦИ ИЗЪ БЪЛГАРИЯ

ОТЪ ГАВР. И. КАЦАРОВЪ

1. Не отдавна уредникътъ на археологическата сбирка въ Русе, Г-нъ В. Мариновъ, откри единъ новъ релиефъ на тракийския конникъ, за който той съобщи въ в. Зора бр. 4005 отъ 7. XI. 1932. Г-нъ Мариновъ има добрината да ни изпрати фотографска снимка, за да обнародваме тоя паметникъ въ страницитѣ на годишника (обр 63).[1]

При с. Дикилиташъ, 25 клм. юго-западно отъ Русе, се намиратъ остатъци отъ римско селище и крепость („Кале") — древното Trimammium. Крепостьта е почти напълно разрушена, но все пакъ планътъ ѝ може да се възстанови.[2] Варовниковата скала, върху която е издълбанъ релиефътъ, е часть отъ отвеснитѣ брѣгове на сухата долина на р. Ореше. Образътъ, на три метра височина отъ основата на скалата, е обкрѫженъ съ трапецовидна рамка, шир. доле ок. 1 м., горе ок. 0.85 м. Горната половина на релиефа е отчупена и то, както изглежда, въ по-ново време.[3] Конникътъ е представенъ препускащъ къмъ дѣсно, облѣченъ съ кѫсъ хитонъ, вѣроятно и съ хламида (сега заличена). Дѣсницата му е била вдигната нагоре, за да хвърли копие. Коньтъ съ буйна, гѫста опашка е изобразенъ доста живо; подъ дѣсното му копито, както изглежда, е представенъ малъкъ четиристраненъ жертвеникъ,[4] задъ който се вижда бѣгаща въ дѣсно сърна; задъ нея, подъ коня, тича хрътка съ увиснали уши, която преследва сърната. Предъ коня се вижда долната часть на дърво, около което се вие змия.[5]

Горниятъ релиефъ ни учи, че и въ Тракия не сѫ липсували скални изображения на божества, каквито намираме и на други мѣста. Тукъ трѣбва да спомена преди всичко релиефитѣ въ скалитѣ при Филипи, открити на времето отъ L. Heuzey,[6] който ги и обнародва. Следъ голѣмата война сѫщата мѣстность биде изследвана основно отъ френски археолози, при което се откриха още голѣмъ брой подобни релиефи; до 1921 г. числото имъ достигна до 136. Френския именитъ ученъ Ch. Picard,¹) който даде едно основно изучване на тия паметници, ги дѣли на следнитѣ групи: 1) гръцко-латинска: Зевсъ-Юпитеръ, Хера-Юнона, Атина-Минерва, Афродита-Венера, Аресъ-Марсъ, Партеносъ (?) на гр. Неополъ, Хермесъ-Меркури, Диоскуритѣ. 2) тракийска група: Дионисъ и неговиятъ тиасъ, тракийскиятъ конникъ, Артемида (Бендида) — Диана. 3) Чужди божества: Изида, влияние на Митра, Мене-Луна, Кибела, Атисъ (?). Релиефитѣ обикновено сж обкржжени съ рамка или едикула; голѣмината имъ е различна. Тѣ произхождатъ отъ втората половина на I в. сл. Хр.

---

[1] Срв. „Литер. Гласъ", бр. 176 (8. I. 1933).

[2] За тая крепость вж. М. Ванковъ, Задруженъ Трудъ, год. IV, 557; Шкорпилъ, Изв. Русск. Арх. Инст. X, 454; Сѫщия, Описъ на старинитѣ по р. Русенски Ломъ, 91.

[3] Тъй ми съобщава Г-нъ Мариновъ.

[4] Г-нъ Мариновъ въ писмото си до мене твърди, че жертвеникъ не се виждалъ; но такъвъ има, до колкото може да се сѫди отъ фотографията.

[5] Г-нъ Мариновъ твърди, че се виждали запазени отъ колѣнетѣ на долу човѣшки крака, обвити съ змия. Това ми се вижда невѣроятно.

[6] Mission archéol. de Macéd., 78 сл.

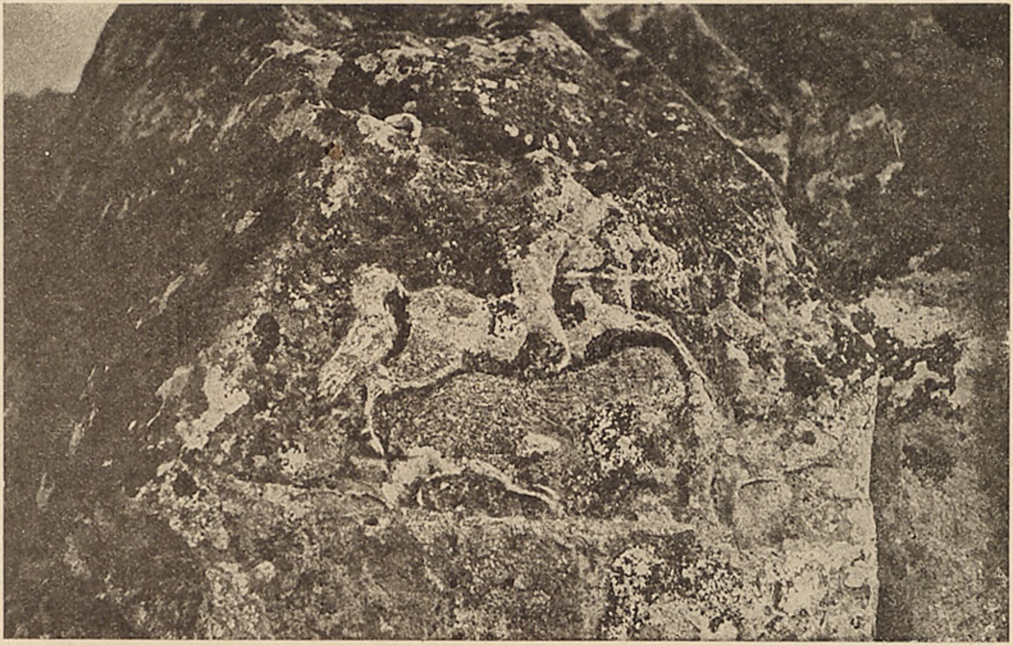

Обр. 63. — Скаленъ релиефъ при с. Дикилиташъ

За скални релиефи на божества на разни мѣста въ Албания съобщава C. Patsch.²)

---

¹) Revue de l'hist. des religions LXXXVI (1922), 117 сл.

²) Der Sandschak Berat in Albanien, стр. 80, 115 сл.

По-нататъкъ трѣбва да спомена скалнитѣ релиефи въ Пизидия (Мала-Азия), за които съобщава Sarre.[1]) Южно отъ селото Зекериа-кьой (ю.-з. отъ Юскелесъ) върху една отвесна скала сѫ изваяни седемь релиефа, на различна далечина единъ отъ другъ и на различна височина отъ земята; тѣ сѫ високи около 2 м. и иматъ следната форма: върху четириѫгъленъ профилуванъ цокълъ — въ повечето случаи съ глава на горгона въ срѣдата — се намира надписното поле, и надъ него релиефътъ, обиколенъ съ горе закрѫглена рамка. Релиефътъ представя конникъ, яздещъ въ дѣсно. Както надписитѣ тъй и релиефитѣ сѫ твърде разрушени; въ единъ отъ надписитѣ обаче ясно се чете посвещение на бога Ареса (Ἄρει εὐχήν).

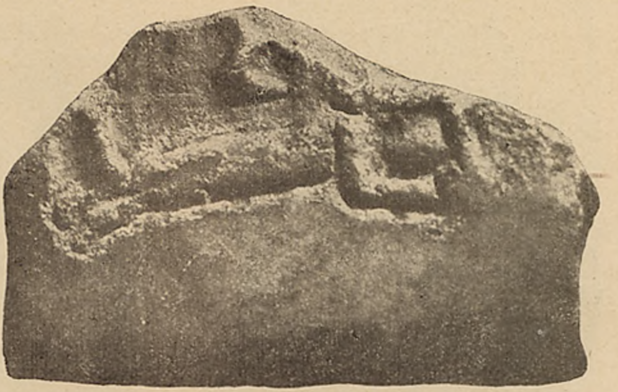
Обр. 64. — Трако-митрийски релиефъ отъ Силистра

За други скални релиефи въ Лидия при Амамли (северо-изт. отъ Кула) и при монастиря Курно съобщава Le Bas.[2]) Трѣбва да спомена и скалнитѣ релиефи при Коджа-ташъ до гр. Джукъ-Оварлакъ (между Хорзумъ и Тефени, на границата на Пизидия и Фригия). Тамъ се наброяватъ около 60 релиефа, нахвърляни върху скалитѣ безъ редъ, нѣкои сѫ били снабдени и съ надписи. Въ тѣхъ се повтаря единъ сюжетъ: конникъ въ дѣсно, който съ вдигнатата си дѣсница държи копие. Релиефитѣ сѫ поставени въ едикула, отгоре съ простъ фронтонъ или пъкъ съ дѫга. Collignon,[3]) който съобщава за тия релиефи, дава образи на два отъ тѣхъ; единиятъ е вис. 0.22 м., шир. 0.20 м., а другиятъ вис. 0.37, шир. 0.39 м.

Скалнитѣ релиефи, за които говорихъ по-горе, по формата си сѫ сходни съ оброчнитѣ плочи отъ гръцко-римско време съ релиефи на разни божества, които сѫ запазени въ голѣмо количество, само че вмѣсто на отдѣлни плочи, тѣ сѫ издълбани въ самата скална плоскость.

2. Откѫслекъ отъ мраморна плочка,[4]) вис. 7.5 см., шир. 11 см., деб. 2 см., сега запазенъ въ археологическата сбирка на Русенската гимназия, инв. № 384 (обр. 64).

---

[1]) Arch.-Epigr. Mitteil. Oesterr. XIX 48 сл.

[2]) Le Bas — S. Reinach, Voyage archéol. en Grèce et en Asie mineure, p. 43, pl. 55; p. 94, pl. 96.

[3]) Bull. Corr. Hell. IV (1880), 291.

[4]) За тоя релиефъ споменахъ въ Изв. Бълг. Арх. Инст. I, 144, бр. 3.

Отъ релиефа, които е изработенъ много грубо, е запазена само малка часть, именно легнала на лицето си мѫжка фигура, както изглежда, гола; дѣсната й рѫка е превита, а лакътътъ простнатъ напредъ; задниятъ й лѣвъ кракъ е вдигнатъ на горе; върху тая фигура е стѫпилъ конникъ, отъ когото е запазенъ дѣсниятъ кракъ, а сѫщо и часть отъ задния и предния кракъ на коня.

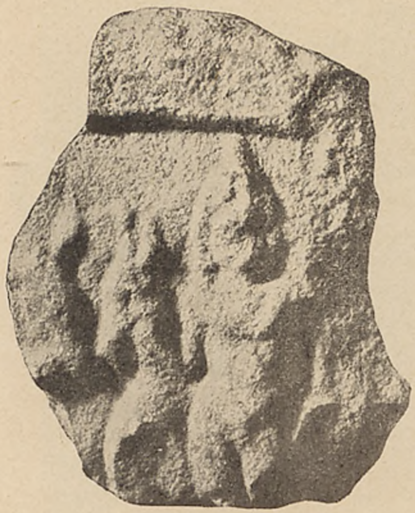

Обр. 65. — Релиефъ на Диоскуритѣ отъ Силистра

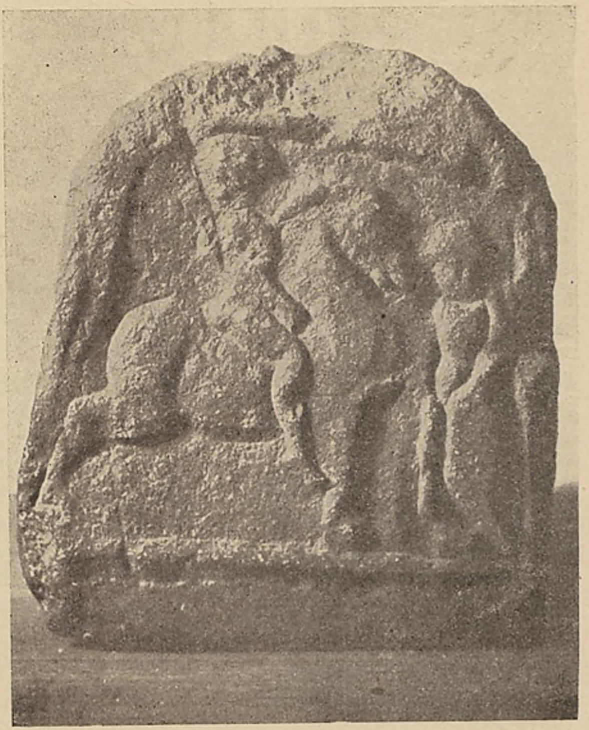

Обр. 66. — Релиефъ на тракийския конникъ отъ Силистра

Тоя паметникъ представя ново свидетелство за култа на тъй нареченитѣ тракомитрийски 1) конни божества, чиито релиефи въ Мизия и Тракия се намиратъ сравнително рѣдко. 2)

---

1) Така ги нарече напоследъкъ М. Rostovtzeff, Mémoires présentés à l'Acad. des Inscr. XIII, 2, стр. 385 сл.

2) Ср. Добруски, Арх. Изв. на Нар. музей I, 140 сл., G. Kazarow, Arch. für Religionswiss. XV, 153. М. Ростовцевъ, Изв. Имп. Арх. Комм. 49, табл. VII. Кацаровъ, Изв. Бълг. Арх. Инст. I, 137 сл. Годиш. Нар. Библ. Пловдивъ 1923, 197. Jahresh. Österr. Arch. Instit. XXIV Beibl. 130, № 2. Seure, Musée de Belgrade въ Rev. des études anc. 1923—24, стр. 62 № 18 (на отдѣлния отпечатъкъ). Cumont, Bull. archéol. 1896, стр. 3.

3. Откжслекъ отъ мраморенъ релиефъ на Диоскуритѣ, вис. 14 см., шир. 11 см., деб. 2.5 см. Сега въ археолог. сбирка при Русенската гимназия, инв. № 383 (обр. 65).

На релиефа сж били изобразени двамата Диоскури, стоящи прави предъ конетѣ си; запазенъ е Диоскурътъ въ дѣсно, обърнатъ напредъ, лицето отчупено, на главата съ островърха шапка, която прилича повечето на фригийска шапка; той е облѣченъ съ кжса хламида, която покрива само горната часть на гърдитѣ и е преметната задъ гърба; съ дѣсницата си той държи повода на коня, а съ вдигнатата си нагоре лѣвица навѣрно се е опиралъ на дълго копие. Краката му отъ половината на бедрата сж отчупени. Коньтъ е представенъ съ дълги вирнати уши, та прилича повече на магаре. Отъ образа на Диоскура въ лѣво е запазена само главата на коня, но и той е билъ изобразенъ по сжщия начинъ, както дѣсниятъ.[1]

Култътъ на Диоскуритѣ е цъвтѣлъ въ грѫцкитѣ колонии по брѣга на Черно и Егейско море още въ предримско време[2]; отъ тамъ той е проникналъ и въ вжтрешностьта на Мизия и Тракия. Освенъ изброенитѣ отъ Bethe[3]) паметници ще споменемъ тукъ и следнитѣ; нѣколко релиефи отъ Варна: Kalinka, Ant. Denkm. aus Bulg., бр. 193, 194; Шкорпилъ, Описъ на стар. въ Черномор. область II, бр. 183; отъ Силистра, Шкорпилъ бр. 182; отъ Балчикъ, бр. 181; отъ Истрия, Arch. Anz. XXX 269; отъ Свищовъ, Arch. Anz. 1927, 345 № 28 в; отъ Марковча, Kalinka, бр. 133; отъ Кунино (Врачанско), Kalinka бр. 420; отъ Орхание, Kalinka, бр. 351; отъ Башикарово, Добруски Изв. Нар. Музей I, 137, бр. 194: отъ Пещера, Dumont-Homolle, Mél. d'arch. 346, 61 а (релиефъ на Хероя, посветенъ на Диоскуритѣ).

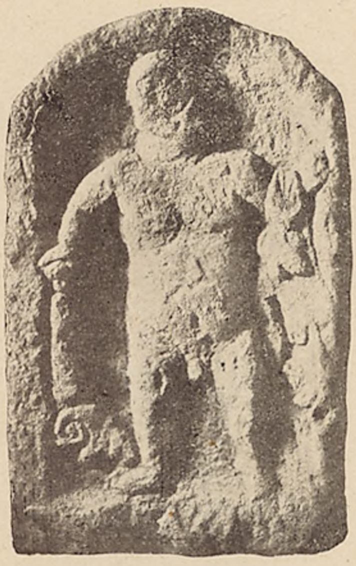

Обр. 67 — Релиефъ на Херакла отъ Силистра

4. Четвъртита плочка отъ черъ мраморъ горе закржглена, вис. 18.5 см., шир. долу 16 см., горе 13 см., деб. 3.5 см.; сега въ сбирката на Русенската гимназия, инв. № 360 (обр. 66).

Грубо изработениятъ релиефъ представя тракийския херой въ ходъ къмъ дѣсно, главата обърната напредъ, дѣсницата му е спустната върху предницата на коня, като че ли държи повода, който не е изобразенъ; предъ коня стои права женска фигура, съ затрито лице, облѣчена въ дълга дреха.

---

[1] Ср. напр. релиефа отъ Башикарово у Добруски, Изв. на Нар. Музей I, 137, бр. 194.

[2] Bethe, Realenc. V, 1102, 1107.

[3] Realenc. V, 1102 сл.

5. Четвъртита варовникова плоча, горе закрѫглена, вис. 21.3 см., шир. 13 см., деб. 5.5 см.; сега въ сбирката при Русенската гимназия, инв. № 376 (обр. 67).

Релиефътъ, изработенъ грубо и несъразмѣрно, представя Херакла голъ, обърнатъ напредъ; лицето му е отчупено; съ дѣсницата си се опира върху кривака си, подъ който се вижда овнешка глава съ извитъ рогъ; върху лѣвата му просната къмъ дѣсно рѫка виси лъвска кожа.

Овнешката глава, представена въ тоя релиефъ на Херакла, е нѣщо необикновено. Както е известно, овенътъ се явява главно като атрибутъ на Хермеса и ние би трѣбвало да приемемъ, че и въ нашия случай имаме смѣшение на типоветѣ на Херакла и Хермеса, защото, действително, въ по-късно време култътъ на Хермеса е билъ свързанъ съ тоя на Херакла;[1]) въ елинистично и римско време дори и въ изкуството тѣхнитѣ типове сѫ били смѣсени;[2]) така напр. въ една надгробна плоча отъ Солунъ[3]) Хермесъ е представенъ съ кадуцей въ лѣвата рѫка и сопа въ дѣсната.

Описанитѣ по-горе релиефи № 2—5 сѫ били пренесени въ Русе отъ едновремешната сбирка на българската гимназия въ Силистра. За жаль, не бѣше възможно да се установи, дали тѣ сѫ били намѣрени въ Силистра или на други мѣста въ околностьта на тоя градъ. Сведения за тия релиефи дължа на г-на В. Мариновъ, който се погрижи и за фотографирането имъ.

Antike Denkmäler aus Bulgarien

1. Relief des thrakischen Reiters, eingehauen an einer Felsenwand in der Nähe der Donaufestung Trimammium, 25 km süd-westlich von der Stadt Russe. Abb. 63.

2. Bruchstück eines thrako-mithrischen Reliefs aus Marmor, H. 7.5 cm., Br. 11 cm., dick 2 cm. Abb. 64.[4])

3. Bruchstück eines Dioskurenreliefs aus Marmor, H. 14 cm., Br. 11 cm., dick 2.5 cm. Abb. 65.

4. Marmorrelief des thrakischen Heros, H. 18.5 cm., Br. unten 16 cm., dick 3.5 cm. Abb. 66.

5. Kalksteinrelief des Herakles, H. 21.3 cm., Br. 13 cm., dick 5.5 cm. Abb 67. Unter der Keule des Gottes ist ein Widderkopf dargestellt, was vielleicht als Vermischung des Heraklestypus mit dem des Hermes zu erklären ist.

Die Reliefs № 2—5 werden jetzt in der archäologischen Sammlung des Gymnasiums zu Russe aufbewahrt, wo sie vor einigen Jahren aus Silistra übergeführt worden sind. Ob die Denkmäler in Silistra (Durostorum) selbst gefunden worden sind oder aus anderen Fundorten stammen, konnte nicht festgestellt werden. Gawril Kazarow

---

[1]) Ср. Gruppe, Realenc. Suppl. III, 1100.

[2]) Furtwängler, у Roscher, Lex. der Mythol. I, 2176.

[3]) Bull. Corr. Hell. XV (1891), 663.

[4]) Das Relief ist erwähnt, Bull. inst. arch. Bulg. I, 145, № 3.

АНТИЧНИ НАДПИСИ

ОТЪ Д. ДЕЧЕВЪ

1. Четвъртита надгробна плоча отъ мраморъ (обр. 68), въ лѣво една часть отъ нея отчупена, висока 1.21 м., широка горе 0.34 м., долу 0.525 м., дебела 0.22 м., извадена отъ олтара на старата католическа църква въ Малко-Търново презъ 1932 г. Въ горния й дѣсенъ жгълъ издълбанъ единъ квадратъ съ размѣръ 0.13×0.13 м. Рамка, широка 0.03 м., заобикаля отгоре, отлѣво и отдѣсно следния надписъ:

. . . . .]Βιάνο̣[ρος]
. . . . .]ου ζ[ῶν
[καὶ φ]ρονέων
[αὐτ]ὸ̣ς ἑαυτῶ
5 [καὶ] μητρὶ φίλη
[Γνη?]σίω τόνδ' εἴ-
[δρ]υσα τύμβον.
[Ξ]εῖνε, σὺ δ'ἐντεῦθεν
χ̣αῖρε π̣αρερχόμενος.

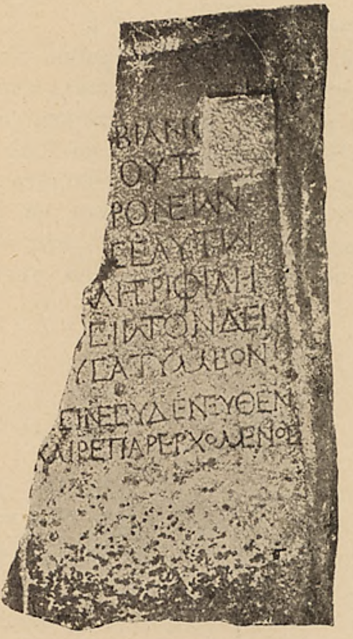
Обр. 68. — Надгробна плоча отъ Малко-Търново

Височината на буквитѣ е 0.04 м. (само въ 7. и 9. редъ буквата ο е висока 0.02 м.). Лигирани сж νε (3. редъ), ητ (5. редъ), ωτ (6 редъ), νε, ντε (8. редъ) и με (9. редъ).

Въ надписа се долавятъ 3 хориямбични диметра: καὶ φρ]ονέων [αὐ]τὸ̣ς ἑαυ|τῶ [καὶ]μητρὶ φίλη [Γνη]σί|ω τόνδ' εἴδρυσα τύμβον, гдето υ въ εἴδρυσα е съкратено metri causa, какъвто е случаятъ съ υ въ ἵδρυσας у Kalinka Antike Denkmäler, № 245, и единъ пентаметъръ: Ξ]εῖνε, σὺ δ'ἐντεῦθεν | χαῖρε παρερχόμενος.

Изразътъ въ 4. редъ αὐτ]ὸς ἑαυτῷ „самъ за себе си“ подчъртава въ доста голѣма степень самочувствието на сина на Βιάνωρ, който е построилъ приживе гробница за себе си и майка си. Впрочемъ дателниятъ падежъ отъ възвратното мѣстоимение за 3. лице (ἑαυτῷ) би могълъ да стои и безъ αὐτός при глаголна форма въ 1. лице (εἵδρυσα), както показватъ надписнитѣ изрази: . . . . ος ἐποίησα ἑαυτῷ καὶ τῇ συνβίῳ Φιλωτέρα (Kazarov, B C H XLII, 1923, стр. 234), Αὐρ. Φιλοκύρις χρ(ηστὸς) Δίω[ν]ος ἑαυτῷ κατέ[σ]τησα ἐκ τῶν ἰδίων (Kalinka, Jahres hefte des Oesterr. arch. Inst., Beiblatt XXIII 1926, стр. 179, № 129, и т. п., гдето ἑαυτῷ стои подъ влиянието на по-разпространената глаголна форма въ 3. лице отъ вида: ζῶν ἑαυτῷ κατέ[σ]τησεν (Kalinka, Antike Denkm. № 312), ζῶν καὶ φρονῶν κατεσκεύασεν ἑαυτῷ καὶ τῇ ἰδίᾳ συνβίῳ (Kalinka, ц. с., № 322) и т. п.

Завършъка на дателния падежъ отъ името на майката въ 6. редъ . . . σίῳ допълнихъ съ огледъ къмъ свободното мѣсто въ Γνησίῳ. Това име, което въ nominativus би гласѣло Γνήσιον, ни напомня женскитѣ гальовни имена отъ типа Γυμνάσιον, Ἀδελφάσιον, Πλανήσιον и т. п. Сравни мѫжкитѣ лични имена Γνησίας и Γνήσιος, у Bechtel, Die histor. Personennamen, стр. 109.

Изхождайки отъ Kaibel, Epigrammata Graeca, № 320, 384 и 483, предпочетохъ четенето τόνδ’ εἵδρυσα въ 6. и 7. редъ предъ τόνδε ἵδρυσα. Тукъ ει означава въ сѫщность дълго ι.

2. Четвъртита надгробна плоча отъ мраморъ, вградена хоризонтално въ една ниша на православната църква Св. Богородица въ Малко-Търново, поради което не може да се установи широчината ѝ. Височината на плочата възлиза на 1.34 м., а дебелината на 0.22 м. Една часть отъ надписа въ лѣво е покрита отъ крѫглата стена на нишата. Издълбаната въ дѣсната страна на плочата мивка, която има формата на крѫгъ съ диаметъръ 0.35 м., е унищожила напълно друга една часть отъ надписа. Това, което се чете отъ него, даваме тукъ по рисунка, направена възъ основа на книженъ отпечатъкъ (обр. 69):

. . . . μ̣εῖ]νον, παρο-
[δεῖτα . . . .] ις μυστίπο-
[λος . . . .]Χ̣ρήστη, τὴν μυρα-
[λοίφησε . . . . τ]ὴν τίεν ὡς Σεμέλην
[. . . . .] ς. τὴν κτέρισεν συνο-
[παζόμενος ῥοδί]νοις κτερέεσσιν. μει-
[λίχιον νομίσας τ]οῦτο̣ γέρας νέκυος. σῆ-
[μα δ’ ἔθηκεν τοῦ]το καὶ αὐτῷ καί [τε συ]ν̣εύ-
[νῳ . . . .]ω Σύριος κ [. . . . .
10 . . . .]ν Χρήστ[η . . . . .
. . . .]τὴν ἱέρ[ειαν . . . . .
. . . .] πρόπολ̣[ος . . . . .

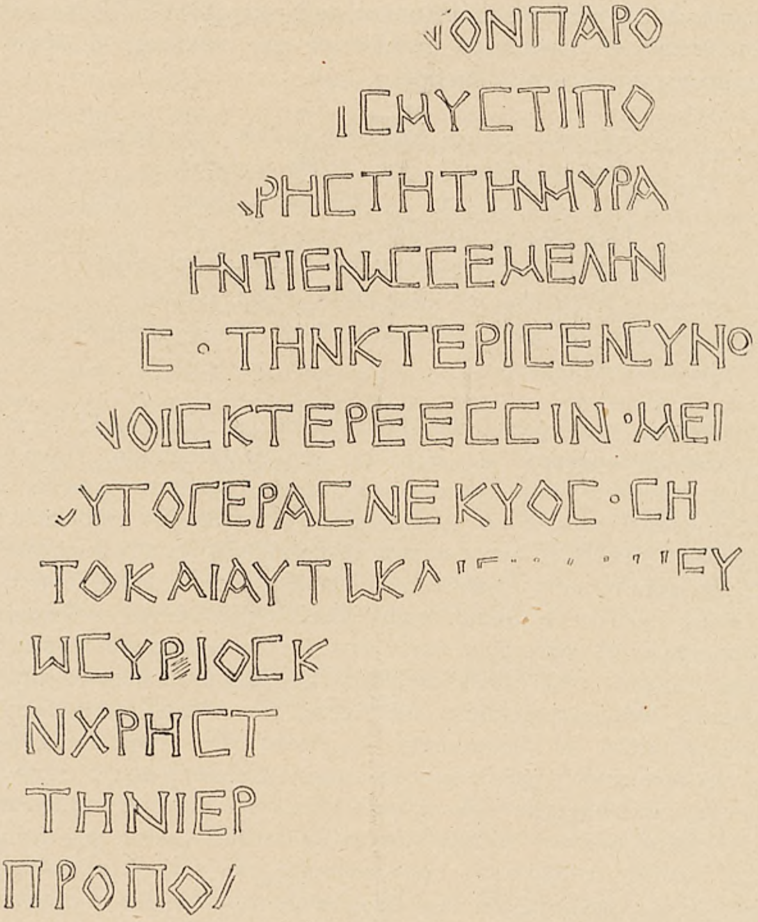
ΟΝΠΑΡΟ
ΙϹΗΥϹΤΙΠΟ
ΡΗϹΤΗΤΗΝΜΥΡΑ
ΗΝΤΙΕΝΩϹϹΕΜΕΛΗΝ
Ϲ · ΤΗΝΚΤΕΡΙϹΕΝϹΥΝο
ΟΙϹΚΤΕΡΕΕϹϹΙΝ · ΜΕΙ
ΥΤΟΓΕΡΑϹΝΕΚΥΟϹ · ϹΗ
ΤΟΚΑΙΑΥΤΩΚΛ ΓΕΥ
ΩϹΥΡΙΟϹΚ
ΝΧΡΗϹΤ
ΤΗΝΙΕΡ
ΠΡΟΠΟ/

Обр. 69. — Надписъ върху надгробна плоча отъ Малко-Търново

Буквитѣ сѫ високи 0.02 м. (само буквата ο въ 5. редъ е висока 0.01 м). Лагирани сѫ ηνμ (3. редъ), νως и ην (4. редъ), νσ (5. редъ) и ωκ (8. редъ). Надписътъ е съставенъ въ елегиченъ дистихонъ, и точкитѣ въ 5. 6. и 7. редъ разграничаватъ стихове.

Шкорпилъ, Описъ на старинитѣ въ Черноморската область, стр. 75, дава въ 9. редъ вмѣсто ΩΣΥΡΙΟΣΚ, т. е. ω Σύριος κ погрѣшното четене ΩΣΧΒΙΟΣΚ, което Seure, Revue des Etudes anciennes, t. XXXI 1929, стр. 311, произволно е промѣнилъ въ ως [α]βιος η. Освенъ това френскиятъ археологъ си е позволилъ да поправи правилното четене на Шкорпила въ 2. редъ ΣΜΥΣΤΙΠΟ въ ΕΜΥϹΤΙΠΟ, като сѫщевременно се опитва да възстанови въ стихотворна форма първитѣ 8 реда на надписа по следния начинъ:

Ταύτην τὴν στήλην παραγὼν μεῖ]νον, παροδεῖτα,
Μνῆμα γυναικὸς γὰρ εἰσίδ]ε μυστιπό[λου.
Μητέρι] χρηστῇ τὴν μυρα[λοιφίαν ἤνυσεν υἱός,
Τ]ὴν τίεν ὡς Σεμέλην — ◡ ◡ — ◡ ◡ — .
Τὴν κτέρισεν συνο[παζόμενος ροδί]νοις κτερέεσσιν,
Μει[λίχιον νομίσας το]ῦτο γέρας νέκυος.
Σῆ[μα δ᾽ἔθηκεν τοῦ]το καὶ αὐτῷ καί [τε συν]εύ[νῳ
. . . .

Обаче фактътъ, че предъ ΜΥΣΤΙΠΟ стои на плочата ΙΣ, т. е. ις или ης, а не Ε, прави попълнянето на 2. стихъ неправдоподобно. По-скоро въ тоя стихъ е стояла номинативната форма μυστίπολ[ος], отколкото генетива μυστιπόλ[ου. При това не е изключено, че съ μυστίπολος почва втората половина на първия пентаметъръ, а съ ΧΡΗΣΤΗ — следниятъ хексаметъръ. Въ всѣки случай ΧΡΗΣΤΗ тукъ представя именителния падежъ отъ личното женско име Χρήστη (за това лично име вижъ Hondius, Suppl. epigr. Graecum III, № 543 и Cagnat, IGRP I, № 881), съгласувано съ конструираната отъ насъ номинативна форма μυστίπολ[ος, а не дателния падежъ отъ прилагателното χρηστός въ женски родъ. Тъй се оказва излишно предположението на Seure, че следъ μυστιπόλ[ου е стояло извънъ размѣра името на починалата въ родителенъ падежъ Ἀντωνείνης или Ἀντωνιάνης. Но френскиятъ ученъ приема сѫщо, че лицето, което споредъ надписа е миропомазало покойницата, е било нейниятъ синъ, като се позовава на сравнението ѝ съ Семела, майката на Диониса, въ надписнитѣ думи τ]ὴν τίεν ὡς Σεμέλην. Обаче, както показва сполучливо попълнениятъ отъ него 4. хексаметъръ (Σῆ[μα δ᾽ἔθηκεν τοῦ]το καί αὐτῷ καί [τε συν]εύνῳ), миропомазването е станало по-скоро отъ мѫжа на покойницата, нежели отъ нейния синъ. Пъкъ и сравнението ѝ съ Семела може да се отнесе и къмъ нейния мѫжъ, доколкото я тачилъ като богиня и доколкото Семела тукъ изобщо застѫпва понятието „богиня". Впрочемъ, изразътъ αὐτῷ въ 4. хексаметъръ ни показва, че въ предходния текстъ е било споменато не само името на жената, но и името на мѫжа, който я билъ преживѣлъ, та могълъ да я миропомаже и обкичи съ рози, преди да бѫде погребана. Тъй вмъкването на думата μητέρι въ началото на 2. хексаметъръ се оказва несъстоятелно, и ние трѣбва да приемемъ, че следъ Χρήστη τὴν μυρα . . . . е стояло името на мѫжа, което, както може да се заключи отъ 9. редъ на надписа, е гласѣло Σύριος (за това лично име вижъ IG IX 2, № 206 I a 20 и др.). А това ни дава право да предположимъ, че следъ Χρήστη въ втория хексаметъръ е стояло τὴν μυρα[λοίφησεν Σύριος . . . , а не τὴν μυρα[λοιφίαν ἤνυσεν υἱός. Тукъ предложеното попълняне се подкрепя и отъ анафоричното τὴν, съ което почва 2. пентиметъръ, а сжщо 3. хексаметъръ, тъй като следъ τὴν дохаждатъ веднага глаголни форми, каквито сж τίξεν и κτέρισεν, а не сжществително, каквото е μυρα[λοιφίαν.

И тъй, доколкото може да се установи смисълътъ на надписа, гробницата, за която става дума въ него, е била приготвена отъ нѣкой си Σύριος за самия него и за съпругата му Χρήστη, и то следъ като последната била починала. За обичьта на мжжа къмъ съпругата говори предостатъчно факта, че той миропомазалъ и обкичилъ съ рози трупа ѝ и че приживе я тачилъ като богиня. Интересно е, че мжжътъ, който е билъ тракиецъ, е считалъ като представителка на богинитѣ Σεμέλη, т. е. майката на особено почитания у южнитѣ траки богъ Дионисъ. Самата покойница е била посветена въ мистериитѣ на тоя богъ, както можемъ да заключимъ отъ думата μυστίπολος „празднуваща мистерии“ и е заемала въ нѣкое отъ религиознитѣ сдружения, които сж си поставяли за цель да разпространятъ тия мистерии, жреческа длъжность, както показва изразътъ τὴν ἱέρ[ειαν „жрица“ и почти еднаквата по значение съ него дума πρόπολ[ος]

3. Отломка отъ мраморна нагдробна плоча (обр. 70), висока 0.21 м., широка 0.60 м., дебела 0.21 м., намѣрена презъ 1932 г. въ изкопа за водопроводъ на гр. Месемврия, пазена сега въ Бургазкия музей. Върху предната ѝ страна стои следниятъ двуреденъ надписъ (височина на буквитѣ 0.05 м.):

⁎ (= δηνάρια) μύρια καὶ τῇ πόλ[ει πεν]-
τάκις χίλια.

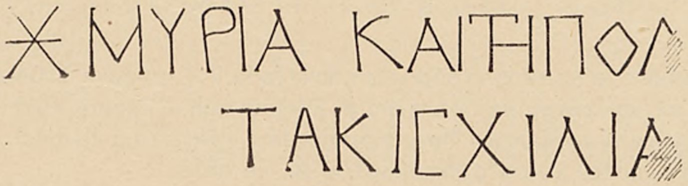

Обр. 70. — Надписъ върху надгробна плоча отъ Месемврия

Буквитѣ τ и η сж лигирани.

Очевидно, тоя текстъ представя завършъка на надгробенъ надписъ отъ вида: εἰ δέ τις ἀνύξας ἕτερον νεκρὸν βαλεῖ, δώσει τῷ φίσκῳ δηνάρια. ͵βφʹ. (Cagnat, IGRP, I № 823), или εἴ τις ἐν τούτῳ τῷ ἡρώῳ, ὅπου κεῖτε ἡ προγεγραμμένη, θελήσει ἄλλον ἕτερον θεῖναι, δώσι τῷ ταμίῳ ⁎ (= δηνάρια) ͵βφʹ καὶ τῇ Ὀδησσιτῶν πόλι ͵βφʹ (Kalinka, Antike Denkm., № 386) и т. п. Оттукъ следва, че въ нашия надписъ се е предвиждала глоба 10,000 динара въ полза на фиска и 5,000 динара въ полза на града за тоя, който би се опиталъ да наруши неприкосновеностьта на гроба, като го отвори и постави вѫтре другъ мъртвецъ.

Нека забележа, че ΤΑΚΙΣ би могло да се допълни не само въ πεντάκις, а сѫщо и въ ἑπτάκις и ὀκτάκις. Обаче съотношението между двата реда на надписа ме накара да предпочета πεντάκις.

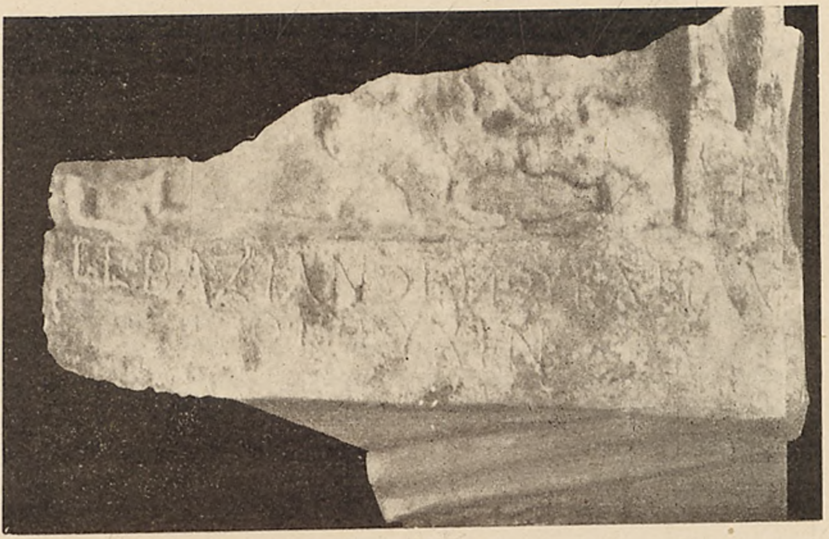

Обр. 71. — Оброчна плочка отъ с. Скрино (Дупнишко)

4. Отломка отъ мраморна оброчна плоча (обр. 71), широка 0.30 м., висока 0.18 м., дебела 0.04 м., намѣрена на брѣга на р. Струма при с. Скрино (Дупнишка околия) презъ 1932 г., сега пазена въ Археологическата сбирка на Дупнишката гимназия. Въ надписното поле, което е високо 0.06 м., се чете:

Σεβαζιανὸς Μουκατράλε-
ος εὐχήν.

Височината на буквитѣ е 0.015 м. Името на посветителя на оброчната плоча Σεβαζιανός представя въ сѫщность прилагателно, образувано отъ божеското име Σαβάζιος, resp. Σεβάζιος. За разпространението на култа на това божество въ антична Тракия вижъ Schaefer, PWRE I^{A}, 1545 s. Sabazios. Обстоятелството, че тукъ Σεβαζιανός е лично име, ни кара да се осъмнимъ въ допълнянето θία[σος] Σεβαζιανός „сдружение Савазиево“, което ни дава Domaszewski, Arch. epigr. Mitth. X 1886, стр. 238, № 2 въ единъ надписъ отъ Пиротско. Навѣрно въ θια . . . се крие началото на нѣкое лично име, каквото е и дохаждащето следъ него Σεβαζιανός. Чисто тракийско име на бащата на посветителя, Μουκάτραλις, което стои въ genet. („синъ на Мукатрала“), ни показва, че самиятъ посветитель е билъ по произходъ тракиецъ.

Оброчната плоча е била посветена на тракийския конникъ, както става явно отъ остатъцитѣ на релиефа, който е стоялъ надъ надписа въ едно вдлъбнато 0.02 м. поле. Въ него личи единътъ кракъ на конника, както виси надъ главитѣ на два глигана, които се втурватъ единъ срещу другъ.

5. При изкопаването на основитѣ на градскитѣ хали въ Стара-Загора презъ 1932 г. се намѣри единъ каменен блокъ (обр. 72), високъ 0.65 м., широкъ 0.75 м., и дебелъ 0.37 м., съ следния надписъ (буквитѣ въ първитѣ му три реда сѫ високи 0.03 м., а въ последнитѣ два — 0.025 м.):

Ἀγαθ̣ῆ̣ι τ̣ύχ̣η̣ι
[Τὸν] θειότατον αὐτ̣ο̣κράτορα
[Μ. Α]ὐ̣ρ. Ἀντωνεῖνον Αὔγουστον
ἡ Τραια̣νέων πόλις πρωταρ-
5 [χ]ο̣[ῦν]τ̣ο̣ς Ἀρχία Ἀρχιδήμου.

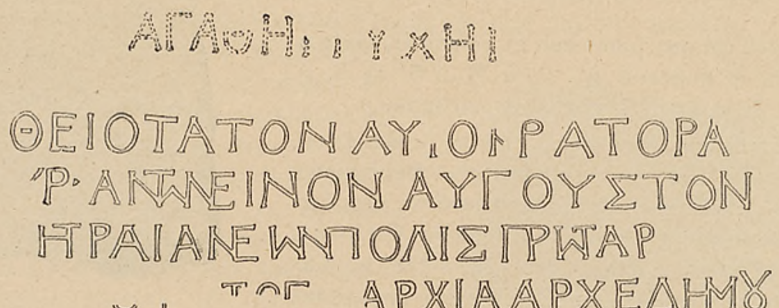

Обр. 72. — Надписъ отъ Стара-Загора

Лигирани сѫ ντωνε (3. редъ), ητ, ωνπ, πρ, ωτ (4. редъ), ημ и ου (5. редъ).

Dumont е публикувалъ тоя надписъ безъ първия редъ въ BCH 1878 стр. 403, № 4 (= Dumont-Homolle, Mélanges d'Archéologie, стр. 351, № 61 а 4) възъ основа на преписъ, снетъ отъ американския мисионеръ Bond, преди да бѫде разрушена Стара-Загора въ освободителната война. Той е изказалъ сѫщевременно предложението, че надписътъ е вече унищоженъ, понеже градътъ, билъ опожаренъ отъ армията на Сюлейманъ-Паша. Обаче въ сжщность блокътъ е попадналъ следъ освобождението ни въ почвата, гдето е останалъ скритъ чакъ до 1932 г., когато отново е излѣзълъ на бѣлъ свѣтъ.

Отъ надписа става явно, че блокътъ е служилъ за подставка на статуята на императоръ Каракала (211—217 г.) или Хелиогабала (218—222), както предполага Dumont, ц. м., и че тая статуя е била издигната отъ града Augusta Traiana, когато на чело на града е стоялъ нѣкой си Архий, синъ на Архидема.

6. Четвъртита подставка отъ варовникъ (обр. 73), чиято дѣсна страна е отчупена, висока 0.48 м., широка 0.30 м., дебела 0.21 м., съзидана въ стария мостъ надъ дерето въ с. Каикж (Шумненска околия) и пренесена презъ 1932 г. въ Мадарския музей. На предната ѝ страна се чете (буквитѣ сж високи 0.05 м.):

. . . . .] salutem
[Imp(eratori) C]aes(ari) Luc(io) Dom(itio)
[Aureli]ano P(io) F(elici) In-
[vict]o Aug(usto), Germ(anico
[Max(imo), G]ot(ico) Max(imo), Part(hico)
[Max(imo), C]arp(ico) Max(imo), Pont(ifici)
[Max(imo)], bis co[(n)s(uli), p(atri)] p(atriae).

Думитѣ сж разграничени съ точки. Буквата o въ 2. редъ е вписана въ D, а M и A въ 5. и 6. редъ и N и T въ 6. редъ сж лигирани.

Подставката, очевидно, е била предназначена за статуята на императора Авреляна (270—275 г.) която е била издигната въ второто му консулствуване презъ 274 г. (сравни Cagnat, Cours d'épigraphie latine, стр. 227—228 и Kalinka, Antike Denkm., № 63). Лицето или селището, което е издигнало тая статуя, навѣрно е било споменато въ загубената часть на надписа.

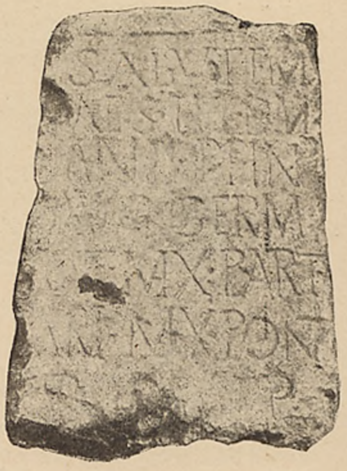

Обр. 73. — Подставка отъ с. Каикж (Шуменско)

7. Четиристененъ жертвеникъ отъ варовникъ, огладенъ отъ четиритѣ страни, счупенъ отгоре и отдолу, високъ 0.50 м., широкъ 0.47 м., дебелъ 0.40 м., намѣренъ въ с. Имрихоръ (Шуменска околия) и пазенъ сега въ Мадарския музей. На предната му страна подъ празно пространство съ височина 0.19 м. дохажда следниятъ надписъ, който тукъ предавамъ по книженъ отпечатъкъ (обр. 74), направенъ презъ 1932 г. (буквитѣ сж високи 0.04 м.):

Dea[nae et Apollin]i
Pro salụ[te i]ṃp̣. Mar-
ci Aureli Antonini. et
Luci Aureli Veri . Aug[.
5 A]el. Titi. filius. Papir.
[Ae]lianus . Traianen[sis.
. . . .

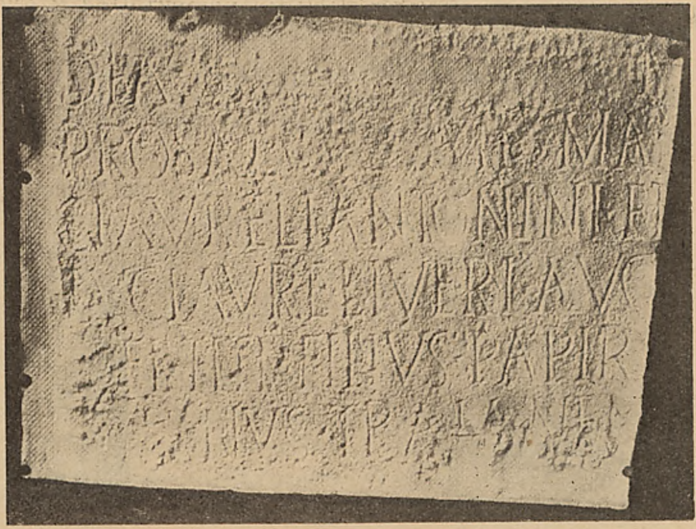

Обр. 74. — Отпечатъкъ отъ надписа върху жертвеника отъ с. Имрихоръ (Шуменско)

Въ фотоснимката, направена презъ 1924 г. (обр. 75), се забелязватъ следъ DEA въ 1. редъ ясни следи отъ N. Това ме накара да попълня 1. редъ тъй, както по-горе го давамъ. За формата Deanae вмѣсто Dianae и за съчетанието на тая богиня съ Аполона вижъ Kalinka, Antike Denkm., № 166, 169 a, 170, 171 и др. Навѣрно надписътъ се е завършвалъ съ думитѣ: v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) или v(otum) l(ibens) l(aetus) m(erito) pos(uit).

Разглежданиятъ тукъ паметникъ ни поднася посвещение на Диана и Аполона за здравието на императора M. Aurelius Antoninus и неговия съуправникъ L. Verius и следователно принадлежи най-рано на 161 г., когато именно първиятъ при възкачването на престола веднага назначилъ последния за Augustus. Синътъ на Тита Елий Елианъ, който е направилъ посвещението, е принадлежалъ на Папириевата триба и билъ родомъ отъ Augusta Traiana. Traianensis „Траянецъ" въ случая съвпада съ Τραιανεύς въ надписния изразъ ἡ Τραιανέων πόλις „градътъ на траянцитѣ", съ който се означава града Augusta Traiana.

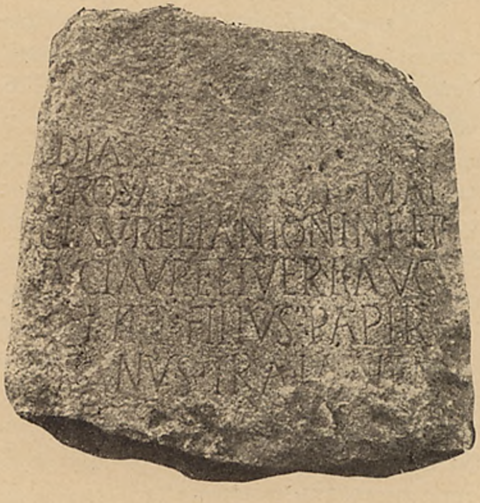

Обр. 75. — Жертвеникъ отъ с. Имрихоръ (Шуменско)

8. Отломъкъ отъ надгробенъ четиристененъ паметникъ отъ мраморъ, счупенъ на 2 части, високъ 0.50 м., широкъ 0.44 м., дебелъ 0.46 м., съ модерни жглови украшения и съ издълбанъ басейнъ въ горната му часть, намѣренъ въ с. Бѣлица (околия Св. Врачъ) и пазенъ сега въ Народния музей (обр. 76). Върху предната му страна се чете (буквитѣ сж високи 0.03 м.):

Ἐρ̣[ισθεν]ί̣α τῇ
θυγατ̣[ρὶ κ]α̣τοι-
χομένῃ [[ἐκ]]τῶν
εἰδίων μνήμη[ς
χάριν. Ἔτους ,ημ[τ´

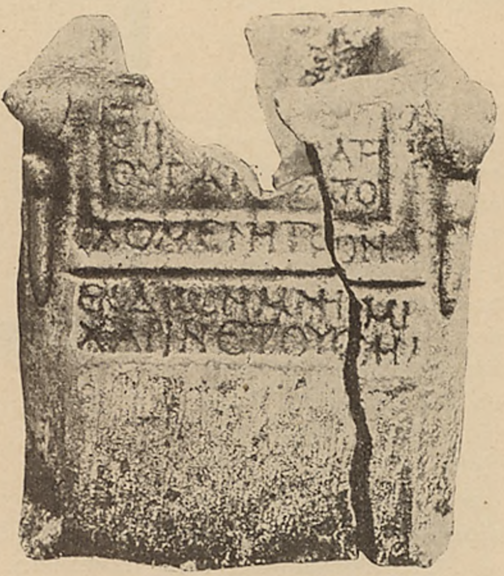

Обр. 76. — Надгробна колона отъ с. Бѣлица (Св. Врачъ)

Лигирани сж τ и η въ 1. редъ, ν и η въ 3. и 4. редъ. Буквата ς въ 5. редъ е закржглена почти до пъленъ кржгъ. Въ 4. редъ стои итацистичната форма εἰδίων вмѣсто ἰδίων. Първитѣ два реда стоятъ въ вдлъбната площь, висока 0.12 м. и заградена съ рамка, широка 0.06 м., върху която е издълбанъ 3. редъ. Подъ рамката дохаждатъ последнитѣ два реда, сжщо въ вдлъбната площь, висока 0.09 м.

Надписътъ отъ Църнилище (Прилѣпско), публикуванъ отъ Б. Филовъ, Изв. на бълг. археолог. друж. VI 1916/1918, стр. 180: Αὐρ. Νικόλαος Ἀμμία τῇ συμβίῳ κατοιχομένῃ καὶ αὑτῷ ζῶ(ν)τι ἐποίησεν μνέας χάριν, ни кара да приемемъ, че въ загубената часть на нашия надписъ е стоялъ въ nominativus името на бащата, който е издигналъ надгробния паметникъ, и че съ ΕΡ̣ тукъ почва дателниятъ падежъ отъ името на починалата му дъщеря, което се е завършвало на ΙΑ. Въ случая подхожда напълно женското име Ἐριστένεια (вж. Bechtel, Die histor. Personennamen des Griechischen, стр. 66), което итацистично предадено би гласѣло Ἐριστένια. Глаголътъ, отъ който зависи дателниятъ падежъ отъ името на покойницата, тукъ е изпуснатъ като лесно подразбираемъ, какъвто е случаятъ и съ надписа отъ Пиперово (Мелнишко), публикуванъ отъ Б. Филовъ, ц. м., стр. 167: Νεικάρχος Ζωΐλου Ζωΐλῳ τῷ υἱῷ μνήμης χάριν. Думитѣ τῶν εἰδίων въ 3. и 4. редъ едва ли могатъ да зависятъ отъ μνήμης χάριν въ смисъль „за споменъ на близкитѣ ѝ“. По-скоро тѣ зависятъ отъ случайно пропуснатия предлогъ ἐκ въ смисъль, че бащата е построилъ съ собствени срѣдства гробница за дъщеря си.

Паметникътъ е датуванъ съ израза въ 5. редъ ἔτους ,ημ΄ = година 48. Тъй като въ случая може да става дума само за датуване по македонската ера, която почва съ 148 г. пр. Хр. (вижъ Kubitschek, PWRE I 63 s. Aera), а по начъртание на буквитѣ надписътъ принадлежи къмъ края на 2. или началото на 3. вѣкъ сл. Хр., смѣтамъ, че следъ ημ = 48 е стояло τ = 300. Тъй бихме получили като дата на паметника 348 г. по македонската ера, т. е. 200 г. сл. Христа.

9. Четвъртитъ жертвеникъ отъ варовникъ, високъ 0.80 м., широкъ 0.30 м., дебелъ сѫщо 0.30 м. (обр. 77), съ придавъ (Ablauf) горе и долу, широкъ 0.40 м. и дебелъ сѫщо 0.40 м., намѣренъ въ околностьта на Стара-Загора и пазенъ сега въ мѣстния музей. На предната му страна се вижда единъ силно повреденъ релиефъ, високъ 0.18 м., широкъ 0.20 м., въ който личи тракийски конникъ въ ходъ на дѣсно, наметнатъ съ развѣта хламида. Между горния придавъ и релиефа се забелязва единъ четирироеденъ надписъ. Височината на буквитѣ въ 1. редъ е 0.018 м., въ 2. редъ — 0.014 м., въ 3. редъ — 0.012 м. и въ 4. редъ — 0.01 м.

Д. П. Димитровъ е издалъ въ Изв. Бълг. Арх. Инст. VI 1930/1931, стр. 140, № 4, тоя надписъ възъ основа на рисунка, направена непосрѣдствено отъ него. Но тя ни позволява да установимъ само отчасти текста му. Това ме накара да снема отъ надписа книженъ отпечатъкъ (обр. 78), който въ това отношение се оказа напълно задоволителенъ, понеже ни поднася почти цѣлия текстъ, както следва:

Αὐ(ρήλιος) Νίκω̣ν Μα̣χά̣ω̣ν
Θεῷ Αὐλαρχην̣[ῷ] ὑπὲρ
αὐτοῦ κα[ὶ τ]ῶν ἰδίων ε[ὐχ]α[ρ]ισ[τ]ή[ρ]-
ιον ἀνέ̣θ̣ηκ[εν] . Εὐτυχῶ[ς.

Буквитѣ ω, ν и ε въ 3. редъ сѫ лигирани.

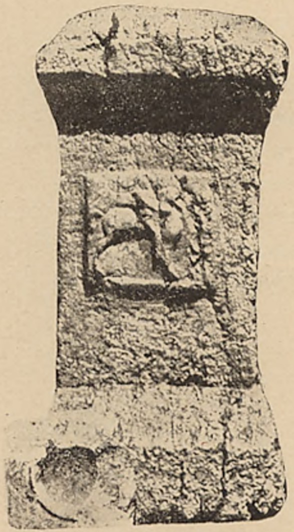
Обр. 77. — Жертвеникъ отъ Стара-Загора

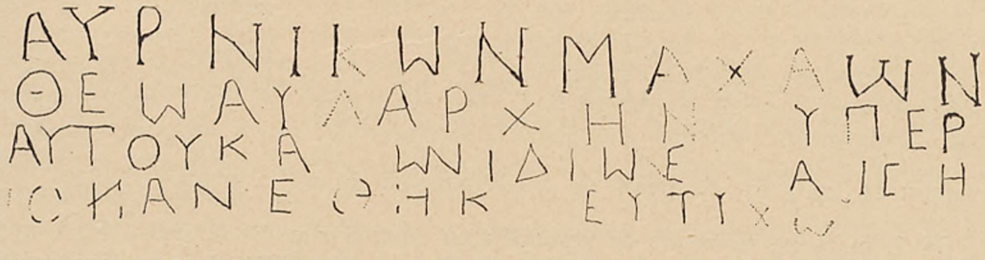

Обр. 78. — Надписъ върху жертвеника отъ Стара-Загора

Отъ надписа става явно, че нѣкой си Аврелий Никонъ, е издигналъ тукъ разглеждания жертвеникъ въ честь на Аполона Авлархена, за да спечели благоволението му за себе си и близкитѣ си. Прозвището Μαχάων, което носи Аврелий Никонъ, ни дава до известна степень основание да предположимъ, че е билъ лѣкарь. За разпространението на култа на Аполона Αὐλαρχηνός, resp. Ἀυλαρκηνός или Αὐλαρίοκος въ древна Тракия вижъ Д. П. Димитровъ, ц. м.

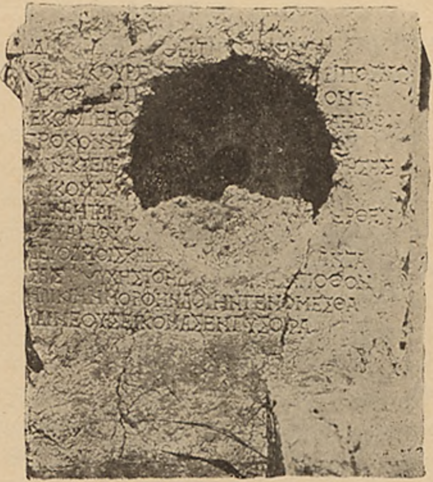

Обр. 79. — Надгробна плоча отъ Стара-Загора

10. Надгробна плоча отъ мраморъ (обр. 79), висока 0.90 м., широка 0.45 м., дебела 0.30 м., въ срѣдата издълбанъ кръгъ съ диаметъръ 0.26 м., намѣрена въ Стара-Загора и пазена сега въ тамкашния мѣстенъ музей. Надписното поле (обр. 80), е високо 0.39 м. и обема следнитѣ 14 реда (буквитѣ сѫ високи 0.015 м.):

. . . .
. . . ΕΔΑ . . . . ΘΕΙΤ . . . ΟΜΕΝ . .
[ἐν ἀ]κμῆι κούρην . . . . ΕΙΠΟΤΝΘ
. . . Ἄσιος ΓΠ. . . . . [γ]ονήν
. . . [τ]εκὼν δὲ ΑΦ . . . . Α ἧσσον
. . . Προκοννή[σου? . . . .
. . . [σ]υνεκτελέ[σαι? . . . . ΗΣΑΣ
. . . ΗΝ κομίσ(αι? . . . .
. . . Ε δέξηται Ρ . . . . ΕΡΘΕΝ
. . . ἐ]μεῦ αὐτοῦ . . . .
. . εὐόδμοις καὶ Δ . . . . πάντα
. . . ΣΑΣ ψυχῆς τὸν δὲ . . . . . . πόθον
[ὄφρ᾽εἰς ?] ἡλικίην μορφὴν δοίην γενόμεσθα.
[Ἡμῶν ?] λαϊνέους εἰκόνας ἐνγὺς ὅρα.

Лигирани сѫ ηνη въ 6. редъ, νε въ 7. редъ и ην въ 8. редъ.

Въ 1. редъ не може да се установи ни една буква. Въ 2. редъ ΕΔΑ представя навѣрно часть отъ думата ἔδαφος „почва, земя“, а ΘΕΙ — часть отъ думата κεύθει „крие“, отъ гдето би могълъ да зависи винителниятъ падежъ κούρην „момиче“. Между ΕΔΑ и ΘΕΙ личатъ несигурни следи отъ буквитѣ ΣΠ. Въ 4. редъ следъ Ἄσιος има едно неизползвано отъ каменодѣлеца пространство, колкото за две букви, следъ което дохажда [. Дали тоя знакъ застжпва числото 6 или буквата σ, която тукъ навсѣкжде другаде има формата Σ, не може да се установи. Въ 12. редъ сжщо се оказва следъ ΣΑΣ едно неизползвано отъ каменодѣлеца мѣсто, колкото за една буква, дето обаче личатъ две поставени една надъ друга точки.

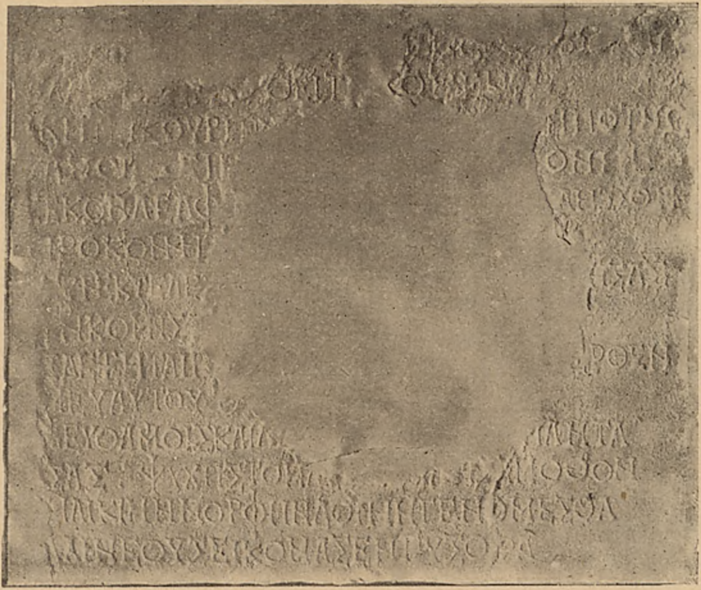

Обр. 80. — Отпечатъкъ отъ надписа върху надгробна плоча отъ Стара-Загора

Да ли тѣ сж диакритиченъ знакъ, или се дължатъ на случайна поврѣда на камъка, едва ли може да се установи. Въ 11. редъ предъ πόθον се долавятъ несигурни следи отъ ΗΣΑ. Въ 14. редъ съставительтъ на епиграмата е счелъ λαΐνεος за прилагателно съ две окончания въ имениталенъ падежъ, както ни показва изразътъ λαϊνέους εἰκόνας. Такъвъ е случаятъ съ това прилагателно и въ друга една епиграма у Kaibel, Epigr. Graeca № 468: λαΐνεος στήλη με πέριξ ἔχει. Въ 9. редъ ΕΡΘΕΝ може да бжде завършъкъ отъ νέρθεν, ἔνερθεν, καθύπερθεν, ὕπερθεν, ἀπάτερθεν и ἄτερθεν. Изобщо надписътъ е силно фрагментиранъ, и затова всѣко попълване е извънредно рисковано.

Докато последнитѣ 8 реда ни поднасятъ безъ съмнение елегични двустишия, размѣрътъ на първитѣ 6 реда не може да се установи съ сигурность. Последниятъ елегиченъ дистихонъ (13. и 14. редъ) ни показва, че надгробниятъ надписъ се е отнасялъ до двама покойници, които били достигнали разцвѣта на младостьта и хубостьта си (ἡλικίην μορφὴν δοίην въ 14. редъ и ἐν ἀκμῆι κούρην въ 3. редъ), и че тѣхнитѣ каменни статуи се издигали наблизу (ἐνγύς въ 14. редъ) до надгробната имъ плоча. Двамата покойници сѫ били момче и момиче, както може да се заключи отъ ΕΙΠΟΤΝΩ въ 3. редъ, което представя вѣроятно завършъкъ на нѣкое женско име, и отъ Ἄσιος въ 4. редъ, очевидно мѫжко лично име (сравни Kaibel, Epigr. Graeca № 683: Ἄσιος Β[ατά]λο[υ] υἱός). Навѣрно двамата покойници, за които тукъ е ставало дума, сѫ били братъ и сестра, а не годеникъ и годеница или мѫжъ и жена (примѣри за надгробни надписи, които се отнасятъ до подобни двойки ни дава Kaibel, ц. с. № 341 и 310), понеже като баща и на двамата (τε]κών въ 5. редъ) трѣбва да се смѣта лицето, чието име е почвало съ ΑΦ. Последниятъ се е билъ преселилъ въ Augusta Traiana навѣрно отъ островъ Проконесъ, днешния островъ Мармара (Προκοννή[σου въ 6. редъ). Заслужва да се отбележи, че въ нашата епиграма братътъ говори ту отъ свое име, както показва ἐμεῦ αὐτοῦ въ 10. редъ, ту отъ името на двамата покойници, къмъ което ни насочва изразътъ γενόμεσθα въ 13. редъ. За тоя стилистиченъ похватъ вижъ Kaibel, Epigr. Graeca, № 341 и 310.

Antike Denkmäler

1. Grabstele aus Marmor, oben und an den Seiten profiliert, links abgebrochen, 1.21 m hoch, oben 0.34 m und unten 0.525 m breit, 0.22 m dick, aus dem Altarteil der alten katholischen Kirche zu Malko-Tirnovo (Regierungskreis Burgas) im Jahre 1932 herausgebracht. Darauf neunzeilige Inschrift (Buchstabenhöhe 0.03 m). Z. 3—7 bieten drei choriambischen Dimeter. Z. 8—9 enthalten ein Pentameter. Abb. 68, S. 153.

2. Grabstele aus Marmor, chorizontal in eine Nische der orthodoxen Kirche zu Malko-Tirnovo (Regierungskreis Burgas) eingebaut (deswegen lässt sich ihre Breite nicht feststellen), 1.34 m hoch, 0.22 m dick. Teile der zwölfzeiligen Inschrift sind von der kreisrunden Wand der Nische und von dem ausgemeisselten Waschbecken vernichtet. Buchstabengrösse 0.02 m. Die nicht richtige Lesung Škorpils, Opis na starinitĕ v Černomorskata oblast, S. 75, ΩΣΧΒΙΟΣ (Z. 9) hat Seure, Revue des Et. anciennes XXXI 1929, S. 311 in ως [α]βιος η korrigiert. In der Tat steht auf dem Steine ΩΣΥΡΙΟΣΚ, d. h. ω Σύριος (Eigenname!) κ. Ausserdem hat Seure, a. a. O., die sonst richtige Lesung Škorpils, a. a. O, ΣΜΥΣΤΙΗΟ (Z. 2) in ΕΜΥΣΤΙΗΟ verändert. In Z. 3 ist ΧΡΗΣΤΗ kein Adjektiv, wie Seure, a. a. O., meint, sondern Eigenname. Abb. 69, S. 155.

3. Bruchstück einer Grabstele aus Marmor 0.21 m hoch, 0.60 m breit, 0.21 m dick, gefunden in Mesembria. Von der Inschrift (Buchstabenhöhe 0.05 m) sind nur die letzten zwei Zeilen erhalten. Abb. 70, S. 157.

4. Bruchstück eines Reiterreliefs, 0.18 m hoch, 0.30 m breit, 0.04 m dick, gefunden beim Dorfe Skrino (Bezirk Dupniza); erhalten ist nur ein Fuss des Reiters und zwei darunter stehenden Eber, die aufeinander stossen. Besondere Achtung verdient der theophore Personenname Σεβαζιανός in der Widmung auf dem unteren Rahmen (Buchstabenhöhe 0.06 m). Es ist nicht ausgeschlossen, dass auch Σεβαζιανός in der Inschrift aus Pirot, Domaszewsky, Arch.-epigr. Mitth. X 1886, S. 238, № 2, Eigenname sei, wobei auch das vorhergehende Θια. . . wohl als solcher aufzufassen wäre. Abb. 71, S. 158.

5. Marmorbasis, 0.65 m hoch, 0.75 m breit, 0.37 m dick, ausgegraben neulich bei dem Bau der Markthalle der Stadt Stara-Zagora, veröffentlicht von Dumont, BCH 1878, S. 403, № 4 (= Dumont-Homolle, Mélanges S. 351, № 61^a 4) ohne die erste Zeile der Inschrift (Buchstabenhöhe 0.025). Abb. 72, S. 159.

6. Basis aus Kalkstein, rechts abgehauen, 0.48 m hoch, 0.30 m breit, 0.21 m dick, gefunden im Dorfe Kaika (Bezirk Šumen). An der Vorderseite siebenzeilige Inschrift (Buchstabeshöhe 0.06 m). Abb. 73, S. 160.

7. Viereckige Ara aus Kalkstein, oben und unten abgebrochen, 0.50 m hoch, 0.47 m breit, 0.40 m dick, gefunden im Dorfe Imrichor (Bezirk Šumen). An der Vorderseite sechszeilige Inschrift (Bichstabenhöhe 0.04 m). Traianensis (Z. 6) entspricht dem griech. Τραιανεύς in der Stadtbezeichnung ἡ Τραιανέωνπόλις. Abb. 74 und 75, S. 161.

8. Bruchstück von einem Grabdenkmal, gebrochen in 2 Teile, 0.50 m hoch, 0.44 m breit, 0.46 m dick, in neuerer Zeit zum Wasserbecken umgearbeitet. An der Vorderseite fünfzeilige Inschrift mit Datierung nach der makedonischen Aera. Buchstabenhöhe 0.03 m. Abb. 75, S. 162.

9. Viereckige Ara aus Kalkstein, 0.80 m hoch, 0.30 m breit und ebenso dick, oben und unten mit Ablauf, gefunden in Stara-Zagora, veröffentlicht früher von D. P. Dimitrov, Bull. de l'Inst. archéol. bulg. VI, 1930—1931, S. 140. An der Vorderseite stark beschädigtes Reiterrelief, darunter vierzeilige Widmung. Buchstabenhöhe zwischen 0.018 m und 0.01 m. Abb. 77 und 78, S. 163.

10. Grabstele aus Marmor, 0.90 m hoch, 0.45 m breit, 0.30 m dick, links und oben abgehauen, ein Teil der Inschrift durch eine kreisrunde Aushöhlung vernichtet; gefunden in Stara-Zagora. Buchstabenhöhe 0.015 m. Die letzten 8 Zeilen sind in elegischem Distichon verfasst. Bemerkenswert ist in Z. 6. Προκοννή[σου. Ueber λαϊνέους εἰκόνας (Z. 14) vgl. Kaibel, Epigr. Graeca, № 468 λαΐνεος στήλη. Abb. 79 und 80, S. 164—165.

D. Detschew

СТАРИ СЕЛИЩА И ГРАДИЩА ЮЖНО ОТЪ САКАРЪ-ПЛАНИНА

МАТЕРИАЛИ ЗА АРХЕОЛОГИЧЕСКАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ

ОТЪ ИВ. ВЕЛКОВЪ

Долината на Марица, улеятъ, който се разтваря между Сакара и Родопитѣ, е билъ вѣчниятъ пѫть на всички племена и народи, натискани отъ северъ и бѣгали надолу къмъ югъ да търсятъ нова родина, нови заселища. Възпирани или изтиквани бързо, всички тѣзи племена сѫ оставяли тукъ кѫде повече, кѫде по-малко останки отъ своята култура. Трѣбва само да се пребродятъ малкитѣ, прорѣзани и измити отъ буйнитѣ планински потоци долинки, които се спускатъ отъ Сакара по направление на Марица, за да се видятъ тѣзи останки. Всичко сега бързо чезне и се губи и скоро, може би, ще се заличи тукъ всѣка следа отъ културата на тѣзи преминали презъ нашитѣ земи народи.

Мѣстата южно отъ Сакара, доскоро турски владения и залесени съ гѫсти гори, доскоро непроходими, безъ всѣкакви пѫтища, сѫ пазѣли ревниво културнитѣ останки на изчезналитѣ въ житейското море народи. Но трѣбваше да дойде балканската и свѣтовната война, трѣбваше да се промѣни тукъ населението, за да се промѣни бързо и цѣлия естественъ обликъ. Дето по-рано сѫ били гѫсти гори, сега се люлѣятъ вече златокласи ниви, дето по-рано не е могло да се мине даже съ конь, днесъ се протакатъ удобни и широки пѫтища. И тукъ, както навсѣкѫде, старинниттѣ паметници, стърчали съ вѣкове свободно надъ земята, сѫ станали първата жертва на новото време. Голѣмитѣ каменни блокове на долменитѣ сѫ били готовия градивенъ материалъ за пѫтищата и мостоветѣ, камънитѣ на крепостнитѣ стени следва вече сѫщата участь. Да не говоримъ за по-малкитѣ гробни могили, попаднали на много мѣста въ новораздадени ниви.

Възползуванъ отъ случая, че трѣбваше да стоя по-дълго време около Мезекъ въ връзка съ воденитѣ тамъ разкопки, направихъ нѣколко набѣга въ тѣзи още не много познати области, плодъ на които сѫ тѣзи кѫси бележки.

Като се премине голѣмия и новъ дървенъ мость на р. Марица при Любимецъ, трѣбва да се завие на лѣво, за да се възкачите на невисокия издаденъ къмъ западъ хълмъ — Хисаря. Още отъ далечъ блѣщатъ на слънцето нахвърленитѣ скали на Хисаря, обграденъ отъ една страна отъ водитѣ на Марица, отъ друга отъ суходолищата, които идатъ откъмъ Йерусалимово, по-рано Хаджиево. На най-високата, западната часть на Хисаря се намира самото кале 100×70 м., достѫпно отъ къмъ изтокъ и северо-изтокъ, дето пъкъ е било силно защитено. Въ източната часть на калето стърчатъ още развалинитѣ на голѣма щерна (10×8 м.), изградена съ камъни и тухли, замазана гладко съ хоросанъ. На северо-западния ѫгълъ на крепостьта е била издигната и една кула. Самото селище се е намирало западно отъ крепостьта. Навсѣкѫде тамъ наоколо сѫ пръснати изъ нивята парчета отъ глинени сѫдове, нѣкѫде орнаментирани съ нарѣзани и успоредни линии. Всички останки говорятъ тукъ за една късно-римска крепость.

Фрагменти отъ недобре изпечени глинени сѫдове съ лъскавъ черенъ фирнисъ говорятъ и за едно по-старо поселение тукъ. Вижда се, че това естествено защитено мѣсто, твърде удобно за жилища и поради близостьта на Марица, която нѣкога е текла непосрѣдствено южно подъ склоноветѣ на този хълмъ, е било обитавано и рано преди идването на римлянитѣ.

Фрагменти отъ византийска керемика пъкъ, и то глазирана отъ XII—XIV вѣкъ, сочатъ и за много късно използуване на крепостьта.

Гледката отъ Хисаря е широка. На северъ, презъ Йерусалимово, погледътъ се губи по посока на Саранли и Сакара. Необятенъ е простора и къмъ Свиленградъ, Родопитѣ и Харманли на западъ. Наблизо тукъ обаче не намираме старъ пѫть.

На западъ, презъ дола, презъ Бакарлицката рѣка, която иде отъ къмъ Черепово, въ Орта бурунъ, дето се изравяли кости и тухли, селянитѣ сочатъ мѣстото на разрушенъ и изчезналъ градъ. Старо селище се намира и на Юрта, два клм. юго-западно отъ Йерусалимово. Отъ тукъ ми се показа намѣрена сребърна монета отъ Гордиянъ III (238—244 г.).

Калето, защитено естествено и укрепено съ здрави стени, било превзето споредъ легендата, съ хитрость. Въ тъмна нощь се подкарало стадо кози съ запалени свещи по рогата. Защитницитѣ се изплашили и предали крепостьта. Тази легенда се срѣща твърде често въ връзка съ превземането на много крепости.

Около Хисарлъка на Любимецъ се търси и се поставя размѣнната станция — mutatio Rhamae, дето се свършвала провинция Тракия и почвала Haemimontus (Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, 47). Иречекъ посочва стария римски пѫть по дѣсния брѣгъ на Марица, който едва при Свиленградъ преминавалъ рѣката и продължавалъ къмъ Адрианополъ. Както е отбелязано и отъ Братия Шкорпилъ (Паметници изъ Българско, 31 сл.), римскиятъ пѫть е вървѣлъ далечъ по лѣвия брѣгъ на Марица. По дѣсния брѣгъ на рѣката винаги е сѫществувалъ и другъ пѫть, но изглежда какво този пѫть, използуванъ дори до направата на ж. п. линия, се е движелъ близо до Родопитѣ, минавалъ отъ Одринъ по направление на Мезекъ и по-нататъкъ презъ Алванъ-дере (Малко градище) се е отправялъ за Харманли и Хасково.

За да се достигне истинския римски пѫть, трѣбва да се премине Йерусалимово на северъ и да се поеме пѫтя за Саранли (Орѣхово). Пѫтьтъ може да се срещне не на едно мѣсто, но неговитѣ величави следи отъ високи ровове и разхвърляни камъни отъ калдъръма особено много личатъ на нѣколко километра юго-западно отъ Саранли, най-вече въ мѣстностьта Дюсъ-тарла. Цариградскиятъ пѫть, както го нарича тукъ населението, може да се проследи съ километри, като прекосва нивята или се вие изъ полето. Гледанъ отъ далече той изглежда на сѫщински земленъ валъ. Къмъ юго-изтокъ римскиятъ пѫть може да се проследи още къмъ Кирилово и Момково до Кокарджа-баиръ и рѣката, дето се вижда и една могила и дето той вече е засипанъ. На западъ пѫтя се движи къмъ Теке-баиръ (Текята) и взема направление къмъ Пловдивъ (обр. 81).

Обр. 81. — Останки отъ римски пѫть южно отъ Саранли

На около 400 метра южно отъ пѫтя и 2 клм. далечъ отъ Саранли, въ мѣстностьта Сара-ханъ, се виждатъ развалини отъ стара постройка, единъ правоѫгълникъ съ едно предверие къмъ изтокъ. Постройката има размѣри 25×30 м. Отъ стенитѣ сѫ останали само купища натрупани камъни (Бр. Шкорпилъ, Паметници изъ Българско I, 35). Тукъ, при тѣзи развалини, се поставя римската станция на пѫтя mansio Castozobra, Subzupara или Castra rubra, станция, която се поставя и въ Хисарлъка на Харманли (Miller, Itin. rom., 538). Близо до станцията, въ дола, има изобилна вода, нѣщо, което е способствувало най-вече да се постави тукъ станцията.

Все тукъ наблизо до станцията и пѫтя, въ мѣстностьта Капаклийката, всрѣдъ една нива, се вижда още голѣмъ и добре запазенъ долменъ, съ едно малко предверие (Г. Бончевъ, Мегалитни паметници въ Сакаръ планина, МСб., XVIII, 662 сл.). Долменътъ, ориентиранъ северъ — югъ, има дължина 2 м., шир. 1.90 м. и височина 1.50 м. Долменътъ е изграденъ съ по две голѣми каменни плочи въ страни, а отъ горе похлупенъ съ една плоча. Въ северната страна заградния камъкъ има почти трижгълна форма. Южниятъ преграденъ камъкъ е снабденъ съ отворъ, който води къмъ предверието. Проф. Бончевъ споменава въ околностьта на Саранли, още 47 долмени, отъ които 6 съ двойни камери, сега почти всички изчезнали (обр. 82).

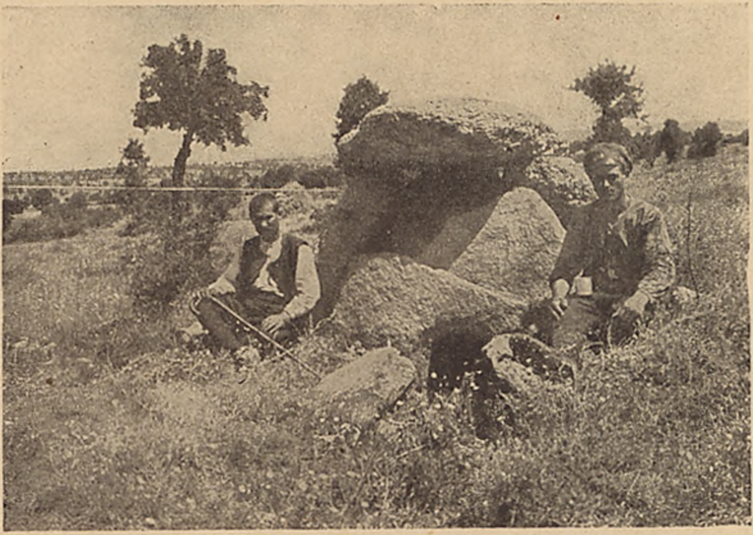

Обр. 82. — Долменъ при Саранли

На северъ отъ римския пѫть и въ околностьта на Саранли сѫ пръснати десетки малки могилки, едно достатъчно доказателство за старо поселение тукъ. Около известния въ околностьта съ своята хубава вода кладенецъ Ерибунаръ, въ неизкорененитѣ още храсти, се виждатъ останки отъ стари гробища.

На около 2 клм. северно отъ Саранли, въ мѣстностьта Джевезлика, се намиратъ доста следи отъ византийско селище. Тукъ, въ това селище, до

Клисе-бунаръ, сж изровени основитѣ и на стара еднокорабна църквица, която е била нѣкога засводена. Стенитѣ на църквата сж здраво изградени, камънитѣ свързани съ бѣлъ хоросанъ. Отъ вжтре църквата е 6 м. дълга и 4.20 м. широка. При по-голѣми поройни дъждове и при разкопаване на отдѣлни мѣста, изъ differentнитѣ нѣкога постройки сж изравяни по 5—6 трупа, събрани на едно. Това показва, че селището не ще да е загинало безъ сътресения (обр. 83).

На северъ отъ селището, на хребета, на Мандрата и Кушъ-кайларъ, се виждатъ следи отъ една кржгла кула. Други нѣкои особени следи отъ защитни стени около селището не се забелязватъ.

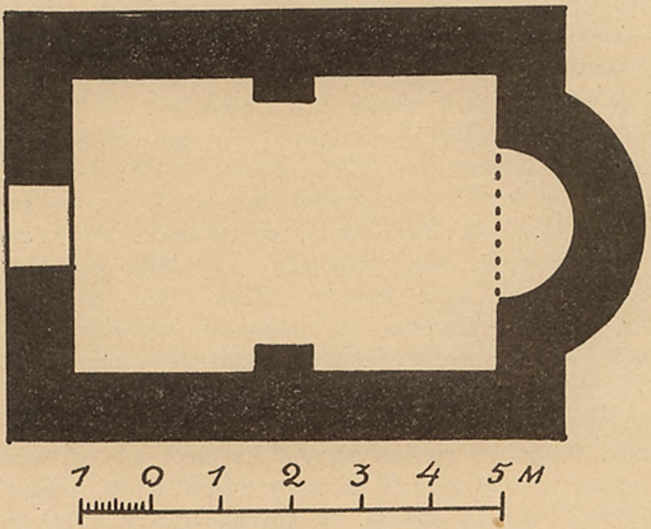

Обр. 83. — Основи на църква при Саранли

Въ старото селище подъ Саранли се търсятъ останкитѣ на стария срѣдновѣковенъ градъ Агатоники (Ἀγαθονίκη), едно отъ десетьтѣ епископства, подчинени на митрополита отъ Филипополъ (Not. episc. 122, notit. 3, 534 сл.: ὁ Ἀγαθονικείας, ὁ Διοτίτζης, ὁ Σκουταρίου, ὁ Λεύκης, ὁ Βλέπτου, ὁ Δραμίτζης, ὁ Ιωαννίτζων, ὁ Κωνσταντείας, ὁ Βελικείας, ὁ Βουκουβων, Iireček, Die Heerstrasse, 72; Arch. Fragmente aus Bulgarien, AEM X, 145; Пжтувания, 695). Где сж се намирали отдѣлнитѣ епископства, и на кои селища отговарятъ тѣ днесъ, се занимава подробно проф. П. Мутафчиевъ въ статията си Къмъ църковно-историческата география на Пловдивско, Сборникъ Митрополитъ Максимъ, 87 сл.

За сега се приема, че именно развалинитѣ на Саранли криятъ старата Агатоникия (Бр. Шкорпилъ, Паметници, 35 сл.; Златарски, История на българитѣ I, 244_1; 301; II, 25). Анна Комнена споменава за Агатоники при войнитѣ на Алекси Комненъ съ куманитѣ. Въ 1094 година, когато тѣ нахлули въ Тракия, императорътъ потеглилъ насреща имъ съ войската си отъ Одринъ. Той стигналъ въ Скутарионъ, който отстоялъ отъ Одринъ на 18 стадии, а на другия день спрѣлъ въ Агатоники (αὐτὸς δὲ τὸ ὅλον στράτευμα τῶν Κομάνων μεμαθηκὼς ἐπὶ τὰ πρόσω τὴν πορείαν ποιούμενον, εὐθὺς ἀναλαβόμενος τοὺς παρατυχόντας τῶν στρατιωτῶν καταλαμβάνει τόπον τινὰ Σκουτάριον καλούμενον, σταδίους τῆς Ἀδριανουπόλεως ἀπέχοντα ὀκτωκαίδεκα, τὴν δὲ μετ᾽ αὐτὴν εἰς Ἀγαθονίκην). Проф. Мутафчиевъ въ ц. с. 98 разглежда подробно и изказанитѣ мнения на попъ Константинъ (Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, Виена, 1819, 16) и на неговия сънародникъ Георги Цукаласъ (Ἱστοριογεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, Виена, 1851), които поставятъ Агатоники при Бѣлащица, въ политѣ на Родопитѣ, южно отъ Пловдивъ.

Селото Ения е разположено по-близко до южнитѣ склонове на Сакара. Още при влизането въ селото отъ къмъ западъ, въ Иени-кория, на полето се виждатъ седемь малки могили, натрупани повече съ дребни камъни. Източно отъ селото, на хребета, на Куру-баши, се виждатъ сѫщо така пакъ близо една до друга петь могили, натрупани все съ дребни камъни. Южно, малко по-далече, се вижда още една могила. Южно пъкъ отъ петьтѣ могили се вижда развал енъ долменъ. Долменъ се вижда и северно отъ могилкитѣ. Този долменъ е заровенъ въ могилка и разкопанъ само въ горната си часть. Около него се намиратъ фрагменти отъ ранни глинени сѫдове, които биха могли да се отнесатъ къмъ края на халщатската епоха. Долменътъ е и съ втора, предна камара. Изглежда, какво въ всички околни могилки ще да има подобни долмени-гробове, нѣщо твърде важно за тѣзи мѣста и за точното установяване на тѣзи погребения. Толкозъ повече, че другаде почти рѣдко се намиратъ по-добре запазени долмени. Всички сѫ разтваряни, разграбвани, особено въ последнитѣ години, когато е почналъ усиленъ строежъ на пѫтища. До сега се приемаше, че долменитѣ у насъ, които сѫ ограничени въ Странджа-планина, Сакаръ и източнитѣ Родопи, и които по устройство наподобавятъ тѣзи отъ Кримъ, Кубанъ, Кавказъ, Мала-Азия и Персия, сѫ отъ медната и началото на бронзовата епоха. (В. Миковъ, Долмени, Бълг. Истор. Библиотека V, кн. 1, 7).

По-голѣма могила се вижда и непосрѣдствено северно отъ селото т. н. Куру-тепе. Въ мѣстностьта пъкъ Кьой-дере, дето може да се предполага, че е имало селище, се откривали голѣми глинени кюпове.

Все като се върви къмъ северо-изтокъ, по посока на Кюстю-кьой, по пѫтя се редатъ осемь могилки. Могилката Керизъ-тепе е по-голѣма, обградена наоколо съ по-едри камъни. Малко на юго-изтокъ и наблизо е и могилата Чадъръ-тепе.

По-наизтокъ, въ мѣстностьта Пара-кашла, изъ пооранитѣ нивя се виждатъ на всѣкжде фрагменти отъ римски глинени сждове. Това мѣсто е удобно за селище.

По-нататъкъ, вече на малкото хълмче Ямуръ-баба, стърчи една по-голѣма разлята могила, натрупана съ камъни, а до нея една малка. Долу въ подножието на хълма, на източната страна, въ рѣката, въ Аджатъ-байрамъ се намиратъ стари гробища, които сж попаднали въ новораздадени ниви и само въ нѣколко години ще изчезнатъ. Задъ външния западенъ преграденъ камъкъ на всѣки гробъ, се издига по една изправена плоча. Гробоветѣ сж оградени отъ всички страни съ камъни. При суша тукъ турцитѣ сж идвали да правятъ курбанъ за дъждъ. Поради това, обаче, че наблизо не е имало турско селище, изглежда какво тѣзи гробища ще сж по-стари, християнски, отъ преди идването на турцитѣ.

По течението на р. Болатлийка, източно отъ Ения, на лѣвия брѣгъ, върху не много високо възвишение, залесено въ долнитѣ си части съ рѣдка джбова гора, между драки и храсти, се губятъ останкитѣ на старо градище. Между населението то е познато като Калето. Калето има почти правожгълна форма съ размѣри 56×70 м. Въ жглитѣ се виждатъ повече натрупани камъни, вѣроятно останки отъ кули. Въ северната часть на градището е имало нѣкакво помѣщение съ размѣри 6×4 м. По-широкъ е кржгозорътъ къмъ югъ, къмъ склоноветѣ на Родопитѣ. Градището иначе е било доста достжпно отъ къмъ северъ и изтокъ. По-стръмно падатъ склоноветѣ на възвишението къмъ югъ и западъ. Въ самото градище, чийто зидове сж правени съ обикновени камъни безъ спойка на хоросанъ, не се намиратъ никакви културни останки. Повече фрагменти отъ глинени сждове се намиратъ въ нивята на изтокъ отъ градището, дето трѣбва да се търси самото селище. То по останкитѣ и глиненитѣ сждове може да се датира отъ преди Христа.

Много стари гробища се намиратъ близо до пжтя на границата между землищата на Левка и Ения.

Селото Кюстю-кьой се намира почти въ самитѣ южни склонове на Сакара. То се губи и се крие отъ нѣколко каменисти чуки, изпречили се предъ селото. Цѣлото село е сега подновено съ нови кжщи и заселено съ бѣжанци отъ западна Тракия.

Като се премине дълбокия долъ северно отъ селото и се поеме склона на планината, въ самото подножие, въ Домузъ-баиръ, мѣстность богата съ вода и плодни дървета, се намиратъ останки отъ старо тракийско селище.

Билото на Сакаръ-планина е голо, богато съ пасбища. На най-високата, източната часть на планината, се намиратъ останкитѣ на силна византийска крепость, Буюкъ кале. Върху една, почти кржгла изкуствена тераса, се е издигала самата крепость, квадратна форма съ размѣри 75×75 м. Зидоветѣ сж до 2 м. дебели, градени отъ по-голѣми дѣлани камъни. Въ югоизточното жглово пространство, вънъ отъ вжтрешната крепость, се издигала и доста голѣма църква съ едно предверие въ южната страна. Самата църква е била 10 м. дълга и 6 м. широка, съ стени до 70 см. Между църквата и източната кула на крепостьта се виждатъ останкитѣ отъ малки крждгли и квадратни помѣщения, изградени все съ по-голѣми дѣлани камъни. Разхвърляни камъни отъ нѣкакви помѣщения се намиратъ и вжтре въ самата крепость. На северъ дълбокиятъ залесенъ долъ Кузътъ е пазилъ добре крепостьта, на западъ, къмъ Китката, е излизълъ отъ крепостьта пжть. който още може да се проследи по склона на нѣколко стотинъ метра. По-достжпна е била крепостьта отъ къмъ югъ и изтокъ (обр. 84).

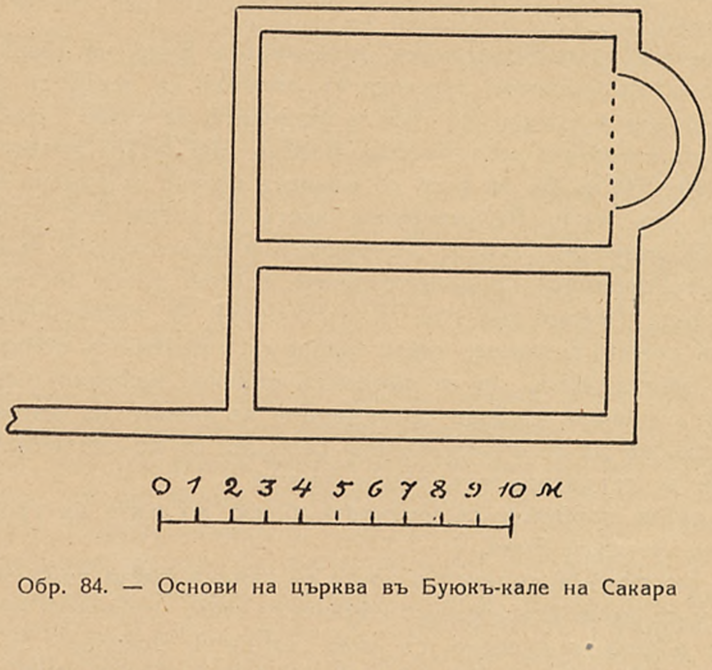

Обр. 84. — Основи на църква въ Буюкъ-кале на Сакара

Близо до юго-източния край на терасата се вижда да стърчи самотно тукъ една доста голѣма могила, която достига до 5 м. височина.

Сакаръ-планина играе важна стратегическа роля презъ всичкитѣ времена, тази роля не единъ пжть се подчертава и въ дългитѣ и непрекжснати борби между българи и византийци. Затова Византия се стреми да владѣе планината, затова се издига тукъ тази силна крепость, за да се бди зорко къмъ северъ, дето просторътъ се шири дори до Ямболъ и Сливенскитѣ проходи. Ето защо Сакаръ, тази Авролева (Ἀβριλεβῶ или Ἀϐρολέϐα), е така добре позната на византийскитѣ писатели. Името Авролева срѣщаме още въ 796 год. при военнитѣ действия между българския ханъ Кардамъ и византийския императоръ Константинъ VI. Когато императорътъ потеглилъ въ походъ противъ българитѣ, Кардамъ веднага навлѣзълъ по долината на Тунджа и достигналъ до обраслия Авролева (ἕως τοῦ δασέως Ἀβρολέβα), дето се разположилъ на лагеръ въ близката гора. Константинъ VI отъ своя страна следъ като ободрилъ войскитѣ си, достигналъ до голия Авролева (τοῦ γυμνοῦ Ἀβρολέβα) (В. Златарски, История на българитѣ I, 244 Jireček, AEM X, 145; Пѫтувания, 696). Споредъ Анна Комнена, императоръ Алекси I излѣзълъ презъ 1094 г. срещу куманитѣ отъ Одринъ, Скутарионъ и Агатоники. Куманитѣ между това се разположили срещу него на мѣстото, наречено Аврилево (ἐπεὶ δὲ μεμάθηκοι τὸ Κομανικὰ φοσσάτον ἔτι κατὰ τὸν Ἀβριλεβῶ διακείμενον (τόπος δέ οὗτος οὐ πορρωτέρω τῶν εἰρημένων πόλεων κείμενος). За сега се приема, че гористия Авролева е Сакаръ-планина съ нейнитѣ гори, а голиятъ Авролева — насрещната скалиста Дервишка могила. Бр. Шкорпилъ (Паметници изъ Българско, 59) приематъ за гористата Авролева източното високо било на Сакаръ, а за голата Авролева — западната ѝ по-низка часть.

Рѣдка, малка дѫбова гора покрива сега долнитѣ склонове на самотния каменистъ островъ, простналъ се повече на юго-западъ и пустналъ стръмни спусъци къмъ изтокъ и юго-изтокъ. Още при навлизането въ Дервишка могила отъ къмъ югъ ви срѣщатъ останкитѣ на преграденъ зидъ, безъ хоросанъ. Една силна крепость е усилвала естественитѣ позиции на могилата отъ къмъ изтокъ, като крепостьта е разположена въ северо западната часть на хълма и обърната къмъ Сакара. Зидоветѣ и образувалитѣ се тераси на склона сега сѫ обраснали съ трева. Многобройнитѣ фрагменти, обаче, отъ глинени сѫдове отъ VI—IV в. пр. Хр. говорятъ, че това естествено защитено мѣсто е използувано и въ по-раннитѣ епохи. Крѫгозорътъ отъ Дервишка могила е обширенъ, особено къмъ изтокъ и югъ, по направление на Одринъ и Цариградъ.

Едно отъ най-значителнитѣ сегашни селища въ далечнитѣ южни разклонения на Сакара е селото Левка, разположено въ малка затворена долина на р. Левка, която прибира водитѣ си отъ къмъ Кюстю-кьой и Коджа-Апли. Лѣтно време рѣкичката пресъхва или се губи на много мѣста подъ пѣсъцитѣ, за да се яви нѣкѫде далечъ надолу. Левка (Λεύκη) — топола, по право би подхождало сега на селото Димитриево, което лежи малко на югъ и което е потънало въ сѣнката на многобройнитѣ тополи. Въ сегашната Левка тополитѣ сѫ рѣдко. Впрочемъ сегашното селище е ново. То е заселено предимно отъ аргати — българи отъ близката Турска Левка, сега съ около 30 кѫщи, а после надошли заселници и отъ околностьта. Самата църква св. Димитъръ е строена презъ 1859 година, изгорена презъ 1913 год. и сега подновена. Колонитѣ на входнитѣ врата били взети ужъ отъ църквата, която се намирала въ развалинитѣ на старата Левка.

Цѣлата мѣстность около сегашното село била гѫста гора, първитѣ кѫщи били изплетени направо отъ дънеритѣ на дърветата. Във връзка съ заселването на селото се разпрява за Гяуръ Стойно, и за неговата дъщеря красавица. Той живѣлъ въ Турска Левка, дето имало само 3 кѫщи българи и 16 турски и трѣбвало да бѣга, за да спаси честьта на дъщеря си. Гяуръ Стойно наистина бѣга и се крие въ Лонгозлука, обрасналъ гѫсто съ брѣсти. Така пръвъ дѣдо Стойно или дѣдо Стойо, както се нарича още той, туря началото на селото. Подиръ идва Хаджи Никола отъ Дрипчево, а после се редятъ преселници отъ Бунарчево, отъ Свиленградско, отъ Харманлийско. Сега Левка има 1450 души съ следнитѣ главни родове: Куртооларъ, Търнооларъ, Каракооларъ, Желооларъ, Ройдооларъ, Вълкооларъ, Гочооларъ, Янковци, дошли отъ Югово (Станимашко) като майстори презъ 1859 год., Митооларъ, Миховци, Атанашооларъ, Неголовци, Тефаровци, Каравизовци, Делджиковци, Димитрооларъ, Кара Гегьовитѣ, Хаджиоларъ, Угреновци. Юнакътъ Георги дошълъ отъ Саранли малко преди освобождението.

Земята около Левка е непригодна много за голѣмо земледѣлие, почвата камениста и суха, но тукъ ставатъ добре лозята, сѣе се много тютюнъ, повече сусамъ, бадеми. Развива се добре и копринарството.

Населението иначе не е много отъ любознателнитѣ. За сега иматъ едва единъ младежъ свършилъ нѣкакво срѣдно учебно заведение.

Носията на населението е потури, червенъ поясъ, черенъ овчи калпакъ, аба.

Женската носия се състои отъ черенъ сукманъ — бѣлкосникъ съ вѣзани орнаменти по гърдитѣ около пазвитѣ. Носятъ черенъ поясъ, широкъ една педя, съ сребърни пафти, отстрани шити опашки. На главата рачкънъ съ стари пари и трепки, сега вече кърпи — шкепове.

Животътъ около Левка не е преставалъ да трепти още отъ най-раннитѣ времена. Първитѣ паметници, които ни посрѣщатъ тукъ това сѫ долменитѣ, известни между населението като похлупати камъни. Западно отъ селото, въ Манда-гьолъ има два долмена, другъ въ Арабъ-гьолъ, но сега вече въ развалини. По пѫтя за Мустракли, въ лозята — Ески баалъкъ се виждатъ две могили оградени съ по-едри камъни, които криятъ сигурно въ себе си долмени. Два долмена, разположени успоредно единъ до другъ, стърчатъ по-наизтокъ, въ лѣво отъ пѫтя. Трети долменъ се вижда въ храститѣ, малко южно, презъ нивята. Понѣкога въ тѣзи долмени били поставяни нови торби съ прѣсенъ хлѣбъ за отбѣгване на болести (обр. 85).

Ако сѫдимъ и по доста многобройнитѣ могили, тѣзи мѣста ще да сѫ били обитавани и въ нѣколкото вѣка пр. Хр. На югъ отъ Турска Левка, по пѫтя за Свиленградъ, личи отъ далече грамадна могила — Рошава могила, а около нея наблизо други две по-малки. Наричатъ се още Червенитѣ могили.

По-насеверъ и на западъ отъ Турска Левка се издига слабо възвишение, залесено въ долнитѣ части съ низки храсти. Алтънъ-тепе се казва то.

Разгледано отъ близо, Алтънъ-тепе представлява едно изкуствено укрепление, една крепость, сега обрасла навсѣкжде съ трева, но тукъ-тамъ съ фрагменти отъ глинени сждове, които указватъ на една епоха преди Христа. Скрити и забравени антични крепости, които съ разкопки могатъ да донесатъ голѣми научни изненади. А положението на Алтънъ-тепе е годно, като най-високо въ близката околность, за защитна крепость или селище. Отъ направенитѣ по-късно тукъ малки разкопки, се указа, че Алтънъ-тепе крие въ себе си едно защитено селище, отъ началото на халщатската епоха (X—IX в. пр. Хр.).

Южно отъ Левка, на превала по стария пжть за къмъ Турска Левка и Свиленградъ, стърчатъ две по-голѣми могили. Трета една могилка е била издигната на самата височина източно, на Иля-баиръ. На Илинденъ тукъ се прави молебенъ за дъждъ и се коли курбанъ. Споредъ преданието тукъ идвалъ самъ еленъ да сложи главата си за да бжде принесенъ въ жертва.

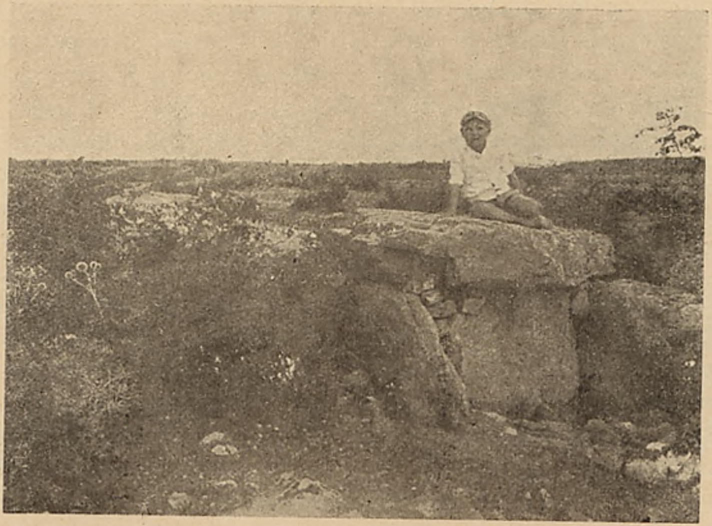

Обр. 85. — Долменъ при Левка

Северо-западно отъ селото, около пжтя за Кюстю-кьой, се вижда цѣлъ некрополъ отъ могили — Айлячкитѣ могили. Една могила тукъ е висока 8 м. Друга по-малка могила въ северозападна посока, сега се постепенно разработва. Около последната могила пъкъ се виждатъ нѣколко по-малки. По пжтя на северъ на разстояние по километъръ, се редятъ други три по-голѣми могили, да не говоримъ за многото съвсемъ малки могилки, пръснати и изгубени изъ низката гора.

Важна въ всѣко отношение обаче е била старата, срѣдновѣковната Левка. Левченската рѣка. като преминава селото, завива веднага на изтокъ, извива се после на югъ и западъ, така че образува единъ полуостровъ, едно силно защитено мѣсто, подобно на Трапезица при Търново. Този полуостровъ, стръменъ отъ всички страни и окиченъ съ скали, е най-високъ въ източната си часть. Тамъ е била издигната и самата крепость, а сѫщинското селище се е простирало по двѣтѣ страни на скалистото било на едно разстояние отъ нѣколко стотинъ метра въ западна посока. Самиятъ този полуостровъ е дългъ може би до 800 м., и широкъ до 300 м. и достѫпенъ само отъ къмъ западъ. Цитаделата на селището има размѣри 50×70 м. По срѣдата тукъ се виждатъ останки отъ отдѣлни постройки, дето се сочатъ основитѣ на старата църква. Сега всичко, обаче, много развалено. Тукъ само намѣрихъ мраморна осмоѫгълна плочка — часть отъ нѣкакъвъ мозаиченъ подъ. Мѣстото около полето е известно като Саръплъка. Мѣстото около селището къмъ изтокъ и северъ е по-стръмно, къмъ югъ по-полегато. Единъ солиденъ зидъ съ бѣлъ харосанъ се вижда да се спуска отъ крепостьта право на северъ къмъ рѣката. Обзорътъ отъ крепосьта е широкъ на северъ къмъ Дервишка могила и Сакаръ. Първата широка селищна тераса на западъ е извънредно много богата съ фрагменти отъ глинени сѫдове, особено много съ фрагменти, боядисани съ разноцвѣтна глечъ, такива сѫдове каквито сѫ ни добре познати отъ XII—XIV вѣкъ. Навсѣкѫде, освенъ това, селището е пълно съ згуръ, съ желѣзни части отъ най-различни предмети.

Една засводена гробница съ тухли и харосанъ, слабо примѣсенъ съ керемидки, дълга 2.20 м., шир. 1.30 м., е била открита наскоро въ източната часть на селото, до воденицата на Шекира. На изтокъ, вече въ Прахнето, навсѣкѫде се виждатъ по-голѣми камъни — останки отъ стари гробища. Южно отъ крепостьта аязмто Св. Параскева и сега се ползува съ почить.

Иречекъ въ книгата си Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, 73 пише: Левке (единъ отъ десетьтѣ градове съ епископи, подчинени на Филипополския митрополитъ) може да бѫде българското село Левка съ срѣдновѣковни развалини, четири часа западно отъ Адризнопълъ; прибавя веднага къмъ това: сѫществува обаче още манастирска развалина Левка при Бѣлово. Проф. П. Мутафчиевъ (Къмъ църковно-историческата география на Пловдивско. Сборникъ Митрополитъ Максимъ, 1931, 103 сл.) не приема днешното село Левка като седалище на нѣкогашната Левкийска епископия и не допуска, че въ непосрѣдствено съседство съ Одринъ, центъръ на отдѣлна епархия, сѫ били струпани четири — половината измежду всички епископи и отъ епархията на Пловдивъ. По-нататъкъ въ статията си Мутафчиевъ доста подробно се занимава съ въпроса, навежда ни развалинитѣ на голѣмата църква на върха Спасовица подъ с. Гол. Бѣлово, сочи тѣхъ въ връзка съ запазени предания за духовно срѣдище и опора на религиозното съзнание на населението изъ тѣзи земи. А отъ това, че мѣстото, на което се намира църквата се наричало лѣвка, споредъ запазенъ славянски ржкописъ, смѣта, какво епископията Левка се е намирала при сегашното Бѣлово. Най-старитѣ известия за Левкийската епископия датиратъ отъ втората половина на IX вѣкъ; между иерарситѣ, които присжствували на Цариградския съборъ въ 879 година е отбелязанъ и Συμεὼν Λεύκης.

Дали нѣкогашната епископия Левка, подчинена на Пловдивския митрополитъ, се е намирала въ развалинитѣ на сегашната Левка или около Бѣлово, не влиза тукъ въ моята работа, азъ да разрешавамъ. Като разглеждамъ запазенитѣ още развалини обаче, азъ немога да не обърна вниманието, че въ южното подножие на Сакаръ-планина старата Левка ще да е била единъ отъ най-значителнитѣ срѣдновѣковни градове. Многото късни останки. голѣмиятъ християнски некрополъ, самото положение на града говорятъ и за интензивенъ животъ, който е продължилъ дори до идването на турцитѣ. Легендата говори тукъ и за 7000 кжщи, и 70 работилници за желѣзни сѣчива, наредени по южнитѣ склонове на града.

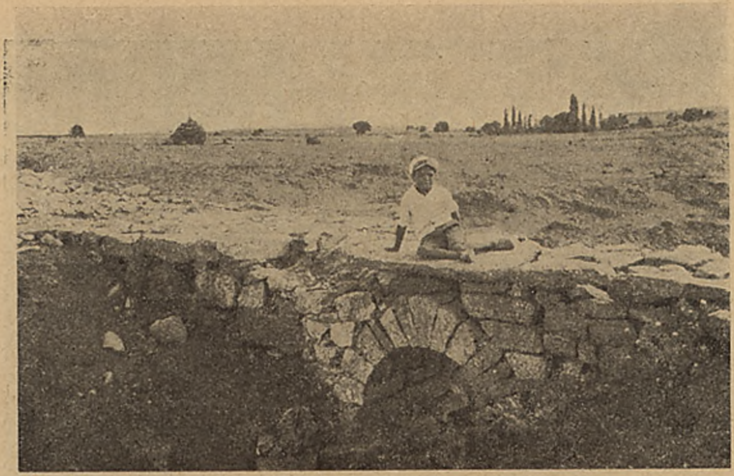
Обр. 86. — Старъ мостъ при Мустракли

Мустракли, на изтокъ отъ Левка, е било сжщо центъръ на старо население. Още на хребета, въ Мустраклийската кория, се вижда една могила — Кушъ-габра, сега триангулационенъ знакъ. На изтокъ вече отъ селото, на хребета, е Харманъ тепе, разкопавана могила, отъ която сж вадени камъни, които сж я обграждали околовръстъ. Все на изтокъ, въ Серчи-бунаръ, въ долината, и сега стърчатъ развалинитѣ на старъ засводенъ мостъ (обр. 86). Тукъ, впрочемъ, по този пжть презъ Левка, Мустракли и Юскюдеръ доскоро е ставало главното движение за къмъ Одринъ. Единъ по-голѣмъ некрополъ се намира източно отъ Кавакъ-дере. Тамъ на хребета се виждатъ цѣлъ редъ малки могилки. Самото старо селище, и то отъ римско време, ако се сѫди по фрагментитѣ отъ разпрѫстнати глинени сѫдове, се е простирало по самото Кавакъ-дере и сега удобно за селище, поради изобилната си вода.

Тукъ наблизо на югъ, на самата сегашна турско-българска граница, лежи селото Юскюдеръ. На изтокъ презъ дола е Паша-махле. Върху издигнатата естествена тераса въ юго-източния край на Юскюдеръ разхвърлени и разровени стърчатъ останкитѣ на едно градище, доста стръмничко отъ къмъ изтокъ и югъ, по-достѫпно отъ западъ и особено отъ северъ. Въ западната страна и сега се вижда още дебелъ зидъ, запазенъ на нѣколко метра височина, граденъ съ обикновени камъни, споени съ бѣлъ хоросанъ. По запазената керамика калето на Юскюдеръ може да се отнесе къмъ римската епоха. Отъ тукъ обзорътъ е широкъ къмъ Одринъ, на западъ къмъ Свиленградъ и Дервишка могила на северъ.

Обр. 87. — Входътъ на скалната църква при Михаличъ

Юскюдеръ, познато ни отъ византийскитѣ писатели като Скутарионъ (Σκουτάριον), играе по-важна роля въ срѣдновѣковието. Градътъ се споменава при войнитѣ на Алекси Комненъ съ куманитѣ. Когато куманитѣ нахлули въ Тракия и императорътъ потеглилъ насреща имъ съ войска отъ Одринъ, той стигналъ въ Скутарионъ, който отстоялъ отъ Одринъ на 18 стадии (Ann. Comn. II. 71:

τόπον τινὰ Σκουτάριον καλούμενον σταδίους τῆς Ἀδριανουπόλεως ἀπέχοντα ὀκτωκαίδεκα). Jireček, AEM. X. 145; Die Heerstrasse, 73).

Отъ десетьтѣ епископства, подчинени на Пловдивския митрополитъ, Иречекъ (Пѫтувания, 695) отъждестява Скутарионъ съ сегашния Юскюдеръ. Името на крепостьта се срѣща и въ Шуменския надписъ на Маламира (Златарски, История 455). Проф. П. Мутафчиевъ, ц. с. 102 сл. както за Левка, така и за Скутаринъ не приема досегашнитѣ твърдения, главно на Иречека, за сѫществуването тукъ на епископството споменато въ Notitiae episcopatum. Той търси това епископство въ днешното Скутаре на 2 часа северо-източно отъ Пловдивъ.

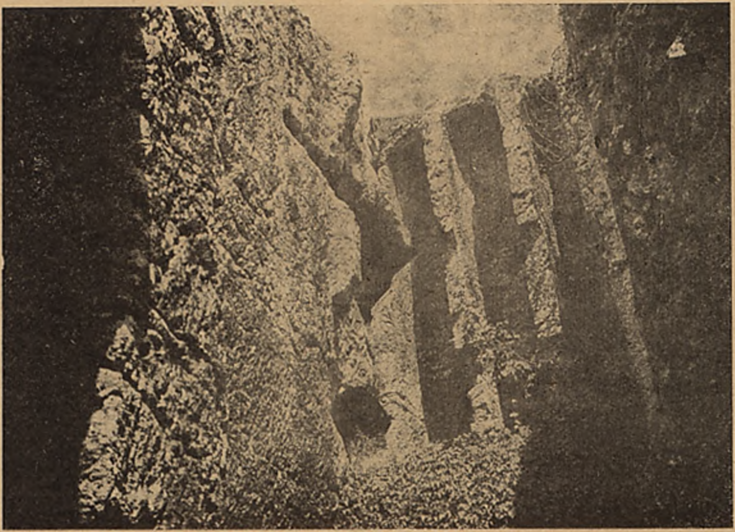

Обр. 88. — Ниши надъ скалната църква при Михаличъ

Селото Юскюдеръ намираме споменато и въ описанията на ловджийскитѣ походи при Султанъ Мохамедъ IV презъ 1664 година (Hammer, Gesch. des osm. Reiches III, 951)., като село лежаще на 4 часа на пѫтя отъ Одринъ за Пловдивъ.

На изтокъ отъ с. Михаличъ въ малка камениста тераса въ самата югоизточна часть, е издълбана дълбоко въ скалитѣ една църква. Сега се влиза тукъ презъ желѣзна врата въ коридоръ, после по 14 стѫпала се навлиза вѫтре въ сѫщинска засводена триконхална църква, всичко изрѣзано гладко и внимателно въ варовитата скала. Всѣка отъ апсидитѣ е съ размѣри 4×4 м., а височината въ централния куполъ може би достига до 10 м. Свѣтлината влиза презъ откриния отгоре коридоръ. Надъ свода на вратата, който е широкъ 4 м.

и 5 м. високъ, се простира отгоре малка площадка. Въ дъното на площадката, надъ олтарната часть, се издигатъ три полуцилиндрични, горе затворени ниши (обр. 87, 88 и 89).

Скалнитѣ църкви се срѣщатъ особено много въ Мала Азия, при Амазия и Ванъ. Най-значителнитѣ групи обаче отъ тѣхъ се намиратъ западно отъ най-високата планина на Мала Азия — Аргей, гжсто наслоени въ съседната долина Гьореме при Юргубъ (Strzygowski, Kleinasien, 145 сл.). Подробно съ скалнитѣ черкви въ Мала Азия се занимава G. de Jerphanion Les églises rupestres de Cappadoce, Paris 1925. По-значителнитѣ скални църквици и монастири за сега сж описани само отъ К. Шкорпилъ въ Описъ на старинитѣ по течението на Русенски Ломъ, 102 сл. Типътъ съ полукржглитѣ странични абсиди една твърде стара форма, сж една особеность на Египетъ. Тази триконхална форма се разпространява едновременно съ засводената базилика въ Солунъ и малкитѣ градчета на Македония и Епиръ. По-късно въ турско време, тази форма се вижда най-вече въ монаститѣ на Атонския полуостровъ (Gabriel Millet, L'École grecque dans l'architecture byzantine, 92 сл.). Скалната църква въ Михаличъ съ своята трихонхална форма е интересна въ това отношение, че тази именно форма срѣщаме и въ източна България.

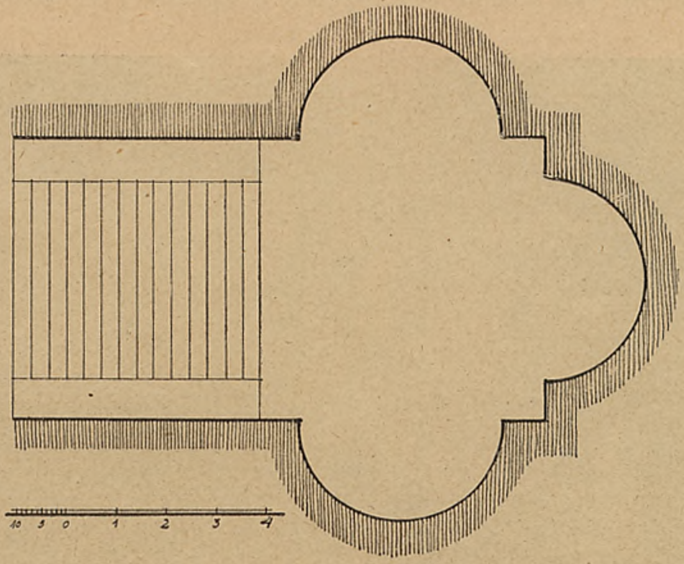

Обр. 89. — Планъ на църквата при Михаличъ

Интересно въ археологическо отношение е и селото Фикелъ на Тунджа, на самата сегашна българо-турска граница. Най-близка охрана на Одринъ отъ къмъ северъ, по течението на Тунджа, по която върви важенъ пѫть за къмъ Кабиле, били крепоститѣ Букелонъ и Проватонъ. Развалинитѣ на Букелонъ се отъждестяватъ сега съ грамаднитѣ антични останки при Фикелъ (Иречекъ, Пѫтувания, 695; Бр. Шкорпилъ, Паметници 59). Обр. 90.

На северъ отъ селото се издига хълмъ, стръменъ отъ всички страни, достѫпенъ само отъ къмъ селото. Веднага обаче тукъ е почвала преградна стена, отъ която сега се виждатъ слаби следи. Следъ около петдесеть метра разстояние е почвала самата крепость, отъ която е запазена по-добре защитната кула, достигаща сега до двадесеть метра височина, сѫщо часть отъ двойния крепостенъ зидъ при вратата. Кулата и стенитѣ сѫ градени отъ по-голѣми и по-малки камъни, споени съ бѣлъ хоросанъ, смѣсенъ съ дребни камъчета. Въ по-горнитѣ пластове идатъ въ стенитѣ и редъ отъ тухли. Кулата е имала три голѣми етажа, всѣки единъ отъ тѣхъ раздѣленъ отъ другия съ сводъ. Отъ третия етажъ сега е запазена само часть отъ източната стена. Бойницитѣ сѫ били разпредѣлени навсѣкѫде изъ кулата, като до тѣхъ се е стигало посрѣдствомъ дървени стълби и дървени площадки (обр. 91 и 92).

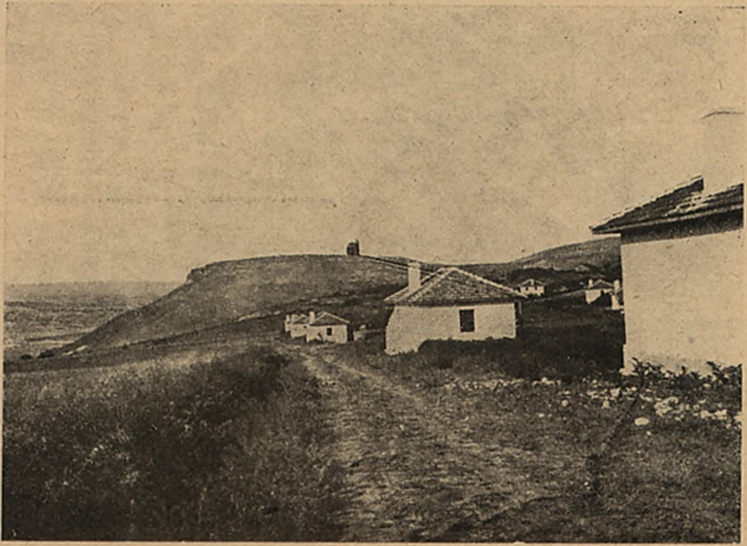

Обр. 90. — Село Фикелъ съ крепостьта

Самата крепость, която опасва билото на стръмния хълмъ, е широка 65 м., дълга 150 м. Въ крепостьта, на всѣка стѫпка се срѣщатъ останки отъ глинени сѫдове, тухли, керамиди. Долу въ селото, при всѣка копка, се изравяли кости. Откриванитѣ гробове тамъ били оградени. Подъ главитѣ се намирали керамидки съ кръстъ. Подъ крепостьта, въ края на селото, цѣлото пространство на дълбочина 1.50 м. било застлано съ голѣми тухли.

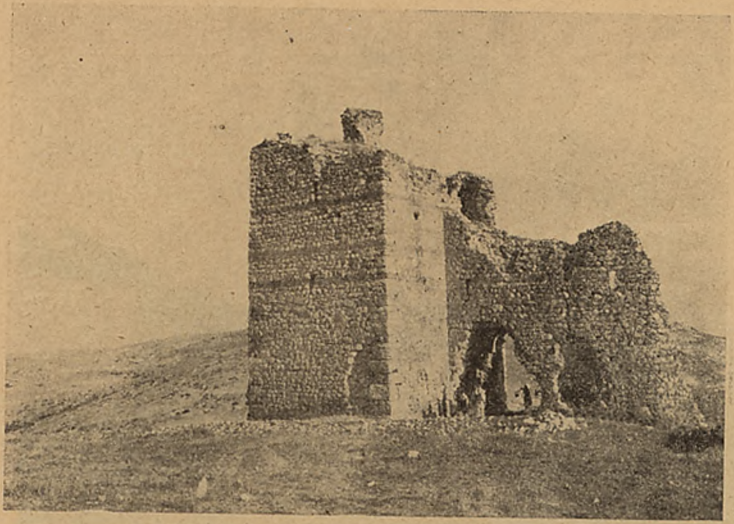

Обр. 91. — Крепостна кула и врата при Фикелъ

По своя строежъ крепостьта при Фикелъ трѣбва да се смѣта за късно римска. Навѣрно Букелонъ е преживѣлъ ужаситѣ на готскитѣ нападения и е билъ свидетель на трагичната кончина на римския императоръ Валенсъ (378 г.).

Фикелъ играе роля и въ срѣднитѣ вѣкове. Βουκέλον споредъ Notitiae episcopatum, 124, е седалище на епископъ, подчиненъ на Адрианополския митрополитъ. Въ късното срѣдновѣковие, когато българскиятъ царь Михаилъ напада Андроника III и настѫпва дори до Димотика (1328 г.), въ борбитѣ пакъ се мѣрва името на крепостьта; сѫщо въ 1344 г. въ свръзка съ името на Мануилъ Апокавкъ (Cantacuzenus I, 324; II, 485). Както Юскюдаръ, така и околностьта на Фикелъ (Фикла) се споменава при голѣмитѣ ловджийски набѣги на Султанъ Мохамедъ IV (Hammer, ц. с. III, 951).

На юго-западъ отъ селото, на около 2 клм., въ Деликли-кая, дълбоко въ скалитѣ е издълбана скална църквица. Лицето на скалата е гладко изрѣзано и по десетина широко изчукани стжпала се слиза къмъ входа отъ къмъ северната страна. Въ черквата се влиза презъ малъкъ коридоръ, широкъ при вратата 2.60 м. и вис. около 6 м. въ голѣмо засводено помѣщение. Самото то е дълго около 9 м. и 7 м. широко. На 1.50 надъ основата по стената корнизъ. Предъ църквата скалата е изрѣзана като отдѣлни седалища. По камънитѣ се виждатъ и малки кръстове. На около 50 м. юго-източно отъ църквата се вижда малка щерна за вода съ размѣри 0.90×1.90×0.50 м.

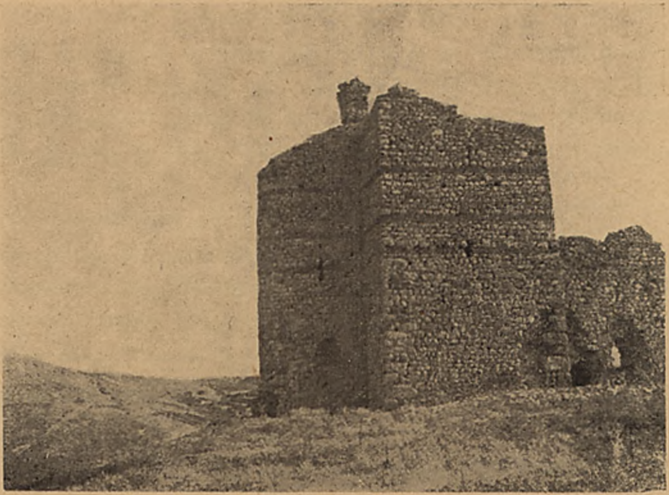

Обр. 92. — Крепостна кула при Фикелъ

На западъ отъ тази църква — Св. Спасъ, която и сега се използува отъ селото, въ Куртъ-кая, се намира една изрѣзана въ скалитѣ пещерка, като въ нея се влиза отгоре. Вжтре въ пещерата има пригодено седалище и огнище.

РАЗКОПКИТѢ ВЪ ПРЕСЛАВЪ ПРЕЗЪ 1930 Г.

ОТЪ КР. МИЯТЕВЪ

Разкопкитѣ, които се извършиха подъ мое ржководство въ стария градъ Преславъ презъ лѣтото на 1930 г., започнаха на 1 юний съ 50 трудовака отъ Шуменското окржжно трудово бюро и завършиха на 30 октомври с. г. Като помощникъ въ ржководството ми бѣ изпратена на 4 октомврий асистенката В. Иванова.

Разкопкитѣ имаха три главни обекта:

1) Проучване на мѣстностьта около кржглата църква.

2) Разчистване на дворцовитѣ постройки въ вжтрешния градъ и

3) Провѣрка на плановетѣ на нѣкои отъ разкопанитѣ по-рано отъ Шкорпилъ-Успенски и Ю. Господиновъ църкви.

Резултатитѣ отъ разкопкитѣ сж следнитѣ:

I. Проучване на мѣстностьта около кржглата църква[1])

Сондажи по ската

Ако искаме да поставимъ откритата презъ 1927/1928 кржгла църква въ нейната съвременна типографска срѣда, ние трѣбва да кажемъ най-напредъ, че тя се намира на самото устие на Тича или, по точно, на една тераса, която се образува отъ полегатитѣ склонове на Сакаловата могила. Около 50 м. подъ нея върви новото шосе Шуменъ—Върбица—Ямболъ, а още по-наизтокъ се простира широкото корито на Тича, която ограничава мѣстностьта „Селището“. Църквата е кацнала на самия източенъ ржбъ на споменатата тераса и дѣли нивата на преславския житель Ив. Матеевъ на две половини. Дори часть отъ църквата се е надвесила надъ стръмния скатъ между терасата и шосето и затова този скатъ е трѣбвало да бжде укрепенъ съ подпорни зидове, които образуватъ четири хоризонтални площадки. Най-горниятъ зидъ обхваща църквата отъ две страни. Жгълътъ, въ който става съединението на северния зидъ съ източния, е засиленъ съ полукржгълъ пиластъръ (обр. 93 А).[1] Такъвъ пиластъръ има и по срѣдата на източния зидъ, който следъ това продължава по ската къмъ югъ и се губи въ насипа. Близо до южния му край личи една тѣсна вратичка (62 см.), която ще да е водѣла за терасата и църквата (обр. 93 а).[2] Скатътъ около тази вратичка бѣше обрасълъ съ низки храсти, които се явяваха като продължение на горичката, която покриваше насипната могила надъ самата църква. Тъкмо този скатъ и терасата надъ него и около църквата трѣбваше да бждатъ проучени за да се види, дали около църквата е имало нѣкакви други постройки и въ какво отношение сж се намирали тѣ спрямо нея.

---

[1]) По-важнитѣ находки и наблюдения използувахъ вече въ моята книга Кржглата църква въ Преславъ, София, 1932, за това тукъ тѣ ще бждатъ само на кратко споменати.

Самиятъ скатъ, подобно на нивата надъ него, е раздѣленъ отъ църквата и подпорнитѣ зидове на терасситѣ ѝ на две половини. Въ северната му половина сж разположени бивакътъ на трудовацитѣ и археологическата хижа, при постройката на която много пжти ми се е удавало случай да се увѣря, че тукъ не могатъ да се очакватъ никакви находки. Ето защо азъ започнахъ разкопкитѣ най-напредъ по

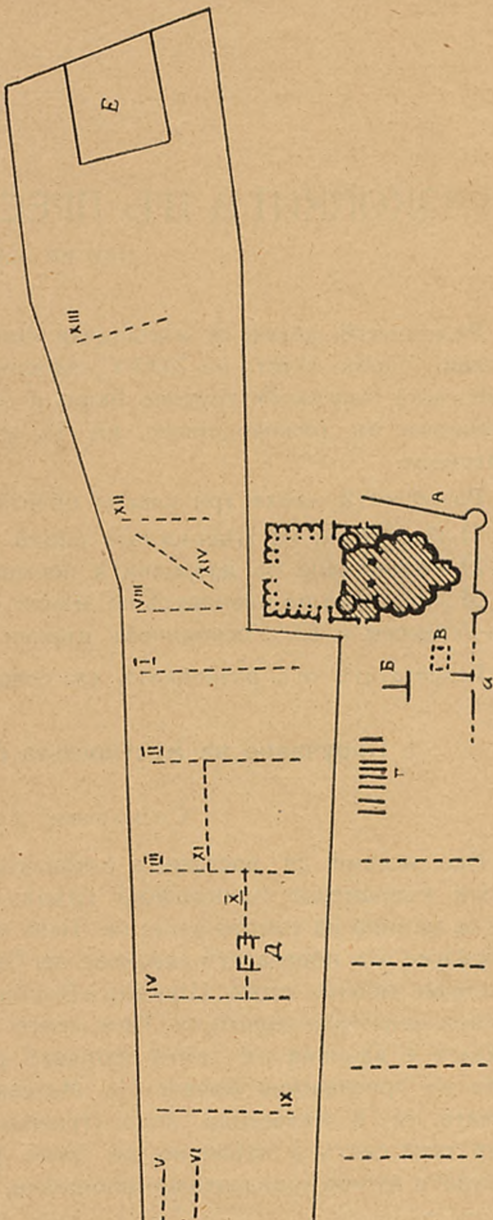

Обр. 93. — Схематична скица на разкопкитѣ презъ 1930 г.

---

[1] Кр. Миятевъ, ц. с. 39 сл., обр. 53.

[2] Пакъ тамъ, обр. 54.

ската южно отъ църквата, дето, както споменахъ вече, се виждаше продължението на единъ отъ подпорнитѣ зидове, пресѣченъ отъ тѣсенъ отворъ за входъ къмъ двора на църквата. Този зидъ е граденъ отъ мѣстенъ ломенъ камъкъ и нездравъ бѣлъ хоросанъ, каквито сѫ въобще и останалитѣ подпорни зидове подъ църквата.

Веднага следъ изсичането на храститѣ (люлякъ, рошковина, брѣстъ и диви круши), на повърхностьта надъ споменатия подпоренъ зидъ се показаха множество камъни и кѫсове отъ тухли и керамиди, които вѣроятно сѫ били събирани изъ съседната нива и тукъ захвърлени. Нѣкои отъ тухлитѣ и керамидитѣ носятъ знака IYI. Тукъ се намѣри и единъ мраморенъ кѫсъ, наподобяващъ часть отъ стена на нѣкакъвъ голѣмъ крѫгълъ сѫдъ. Фрагментътъ е 45 см. дълъгъ, 19 см. широкъ и 7 см. дебелъ. По единия му край (рѫба на сѫда), който е заобленъ, сѫ гравирани контуритѣ на широколистни палметки, поставени несвързано една до друга.

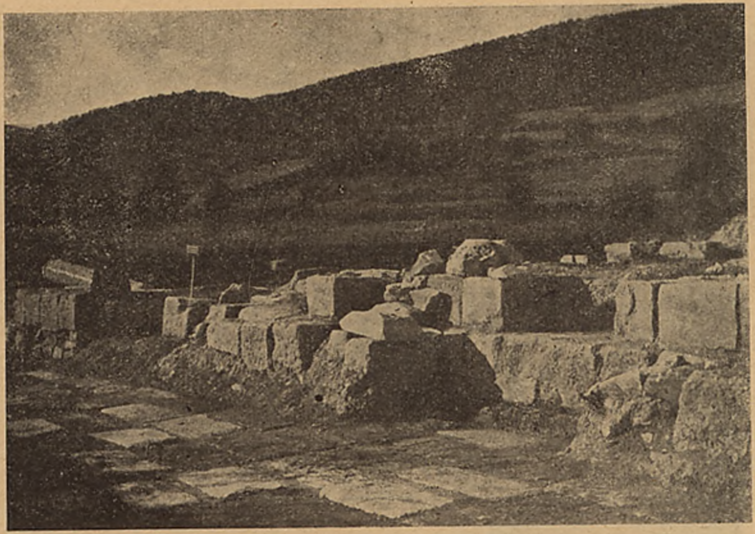

Обр. 94. — Източната часть отъ двореца, разкопана презъ 1927 г.

На дълбочина 50 см. започнаха да се показватъ остатъци отъ зидове (обр. 93 Б), които бѣха заровени въ единъ насипъ, състоящъ се отъ черноземъ, дребенъ ломенъ камъкъ, мраморни кѫсове и фрагменти отъ тухли и керамиди. Остатъцитѣ отъ зидоветѣ се намѣриха въ такова лошо състояние, че по тѣхъ може само да се заключи за сѫществуването на нѣкаква постройка на това мѣсто, но никакъ не и за нейната форма. Въ всѣки случай, сѫдейки по наклона на мѣстото и характера на основитѣ, тази постройка ще да е била много малка и, може би, дървена. Само нейната подложка ще да е била изградена съ мѣстенъ ломенъ камъкъ и каль. Тукъ се намѣриха:

1. Кѫсъ отъ варовиковъ корнизъ съ единъ торусъ, каквито корнизи сѫ известни и отъ църквата.[1])

2. Нѣколко ѫглови фигури отъ подова настилка, направени отъ червена глина съ доста кварцови примѣси въ нея. Има обаче такива фигури и отъ зеленъ шиферъ.[2])

3. Кѫсчета отъ стенна мазилка съ остатъци отъ мозаика по тѣхъ. Мазилката е шуплеста, но яка. Кубчетата сѫ неравни. Розови, бѣли и зелени. При единъ кѫсъ зеленитѣ кубчета се вдаватъ като линия въ едно поле отъ розови кубчета. Предварителната скица по мазилката е направена съ синя боя. Освенъ това изъ пръстьта се намиратъ и отдѣлни сини и зелени стъклени кубчета.[3])

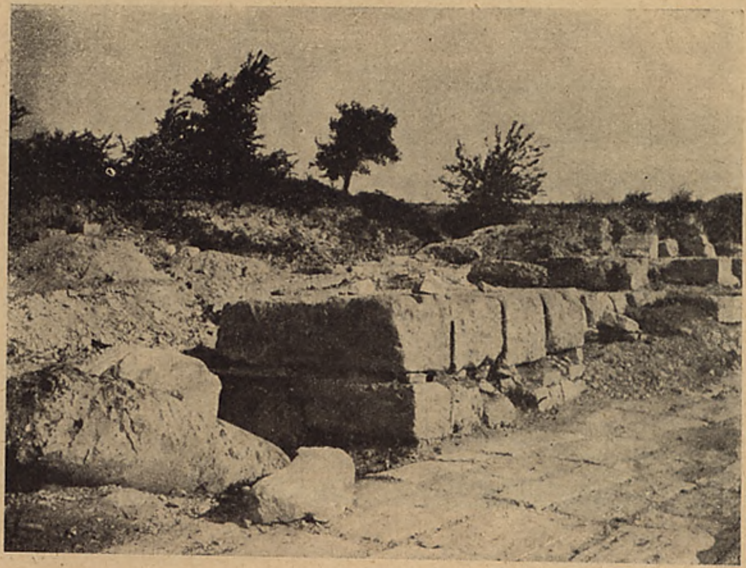

Обр. 95. — Източната часть отъ двореца, разкопана презъ 1927 г.

4. Костена прѫчица отъ рамка съ кòси нарѣзи. Такива прѫчици сѫ намѣрени около църквата и презъ 1927 г.[4])

---

[1]) Кр. Миятевъ, цит. съч., 70 сл.

[2]) Пакъ тамъ, 37 сл.

[3]) Пакъ тамъ, 111 сл.

[4]) Пакъ тамъ, 178, обр. 281.

5. Часть отъ стъклена вита гривня, осукана отъ тъмно-синьо и зелено стъкло. ¹)

6. Глиненъ прешленъ съ зелена глазура. Форма: два пресѣчени конуса, слепени съ основитѣ си. Диам. 3 см.

7. Зѫби отъ глиганъ.

8. Малки фрагменти отъ червено-глинени сѫдове, почти всички съ успоредни нарѣзи въ хоризонтална посока.

По всичко е явно, че повечето отъ гореизброенитѣ находки (№ 1, 2 и 3) не принадлежатъ къмъ тази постройка, която сигурно е имала само краткоДременъ характеръ. Това се вижда и отъ обстоятелството, че единъ сухъ зидъ отъ нея е разположенъ точно срещу вратата на подпорния зидъ и отстои отъ нея само около единъ метъръ.

Обр. 96. — Започване на разкопкитѣ презъ 1930 г.

На югъ отъ тази постройка, все по ската и то непосрѣдствено до слога на нивата, която се намира отгоре на равнището, се откриха множество гробове (обр. 93 Г), разположени въ две редици едно подъ друго. Скелетитѣ се намираха на една дълбочина отъ 1 до 1.20 метра. Тѣ почти всички бѣха полуизгнили, но това не попречи да се установи, че по-голѣмата часть отъ тѣхъ принадлежатъ на млади индивиди, почти деца. Прави впечатление, че

---

¹) Кр. Миятевъ, цит. съч., 178, обр. 282.

при много отъ скелетитѣ коститѣ показваха едно необикновено за християнски погребения размѣстване, което може би отчасти се дължи на свличането на почвата. Така напр. въ два гроба главитѣ лежеха върху ребрата, които пъкъ отъ своя страна бѣха струпани едно върху друго, като че ли трупътъ е билъ заровенъ въ отвѣсно или силно наведено (споредъ наклона на ската?) положение. Въ другъ единъ гробъ горната половина на тѣлото има нормално положение, ръцетѣ сѫ скрьстени отпредъ, но краката сѫ силно подвити въ колѣната[1]). Повечето скелети, обаче, не показваха никакви аномалии: тѣлата сѫ били положени на гръбъ, съ скрьстени рѫце и изпънати крака. Погребенията сѫ съвършено прости: никѫде не се намѣриха следи отъ ковчези или подградени съ камъкъ гробове.

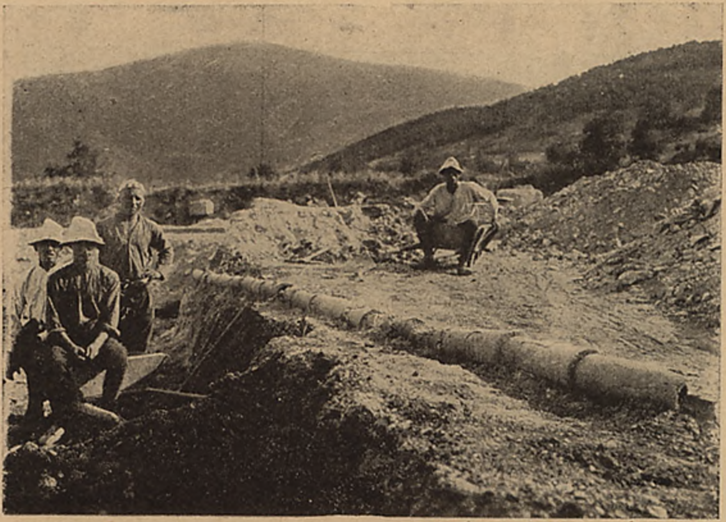

Обр. 97. — Водопроводъ въ двореца

Находкитѣ въ гробоветѣ бѣха съвсемъ оскѫдни: две бронзови пръстенчета отъ гладъкъ и тънъкъ телъ и една бронзова обеца.

До гробоветѣ, обаче, се намѣриха единъ варовиковъ корнизъ съ трилистни палмети и два важни надписа, а именно:

1. Варовикова плоча, въ лѣво очукана.[2]) Вис. 35 см., шир. 17 см. и деб. 10 см. На едната ѝ страна непъленъ надписъ въ 7 реда. Буквитѣ сѫ

---

[1]) Кр. Миятевъ, цит. съч., 40, обр. 59 и 60.

[2]) Пакъ тамъ, 166 сл., обр. 272.

дълбоко врѣзани. Височината имъ се колебае между 3 и 4 см. Плочата се намѣри до единъ отъ гробоветѣ, обърната съ надписаната страна надолу.

Четенето на запазената часть отъ надписа е много ясно. Буквитѣ иматъ стариненъ характеръ и могатъ да се сближатъ палеографски съ тѣзи на нашитѣ най-стари кирилски паметници. Надписътъ гласи:

[+г](р)об · ѥсм
[т]оу · до · ры ·
[р]а · бы · бож
[и]а · от · кам
[є](н)є · сє · го
[· ·] · ла · ктє ·
[и · до] · (с)тѣ · ны

Обр. 98. — Водопроводъ и западната стена на двореца

Предъ видъ голѣмата важность на този подписъ, наредихъ да се разкопае цѣлата площь наоколо съ цель да се открие и липсващата часть, но всички търсения отидоха напусто.

2. Часть отъ плочка отъ бѣла глина, равна и добре изгладена.[1] Цѣлата плочка е била вѣроятно квадратна или високъ правожгълникъ. Намѣреният

---

[1] Кр. Миятевъ, цит. съч., стр. 169 сл., обр. 273—276.

кжсъ е 12.2 см. дълъгъ, 5 см. широкъ и 4.5 м. м. дебелъ. Пречупването е станало по една отвесна линия, която е била вдълбана по срѣдата на плочката. Ломътъ на мѣста е загладенъ като че ли съ ножъ. Тритѣ останали ржба сж прави и гладки.

Плочката е покрита и отъ двѣтѣ страни съ надписъ. Буквитѣ сж вдълбани съ много тънко острие по предварително изпечената плочка. Височината имъ се колебае между 3 и 10 мм., но обикновената имъ голѣмина е отъ 5 до 6 мм. Писмото е въ хоризонтални редове, които не изглеждатъ съвсемъ стройни поради това, че буквитѣ сж неравни и доста отдалечени една отъ друга.[1]

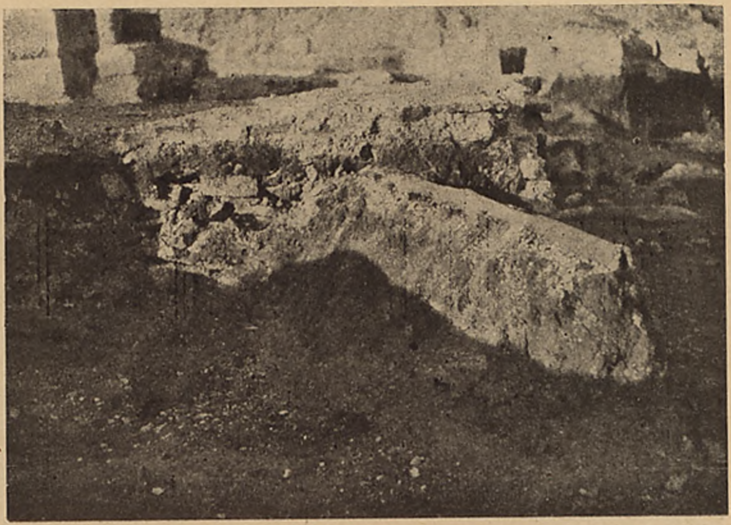

Обр. 99. — Водопроводъ прекжснатъ отъ зидъ на двореца

Съ надежда да открия други погребения и евентуално още повече епиграфски материали, азъ предприехъ изучване на ската подъ сжщата тераса още на стотина метра въ южна посока, но направенитѣ тукъ 6 сондажни прокопа ме убедиха, че всички търсения тукъ биха били напразно. Затова пъкъ по-голѣмо внимание обърнахъ върху една малка площь, която се намира на 6 метра южно отъ апсидата на църквата и непосрѣдствено до описаната по-горе лека постройка (обр. 93 В). Поводъ за това ми даде голѣмото коли-

---

[1] Вж. по-долу статията на Проф. Прот. Ив. Гошевъ.

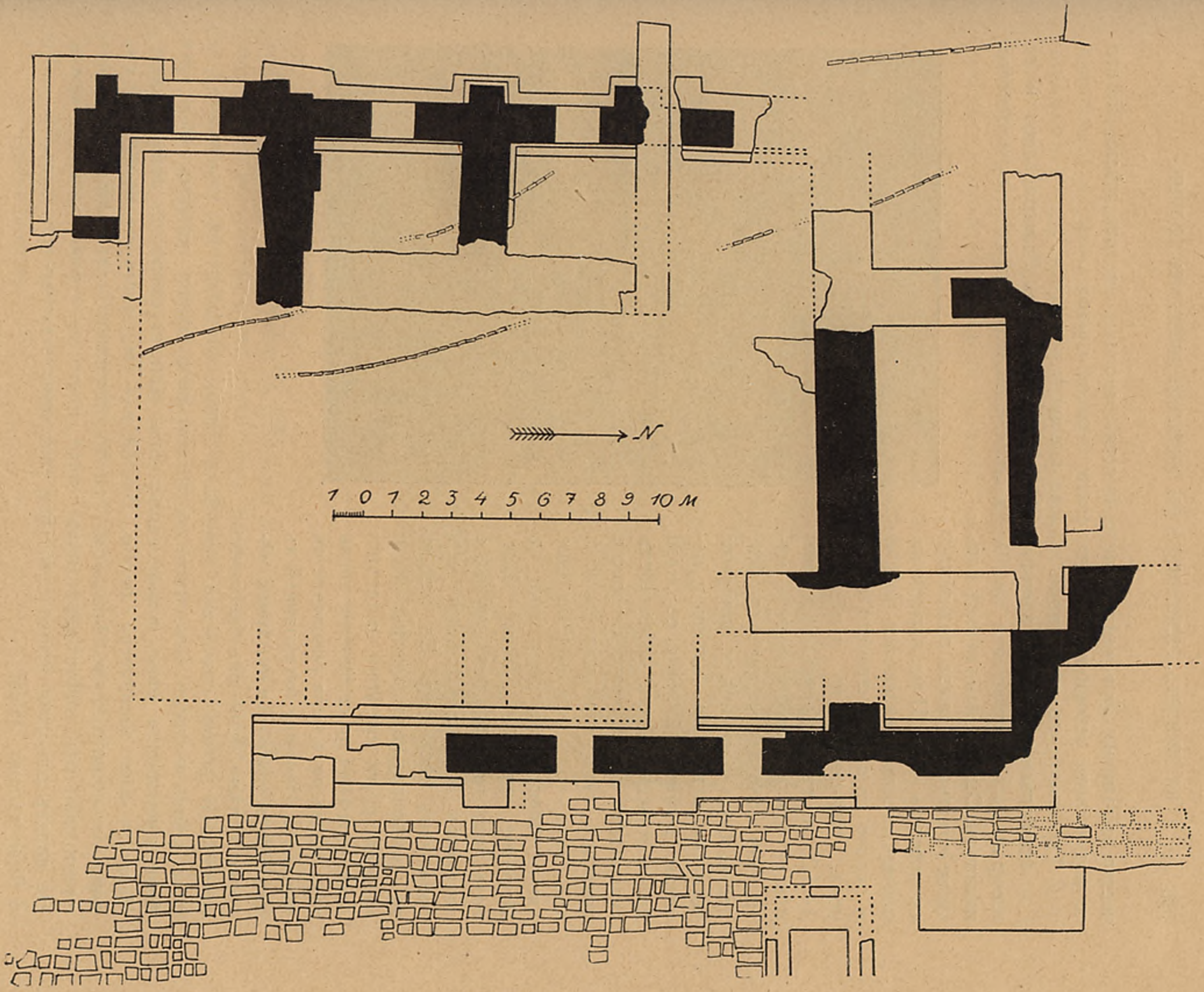
N
1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 м

Обр. 100. — Планъ на двореца

чество керамични фрагменти, които бидоха изкопани на това мѣсто, когато се разчистваха основитѣ на споменатата дървена сграда.

Търсенията въ тази площь дадоха следнитѣ резултати:

Изследваната площь заема 3—4 квадратни метра. Разкопаването ѝ се извърши на пластове отъ по 10—15 см., за да може да се проучи основно насипътъ. Още въ най-горнитѣ пластове пръстьта се оказа размѣсена съ кѫсчета отъ бѣли керамични плочки, които ставаха все повече и повече съ вдълбочаването на изкопа. Най-после, на дълбочина 1—1.20 м. се натъкнахъ на единъ пластъ отъ керамични плочки, натрупани една върху друга въ безредие. Подъ плочкитѣ се намѣриха остатъци отъ огънь (пепель и вѫглени, редомъ съ които се оказа единъ пластъ (20 см. дебелъ) отъ сиво-жълта глина, която сигурно е донесена тукъ отъ друго мѣсто, тъй като подъ нея имаше още единъ пластъ отъ натрупани въ безредие керамични плочи. Почвата подъ втория пластъ плочки е чакълестъ жълтъ материалъ отъ разложенъ пѣсъчникъ. Въ нея не се намѣриха нито плочки, нито нѣкакви други културни остатъци, така че трѣбва да се приеме, какво тази почва не е била разравяна въ миналото. Измежду натрупанитѣ въ два пласта плочки се намѣриха нѣколко голѣми буци отъ грижливо пресѣта и добре размѣсена сиво-бѣла глина (подобна на пластелинъ), а така сѫщо и следи отъ жълта и зелена неорганична материя. Все тукъ биде изкопана и една малка чашка отъ червена глина съ зелена глечь. Чашката има обикновена форма. Висока е 4 см., диам. на дъното 3.5 см., диам. на устието 5 см. На дъното ѝ и по вѫтрешнитѣ стени бѣше полепенъ единъ слой отъ кафяво-червеникава маса, която се стрива лесно на прахъ. Не далечъ отъ тази чашка се намѣри едно дъно отъ сиво-черъ сѫдъ, въ който е било топено стъкло.

Обр. 101. — Основа на дворцовъ зидъ

Намѣренитѣ тукъ плочи и фрагменти отъ такива иматъ най-разнообразенъ видъ и най-различни форми. Тѣ сѫ обикновено прави или съ извита плоскость. Между правитѣ плочки се срѣщатъ квадрати, правоѫгълници, крѫгове, триѫгълници, ромбове и др. геометрични фигури. Повечето отъ плочкитѣ сѫ чисти, но срѣщатъ се между тѣхъ и голѣмъ брой украсени съ рисунки. Между плочкитѣ се намѣриха и много кѫсове отъ сѫдове, приготвени отъ сѫщия материалъ.

Разгледаме ли, обаче, по отдѣлно всѣка една плочка, ние не можемъ да се не натъкнемъ на единъ фактъ, който има важно значение за произхода за керамичната украса на крѫглата преславска църква. Въ това огромно количество материалъ, нѣма почти нито единъ кѫсъ, който да е свободенъ отъ нѣкакъвъ дефектъ. Подъ дефекти разбирамъ тукъ следнитѣ особености:

Обр. 102. — Блокъ отъ зидъ съ вдълбанъ знакъ

1. Не еднакво изпечени плочки. Едната половина препечена и добила каменно сивъ цвѣтъ, другата останала недопечена. Изцѣло препечени плочки.
2. Пукнати при печенето кѫсове.
3. Изкривени при печенето плочки. Полуцилиндричнитѣ добили неправилна извивка.
4. Не еднакво дебели плочки.
5. Чупени кѫсове.

6. Грѣшки при украсяването: сбъркана рисунка, изпусната буква и пр.

7. Недовършена украса: почти всички намѣрени тукъ кжсове съ украса по тѣхъ сж само съ контурна рисунка, направена съ боята, която се намѣри въ чашката. Рисунката се измива лесно съ вода.

Отъ всичко това става явно, че имаме работа съ купчина дефектенъ керамиченъ материалъ, който е билъ изхвърленъ при украсата на църквата като негоденъ и натрупанъ въ безредие. При разчистването на постройката веднага следъ довършването ѝ този материалъ е билъ може би случайно затрупанъ съ пръсть и по такъвъ начинъ той е могълъ да се запази до наше време.

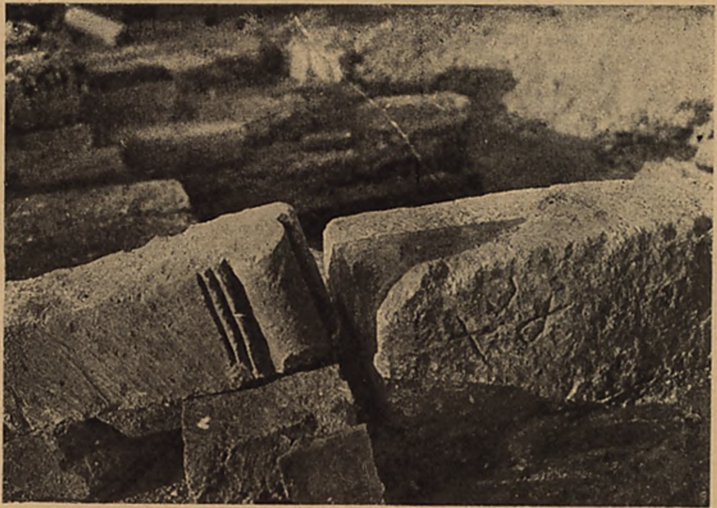

Обр. 103 — Корнизъ и блокъ съ вдълбани знаци.

Тази находка, обаче, хвърля обилна свѣтлина и върху тъмната история на преславската керамика. Още при разкопаването на патлейнската църква презъ 1909-10год. въ съседство съ керамичнитѣ находки се намѣриха и нѣкои предмети (тигелъ, стъкло на кюлчета и пр.)[1], които правѣха вѣроятно предположението, че керамиката може да е правена на самото мѣсто. Новитѣ находки до преславската църква не оставятъ никакво съмнение, че тази керамика е наистина чисто преславска работа и че тя се е правѣла, по всѣка вѣроятность, въ подвижни работилници, които сж се настанявали въ съседство съ постройката, която е трѣбвало да бѫде керамично украсена. Ако не бѣше така, съвсемъ не би могло да се обясни, какъ е попадналъ край църквата толкова много дефектенъ материалъ, който иначе би трѣбвало да си остане въ работилницата. Не бихме намѣрили обяснение сѫщо за присѫтствието на сурова глина редомъ съ готовитѣ плочки, за зелената, жълтата и контурната боя въ чашката. Но тукъ се намѣриха и цѣли кюлчета отъ зеленикаво стъкло, необходими при украсата на керамиката, намѣриха се и сѫдоветѣ, въ които сѫ били размивани боитѣ или въ които е било топено стъклото. Възъ основа на последнитѣ находки може да се заключи дори, че азъ съмъ попадналъ на останкитѣ отъ самата работилница, която, може би, се е помѣщавала въ лека дървена постройка, чиито слаби основи отъ сухъ зидъ се намѣриха на 1—2 м. отъ керамичната купчина. Най-после, въ полза на моето предположение говорятъ и две други важни съображения, а именно: 1) дефектниятъ материалъ е крайно разнообразенъ; тукъ ние намираме почти всички видове и форми, които сѫ застѫпени въ украсата на църквата. Независимо отъ това, тукъ се срѣщатъ за пръвъ пѫть и кѫсове отъ недовършени сѫдове, каквито въ никой случай не се изнасятъ извънъ работилницата. 2) Керамичната украса на църквата е отъ такова естество, че по-голѣмата часть отъ нея се явява тѣсно свързана съ каменния декоративенъ материалъ. Разнофигурнитѣ

---

[1] Ю. С. Господиновъ, Разкопки въ Патлейна, Изв. Арх. Д-во, IV, 121.

Обр. 104. — Подземенъ ходъ подъ западния зидъ на двореца

вдлъбнатини по корнизитѣ, колонкитѣ и облицовъчнитѣ рамки сѫ така разнообразни, че за тѣхното запълване съ плочки е било необходимо керамикътъ да бѫде въ постояненъ допиръ съ каменодѣлеца. Много е възможно нѣкои отъ инкрустационнитѣ плочки да сѫ порѫчвани по особена мѣрка за отдѣлни случаи и затова тѣ сѫ били снабдявани съ знаци. Находкитѣ отъ керамичната работилница сѫ описани подробно въ моята книга, стр. 145—152.

Въ свръзка съ керамичната индустрия край крѫглата преславска църква стои навѣрно и едно своеобразно съорѫжение отъ тухли, което се намѣри само на нѣколко крачки отъ керамичното купище. То е 1.60 м. дълго и 0.80 м. широко и е сложено направо върху здравата чакълеста почва.[1]) Стенитѣ му сѫ подградени съ кѫсове отъ слабоизпечени тънки тухли безъ хоросанна спойка между тѣхъ. Тѣ сѫ запазени на височина само 45 см. Следи отъ покривъ не се намѣриха. Тази постройчица биде разкопана много внимателно, но въ нея се указаха само остатъци отъ огънь и множество керамични кѫсове.

Обр. 105. — Подземенъ ходъ, който пресича западния зидъ на двореца

Сондажи въ нивата около църквата.

Най-близката околность на църквата, южно, западно и северно отъ нея, е една продълговата нива отъ 8 декара. Тукъ презъ 1910 г. била открита една

---

[1]) Кр. Миятевъ, цит. съч., 152, обр. 262 и 263.

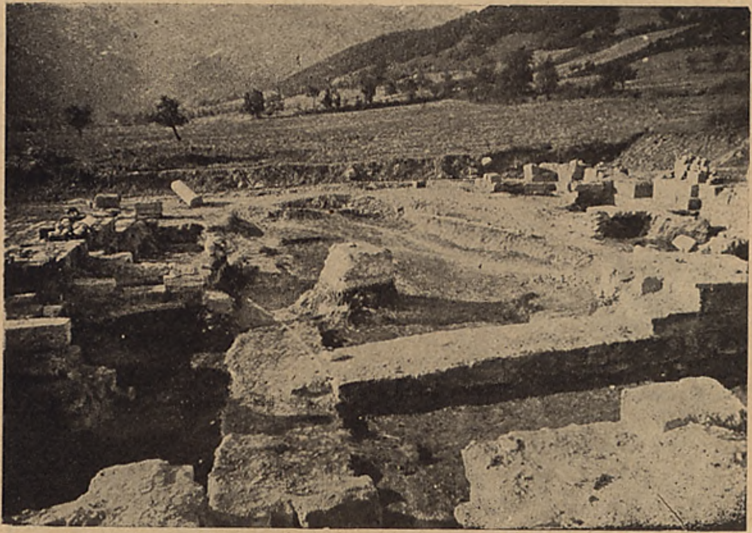

Обр. 106. — Общъ изгледъ на западната часть на двореца

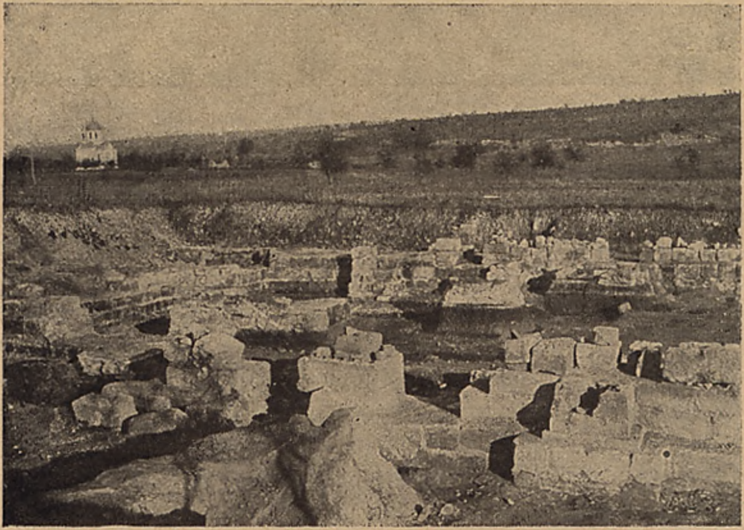

Обр. 107. — Срѣдната часть на двореца

малка църквица (обр. 93 Е),[1] но стопанинътъ твърдѣше, че цѣлата нива била изпълнена съ развалини отъ постройки, на които той постоянно се натъкралъ при оранъ. За да се проучатъ тѣзи постройки и за да се види тѣхното отношение къмъ кржглата църква, азъ направихъ 14 сондажни изкопа въ различни посоки. Изкопитѣ се извършиха по на 5—6 м. единъ отъ другъ и достигнаха на дълбочина до здравата земя. При тѣзи сондажи се установи, че постройкитѣ, на които се е натъквалъ стопанинътъ Ив. Матеевъ, сж били само на 50—60 см. дълбоко и затова, безъ да сж предприемани тукъ нѣкакви специални разкопки, тѣ сж били постоянно разрушавани. Днесъ отъ тѣхъ не е запазено нищо друго, освенъ остатъци отъ единични зидове, по които не може да се сжди дори за плана на постройката. Отъ основитѣ личи на мѣста само единъ редъ отъ ломени камъни, схванати съ каль. Дебелината на зидовет̀ѣ е 70—75 см., но това не ни пречи да предположимъ, че и тукъ, както по ската южно отъ църквата, постройкитѣ сж били много леки или само дървени, но съ зидана подложка. Изключение прави може би само една малка сграда, навѣрно църквица, чиито основи сж градени съ бѣлъ трошливъ хоросанъ. Освенъ постройкитѣ, въ близко съседство съ църквитѣ се откриха и нѣколко погребения, които представятъ продължение на околоцърковния некрополъ.

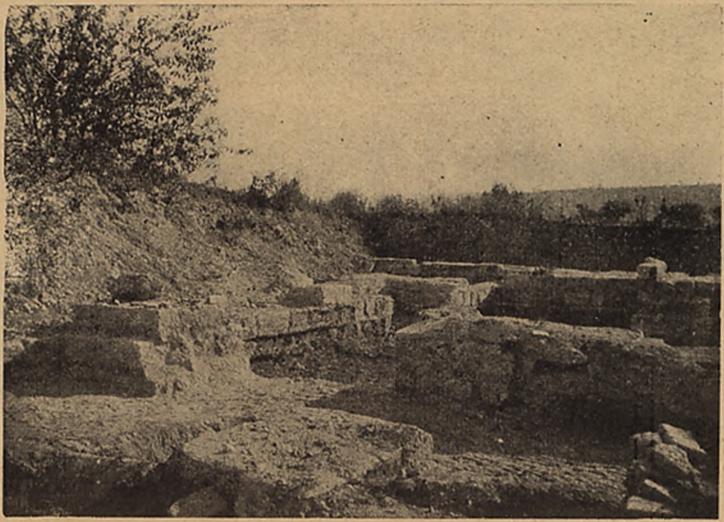

Обр. 108. — Северната часть на двореца

---

[1] Ю. С. Господиновъ, Разкопки въ околностьта на Преславъ, Изв. Арх. Др-во, VI, 158 сл. Планъ (не точенъ) на обр. 163.

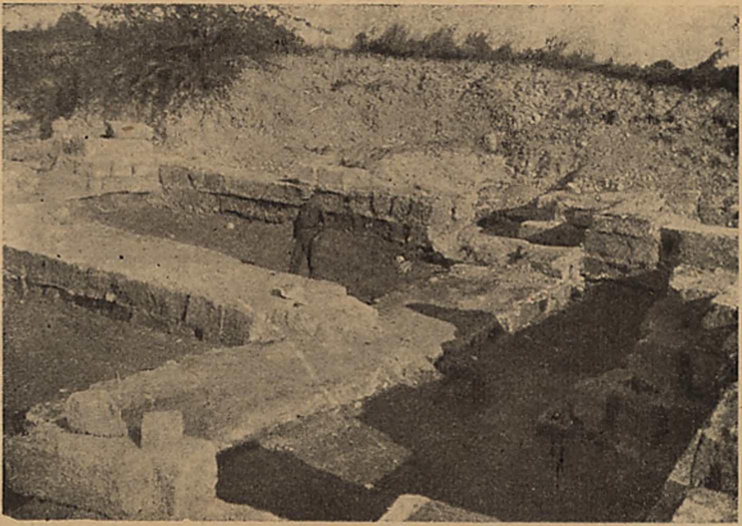

Обр. 109. — Северната часть на двореца

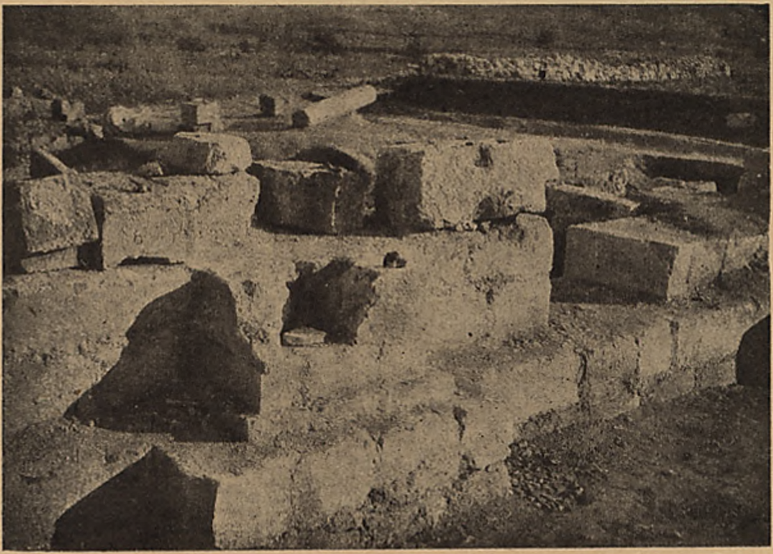

Обр. 110. — Пиластри на западния зидъ

Постройки. Намиратъ се южно отъ църквата, а именно:

1. Сондажъ II (обр. 93). По срѣдата на нивата се разкопаха два успоредни зида 4.20 м. далечъ единъ отъ други. Посоката имъ е сев.-югъ. Западниятъ зидъ е 6.75 м. дълъгъ, източниятъ — 2.60 м. На южната имъ страна зидоветѣ се пресичатъ отъ единъ трети, който не е перпендикуляренъ на тѣхъ. Дебелина на всички зидове 75 см. Строежъ: ломенъ камъкъ и каль (единъ редъ).

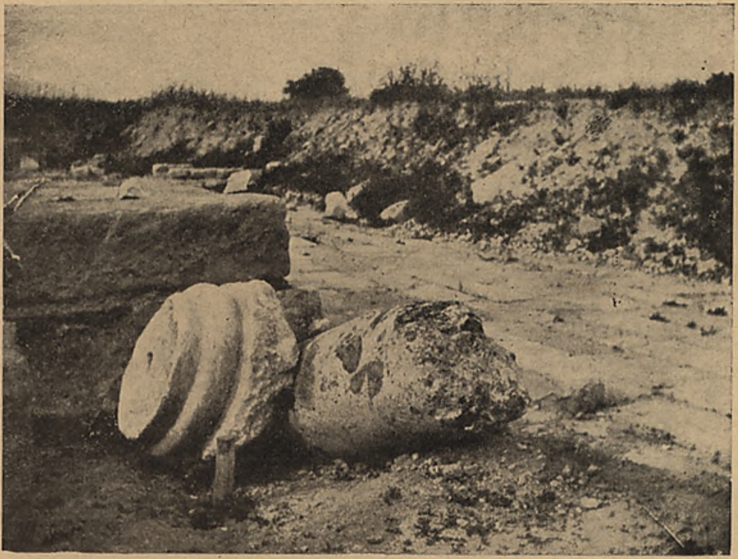

Обр. 111. — База и колона отъ двореца

2. Сондажъ III. По срѣдата на нивата изолиранъ зидъ, дълъгъ 8 м., деб. 70 см. Само единъ редъ камъни. Къмъ източния край на изкопа се намѣри жгълъ отъ сграда съ каменна настилка.

3. Сондажъ IV. Въ западния край на нивата: продълговата постройка съ посока западъ-изтокъ. Дължина 7.90 м., шир. 3.30 м. Дебелина на зидоветѣ 60 см. Строежъ: ломенъ камъкъ и каль. Единиятъ отъ дългитѣ зидове (южниятъ) прекжсва на две мѣста.

4. Сондажъ X. По срѣдата на нивата между сондажъ III и IV. Правожгълна постройка съ посока западъ-изтокъ. Вѣроятно църквица (обр. 93 Д). Запазени сж зидоветѣ на височина 20—30 см. само на часть отъ западната половина въ една дължина отъ 6 метра. Широчина на постройката 6 м.

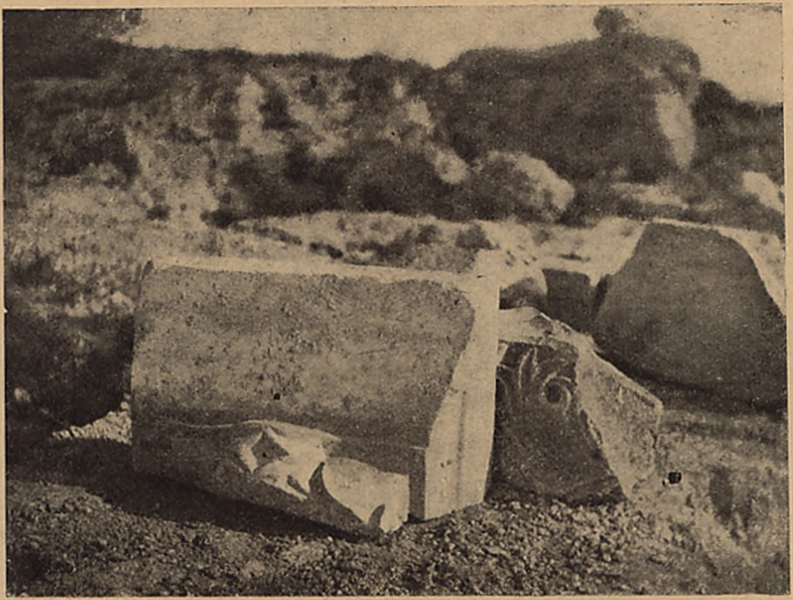

Обр. 112. — Части отъ мраморни капители

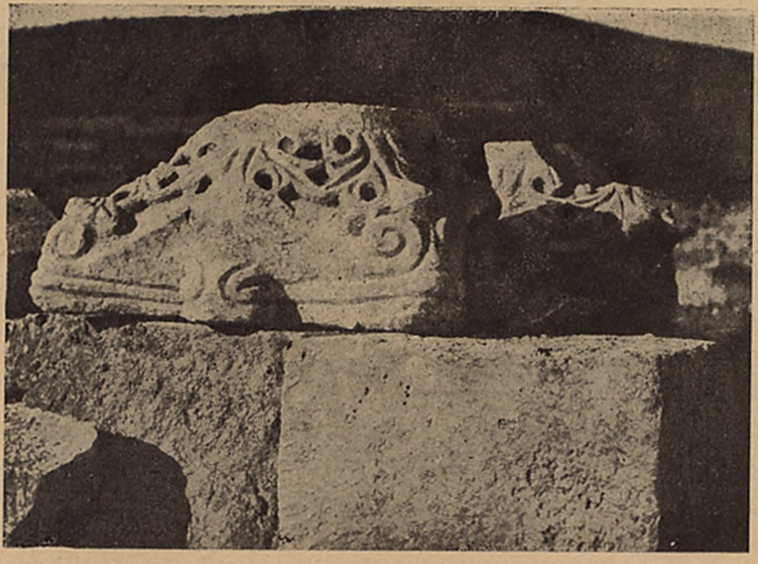

Обр. 113. — Части отъ мраморни капители

Единъ вѫтрешенъ зидъ, дебелъ 50 см. отдѣля нартиката, но този зидъ е разрушенъ въ южната му половина по-късно отъ една гробница, направена отъ голѣми каменни плочи, две отъ които монолитни. Гробътъ е 2.06 м. дългъ, 0.70 м. широкъ при главата, 0.58 м. при краката, дълбокъ 0.54 м. Въ гроба се намѣри силно прогнилъ черепъ и нѣколко кости отъ скелета. Той бѣше покритъ съ плочи, които стоятъ наравно съ подовата настилка, части отъ която сѫ запазени както въ нартиката, така и въ срѣдната часть на църквата. Настилката е съставена отъ осмоѫгълни тухли, 4 см. дебели и 21 см. широки, а квадратитѣ образувани между тухлитѣ, сѫ запълнени съ по една мраморна плочка съ страна 9 см.[1]) Това е единствената постройка, зидоветѣ на която сѫ градени съ хоросанъ.

Обр. 114. — Мраморна колона

Погребения. На погребения се натъкнахъ при сондажи I, XI и XII — всички въ близко съседство съ църквата.

При сондажъ I се намѣриха всичко 6 гроба. Отъ тѣхъ 4 бѣха детски, а останалитѣ два — на възрастни индивиди. Заслужава да се отбележи, че последнитѣ сѫ по-стари отъ детскитѣ, защото два отъ тѣхъ се намѣриха по на

---

[1] Такава настилка е имало и въ църквата „Черешето". Срв. К. Шкорпилъ, Паметници отъ столица Преславъ. Симеоновъ Сборникъ, 210 сл., табл. XXXI.

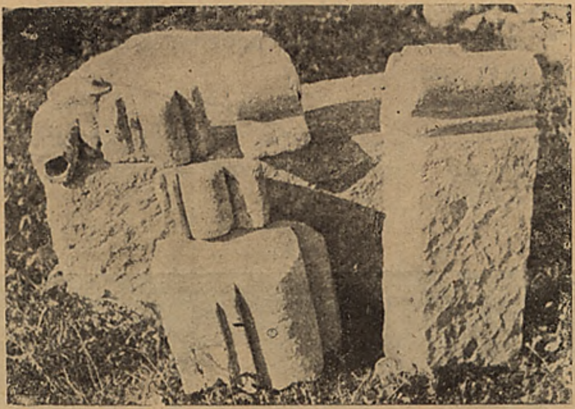

Обр. 115. — Варовикови корнизи

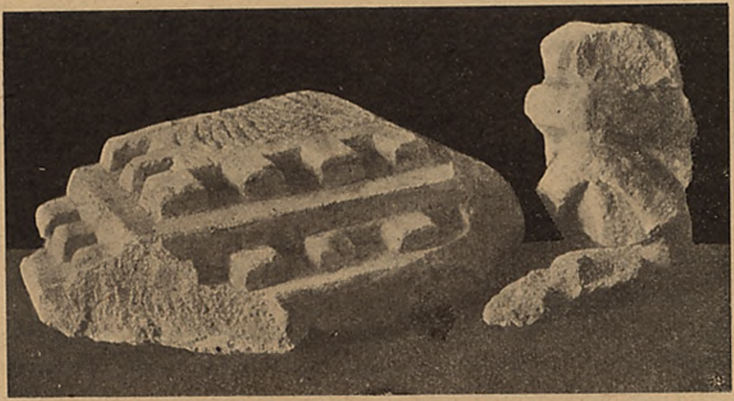

Обр. 116. — Архитектурни фрагменти отъ двореца

20 см. точно подъ две отъ детскитѣ погребения. Дълбочината на гробоветѣ е била отъ 0.80 м. до 1.20 м.

Гробоветѣ на възрастнитѣ индивиди сѫ подградени съ малки камъни или варовикови плочи. Детскитѣ гробове сѫ грижливо обградени съ изправени четвъртити тухли (фрагменти). Тѣхната дължина е срѣдно 1 м., а широчината имъ не надминава 42 см. При едно отъ детскитѣ погребения тѣлото е било покрито съ кѫсове отъ тухли (8 см. дебели, дълги повече отъ 40 см.), изправени стрѣхообразно надъ него.

При сондажъ XI се откри на дълбочина 80 см. само едно погребение на възрастенъ индивидъ, интересно по това, че само главата е била защитена отъ пръстьта съ нѣколхо малки керамиди, поставени, както при детското погребение, въ видъ на двускатна стрѣха.

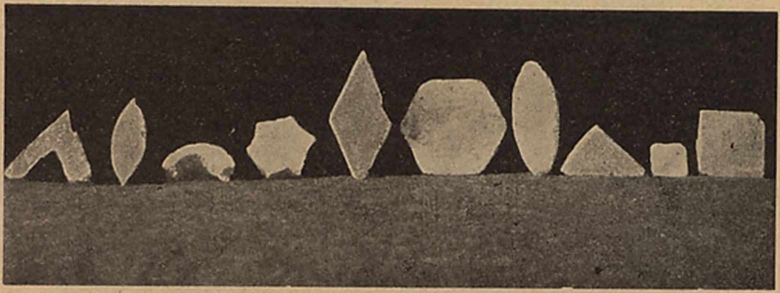

Обр. 117. — Мраморни плочки отъ подова настилка

Доста загадъчно е погребението, открито при сондажъ XII. То се намѣри на 5 м. западно отъ северо-западния ѫгълъ на атрия и то на една дълбочина само отъ 50 см. Посоката на тѣлото е отъ западъ къмъ изтокъ, но докато всички други погребения въ нивата се оказаха напълно нормални (тѣлото лежи изпънато на гръбъ, рѫцетѣ скръстени), тѣлото тукъ е било положено на дѣсната му страна, т. е. обърнато съ гърдитѣ къмъ югъ. Рѫцетѣ и краката бѣха свити въ лактитѣ и колѣнетѣ,[1]) така че ако този скелетъ не бѣше толкова плитко и не почиваше толкова близо до църквата и до други типично християнски гробове, човѣкъ би могълъ да вземе това погребение за предисторически Hocker.

Дребни находки. Въ гробоветѣ не се намѣриха никакви дребни предмети. Находкитѣ въ сондажнитѣ изкопи сѫ малко и нѣматъ никакво особено значение. Отъ тѣхъ заслужаватъ да бѫдатъ споменати само следнитѣ:

---

[1]) Кр. Миятевъ, цит. съч., обр. 60.

1. Бронзова халчица (диам. 2 см.) и едно бронзово пръстенче, на чието лице е закрепена една бронзова полусферичка. Намѣри се въ сондажния изкопъ № IV на 1 м. дълбочина.

2. По-важна за насъ е находката въ сондажния изкопъ № VII. Тя се състои отъ нѣколко керамични фрагмента отъ църковната облицовка; между тѣхъ има и такива, по които можемъ да възстановимъ съ по-голѣма точность нѣкои отъ орнаментнитѣ типове на църковната украса.[1]

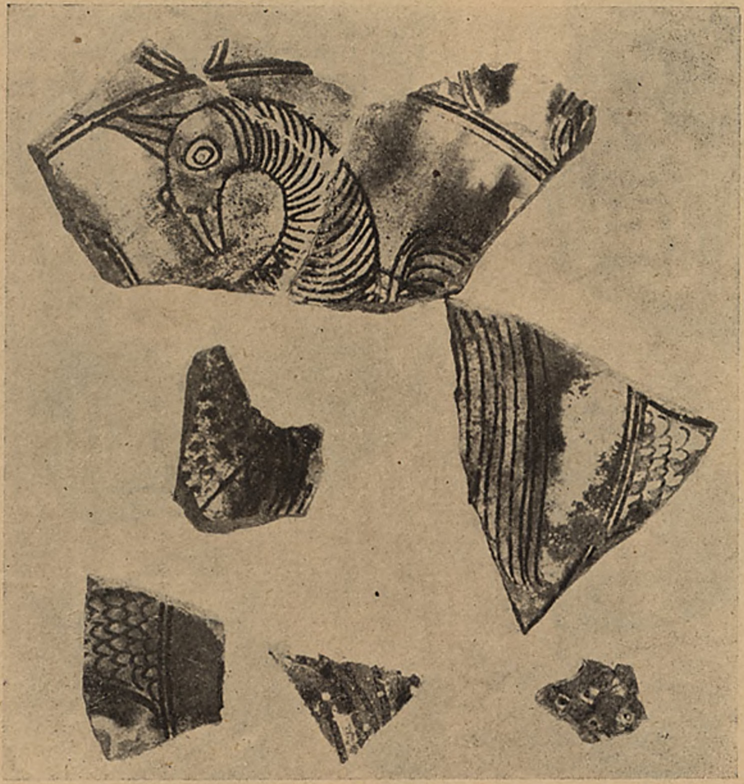

Обр. 118. — Кжсове отъ глиненъ сждъ

3. Все въ сжщата нива, на около десетина метра северно отъ църквата, билъ намѣренъ единъ конусовиденъ предметъ (височина 2.1 см.) отъ позлатена

---

[1] Кр. Миятевъ, цит. съч., обр. 261.

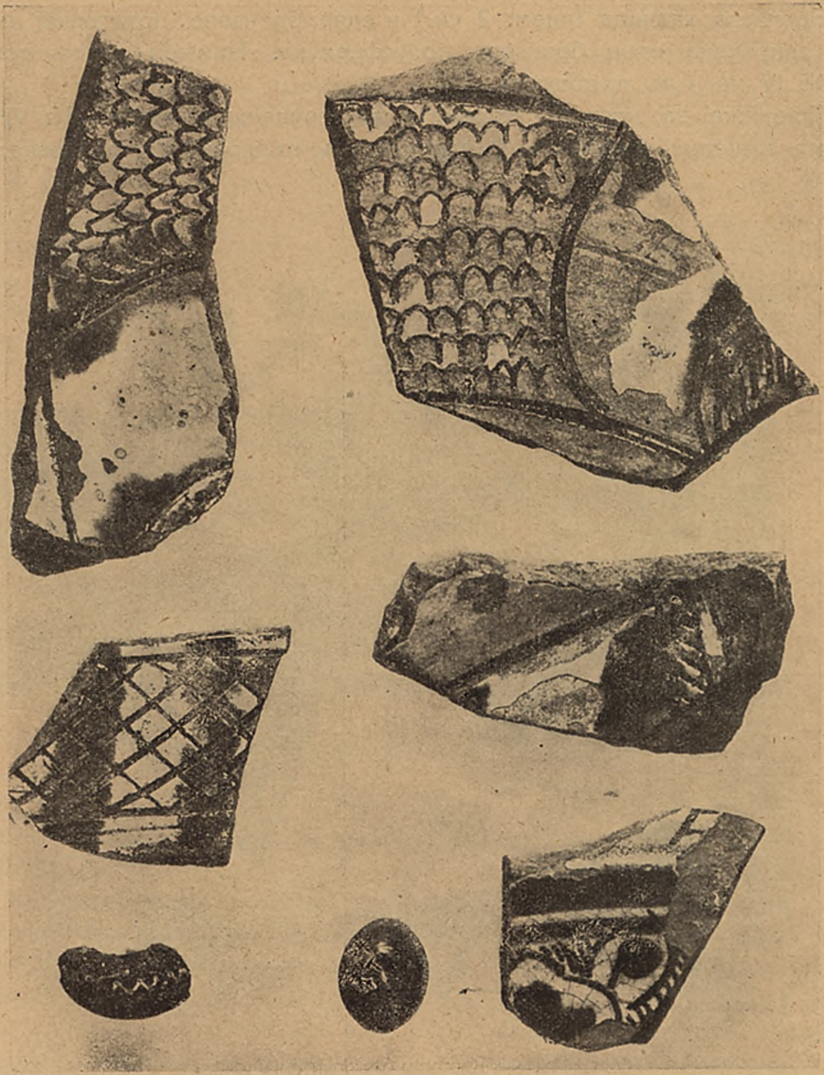

Обр. 119. — Кѫсове отъ глинени сѫдове

сребърна пластинка Въ основата на конуса (диам. 1.2 и 0.9 см.) е поставена елипсовидна антична гема съ хубаво изображение на Виктория, а на върха е имало шарниръ съ халка за закачване. Фигурката е украсена съ филигранни зрънца. Предметътъ се намира въ Преславския музей.

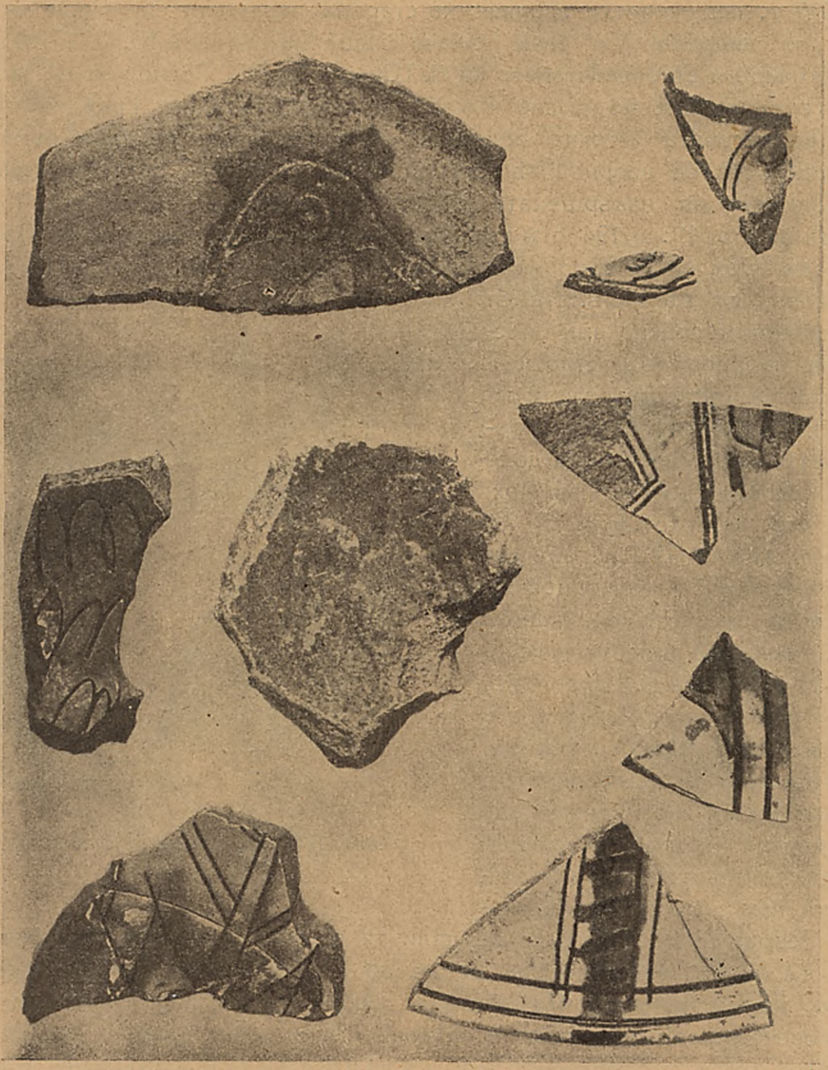

Обр. 120. — Кжсове отъ глинени сждове

II. Разчистване на двореца

Насипното възвишение въ вжтрешния градъ, известно подъ името „Сарайери“ е разкопавано на нѣколко пжти. За пръвъ пжть тукъ е правилъ изучвания презъ 1897 г. проф. В. Златарски, но разкопкитѣ сж останали недовършени.

Презъ 1927 г. сдружението „Българска старина“ предприе за втори пѫть разчистване на двореца. Съ тази задача бѣше натоваренъ Ю. С. Господиновъ, който работѣше и съ съдействието на К. Шкорпилъ. Ю. Господиновъ започналъ разкопкитѣ едновременно на две мѣста: на северо-западния край на възвишението и въ неговата източна половина. Като резултатъ на тѣзи разкопки се явяватъ основитѣ на дворцовитѣ постройки, които, обаче, останали недоразчистени. Сведения за извършената работа и намѣренитѣ материали дава К. Шкорпилъ на стр. 193 и 194 отъ статията си „Паметници отъ столица Преславъ“ печатана въ Юбилейния сборникъ „България хиляда години, 927—1927 г.“, но тѣзи сведения сѫ въ голѣмата си часть погрѣшни (особено при описването на дворцовитѣ постройки), тъй като тѣ сѫ съставени възъ основа на недостатъчни данни. Кратъкъ отчетъ за своята работа даде и Ю. С. Господиновъ въ Изв. Арх. Инст. VI, стр. 183—187.

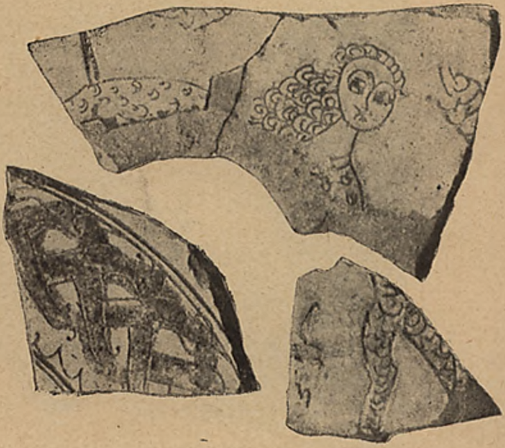

Обр. 121. — Кѫсове отъ глинени сѫдове

Презъ лѣтото 1930 г. азъ заварихъ разкопкитѣ на дворцовитѣ постройки въ следното положение:

I. Северозападна часть или, както я нарича К. Шкорпилъ, жилищни помѣщения. Разкопана е една плоскость отъ около 350 кв. метра. Пръстьта е изхвърляна въ самата постройка, натрупана е нова голѣма могила, която въ бѫдеще трѣбва да се изхвърли, понеже почвата подъ нея е часть отъ възвишението Сарай-ери и не се знае дали тя е била предварително изследвана. Открити сѫ зидове до 1.5 м. високи, но не е държано смѣтка за първоначалното ниво на постройката. На мѣста то въобще не е достигнато, на други е копано повече отколкото трѣбва и за това нѣкои отъ зидоветѣ сѫ подкопани.

II. Източна половина на възвишението изхвърленъ е горниятъ пластъ (орната земя) отъ една плоскость отъ около 2000 кв. метра, при което сѫ се появили части отъ зидове, позволяващи да се заключи, че приблизителната форма на сградата е правоѫгълникъ. Пръстьта е изхвърляна на далеко. Основно е изчистена само една площь източно отъ сградата, при което се е открила външната страна на източния ѝ зидъ и настилка отъ голѣми каменни плочи (обр. 94 и 95). Самата вѫтрешность на постройката не е разкопвана планомѣрно и систематично. Зидоветѣ сѫ търсени наслуки, като се е разчиствала само черната пръсть. По този начинъ вѫтрешностьта на постройката е била прокопана съ два дълги прокопа съ посока северъ-югъ, а самиятъ насипъ, съставенъ отъ пръсть, хоросанъ и строителни материали е билъ оставенъ. При това положение на разкопкитѣ К. Шкорпилъ съставилъ планъ на постройката, като е допущалъ при това голѣми аналогии

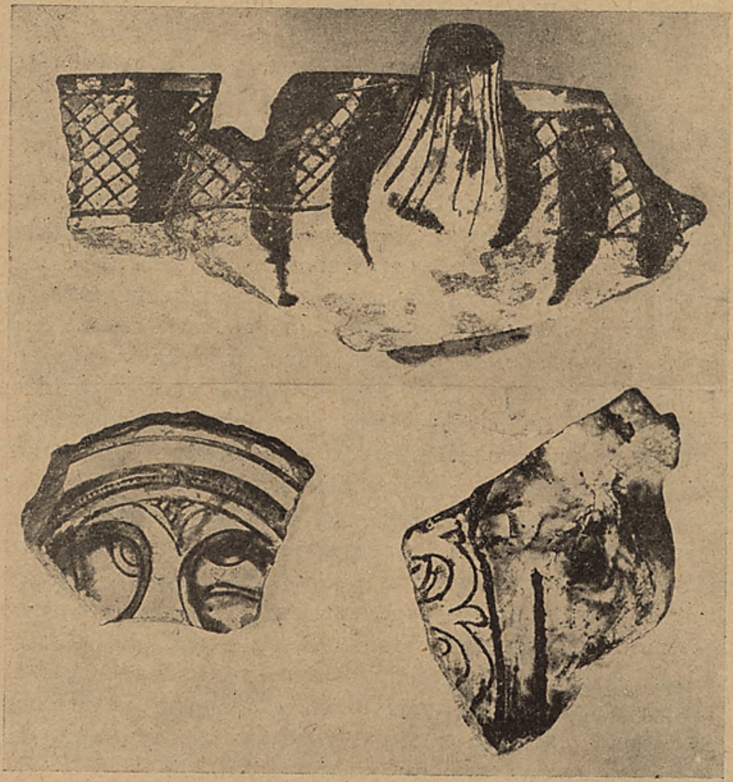

Обр. 122. — Кѫсове отъ глинени сѫдове

съ голѣмия дворецъ въ Плиска. Този планъ, отпечатанъ на табл. X въ споменатото съчинение е не само съвършено погрѣшенъ, но дори и фантастиченъ

При тазгодишнитѣ разкопки (обр. 96) азъ се ограничихъ да довърша започнатото разчистване, като взехъ за изходна база полуоткрития източенъ видъ на постройката. Чрезъ внимателно разкопване на вѫтрешната му страна азъ се добрахъ до първоначалното ниво на сградата и следъ това започнахъ постепенно снемане на насипа чрезъ равномѣрно вдълбочаване по протежението на цѣлата постройка. По този начинъ, изчиствайки всички пластове,[1] азъ се натъкнахъ на два водопровода (обр. 97, 98 и 100), които можаха изцѣло да се запазятъ (изключение правятъ само мѣстата, които сѫ били прекѫснати и унищожени презъ 1927 г.). Посоката на водопроводитѣ (двата сѫ почти успоредни) е отъ северо-западъ къмъ юго-изтокъ. Тѣ сѫ положени почти въ здравата глинеста земя на около 50—60 см. подъ горното ниво на основитѣ. Направени сѫ отъ обикновени глинени трѫби, дълги по 57 см. и съ диаметъръ на единия край 13—9 см. и на другия — 11 см. Тѣсниятъ имъ край е стѣсненъ за да може да влазя въ широкия край на следната трѫба. Продължението на единъ отъ водопроводитѣ извънъ постройката представя рѫбестъ улей, съставенъ отъ ѫгловата подложка и сѫщо такъвъ капакъ отъ червена глина.

Тѣзи два водопровода сѫ по-стари отъ дворцовата сграда: нейнитѣ стени пресичатъ водопровода на всѣкѫде, кѫдето се срѣщатъ съ него (обр. 99). Тѣзи пресѣчки сѫ точно толкова дълги, колкото сѫ дебели и стенитѣ. Явно е, следователно, че при изкопитѣ за основитѣ на двореца работницитѣ сѫ се натъкнали на по-стари водопроводи, които или не сѫ били вече използувани, или пъкъ, ако по тѣхъ все още е текла вода, тя е била отведена по други трѫби, а старитѣ водопроводи сѫ били разрушени само до толкова, колкото е изисквала широчината на изкопа. Този фактъ би ималъ особено значение за датата на двореца, ако можеше да се установи съ по голѣма точность, отъ кое време произхождатъ водопроводитѣ. Но понеже за сега това е невъзможно, ние трѣбва да се задоволимъ само съ извода, че разкопаната отъ насъ сграда не ще да е отъ първитѣ постройки на Преславъ. Наистина, ние не познаваме добре строителната история на старата българска столица, но нейнитѣ дворци могатъ да се отдадатъ съ по-голѣма вѣроятность на две епохи и на двама български владѣтели, Омуртагъ и Симеонъ, за които документално се знае, че сѫ строили дворцови сгради въ Преславъ. Естествено е, че въ този случай въпросътъ се решава отъ старинностьта на водопровода въ полза на Симеоновата епоха, която ще бѫде потвърдена при по-подробното разглеждане на двореца и отъ редъ други данни.

---

[1] Насипътъ се състоеше отъ следнитѣ пластове: най-горе обикновенъ наривъ, 1.5—2 м. дебелъ, състоящъ се отъ черноземъ, варовитъ прахъ и камъни отъ строежъ; подъ него пластъ отъ бѣлъ хоросанъ, дебелъ нѣкѫде до 1 метъръ. Хоросанниятъ насипъ е сравнително чистъ отъ чужди примѣси. Въ него се срѣщатъ само камъни и много малко фрагменти отъ тухли. Пластътъ е твърдъ, а на мѣста почти вкамененъ. Въ северната часть на сградата отъ този хоросанъ бѣше натрупано едно голѣмо количество върху и между зидоветѣ, та К. Шкорпилъ, цит. съч., стр. 194 погрѣшно го е взелъ за нарочно насипанъ тамъ още при постройката на двореца. Най-долниятъ пластъ земя не е вече насипъ. Той се състои отъ глинестъ черноземъ безъ да има въ него нѣкакви културни останки. Основитѣ на двореца сѫ сложени на около 1.5 м. дълбоко въ този пластъ.

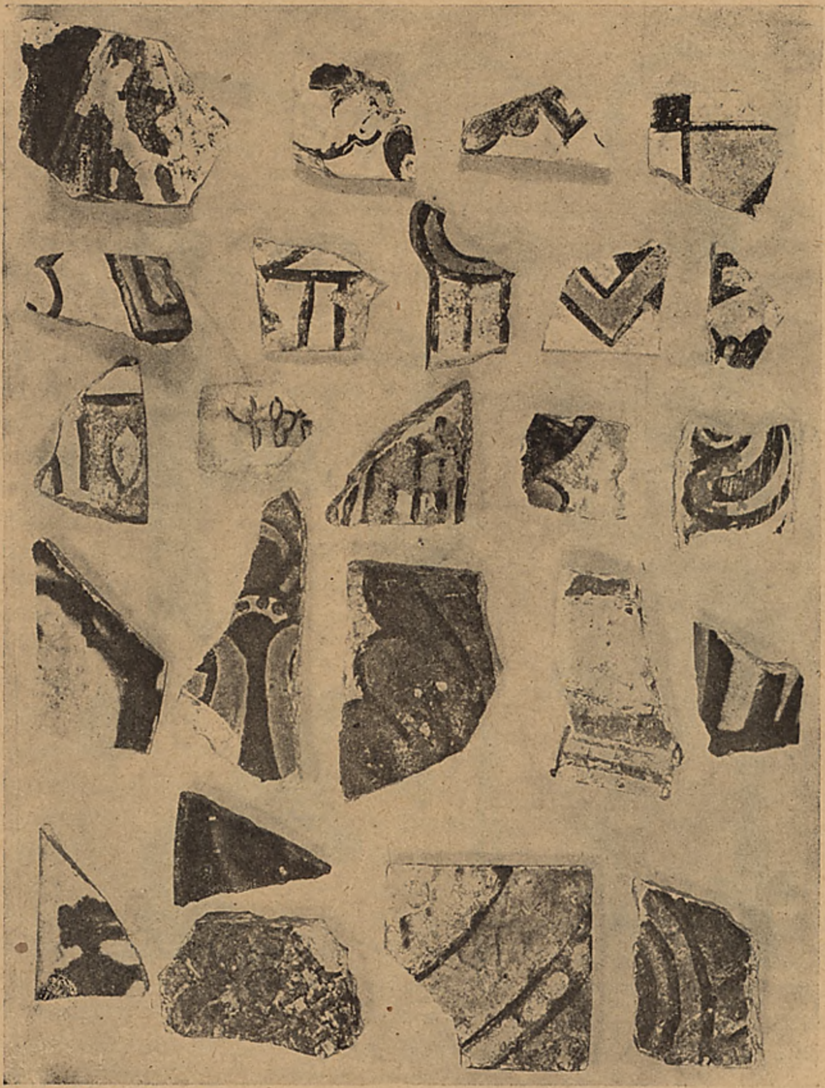

Обр. 123. — Кѫсове отъ бѣлоглинеста многоцвѣтна керамика

Макаръ и да се работѣше твърде усилено, вѫтрешностьта на двореца не можа да бѫде окончателно разчистена. Остава да се направятъ още сондажи, за да се потърсятъ продълженията на нѣкои зидове, а сѫщо така и да се изчисти отъ насипъ южната часть на постройката. Направеното до сега

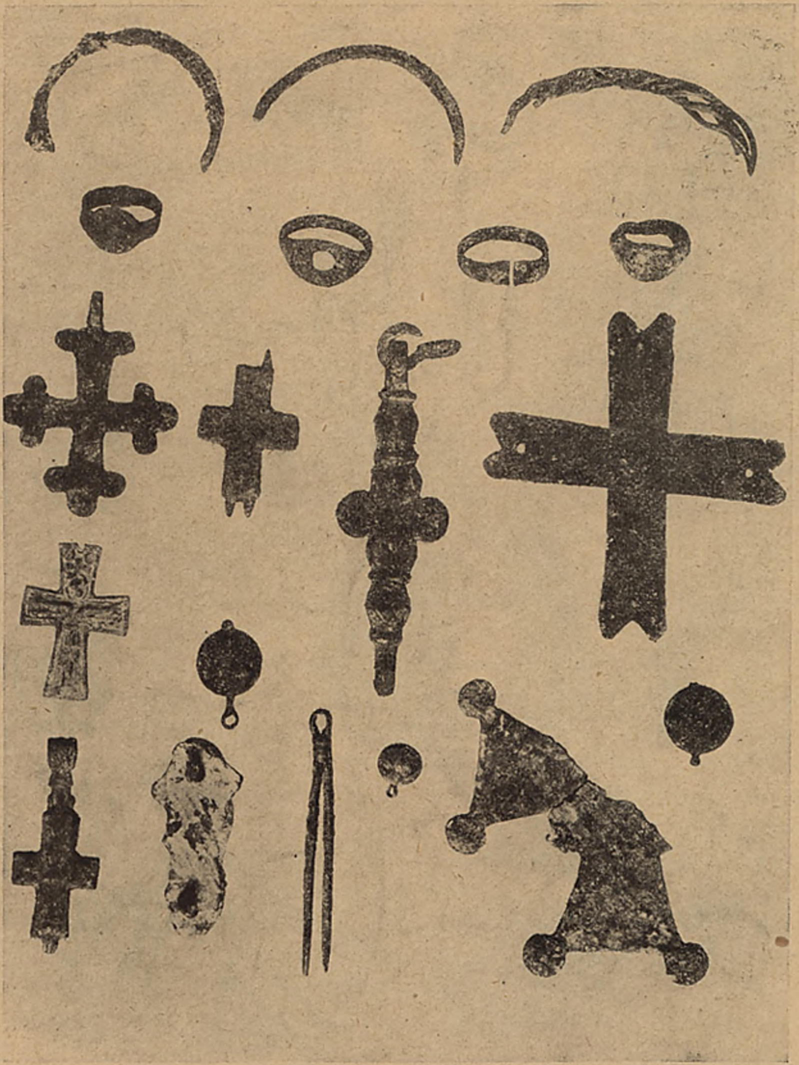

Обр. 124. — Бронзови предмети

обаче ни дава възможность да проникнемъ въ плана и духа на дворцовата сграда (обр. 100). Нейнитѣ зидове сѫ различно запазени: нѣкѫде тѣ се издигатъ на 2 м., другаде трѣбваше да се търсятъ дълбоко въ земята. Постройката е изключително отъ варовикови блокове, споявани съ бѣлъ хоросанъ и желѣзни скоби. При подреждането на блоковетѣ не се е спазвало правилото на плисковскитѣ строежи. Самитѣ основи, както изтъкнахъ вече, сѫ дълбоко въ земята и сѫ строени по следния начинъ: най-отдолу сѫ наслагани дребни ломени камъни, размѣсени съ каль. Надъ тѣхъ следва единъ редъ отъ варовити блокове, поставени единъ до другъ въ дълбочина безъ да бѫдатъ спояvани съ хоросанъ. Между тѣхъ има празнини до 15 см. широки. Надъ блоковетѣ е сложенъ пластъ хоросанъ, 10—15 см. дебелъ, и едва надъ този хоросанъ започва истинския зидъ (обр. 101). Неговитѣ блокове сѫ еднакви, но не много добре изгладени. По два отъ тѣхъ личатъ вдълбани знаци (обр. 102 и 103), а на единъ отъ блоковетѣ, паднали до зида се чете: А҆зъ марътинъ пис(ахъ).[1])

Обр. 125. — Предмети отъ кость

Въпрѣки лошата запазеность на зидоветѣ (обр. 104—110) планътъ на сградата може да се възстанови до нѣкои незначителни подробности. Това е една огромна и масивна правоѫгълна зала съ посока северъ-югъ. На южния край на залата се очертава единъ притворъ, а самата зала е раздѣлена по дължината ѝ отъ два успоредни зида на три продълговати отдѣления. Не ще съмнение, че двата успоредни зида сѫ субструкции на колонади, които сѫ очертавали въ залата три кораба. Въ всѣки единъ отъ страничнитѣ кораби се виждатъ останкитѣ на четири напрѣчни стени, които вѣроятно сѫ имали известна роля при поддържането на аркитѣ и сводоветѣ, що сѫ покривали и тритѣ кораба. Здрави пиластри личатъ и по външнитѣ страни на зидоветѣ. Въ дъното на залата, съответно на нейнитѣ три кораба, намираме три поддѣления, съ които се завършва къмъ северъ и самата постройка. Поискаме ли да видимъ тази зала въ възобновенъ видъ, ще трѣбва да си я представимъ като една масивна трикорабна базилика, съ нартика на единия край и три правоѫгълни помѣщения на другия, отговарящи на тритѣ кораба. Липсва само апсидата. Корабитѣ сѫ били раздѣлени съ колони отъ зеленъ конгломератъ, каквито сѫ открити тукъ още презъ 1897 г. Намѣрена е само една груба мраморна база (обр. 111). Капителитѣ сѫ били мраморни, но разнообразни. Отъ тѣхъ се намѣриха нѣколко кѫса, по които може да се сѫди не само за украсата, но и за тѣхната обща форма (обр. 112 и 113).

---

[1]) Вж. по-долу, стр. 220.

Предъ видъ на това, че разкопаването на двореца още не е довършено, азъ не ще се впущамъ въ подробно описване на намѣренитѣ досега предмети. Ще изброя само въ общи черти по-важнитѣ находки.

1. Две колони отъ бѣлъ мраморъ. Едната цѣла, 2 м. дълга (обр. 114).

2. Разнообразни мраморни и варовникови корнизи отъ постройката съ по-прости и по-сложни профили (обр. 103, 115 и 116).

3. Множество мраморни плочки отъ подова настилка (обр. 117).

4. Фрагменти отъ червеноглинести сѫдове съ глазура и орнаменти (обр. 118—122). Нѣколко кѫса отъ декоративна полихромна керамика (обр. 123).

5. Дребни предмети: прешлени, стъкълца, игли отъ кость, пръстенчета и пр. (обр. 124 и 125).

6. Медни монети отъ Комненитѣ.

6. Една медна и една сребърна монета Ив. Шишманъ.

8. Единъ оловенъ печатъ, силно повреденъ.

Повечето оть находкитѣ произхождатъ отъ по-късно време, което показва, че дворецътъ се е използувалъ и презъ второто българско царство. Тогава именно изглежда, че сѫ предприети около дворцовата зала нѣкои нови поправки или строежи, които предстоятъ да бѫдатъ изучени при бѫдащитѣ разкопки. Тѣхното начало е вече сложено съ снемането на часть отъ насипа западно отъ дворцовата зала, така че скоро двете части ще се съединятъ, за да се проучатъ тѣхнитѣ взаимни отношения.

Прибавка

отъ В. Иванова

Въ развалинитѣ на двореца въ стария Преславъ се намѣри единъ кратъкъ славянски надписъ на камъкъ: азъ марътинъ пис(ахъ) (обр. 126). Камъкътъ бѣше въ неразкопаваната до сега северна часть, тамъ гдето двете каменни настилки като че продължаватъ на северната страна двора, който обикаля двореца отъ къмъ изтокъ. Самиятъ блокъ не стоеше на мѣстото си, бѣше съборенъ, обаче заедно съ съседнитѣ нему камъни — знакъ, че не е измѣстенъ много отъ първоначалното си положение.

Надписътъ (обр. 126) се намира на горния тѣсенъ край на изгладена страна, която има размѣри 45 × 38 см. Горниятъ лѣвъ ѫгълъ е очупенъ и заедно съ него и лѣвата часть на първата буква (а). Буквитѣ иматъ различна височина, м не достига дори 1 см., а крайниятъ ъ на марътинъ е цѣли 3 см. Изрѣзани сѫ чисто и доста дълбоко въ жълтеникавия пѣсъчникъ. Буквата с на края има напрѣчна чертица въ срѣдата, то прилича и на буквата є, но нѣма съмнѣние. че краятъ трѣбва да се попълни пис[ахъ].

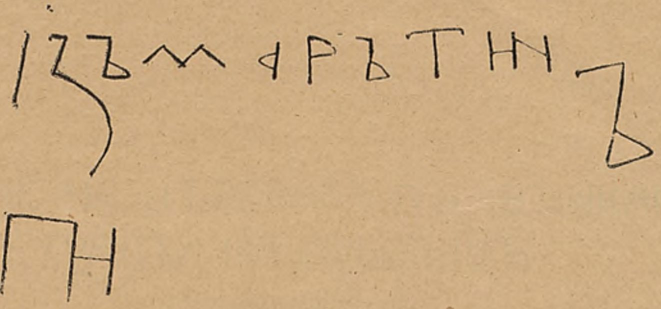

Обр. 126. — Надписъ отъ двореца

Съ сѫщитѣ думи, „азъ N. (често съ епитетъ, недостоенъ, грѣшенъ или нѣщо подобно) писахъ“ почватъ или свършватъ доста наши стари надписи или приписки.[1])

Не се разбира дали тритѣ думи на нашия надписъ сѫ крайни на отчупена часть или начало на недовършенъ надписъ, което изглежда по-вѣроятно, ако не сѫ подписъ на работникъ или посетитель. Буквитѣ на надписа сѫ ясни, палеграфически се отнасятъ къмъ XII—XIII в. и показватъ, че преславскиятъ дворецъ е сѫществувалъ и презъ второто царство.

---

[1]) Така почватъ, напримѣръ, Боженишкиятъ надписъ: азъ Дромръ (Драгомиръ, Добромиръ) писахъ (Сп. Ак. Н. кн. 22, г. 1920, стр. 94, 115, 117); втората часть на надписа намѣренъ при Шуменъ (Псп. кн. 61, стр. 726 сл.; Албумъ Абоба-Плиска, табл. XCVII, 15). Въ подписа на Иванъ Асѣня въ търновската църква Св. 40 Мѫченици, писачътъ се е подписалъ азъ Драганъ писа между редоветѣ на самия надписъ (Изв. Русск. Арх. Инст. кн. VII, стр. 7, табл. 5). Една глаголска приписка въ миней отъ срѣдата на XIV в. гласи сѫщо: 'áзъ Данїилъ пiсахъ си (Йорд. Ивановъ, Бълг. старини изъ Македония, 2° изд., стр. 237) и пр.

ПРОУЧВАНЕ НА ЦЪРКВАТА ВЪ „ВЪНКАШНИЯ ГРАДЪ“ НА ПРЕСЛАВЪ

ОТЪ Н. МАВРОДИНОВЪ

Презъ лѣтото на 1910—1911 год. Преславското археологично дружество е правило разкопки на три църкви въ стария Преславъ, подъ рѫководството на г. Юр. Господиновъ. Резултатитѣ отъ тия разкопки сѫ публикувани отъ г. Господинова въ Известията на Арх. д-во, т. VI, 1916—1918 год., стр. 158—161. Основитѣ на тритѣ разкрити църкви даватъ три интересни плана. Особено интересна бѣше за насъ църквата надъ чешмата Радула, въ „Външния градъ“ на Преславъ, която Шкорпилъ е означилъ съ № 6,[1]) и която ние нарекохме, за отличие отъ другитѣ, църква въ „Вънкашния градъ“. Нейнитѣ пропорции се доближаватъ до квадратъ. Наосътъ ѝ е напрѣченъ, апсидата широка и груба. На ѫглитѣ ѝ сѫ били поставени широки контрафорси.

Презъ лѣтото на 1930 г. ние открихме наново покрититѣ съ пръсть зидове и проучихме основитѣ. Тъй като стариятъ планъ се оказа несъвършенъ въ много отношения, направихме новъ планъ на сградата (обр. 127). Преди всичко — установихме, че църквата е била строена въ два периода. Първоначалната сграда е била правоѫгълна. Имала е 13.5 м. дължина и 12.20 м. ширина. Зидоветѣ ѝ сѫ били дебели 1.20 м. Градена е отъ мѣстенъ планински камъкъ, спояванъ съ хоросанъ. Тая първоначална сграда не е имала апсида. Четиритѣ стени сѫ образували едно затворено, почти квадратно про-

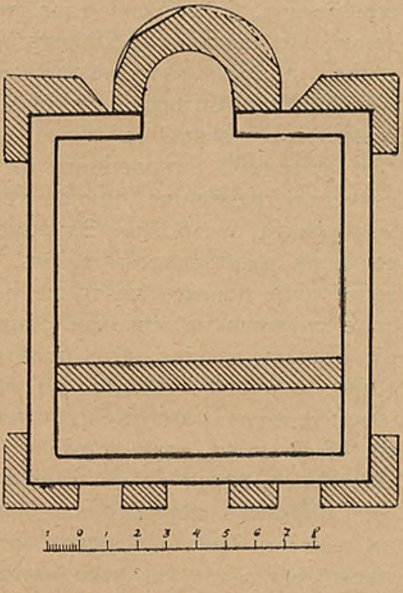

Обр. 127. — Планъ на църквата въ „Вънкашния градъ“ на Преславъ

странство. Стената на изтокъ е била разрушена въ срѣдата при втория градежъ за да се постави апсидата. Не е имала и притворъ. Ориентирана е била обаче на изтокъ. Къмъ градежа на тая първоначална сграда трѣбва да се отнесе и единъ масивенъ блокъ отъ зидария, който се е намиралъ вѫтре въ нея, и който виждаме въ плана на Господиновъ. Явно е, че тя не е била църква. Какво е било назначението ѝ — светилище или гробница? — е трудно да се каже. Трѣбва обаче да си припомнимъ, че първоначалната сграда на дворцовата църква въ Плиска е била сѫщо правоѫгълна, нѣмала е апсида, ни притворъ и е била сѫщо ориентирана къмъ изтокъ. Две еднакви по планъ, а може би и по предназначение, обществени сгради сѫ били обърнати въ църкви. Не е излишно да посочимъ че новооткритото „светилище“ въ Мадара, което г. Фехеръ отнася къмъ прабългарско време е сѫщо така правоѫгълно, безъ вѫтрешни разчленения и е правилно ориентирано къмъ четиритѣ страни на свѣта. Тия му особености го свързватъ съ двѣтѣ наши сгради. Тритѣ постройки иматъ единъ и сѫщъ планъ, разпредѣление и ориентация. Естествено е да помислимъ, че сѫ били еднакви и по предназначение. По камънитѣ, тухлитѣ и керамидитѣ останали отъ мадарското „светилище“, а дори и по мазилката на стенитѣ, сѫ били намѣрени прабългарски знаци.[1]) Прабългарски сѫ били навѣрно и тритѣ постройки. Правилната имъ ориентация говори въ полза на предположението, че сѫ били култови сгради. Ако приемемъ твърдението на г. Фехеръ, че мадарската постройка е била езическо светилище, такива светилища трѣбва да видимъ и въ абобската и мадарската постройки. За първата г. К. Шкорпилъ мисли, че е била сѫщо езически прабългарски храмъ.[2]) „Обширното и пусто пространство въ зданието, казва той, показва че то не е служило за жилище . . . По всѣка вѣроятность то е служило за нѣкакви обществени цели. Тъй като политическитѣ събрания сѫ ставали въ тронната палата, може да се допусне, че това здание е служило за култови нужди. На предположението, че зданието е било първоначално езически храмъ ни навежда и обстоятелството, че до царскитѣ дворци сѫ строили въ древностьта и здания за култа на царя“. Тоя аргументъ на Шкорпилъ може да се приложи и за преславската постройка.

---

[1]) К. Шкорпилъ, Сборникъ „България 1000 години“, стр. 200.

Вториятъ периодъ на градежъ се отнася къмъ обръщането на сградата въ църква. Християнскиятъ архитектъ е направилъ най-напредъ една напрѣчна стена, която е раздѣляла вѫтрешното пространство на две части — наосъ и притворъ. Искалъ е значи да направи притворъ. Чудно е обаче това, че той не е прибавилъ такъвъ отпредъ, както сѫ били прибавяни притвори на църквитѣ Св. Иванъ и Новата митрополия въ Месемврия, на църквитѣ № 18,

---

[1]) G. Fehér, Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises Budapest, 1931, стр. 68.

[2]) К. Шкорпилъ, Извѣстія Русс. Арх. Инст. въ К-лѣ, X, стр. 90.

№ 17, № 12 на Трапезица или на тая въ Патлейна. Така опредѣленото пространство за наоса е напрѣчно, т. е. наосътъ е по-широкъ отколкото дълъгъ. Църкви съ напрѣчни наоси на Балканския п-въ, а сѫщо и въ Мала Азия, Армения и Сирия до сега бѣха неизвестни. Нека да отбележимъ обаче, че наосътъ на църквата № 16 на Трапезица има сѫщата особеность. Той е сѫщо по-широкъ отколкото дълъгъ. Ширината на наоситѣ на двѣтѣ преславски кръстовидни църкви № 3 и № 4 е сѫщо по-голѣма отъ дължината имъ. Явно е, че архитектътъ се е съобразилъ съ съвременнитѣ нему планове и че напрѣчниятъ наосъ на църквата въ „Вънкашния градъ“ не е случаенъ.

Поменахме, че източната стена на църквата е била разрушена въ срѣдата, за да даде пѫть къмъ новоприбавената апсида. Дебелината на стенитѣ на тая апсида не е еднаква. Южната ѝ половина е много по-дебела отъ северната. Тая особенность се дължи на терена. Въ тая часть той се спуща стръмно надолу. Архитектътъ е засилилъ южната часть на апсидата съ цель да я предварди отъ рухване и да укрепи терена. Вѫтрешната часть на апсидата е много дълбока. Не образува, както обикновено, полукрѫгъ, а се състои геометрично отъ две части — правоѫгълникъ и полукрѫгъ. Двѣтѣ части не сѫ били отбелязани въ плана — тѣ се взаимно проникватъ — но въ свода сѫ били сигурно отдѣлени. Тая особенность на апсидата е мѣстенъ, характеренъ за IX-XII в., архитектуренъ белегъ. Отъ две части — полукрѫгъ и правоѫгълникъ — сѫ се състояли апсидитѣ на дворцовата църква въ Плиска, църквата въ „Вѫбилинъ-долъ“ въ Преславъ и на № 16 на Трапезица, които датуваме отъ IX и X вѣкове. Въ по-ststнитѣ църкви — № 18, № 5, № 4 и № 8 на Трапезица, Св. Димитъръ въ Търново, Св. Параскева въ Месемврия и църквата въ Нерѣзи — правоѫгълното пространство намалява. Най-дълбоко е то въ нашата църква.

Отвънъ апсидата е била многоѫгълна. Часть отъ очертанията ѝ сѫ разрушени. Северната ѝ страна, до срѣдата, е имала три страни, на южната ѝ часть е запазена основата само на една страна. Между тая страна и тритѣ на северъ има мѣсто само за още две. Начинътъ по който сѫ поставени нѣколкото запазени камъка отъ изчезналитѣ страни показватъ, че действително тѣ сѫ били две. Апсидата, значи, е била шестостранна. Имала и връхъ, като страничнитѣ апсиди на църквата въ Червенъ (X в.) и като тия на базиликата въ Чобанъ-дере[1]) (V—VI вѣкъ). Шесттѣ ѝ страни не сѫ били еднакво широки.

На четиритѣ ѫгла на първоначалната постройка сѫ били прибавени четири широки контрафорси, които сѫ обхващали като скоби ѫглитѣ, а нѣкѫде, като на източната стена сѫ поддържали и стенитѣ. Самитѣ стени, както видѣхме, сѫ били доста дебели (1.20 дебелина). Защо е било необходимо тогава да се засилватъ ѫглитѣ съ още по-дебели контрафорси? Ние мислимъ, че единственото обяснение на тоя фактъ е, че архитектътъ е засводилъ църквата. Първоначалната сграда е била покрита навѣрно съ дървенъ покривъ. Строителитѣ сѫ искали да поставятъ сводъ и тъй като тоя сводъ е трѣбвало да има голѣми размѣри (ширината на вѫтрешната часть е 10 м.) страхували сѫ се да го поставятъ само на първоначалнитѣ стени. Тѣ сѫ усилили ѫглитѣ съ дебели колкото стенитѣ контрафорси въ видъ на скоби. Тия контрафорси сѫ стѣгали стенитѣ въ всички посоки. Дали притворътъ и наосътъ сѫ били засводени по отдѣлно или единъ общъ цилиндриченъ сводъ е вървѣлъ отъ изтокъ къмъ западъ и е засводявалъ цѣлата църква, е въпросъ, на който може трудно да се отговори. Естествено е, че за архитекта, ако е засводилъ църквата, е било по-лесно да постави два отдѣлни свода. Въ такъвъ случай тия сводове сѫ били напрѣчни. Единиятъ е ималъ 8 м. ширина, а другиятъ — 2.30 м.

---

[1]) П. Мутафчиевъ и Ю. Господиновъ, Изв. Арх. Д-во, 1919—1320, стр. 15 сл. обр. 9; В. Иванова, Год. Нар. Музей, 1922—25, стр. 473, обр. 304.

Контрафорситѣ по ѫглитѣ опредѣлятъ основитѣ на две голѣми арки, които сѫ красѣли страничнитѣ фасади. Имало ли е, обаче, такива арки? Ако църквата е била покрита съ дървенъ покривъ, тѣ сѫ били съвършено излишни. Ако е била засводена съ единъ цилиндриченъ сводъ — тоя сводъ е билъ надлъженъ — т. е. проектиралъ се е само на източната и западната фасади. Въ такъвъ случай страничнитѣ арки сѫ могли да служатъ за контрафорси на свода, но тѣ не биха могли да се развиятъ на височина и малко вѣроятно е да сѫ сѫществували. Въ третия случай — ако църквата е била засводена съ два отдѣлни свода, бихме могли да очакваме по две арки на всѣка странична фасада. Че тукъ не е имало арка могатъ да ни покажатъ ясно изчисленията за голѣмината ѝ. Диаметърътъ ѝ е трѣбвало да бѫде 10 м. следователно височината, на която полукрѫга на самата арка би могълъ да се развие е 5 м. Височината на църквата въ такъвъ случай е била повече отъ 10 м. Невѣроятно е архитектътъ да построи една съвършено излишна арка съ такива размѣри, а невѣроятно е сѫщо стенитѣ на църквата да сѫ били високи повече отъ 10 м.

Три симетрични арки обаче е сигурно имала западната фасада. Между западнитѣ части на контрафорситѣ се вмъкватъ два вградени стълпа, правени въ втория периодъ на градежъ заедно съ самитѣ контрафорси. Тѣ опредѣлятъ мѣстата на три арки, отъ които срѣдната е била по-широка и навѣрно и по-висока отъ страничнитѣ. Тия три арки виждаме почти въ всички източно-български църкви отъ IX до края на XIV в. Въ преславската архитектура ги срѣщаме по западнитѣ фасади на църквитѣ въ „Вѫбилинъ-долъ“, „Селище“ кръстовидната църква № 4, църквитѣ въ Червенъ и № 16 на Трапезица. Това е една установена форма, която българскиятъ архитектъ прилага безъ да се грижи дали тя отговаря на вѫтрешната направа.

Отбелязахме, че най-интересната особена черта на тая църква е напрѣчниятъ ѝ наосъ. Видѣхме, че той не е случаенъ. Три други църкви, които принадлежатъ на преславската архитектура иматъ сѫщо напрѣчни наоси. Не срещнахме тая особеность въ Цариградъ, Гърция, Армения, Сирия и Мала-Азия. Византийскитѣ църкви сѫ съ надлъжни наоси. Явно е, че напрѣчниятъ наосъ е една особеностъ на архитектурата на първото българско царство. Оригиналенъ белегъ ли е тая особеность? Напрѣчниятъ планъ иде отъ старата халдейска традиция и се запазва само въ северна Месопотамия до IX в. сл. Хр., гдето има цѣла група църкви съ тоя планъ. Такива сѫ Маръ Якубъ въ Салахъ, Маръ Габриелъ въ Картминъ, Сурбъ-Хагобъ до Сезумъ, Маръ Ибраимъ и Убилъ въ Мидиатъ, Маръ Малка въ Салахъ, елъ-Хадра въ Хахъ. Църквата Сурбъ Хагопъ до Сезумъ датува отъ времето между 818 и 845 год.[1]) къмъ това време, ако не и къмъ X в. се отнася и Маръ Якубъ въ Салахъ.[2]) Църквитѣ въ Патлейна и Вѫбилинъ долъ, които сѫ имали навѣрно куполи върху тромпи[3]) показватъ, че въ IX—X вѣкъ въ България сѫ проникнали месопотамски влияния. На тия месопотамски влияния ще трѣбва да отдадемъ и напрѣчнитѣ наоси. Тѣхното сѫществуване въ Месопотамия презъ IX—X в. показва по-скоро, че преславската архитектура не ги е заела отъ римската традиция, както ние мислѣхме по-рано,[4]) основавайки се на датировкитѣ на Стриговски и Белъ. Отъ друга страна фактътъ, че напрѣчнитѣ наоси не се срѣщатъ въ Гърция и че следователно тѣ не сѫ дошли у насъ, чрезъ посрѣдничеството на гръцката архитектура показва, че това влияние е дошло или прѣко или чрезъ другъ посрѣдникъ и че църквитѣ съ куполъ върху тромпи сѫ дошли у насъ, сѫщо не чрезъ посрѣдничеството на гръцката архитектура, както ние мислѣхме по-рано.[5]) Дали за посрѣдникъ между Месопотамия и България не е служила кавказката архитектура, въ която сѫщо виждаме купола върху тромпи?[6])

Нека отбележимъ обаче, че не можемъ да установимъ дали у насъ е сѫществувала чистата месопотамска напрѣчна постройка, засводена съ напрѣченъ цилиндриченъ сводъ. Това, че наоситѣ на четиритѣ църкви сѫ по-широки отколкото дълги говори обаче за сигурно месопотамско влияние.

Архаичниятъ планъ на църквата въ „Вънкашенъ градъ“, паралелитѣ, които дадохме съ останалитѣ преславски църкви и фактътъ, че първоначалната сграда не е била църква, а може би езическо капище, показватъ, че тя трѣбва да се отнесе къмъ първитѣ години следъ покръстването на българитѣ т. е. въ втората половина на IX вѣкъ. Къмъ това време се отнася и дворцовата църква въ Абоба-Плиска. Освенъ тия две сгради, въ старобългарската архитектура нѣмаме другъ случай отъ обръщане обществена сграда въ църква. Такива случаи ще срещнемъ обаче въ раннохристиянската и византийската архитектури. Въ първитѣ християнски времена много езически храмове сѫ били обръщани въ църкви. Въ V в. на Тезейона въ Атина е била прибавена голѣма апсида, Партенона е билъ раздѣленъ съ два реда колони на три кораба, въ апсидата му е билъ дори сложенъ синтронъ — билъ е значи митрополитска църква. Сѫщата участь е последвала Ерехтейона въ срѣдата или края на VI вѣкъ. Отъ тия примѣри се вижда, че църковнитѣ закони не сѫ забранявали обръщането на езически храмове въ църкви. Обръщането на нашитѣ две сгради въ църкви сѐ дължи, може би на примѣритѣ, които българскитѣ духовници, следъ покръстването, сѫ имали отъ раннохристианската и византийска епохи. Не сѫ ли имитирали тѣ тия примѣри? Може би първитѣ сгради, които е трѣбвало да бѫдатъ обърнати въ църкви сѫ били езическитѣ капища.

---

[1]) S. Guyer, Repertorium für Kunstwissenschaft, t. XXXV, 1912, стр. 493.

[2]) П. т., стр. 498.

[3]) Н. Марводиновъ, Еднокорабната и кръстовидна църква по българскитѣ земи, София, 1931 г., стр. 34 и 35.

[4]) П. т., стр. 130.

[5]) П. т., стр. 135.

[6]) G. Millet, L’école grecque dans l’architecture byzantine, Paris, 1916, стр. 107.

ПРОУЧВАНЕ НА ЦЪРКВАТА ГЕБЕ-КЛИСЕ

ОТЪ ВѢРА ИВАНОВА

Въ III-та книга (1910) отъ Известията на Варненското археол. дружество г. К. Шкорпилъ издаде разкопанитѣ въ 1905 г. подъ негово ржководство нѣколко църкви въ стария Преславъ.[1] Планове и снимки нѣмаше, даваха се само описания и размѣритѣ на открититѣ строежи. Най-голѣмата отъ тѣзи църкви, църквата чийто развалини носятъ турското име Гебе-клисе, се отличава освенъ съ размѣритѣ си — твърде значителни, особено за епохата — и съ архаичния си планъ. Споредъ описанието тя е била трикорабна, триапсидна базилика съ галерия надъ западния край на срѣдния корабъ и навѣрно и надъ страничнитѣ кораби. Едноставната нартика е имала три външни входа — по единъ на всѣка страна — и предъ всѣки отъ тѣхъ, по единъ тѣсенъ граденъ притворъ.

Въ сборника „България 1000 години“, г. Шкорпилъ издаде за втори пжть резултатитѣ отъ разкопкитѣ[2] като прибавя планове и снимки. Плановетѣ обаче сж реконструкции, липсватъ исторични планове, каквито се очакватъ когато се издаватъ новооткрити сгради. Така за Гебе-клисе е даденъ не чистия планъ на основитѣ — запазени и тѣ само подъ равнището на пода — а реконструиранъ планъ,[3] въ който църквата е представена като куполна базилика отъ най-стария, наченъ типъ, засвидетелствуванъ въ VI в., гдето куполътъ се вмъква въ организма на базиликата като остава ограниченъ въ главния корабъ, безъ да измѣня устройството на страничнитѣ кораби, които запазватъ и втория си етажъ.[4] Обаче формата на страничнитѣ олтарни отдѣления показва, че не сме вече въ VI в., тѣ свръзватъ Гебе-клисе съ църквитѣ отъ края на първото и началото на второто хилядолѣтие.[5] Освенъ това въ текста не сж дадени нови данни, които да подкрепятъ направената реконструкция, а е казано само, че се образува едно квадратно пространство съ страна 7.40 м. между галерията и олтарната часть, върху̀ което̀ се е издигало, вѣроятно, кубе.[1]

---

[1] Преславъ, стр. 122—133.

[2] Паметници отъ столица Преславъ, стр. 195—211.

[3] П. т., табл. XIV 1.

[4] Каквито сж напр. базиликата въ Касръ-ибнъ-Варданъ на Ефратъ или Еленската базилика при Пирдопъ.

[5] Срв. „дворцовата“ църква въ Плиска, Св. София въ Охридъ, базиликата въ Чурлина (Моравско), Новата митрополия и Св. Иванъ въ Месемврия, църквитѣ въ Германъ, Лютбродъ и др.

Тази неясность и липсата на чисто историченъ планъ ни накараха да разкриемъ отново засипанитѣ следъ първото разкопаване основи на църквата. Допускаме, разбира се, че преди повторното затрупване сѫ могли да бѫдатъ задигнати нѣкои отъ дѣланитѣ камъни, които сѫ образували най-горната часть на основитѣ. Но тъй като положението, при което намѣрихме основитѣ следъ второто разкриване, отговаря на описанието имъ отъ г. Шкорпила, ние отбелязваме намѣреното (обр 128)[2] и, излизайки отъ него, ще търсимъ да установимъ, каква е била въ Гебе-клисе надстройката, т. е. стенитѣ надъ основитѣ. На три мѣста (при a, b, c) основитѣ бѣха запазени на височина 1.10 м., при b_1 височината бѣше 0.90 м. Надъ 0.70 м. градежътъ е отъ дѣланъ камъкъ, надолу — отъ мѣстенъ ломенъ камъкъ. Вратата, които водятъ отъ нартиката въ главния корабъ не само не личатъ, но тамъ стената е запазена много по-добре отколкото при пиластритѣ и за това тѣзи врата не сѫ нанесени при все че, по всѣка вѣроятность, сѫ сѫществували. Не сме отбелязали сѫщо и вратата между апсидитѣ, защото и отъ тѣхъ нѣма следи.

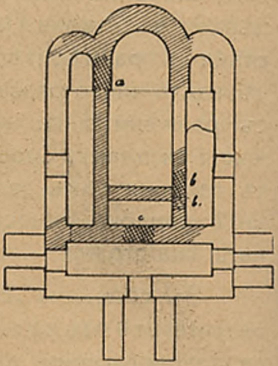

Обр. 128. — Планъ на църквата Гебе-Клисе (по К. Шкорпилъ)

Въ стилобата нѣма никакви следи отъ усилване на онѣзи отъ подпоритѣ между корабитѣ, които биха станали устои на подкуполнитѣ арки, както нѣма следи отъ пиластри въ надлъжнитѣ стени. Основитѣ даватъ плана на чиста базилика.

За плана на надстройката има три решения, и тритѣ хипотетични, разбира се: тя е могла да има плана или на куполна базилика отъ VI в., както я реконструира г. Шкорпилъ или на кръстовидна църква отъ преходния типъ, гдето сѫ запазени още елементи отъ базиликата или, най-после, плана на чиста, безкуполна базилика.

Построена въ IX в., когато се създава сѫщинската кръстовидна куполна църква, преславската църква сигурно не е копирала куполнитѣ църкви на VI в. Затова, като има въ основитѣ плана на чиста безкуполна базилика, ако е имала куполъ, въ IX в. тя е могла да бѫде най-малко отъ несъвършения типъ кръстовидна църква, отъ който е и цариградската Гюлъ-джамия[3]): надъ плана въ партера, запазилъ още елементи отъ базиликата, се надставя горе кръстовидния планъ, изразенъ въ сводоветѣ. Но и противъ това решение би говорила преди всичко липсата на каквото и да е усилване онѣзи отъ подпоритѣ между корабитѣ, който ставатъ устои на купола, както и мѣстото на вратитѣ въ външнитѣ надлъжни стени. Една църква замислена като кръстовидна, т. е. чието напрѣчно рамо на кръста завръшва съ фронтони надъ надлъжнитѣ стени, не би имала вратитѣ така асиметрично разположени въ полето подъ тѣзи фронтони.

---

[1]) Паметници отъ столица Преславъ, стр. 196.

[2]) Защриховани сѫ отново разкрититѣ части.

[3]) C. Gurlitt, Die Baukunst Konstantinopels, Berlin 1912, табл. 11-a; Ebersolt-Thiers, Les églises de Constantinople, Paris 1913, табл. XXVII.

По-малко вѣроятна би била друга една възможность: Гебе-клисе да е била като цариградската Фетийе-джами (главната църква), строена въ XIII в., чиято срѣдна часть стои така близко до куполнитѣ базилики отъ стария типъ, но която изцѣло е примѣръ за изродена, издъхваща куполна базилика. Въ нея подкуполнитѣ арки, запълнени отъ тритѣ страни съ стени, се издигатъ на северъ и югъ направо надъ низкия покривъ на чисто базиликалнитѣ странични кораби. Отъ кръстъ нѣма и поменъ. ¹)

Последното решение на въпроса за надстройката на Гебе-клисе е да допуснемъ, че тя е била засводена, безкуполна базилика.

На това предположение не само не противоречи нито една отъ даннитѣ, добити при разкопкитѣ, но то намира подкрепа въ голѣмата дебелина на стенитѣ, вжтрешни и външни. Знаемъ, че цилиндричнитѣ сводове, поради характера на налѣгането, което упражняватъ, изискватъ дебели стени, много по-дебели напр. отколкото при кръстатитѣ сводове, гдето е потрѣбно само укрепване на опорнитѣ точки, върху които се прехвърля тежестьта. Непрекжснатитѣ масивни стени, въ който нѣма никакви пиластри, ни усилване за подпори, биха поддържали най-добре цилиндрични сводове, особено надъ главния корабъ, широкъ 7.50 м.

Построяването въ IX в. на монументална църква съ единъ архаиченъ планъ като този на безкуполната базилика би било чудно само ако не знаехме, колко е била силна у насъ традицията на безкуполната базилика дори много по-късно отъ IX в. Отъ IX чакъ до XIV в. се редятъ базиликитѣ въ Абоба, Чурлина, Ахилъ, Месемврия, Костуръ, Мелникъ и Лютбродъ.

Отнасяме съграждането на Гебе-клисе къмъ IX в. Стенитѣ надъ основитѣ сж строени по сжщия начинъ както и стенитѣ на двореца въ вжтрешната крепость: двете страни на зида сж облицовани съ дѣлани камъни слагани надлъжъ, а срѣдната часть е запълнена съ хоросанъ и дребни камъни. ²) Досега този градежъ се срѣща само въ тѣзи две постройки. Освенъ това и преграднитѣ плочи, намѣрени въ развалинитѣ на двореца и на Гебе-клисе иматъ сжщия

---

¹) Ebersolt-Thiers, Les églises de Constantinople, pl. LIV.

²) Шкорпилъ, Паметници отъ столица Преславъ, стр. 194, 196, табл. XV 1, 2,

характеръ.[1]) Еднакви сѫ и мотиви и стилъ и изпълнение. Тѣ явно произхождатъ отъ една и сѫща работилница и едно и сѫщо време.

Шльомберже въ своята „Византийска епопея“ казва, безъ да посочи извора си, че Йоанъ Цимиски, следъ като превзелъ Преславъ отъруситѣ на Светослава, отпразднувалъ Великдена „въ полусъборената базилика въ Преславъ“. Дали не става дума за нашата църква?

---

[1]) П. т., стр. 195, табл. XIII, XXXIX, XL, XLI, XLII.

[2]) G. Schlumberger, L'épopée byzantine, Paris 1896, стр. 107—108.

БЪЛГАРО-ГРЪЦКИ ЛИТУРГИЧЕСКИ ФРАГМЕНТЪ ОТЪ СТАРИЯ ПРЕСЛАВЪ

ОТЪ ПРОТ. ИВ. ГОШЕВЪ

Керамичниятъ надписъ, който ще разгледаме въ следващитѣ страници, е откритъ презъ 1930 година въ единъ гробъ[1] до южната стѣна на новооткритата кржгла църква въ стария Преславъ.

Прьвъ за този надписъ писа Кр. Миятевъ презъ 1931 год. въ Byzantinoslavica (III, 383—403). Сжщиятъ презъ 1932 год. отново подробно разглежда интересуващия ни надписъ въ съчинението си „Кржглата църква въ Преславъ (стр. 169—173). Тукъ Кр. Миятевъ, привеждайки редица съображения и палеографски справки, дохожда до заключение, че разглежданиятъ паметникъ, „колкото и незначителенъ на видъ, ще трѣбва да се отнесе къмъ първитѣ времена на българската писменость“, по-точно къмъ „втората половина на IX вѣкъ, или най-късно къмъ началото на X вѣкъ“, „когато българската църква не е била още напълно устроена и часть отъ богослужебнитѣ книги не е била преведена на български“. Въ подкрепа на това свое твърдение Миятевъ обръща внимание на следното: 1) — че този надписъ е съвремененъ на строежа на кржглата църква, понеже той е написанъ върху една неукрасена съ бои керамична плочка, земена отъ онѣзи, които сж били изработени край самата новострояща се църква, предназначени за нейната стенна украса (по материалъ, форма, твърдость, цвѣтъ и пр. нашата плочка не се отличава отъ множеството подобни декоративни плочки, намѣрени въ рушевинитѣ на църквата); 2) — че писмото, надраскано по двѣтѣ страни на плочката по самото начъртание на повечето букви (а, л, в, р, у, д, и) „стои твърде близко до гръцкитѣ паметници отъ 10 в., до кирилския graffito-надписъ на Павелъ Хартофилаксъ“, а така сжщо и до Самуиловия надписъ (буквата и, чиято кржгла срѣдна часть не достига до долу); 3) — че дори и изрѣзаниятъ по-късно върху писмото кръстъ „има типична старовизантийска форма“ и, най-после, че 4) въ връзка съ горнитѣ съображения двуезичностьта на текста сочи епохата, когато българската народна църква още не била въвела въ употрѣба славянския езикъ.

---

[1] Въ събранието на Българския археолог. институтъ на 13. V. 1933 год., дето това изследване бѣ докладвано отъ автора, Кр. Миятевъ обясни, че плочката била намѣрена близо до гробния скелетъ.

И, наистина, както ще видимъ, откритата отъ Кр. Миятевъ керамична плочка, заслужава едно по-особено внимание. Тя буди интересъ преди всичко поради своята старина; но не само тази старинность е, която придава на нашата керамична плочка едно по-особено значение. Тя буди интересъ още и поради своето мѣстонахождение, понеже изхожда изъ рушевинитѣ на най-бележития старобългарски културенъ центъръ; тя буди особенъ епиграфски интересъ поради своето двойствено писмо, както и поради друга една нейна рѣдка особеность — употрѣбата на керамиченъ материалъ за писане върху него. Най-после, тази плочка съ своето колкото и фрагментарно съдържание представя цененъ старобългарски литургически изворъ. Тази керамична плочка би събудила въ срѣдитѣ на специалиститѣ оня интересъ,

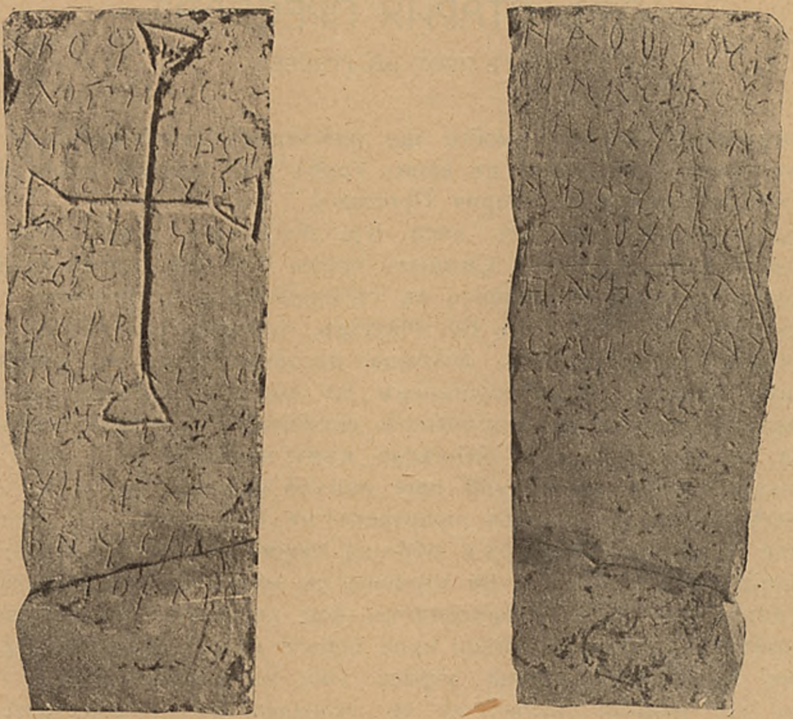

Обр. 129. — Двете страни на преславския керамиченъ богослуженъ фрагментъ

който тя заслужава, ако, разбира се, още въ самото начало не се отстранятъ нѣкои недоразумения, засѣгащи правилното ѝ разчитане. Поводъ за тѣзи думи ни дава статията на руския славистъ Ст. Кульбакинъ, печатена въ кн. XI (1931 г.) на бѣлградското списание Јужно-словенски филолог. Ст. Кульбакинъ, като изхожда отъ фотографическата снимка, която Миятевъ публикува, не се съгласява съ четенето на Миятева (**понедѣлъникъ, патъкъ**) и приема, че на плочката имаме **понедѣлъникь, патъкь**. Поради тази (?) неправилна употрѣба на полугласнитѣ, както и по палеографски съображения, Кульбакинъ идва до заключение, че разглежданиятъ текстъ „не може да бжде по-старъ отъ XI в.“ Както ще видимъ по-нататъкъ, доколкото това заключение на Кульбакина се гради върху крайнитѣ малки ерове на споменатитѣ думи, то е изградено върху една неточность, понеже на самата плочка споменатитѣ думи сж написани съ „**ъ**“.

Но, явно е, че интересуващата ни керамична плочка едва ли ще може да бжде правилно разчетена и преценена, докато не бждатъ възстановени и разбрани изнесенитѣ въ нея фрагментарно текстове. Доказателство за това, ни дава най-внимателното четене,[1] което Кр. Миятевъ ни е далъ, въ което, както ще видимъ, сѐ пакъ вмѣсто **(сѫбот)ѫ вечерь, помтисꙋ** и **птормо** ще трѣбва да се чете **(недѣлї)ѫ вечерь, помѧти сꙋ** и **птормꙋ**.

* * *

Нашиятъ литургически текстъ е надрасканъ съ желѣзно острие по двѣтѣ страни на единъ отломъкъ отъ квадратна плочка, изработена отъ бѣла глина. Височината на отломъка е 12·2 см.; широчината му е нееднаква и се движи между 4·9 и 3·9 см. Плочката, когато е била цѣла (12·2×12·2 см.) била изписана и после, когато станала непотрѣбна, отъ нея билъ отчупенъ дошлиятъ до насъ фрагментъ, като върху него билъ изрѣзанъ (върху писмото) кръстъ. Самата плочка е гладка отъ двѣтѣ страни, има блѣдожълтъ цвѣтъ, при удряне звънти и е много твърда. Като се има предвидъ тази твърдость става ясно, защо нѣкои отъ буквенитѣ линии не сж навсѣкжде еднакво дебели. Не всички буквени линии сж доловени отъ фотографическия апаратъ, защото освѣтлението е било неблагоприятно за хоризонталнитѣ линии. Отъ лицевата[2] страна на плочката личи, че раздѣлителнитѣ линии, образувани отъ недълги чертички, сж чертани не изеднъжъ, а постепенно при писането на редоветѣ; ако бѣха чертани едновременно преди писането, нѣмаше празднитѣ долни полета да останатъ неначертани и линии да има само подъ написанитѣ редове. Чертитѣ сж били теглени съ ржка; съ изключение на предпоследната отъ опакото, тѣ иматъ правилна хоризонтална посока и не отстоятъ равномѣрно една отъ друга.

---

[1] Кр. Миятевъ не прави опитъ за възстановяване на текста.

[2] На въпроса, коя страна трѣбва да се счита за лицева, се спираме по-нататъкъ.

Лицевата страна на плочката ние четемъ и възстановяваме така:

1 Іа орѳрос :· [грани1) :· Єпистреп2)]
2 сои к͞е : Кє є[сто и лампро]
3 тис к͞ү : Єи[еплисѳимеи :·]
— — — — — — — — — —
4 Иа кеүерьи[и :· грани :· Прос се и]
5 ра тоүс :· Єл[еисои имас к͞е :·]
— — — — — — — — — —
6 Ид8 (д)и еүло[гите тои к͞и п]
7 еитес и д[оүли к͞ү :·]
— — — — — — — — — —

Заглавието **иа орѳрос** отговаря на византийското εἰς τὸν ὄρθρον.3) Запазенитѣ тукъ части отъ гръцки пѣснени текстове на р. р. 2, 3 и 5 сѫ неголѣми и не би могло да се възстановятъ сигурно чрезъ случайни нагаждания, напр. въ р. 2 чрезъ (σῶ)σον κε, пѣсень, отъ началото на утренното правило или чрезъ (ἦ)ρα τοὺς (ὀφθαλμούς μου), стихъ къмъ вечерния прокименъ въ четвъртъкъ. Нашето попълване на първитѣ 5 реда, обаче, не се основава на подобно механическо нагаждане. Ние установяваме, че първитѣ две групи отъ текстове, заемащи 1-и до 5-и редъ, които групи, за разграничение една отъ друга, сѫ отдѣлени съ линии и, освенъ това, се предхождатъ и отъ специални заглавия, **иа орѳрос** и **иа кеүерьи(и)**, представятъ две богслужебно установени групи отъ утренни и вечерни стихове въ октоиха; тѣзи групи отъ псалмени стихове днесъ представятъ два самостойни отдѣла на ежедневното църковно правило; освенъ това тѣзи групи отъ псалмени стихове въ богослужението не се промѣнятъ споредъ седмичнитѣ дни, а сѫ винаги едни и сѫщи въ всички простодневни църковни служби.

На плочката личатъ двата стиха, които съставятъ вечерната „стиховна“ простодневна група; тѣза два вечерни стиха ни насочватъ да подиримъ и по-горе, следъ заглавието **иа орѳрос**, тѣхнитѣ паралелни утренни два стиха; и наистина, тамъ въ втория и третия редове намираме, макаръ и съ размѣнени мѣста, тъкмо такива начала на стихове, каквито очакваме: Καὶ ἔστω ἡ λαμπρότης Κυρίου и Ἐνεπλήσθημεν... Освенъ тѣзи два стиха, заети — както е и днешната практика — изъ пс. 89, стихове 14-16 и 17, на преславската плочка имаме, за разлика отъ днешната практика, още единъ трети текстъ; запазената отъ него часть..... **сои**

---

1) Не държимъ на непремѣнното вмъкване на тази дума въ първия и четвъртия редове. Би могло да бѫде и стї. Но наличното мѣсто тъкмо въ р. 4 и 5, ни подсѣща, че тамъ ще да сѫ стояли подобни подзаглавия.

2) Може би и єпистреү. Вж. по-нататъкъ.

3) Въ Типика на великата църква отъ IX-X в. Вж. Ал. Дмитріевскій, Τυπικά (Кіевъ 1895), стр. 5.

к͞є, подсѣща, че и той може да е заетъ отъ сѫщия псаломъ 89 и да представя стихътъ, който предхожда другитѣ два (Καὶ ἔστω... и Ἐνεπλήσθημεν), т. е. че той е стихъ 13 на сѫщия псаломъ, който гласи — Ἐπίστρεφον, Κύριε, ἕως πότε, καὶ παρακλήθητι ὡθὶ τοῖς δούλοις σου.

И тъй, нашата плочка, доколкото е била написана правилно, свидетелствува, че редътъ и броятъ на „стиховнитѣ" стихове въ старобългарско време били почти сѫщитѣ, каквито сѫ и днесъ, съ малка разлика само въ утреннитѣ стихове. Възможно е дори тази привидна разлика да не е сѫществувала, защото даденото отъ насъ тълкувание и допълване на „ . . . σον κ͞ε" не е съвсемъ безспорно.

Днесъ.	Споредъ преславската плочка.
I. Утренни стихове.	I. **На орѳрос.**
	Стихъ 1-ви Ἐπίστρεφον, Κύριε. . (Пс. 89, 13).
Στίχος β' Καὶ ἔστω ἡ λαμπρότης Κυρίου. . (Пс. 89, 17).	Стихъ 2-ри Καὶ ἔστω ἡ λαμπρότης Κυρίου. . (Пс. 89, 17).
Στίχος α' Ἐνεπλήσθημεν τὸ πρωῒ τοῦ ἐλέους σου, Κύριε. . (Пс. 89, 14—16).	Стихъ 3-ти Ἐνεπλήσθημεν τὸ πρωῒ τοῦ ἐλέους σου, Κύριε. . (Пс. 89, 14).
II. Вечерни стихове.	II. **На кєѵєрьин.**
Στίχος α' Πρὸς σὲ ἦρα τοὺς ὀφθαλμούς μου. . (Пс. 121, 1—2).	Стихъ 1-ви Πρὸς σὲ ἦρα τοὺς ὀφθαλμούς μου. . (Пс. 121, 1).
Στίχος β' Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς,. (Пс. 121, 3—4).	Стихъ 2-ри Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς. . (Пс. 121, 3).

Тѣзи стихове днесъ се пѣятъ на утренното правило следъ „канона", а на вечерното — между Καταξίωσον, Κύριε („Сподоби, Господи") и Νῦν ἀπολύεις („Сега отпущашъ"). Че последнитѣ сѫ се пѣели и въ старобългарско време, личи отъ глаголическия Синайски молитвословъ, който говори за такива стихове, нарича ги сѫщо гранъи, т. е. стихове[1]) и ги поставя сѫщо между „Сподоби, Господи“ и „Сега отпущашъ“.[2])

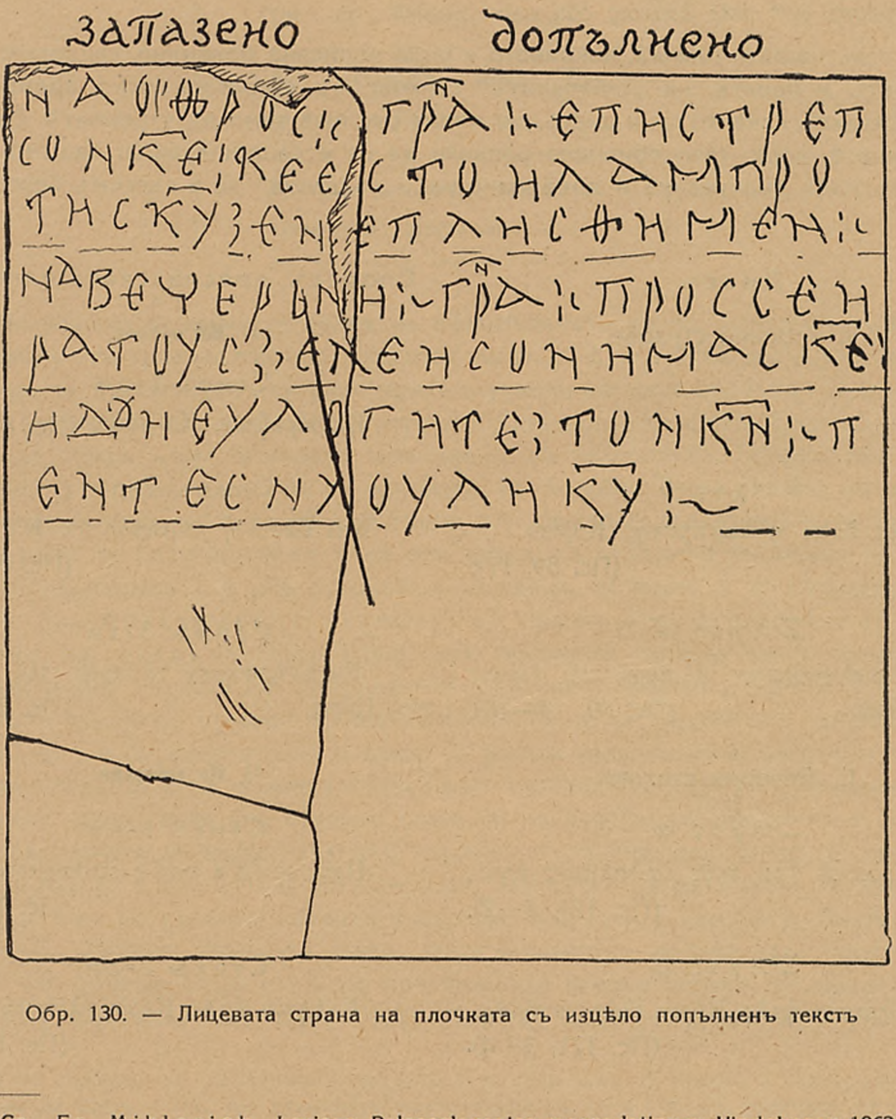

Обр. 130. — Лицевата страна на плочката съ изцѣло попълненъ текстъ

---

[1]) Ср. Fr. Miklosich, Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae 1862, s. v.

[2]) Излагайки особеноститѣ на вечерното (на вєчєрннѣ) правило на Петдесетница, Синайскиятъ молитв. ни далъ случайно и елементи отъ самото тогавашно вечерно правило: И по сєⷨ҇ рєкѫжⷮ҇. съподоби ги в҃сь вєⷱ҇ ./· (следва молитва за Петдесетница). И по сєⷨ҇ рєкѫжⷮ҇ граⷩ҇ъ (следва пакъ молитва). И по сєⷨ҇ рєкѫжⷮ҇ ·/. нꙑⷩ҇ ѿпоуштаєⷲ҇ вл҃ко раба ./· (листове 63а, 65а и 66а).

Възстановяването на последнитѣ два реда по лицевата страна на плочката е затруднено и налага известни догадки. Трудностьта иде отъ това, че наличнитѣ части отъ 6-я и 7-я редове не съвпадатъ съ никоя отъ известнитѣ ни църковни пѣсни;[1]) тѣ подхождатъ само на текста отъ псаломъ 133, стихъ 1-ви, който текстъ служелъ и служи за недѣленъ вечеренъ прокименъ; само че на плочката този текстъ е предаденъ съ нѣколко грѣшки. Сѫщиятъ този текстъ, вече поправенъ виждаме въ началото на обратната страна на плочката, ето защо сме наклонни да приемемъ, че въ разглежданитѣ 2 реда имаме текста на недѣлния вечеренъ прокименъ, начертанъ набързо и погрѣшно. Текстътъ прави впечатление да е писанъ отъ неопитенъ въ грѣцкото писане човѣкъ, който е писалъ механически, бухва по буква, защото вмѣсто **идȣ ди єѵло[гитє)** написалъ **идиєѵло[гитє]** и следъ това опиталъ да поправи грѣшката, като вмѣстилъ едно малко и необичайно за срѣдата на текстоветѣ[2]) „**ȣ**“ между нормално отстоещитѣ една отъ друга букви „**д**“ и „**и**“, та станало сравнително вече по-правилно — **идȣиєѵло[гитє]**. Цѣлиятъ текстъ на този недѣленъ прокименъ (споредъ правописа на плочката) гласи: **идоѵ ди єѵлогитє тои кй плитєс и доѵли кѵ҃**, а смисълътъ му, предаденъ съ текста на Синайския псалтиръ,[3]) е следниятъ: — **Се нынѣ бл҃ствѣте г҃ѣ :· вьси раби г҃ни :·** Вмѣсто да допише текста **(п)литєс и д(оѵли кѵ҃)** учащиятъ се да пише (?) тѣзи грѣцки пѣсни българинъ продължилъ **(п)єнтєс и д[оѵли кѵ҃]**, като погрѣшилъ още две букви, втората и седмата. На обяснението на този фактъ, както и на слабонаклонената въ лѣво черта, която задрасква тѣзи два реда, ще се повърнемъ по-нататъкъ

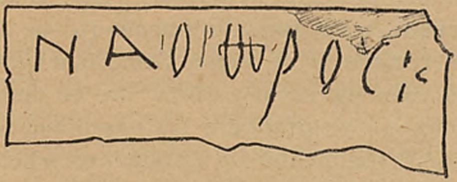
Обр. 131. — Началниятъ редъ, малко увеличенъ

На първия редъ по разглежданата лицева страна на плочката е начертана думата **орѳрос**. Не може да се чете **оѳрос**, защото, както и проф. Кръстю Миятевъ е доловилъ, следъ началната буква „**о**“ на плочката има добавена една не дебела вертикална черта, която черта нѣма симетрична на себе си въ дѣсната часть на буквата, която ние четемъ „**ѳ**“. Че тази вертикална черта нѣма нищо общо съ следващата буква, става ясно, като се разгледа внимателно дѣсния придатъкъ на тази следваща буква; този придатъкъ е така силно развитъ, че на фотографическата снимка интересуващата ни буква наподобява буква, съставена отъ две приближени и заострени, но неравно голѣми букви „о“. Въ сжщность на първия редъ на плочката ясно се вижда онова, което предава нашата рисунка (вж. обр. 131). Тукъ думата орⰸрос, значи, е написана съ буква 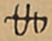, която изцѣло наподобява глаголическата буква „земля“, ⰸ. За 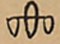 не може да става дума, защото, явно липсва лѣвото колелце, пъкъ и за него нѣма никакво мѣсто между буквитѣ. Интересно е, че нашата буква напомва по главнитѣ си елементи (но не и по начина на начъртаването имъ) обичайната за IX, а отчасти и за X в. пергаментно-унциална буква „ϑ“, която често се пишела съ скжсено лѣво рамо, съ удължено и завито надолу дѣсно рамо, 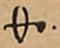. Но въ известнитѣ ни гръцки писмени паметници на IX и X в., които изнасятъ тази буква по горния характеренъ начинъ, никжде чупката не образува (както у насъ) праздна завивка, а само понадебелена плътна чупка. Като имаме предвидъ, че нашата плочка изхожда изъ една културна срѣда, за която глаголическото писмо не е било чуждо;[1]) освенъ това, имайки предвидъ, че интересуващата ни буква срѣщаме въ едно не гръцко, а въ едно старобългарско заглавие, а сжщо така имайки предвидъ, че така начъртана „тита“ не се практикувала въ гръцкото писмо и че точно такова е начъртанието на глаголическата буква „земля“, давана въ старобългарскитѣ абецедари на поредното мѣсто на гръцката „ϑ“, ние приемаме, че тукъ имаме не една своеобразно начъртана „тита“, а тъкмо глаголическата буква „земля“. Последната буква на крайния редъ, отъ която сж се запазили две грубо драснати линии, г. Миятевъ схваща като „ү“; обаче, оцѣлѣлото отъ тази буква се покрива и съ съответната часть отъ буквата „д“ въ по-горния редъ; слабото кръстосване линиитѣ въ върха на буквата не е чуждо на византийската древна традиция,[2]) но у насъ то твърде леко се би предизвикало отъ голѣмата твърдость на плочката.

---

[1]) Запазенитѣ части отъ р. р. 6 и 7 (четени като ἐν ταῖς νυ.., ..εντες νυ.., ... σνυ, ἰδοὺ ἡ εὐλογ ..) не се срѣщатъ нито въ Ветхия Заветъ, нито въ Новия. Вж. Multon et Geden, A concordance to the greek testament (Edinburch 1913), сѫщо Hatch et Redpatn, A concordance to the septuaginta (Oxford 1897).

[2]) На всѣкѫде срѣдъ текстоветѣ стои не „ȣ“, а „оѵ“. Вж. на лицевата страна р. 5.; сѫщо на опакото р. 5. Буквата „ȣ“ е употрѣбена иначе само (по липса на мѣсто) на краищата на редоветѣ.

[3]) С. Северьяновъ, Синайская псалтирь, Петроградъ, 1922, стр. 174 (псаломъ 133, 1).

Текстътъ по обратната страна на плочката ще трѣбва да се прочете и възстанови както следва:

[Къ недѣлі]ж кеүерь :· 1
[тон кн҃ пан]тес н д[ѹлн кү҃] 2
[пр҇о гл҃ н҃ :· Ндѹ дн еү]логите : 3

— — — — — — — — — — — — —

---

[1]) На нѣколко крачки отъ крайхрамовия гробъ, отъ който изхожда нашата плочка, по стѣната на сжщия храмъ е начъртанъ известния глаголически надписъ (вж. Кр. Миятевъ, Кржглата църква, стр. 115).

По керамичнитѣ плочки отъ Патлейна, които датиратъ сжщо отъ старобългарско време, имаме между другитѣ знакове и глаголически букви (вж. Изв. БАД, IV, стр. 125, обр. 90).

[2]) Ср. Gardthausen, цит. съч., B. I, Taf. 2.

[Въ понедѣ]лъникъ веч(еръ) 4
[пр҇о гл҃а д҃ :· Кс҃ исакоу]сете моу :· 5
— — — — — — — — — — — — —

[Въ въторъни]къ в(е)черъ 6
[пр҇о гл҃а а҃ :· То елеос соу] кє҃ :· 7
— — — — — — — — — — — — —

[Въ срѣдѫ ве]че.ръ 8
[пр҇о гл҃а є҃ :· О ѳс҃ ен то] о:ном(а)ти сȣ 9
— — — — — — — — — — — — —

[Въ четв](ъ)·ртъкъ : 10
[пр҇о гл҃а ѕ҃ :· И воиѳиа мо]:у : пара кѵ҃ 11
— — — — — — — — — — — — —

[Въ патък]ъ в(е)черъ ⁝ 12
[пр҇о гл҃а з҃ :· О ѳс҃ антили]птор мȣ 13
— — — — — — — — — — — — —

При попълването имаме предъ видъ древната църковна практика специално по въпроса за ежедневнитѣ вечерни прокимени въ Византия, доколкото ни е днесъ позната. Така, отъ случайно оцѣлѣли до наше време цариградски ръкописи отъ IX и X в. знаемъ, че византийската църква познавала вечернитѣ ежедневни прокимени; тѣзи прокимени се пѣели на вечерната служба (εἰς τὸ λυχνικόν) следъ „входа" (μετὰ τὴν εἴσοδον); както и днесъ, въ богослужебнитѣ тогавашни книги се посочвалъ гласа на прокимена, давалъ се текстътъ на прокименитѣ, а сѫщо и единъ стихъ, който се прочиталъ или изпѣвалъ при повторното изпѣване на прокимена.¹) Отъ справкитѣ, които даваме подъ чърта,

---

¹) Въ случая особено „ценни се явяватъ литургическитѣ публикации на проф. Ал. Дмитрievскій, чиито *Εὐχολόγια* (Кievъ 1901) и *Τυπικά* (Кievъ 1895) съдържатъ и доста византийски материали отъ IX и X в.

Така, напр., въ типика на цариградския храмъ св. София (ркп. № 266 на Патмоската библ. отъ IX—X в). сѫ дадени много специални празднични вечерни прокимени съ стиховетѣ имъ и винаги съ посочване гласа на прокимена. На л. 61 на споменатия рѫкописъ часть отъ вечерната служба срещу Рождество Христово се описва така: *Μετὰ τὸ εἰσοδεῦσαι τὸν πατριάρχην, ὁ ψάλτης λέγει προκείμενον ἦχος πλ. β΄. Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν, στίχος. Ἐνεδύσατο ὁ Κύριος·* Днесъ този прокименъ (простодневенъ за сѫбота вечерь) се пѣе сѫщо на 6-ти гласъ съ сѫщия стихъ къмъ него. За Коледа сѫщиятъ ркп. (л. 65) нарежда да се пѣе „Кто Богъ велій" на седми гласъ, на който гласъ се пѣе и днесъ.

Въ този типикъ не сѫ дадени простодневни прокимени, защото тѣ се знаели; но като изключение нашиятъ ркп. ни е съобщилъ се пакъ за два такива, които срѣщаме и върху преславската плочка. Описвайки петъчната служба (въ връзка съ празднуването на 5-и януарий) нашиятъ ркп. нарежда и на литургията да се пѣе простодневния прокименъ: ... *τῇ προελθούσῃ παρασκευῇ, καὶ εἰ· τὴν λειτουργίαν λέγεται προκείμενον ἦχος βαρύς· Ὁ Θεὸς ἀντιλήπτορ μου, στίχος· Ἐξελοῦ με ἐκ τῶν ἐχτρῶν* (л. 75). На л. 187 въ сѫщия типикъ четемъ следното. за вечерната служба въ съпоставени съ даннитѣ, които ни дава и нашата преславска плочка, личи, че въ старобългарско време и специално по времето на царетѣ Бориса, Владимира и Симеона[1]) простодневнитѣ вечерни прокимени за срѣда и петъкъ, които се пѣели въ столицата на Византия, се пѣели и въ Преславъ, отъ кѫдето изхожда нашата плочка. Щомъ тѣзи прокимени и до днесъ не сѫ се промѣнили по гласъ и по день, и щомъ и останалитѣ четири прокимена и до днесъ се пѣятъ безъ промѣна въ сѫщитѣ седмични дни, въ които споредъ плочката се пѣели въ Преславъ, едва ли и гласоветѣ на тѣзи четири прокимени ще да сѫ били други. Ето защо гласоветѣ на въпроснитѣ четири прокимени, макаръ и съ известна резерва, попълнихме съгласно днешната практика. Самитѣ пъкъ текстове на прокименитѣ сѫ заемки изъ Псалтира,[2]) така че и тогава сѫ имали сѫщия гръцки текстъ, какъвто иматъ и сега. Синайскиятъ глаголически молитвословъ,[3]) въ който е отразена живата българска практика[4]) на X-тия вѣкъ, потвърждава, макаръ и съ малко случаи, че въ България прокименитѣ се давали, както и въ Византия, обичайно съ необходимитѣ елементи: гласъ, текстъ и стихъ.[5]) И мѣстото на прокимена въ вечерното правило било сѫщото, което било въ Византия, което е и днесъ. Така, въ л. 59б и 63а на Синайския молитвословъ личи, че вечерниятъ прокименъ и у насъ, както било и въ Византия, предхождалъ четивото „Сподоби, Господи“: **въ с҃тѫѭ патъдесатьницѫ. на есперние по прокименѣ. сл҃оу реч҃е ·/. . . . и по с҃е рекѫ· сподоби г҃і к^сь ве҃ ·/.**

Ето защо при даденото отъ насъ попълване ние предъ текста на прокименитѣ даваме и означенията на гласа на всѣки прокименъ; това необходимо по-

---

срѣда на сирната недѣля: „Вечерьта на вечерната служба следъ „входа“ патриархътъ възлиза на сътронието и псалтътъ казва прокимена гл 5-и. Ὁ Θεὸς ἐν τῷ ὀνόματί σου σῶζόν με, стихъ — Ὁ Θεὸς εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου“.

Сѫщитѣ прокимени, на сѫщитѣ гласове и съ сѫщитѣ стихове се пѣятъ на сѫщитѣ дни и днесъ.

[1]) Рѫкописътъ който цитираме е датиранъ отъ вещия въ Русия познавачъ на литургическитѣ гръцки рѫкописи Проф. Ал. Дмитріевскій къмъ IX—X в., което значи, къмъ края на IX и самото начало на X в.

[2]) За недѣля вечерь пс. 133, стихъ 1; за понедѣлникъ пс. 4, стихъ 4; за вторникъ пс. 22, стихъ 6; за срѣда пс. 53, стихъ 3; за четвъртъкъ пс, 120, стихъ 2 и за петъкъ пс. 58, стихове 10—11.

[3]) Усвоеното въ България наименование „Син. трѣбникъ“ не е сполучливо. Рѫкописътъ е εὐχολόγιον, а евхологиитѣ (както е случая и съ Синайския) съдържали не само трѣби (служби за частни нужди), а и обществени служби. Старинското име молитвословъ е по-подходно.

[4]) На л. 5б виждаме запазена титлата на прабългарскитѣ ханове и на първитѣ ни християнски царе — ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων. Тамъ четемъ: **і спи г҃і.. χолюбиваго отъ б҃а ц҃ра нашего.** Текстътъ е изъ молитва при водоосвещение.

[5]) **И рекѫ пр҃о гл҃а а҃ ·/. Д҃шѫ ихъ въ благыхъ** (Син. молитв. 58б). **Пр҃о гл҃а искрь в҃ ·/. Помолите сѧ ·/. с҃ ·/. Знавмъ въ людѣи в҃ъ..** (ib., л. 105б). Тѣзи случайно дадени въ син. мол. прокимени не сѫ вечерни, но това нѣма значение, понеже и невечернитѣ прокимени съдържатъ въ Византия и у насъ горнитѣ три елемента.

пълване, впрочемъ, допадна много добрѣ на наличната дължина на редоветѣ, което пъкъ нѣщо отъ своя страна потвърждава допущенето, че наистина плочката е била четвъртита. Ние означаваме гласоветѣ отъ є҃ до и҃ не по византийската практика,[1]) а по старобългарската,[2]) споредъ която осемтѣ гласа се означавали поредно отъ първи до осми.

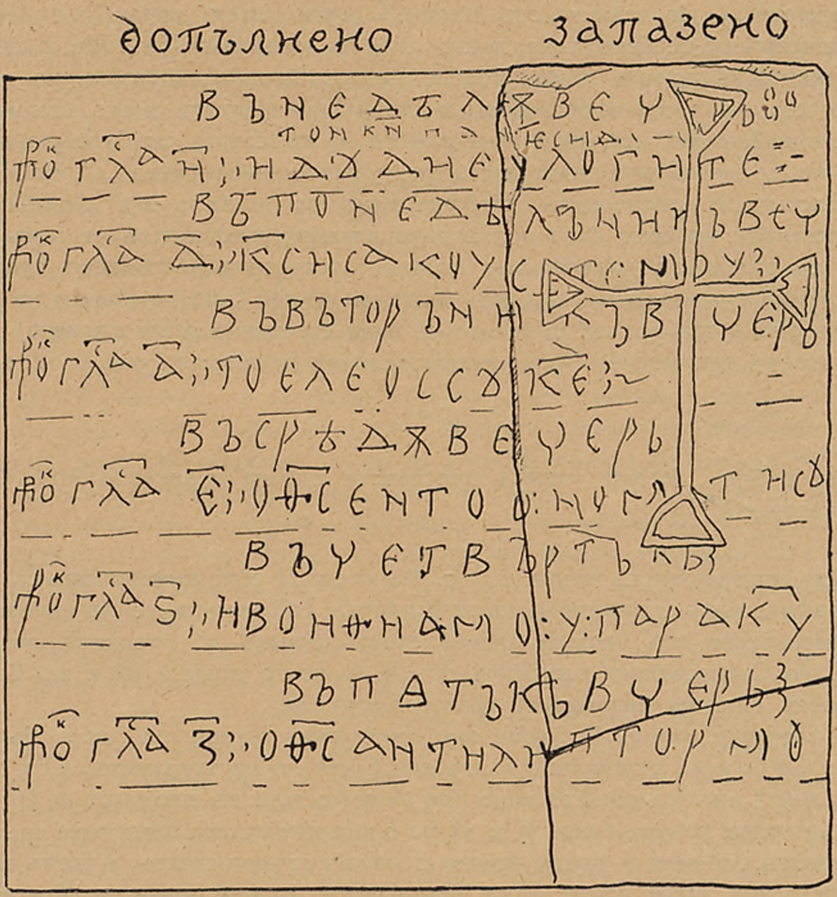

Обр. 132. — Обратната страна на плочката съ възстановенъ текстъ

---

[1]) При нея гласоветѣ отъ 5-и до 8-и се означаватъ отново като 1-и до 4-и, но като ἦχος πλάγιος α΄, ἦχος πλ. β΄ и т. н.

[2]) Практикувана въ Синайския молитвословъ.

Това относно попълването. Относно пъкъ четенето на наличнитѣ букви и знаци по обратната страна на плочката трѣбва да отбележимъ следното. Думата **[понєдѣ]лъникъ** на р. 4 безсъмнено на края е начертана съ „ъ“; голѣмиятъ еръ следъ буквата „л“, за разлика отъ четиритѣ други голѣми ерове (р. р. 4, 6, 10 и 12) е написанъ по-особено, така, както сме го нарисували въ обр. 5. На края на р. 8 (както въ всички други редове, за довършване фразата на които е имало мѣсто• въ реда) вѣроятно ще е стоялъ обичайниятъ знакъ отъ нѣколко джгички или 2 точки; при изрѣзване рамото на кръста тѣ сж били унищожени. На р. 9 по срѣдата личи ясно часть отъ унищожената буква „л“. На р. 10 на края кръстътъ е унищожилъ приблизително половината отъ раздѣлителния знакъ; останали сж само една и половина джгички и изглежда, че тамъ първоначално сж стояли обичайнитѣ три джгички, поставени вертикално една надъ друга, както сж на края на 11 редъ, както ще да сж били на края и на 8 редъ (иначе въ дѣсно отъ кръста щѣше да се види странична трета джгичка). Въ сжщия 12-ти редъ, както вече по-рано предупредихме, началната буква е „ъ“, а не „ь“.

* * *

Кога е била писана нашата преславска плочка и какво е било нейното предназначение?

*

Както споменахме въ началото, Кр. Миятевъ[1]) само мимоходомъ се спрѣлъ на епиграфическитѣ елементи на нашата плочка. Той намира, че по начертанието си повечето букви отъ нашата плочка стоятъ близко до гръцкитѣ паметници отъ X в., до Супрасълския ржкописъ отъ XI в., както отчасти (м) и до Самуиловия надписъ. Ние ще разширимъ тѣзи наблюдения.

Въ плочката имаме 22 букви, отъ които само четири сж чисто български и тѣ сж: ч, ъ, ь и ж; останалитѣ български букви по начъртанието си сж еднакви съ съответнитѣ имъ гръцки. Ето защо при наличностьта въ плочката на 16 гръцки и 2 побългарени гръцки букви (к и ѡ), за епиграфическата датировка ще трѣбва да се опремъ най-вече и преди всичко о нашия гръцки текстъ, а следъ това и о старобългарския, който още нѣма фактически опорни точки за IX и за часть отъ X вѣкъ.

Писмото на нашия текстъ, макаръ и писано върху глинена плочка, по своя характеръ е повече писмото на книжовнитѣ, отколкото писмото на лапидарнитѣ паметници на IX и X в. Така и би трѣбвало да се очаква, като се земе предъ видъ, че за първоизворъ на написанитѣ по плочката псалмени богослужебни текстове е служилъ безспорно пергаментенъ ржкописъ, макаръ че, както ще видимъ по-нататъкъ, може да се допусне, че самото писане е станало може би, не само чрезъ непосрѣдствено преписване отъ книгата, а и по слухъ.

---

[1]) Крѫглата църква въ Преславъ, 170.

По характернитѣ си палеографски белези нашиятъ паметникъ спада безспорно къмъ групата на т. н. „по-новъ пергаментенъ унциалъ“. Това личи не само по самото начертаване на буквитѣ, но и по тѣхния особенъ стилъ, най-характерното въ който е наклоняването на повечето букви въ дѣсно и заострюването на редица букви. Известно е,[1] че стильтъ на по-младия пергаментенъ унциаленъ шрифтъ, засѣгащъ приблизително деветия и отчасти десети вѣкове, за отлика отъ „стария“ има току-що описанитѣ особености на едно не само наклонено въ дѣсно, но и на едно силно заострено писмо. Наклоненостьта идва преди IX-ия вѣкъ, но заостреностьта на този наклоненъ шрифтъ идва най-вече въ IX-ия вѣкъ; презъ X-ия вѣкъ шрифтътъ почва да губи своята елегантность и се изправя вертикално. Буквитѣ и, г, р, ү, к и т отъ нашата плочка, съ тѣхнитѣ позакрѫглени къмъ лѣво вертикални линии, които линии, общо земено, сѫ и наклонени въ дѣсно (нѣщо, което засѣга у насъ и вертикалнитѣ линейни части на всички букви), сѫ напълно въ духа на византийския пергаментенъ унциалъ на VII-я и VIII-и вѣкове.[2] Тази старинна черта личи съвсемъ ясно и въ нашето „а“ съ неговата остра чупка, която е белегъ на стариность, засѣгащъ и вѣковетѣ преди IX-ия; това наше „а“, особено каквото го виждаме въ първия лицеви редъ на плочката, сродява нашата плочка най-недвусмислено съ роднитѣ ни късни предхристиянски надписи, напр., съ Чаталарския на Омуртага. Срѣдъ многото датирани и недатирани текстове на IX, X и XI в., дадени въ Lietzmann'овитѣ Specimina, нашата плочка проявява палеографски връзки главно съ таблицитѣ № № 7 и 8; първата съ текстъ отъ 897 год., а втората отъ IX-и в. Може би затуй, че текстътъ отъ 897 год. излиза вече изъ навицитѣ на IX-ия вѣкъ и навлиза въ тѣзи на X-ия (съ изправено писмо), нашиятъ текстъ въпрѣки приликитѣ въ елементитѣ на повечето си букви, не стои вече близу до него, а се доближава повече до текста отъ таблица № 8, който ще е отъ къмъ срѣдата или началото на IX-я вѣкъ. Тукъ приликитѣ засѣгатъ буквитѣ а, к, к, м, р и ȣ (табл. № 7) и буквитѣ а, в, є, к, м, р и ȣ (табл. № 8). И въ двѣтѣ таблици намираме и онази „ϑ“, която въ начертанието си (съ тежка кукичка само на дѣсното рамо) напомва глаголическата буква „землꙗ“ въ думата орϑрос отъ нашата плочка. Съ писмото на Ватиканското гръцко евангелие № 354 отъ 949 г., (ib., Taf. 13) нашата плочка проявява силни връзки въ начертанието на буквитѣ съ тази само разлика, че докато у насъ писмото е не само заострено, но и наклонено, често и съ извити въ лѣво вертикални линии, писмото на споменатия Ватикански ркп. е съ строги прави линии и почти изцѣло вертикално, въ стила на X-ия вѣкъ. Но най-голѣми прилики въ строежъ и стилъ на буквитѣ въобще нашата плочка има съ Cod. Par. 510 отъ 880 год. и съ Psalterium Uspenskyanum отъ 862 год., особено съ втория. Образцитѣ отъ писмото на тѣзи два кодекса, които Gardthausen дава[1]) въ табл. № 3 на втория томъ на своята гръцка палеография, напълно уясняватъ тази поразителна прилика (заострено горе **к**, бѣгащо на горе **г**, облегната въ лѣво извивка на **м** и др.).

---

[1] Gardthausen, Griech. Paläorgr. II (1913), стр. 113. 114, 144 и 147.

[2] Gardthausen, Gr. Paläogr. II, Taf. 2.

Буквитѣ **є**, **м**, **о**, **ʏ** и **с** отъ нашата плочка показватъ прилики и съ българскитѣ лапидарни паметници отъ IX и X в., напр. съ надписа отъ Балши (866 г.), съ Симеоновия стълпъ отъ 904 г., съ Самуиловия надписъ отъ 993 г. и съ Варошкия надписъ отъ 996 г. Тукъ вертикалностьта не може да има вече онова значение, което тя като палеографски белегъ има при пергаментнитѣ унциални шрифтове, но се пакъ, въпрѣки приликитѣ въ споменатитѣ букви, Варошкиятъ надписъ, който е въ по-леко унциално писмо, се пакъ е, за разлика оть нашия текстъ, съ вертикално писмо, а не съ наведено (ср. **о**, **є**, **ρ**, **п** и др.). Сѫщата вертикалность характерна за X в., владѣе и въ начъртанието на буквитѣ отъ Самуиловия надписъ.

И така, нашиятъ текстъ, който графически не е чуждъ за нашата родна епиграфска традиция на IX-я и X-и вѣкъ, проученъ съ огледъ къмъ по-подходнитѣ за него византийски не лапидарни, а палеографски паметници, трѣбва да бѫде отнесенъ къмъ ранната епоха на заостреното и наклонено въ дѣсно писмо на гръцкия пергаментенъ унциалъ на IX-ия или най-късно на самото начало на X-ия вѣкъ.

Надреднитѣ и междусловни знаци въ нашия текстъ сѫ петь вида: колелца, дѫгички, хоризонтални или вертикални чертички, точки и титли. Дѫгичкитѣ, колелцата и кѫситѣ чертички, групирани по 2-3 заедно, ще да сѫ употрѣбени въ нашия текстъ вмѣсто точки и иматъ, значи, смисъла на междусловни или завършителни точки. Интересни сѫ обърнатитѣ въ лѣво дѫгички, наредени по 3 една върху друга, защото тѣ, иначе, сѫ обичайни за нотиранитѣ съ „невми“ гръцки рѫкописи на X-ия в.[2]) и сочатъ, че нашиятъ писачъ се училъ за псалтъ, което нѣщо, както ще видимъ, личи и отъ съдържанието на плочката. Иначе, поставянето три знака при завършекъ на заглавие или текстъ е обичайно въ гръцкото книжовно писмо отъ прабългарско време и се практикувало презъ IX-ти и X-и вѣкове, особено презъ IX-я вѣкъ. Трисъставниятъ раздѣлителенъ или краенъ знакъ се пишелъ безразлично ту като две точки съ кѫса дѫгичка или завивчица отстрана, ту чрезъ три точки, разположени трижгълно.[3]) Отъ къмъ края на X в. троеточието почва да се замѣня отъ четириточие (·˙·); въ Самуиловия надписъ троеточието вече прави впечатление на троеточие въ обратенъ редъ (·:). Сѫщо и нашата титла (⁀) е най-обичайна презъ IX и X в.

---

[1]) Ср. сѫщо обр. 48 у Gardthausen (цит. съч, 143), дето имаме пасажъ изъ Псалтира на Успѣнски отъ 862 г.

[2]) Напр. табл. № 13 у Lietzmann, дето една, вѣроятно силно подчертана въ музикално отношение дума, е отдѣлена отъ околния текстъ чрезъ странични групи отъ по три дѫгички, точно както сѫ у насъ на 12-я редъ на обр. страна.

Сѫщо въ текста (фиг. 49 отъ 980 г.) у Gardthausen'a (ib., B. II, S. 151); тукъ така сѫ оградени думитѣ καὶ ἰαθήναι.

[3]) Lietzmann, Taf. 5, 8, 9, 10, засѣгащи VIII-IX, IX и IX-X в. Ср. сѫщо и Самуиловия надписъ.

За правилната датировка отъ значение е и кръстътъ, начертанъ върху използуваната вече плочка. Този кръстъ, както и Кр. Миятевъ отбелязва, има типична старовизантийска форма. Той ни е познатъ и отъ редица преславски или стоещи въ историческа връзка съ Преславъ каменни надписи отъ старобългарско време; за сега ще споменемъ само: единъ надписъ отъ преславскитѣ дворцови постройки,[1]) — други отъ Плиска,[2]) съдържащъ неразгадано писмо съ гръцки (?) букви, — трети отъ Преславъ,[3]) когато тамъ се подвизавало латинско духовенство и четвърти[4]) по остатъци (колона) отъ старински храмъ въ монастира св. Наумъ на Охридското езеро, кѫдето кръстътъ е начъртанъ край единъ днесъ вече нечетливъ глаголически текстъ.

За датировката не сѫ безъ значение, най-после, и следнитѣ особености въ писмото и текста на нашата плочка. Наименованието на утренното църковно правило въ нашия текстъ не е славянско (**орѳрос**), а наименованието на вечерното е славянско (**вечерьнꙗ** или **вечерьницꙗ**). Нѣмаме никакво надлежно съгласувание на думата **орѳрос** съ предлога **на**, който въ случая би искалъ мѣстенъ падежъ. Думата **орѳрос**, необичайно за известнитѣ старобългарски писменни паметници, е написана тъкмо съ очакваемата глаголическа „ϑ“, означавана въ абецедаритѣ съ „**землꙗ**“, zemia (сѫщо **законъ** или **заблѫждьшааго**), различна отъ истинската по звукова стойность срарабългарска „ζ“, означавана въ абецедаритѣ съ **ѕѣло**. Освенъ това, ако се приеме, че нашето разчитане и попълване на липсващия текстъ е сигурно (защото не случайно биха се събрали наличнитѣ елементи отъ 5-тѣхъ „стиховни“ стихове), трѣбва да приемемъ, че въ нашата плочка думата ἐπίστρεφον е написана **епистрепсон**, т. е. по начинъ, който твърде много напомня глаголически навици.[5]) Не е изключена възможностьта за едно ἐπίστρευσον, споредъ думата ἐπιστρεύσι въ 11 редъ на Сюлейманкьойския надписъ[6]) отъ началото на IX вѣкъ. Но и въ този случай нашиятъ текстъ проявява родствена връзка съ прабългарскитѣ надписи, наредъ съ които и нашата плочка, придържаща се о една фонетична ертография, се явява интересенъ изворъ за фонетиката на говоримия въ България презъ IX и началото на X в. гръцки езикъ. Съ своитѣ фонетични особености при предаването на звуцитѣ *е, о, ї* и *ӥ* нашата плочка стои почти изцѣло въ реда на прабългарскитѣ гръцки надписи: 1. звукътъ *е* редовно се предава съ є, независимо отъ туй, дали се предава и двугласната αι;[1]) 2. звукътъ о (за о и ω) се предава само съ о;[2]) звукътъ ї, независимо отъ това дали се замѣстватъ белезитѣ ει, η, ι на историческия правописъ, редовно се предава съ η.[3]) Едно интересно различие между ортографията на нашата плочка и ортографията на прабългарскитѣ надписи се проявява въ предаването на двугласната οι: докато въ прабългарскитѣ текстове οι се предава съ ѵ,[4]) като наредъ съ това и производни отъ φήμη (напр. ὑπέρφημον) се пишатъ съ ѵ (ὑπέρφυμον), у насъ въ единствения случай, II$_2$, (πάν)τες οἱ е предадено **пантєс и** и то ако, разбира се, нашето попълване е съвсемъ безспорно, защото иначе запазеното τεση би могло да значи не само πάντες οἱ.. Изтъкнатитѣ особености въ езика и правописанието на нашия текстъ говорятъ въ полза на една ранна датировка на нашия текстъ: време, когато още е живъ обичаятъ да се служи въ църква по гръцки, когато още нѣма оформени славянски термини за наименование на църковнитѣ служби, — време, което не отстои далечъ отъ времето на Омуртага и Маламира, съ ортографията на чиито надписи гръцкиятъ текстъ на нашата плочка проявява голѣма прилика. А това време ще е времето на Бориса, Владимира и Симеона, сѫщото, което и палеографскитѣ данни на текста ни сочатъ.

---

[1]) К. Шкорпилъ, Паметници отъ столица Преславъ (въ сб. „България 1000 години“, I, 1930, стр. 221 и 273).

[2]) К. Шкорпилъ, Абоба-Плиска (въ Изв. РАИК, IX, 1—2, стр. 265—266).

[3]) К. Шкорпилъ, Паметници и т. н., стр. 274.

[4]) Й. Ивановъ, Български старини изъ Македония, II-о изд. 1931, стр. 53. Кирилското писмо на този надписъ, обаче, изглежда не много старинско. Й. Ивановъ съобщава за кръстъ съ трижгълни разширения по краищата на раменетѣ, но фотография или точенъ рисунъкъ не е далъ.

[5]) Глаголическиятъ псалтиръ, напр., предава редовно гръцкото звукосъчетание **пс** (ψ) съ „п“ и „с“: **пъсалтырь, пъсаломъ**.

[6]) Д-ръ В. Бешевлиевъ, Гръцкиятъ езикъ въ прабългарскитѣ надписи (Годишникъ на Нар. музей за 1922/1925 год., стр. 416).

* * *

И така нашиятъ керамиченъ фрагментъ е дошелъ до насъ отъ онази интересна епоха, когато се създава и развива за пръвъ пѫть българската народна писменость. И наистина, не би трѣбвало да има нищо чудно въ факта, че отъ онова време, време на усилена подготовка на клирици и църковници въ преславскитѣ манастири подъ рѫководството на видни учители отъ крѫга и школата на Климента, Наума и еп. Константина, до насъ е дошелъ изъ преславскитѣ рушевини за сега поне единъ малъкъ отломъкъ, разказващъ ни за тогавашнитѣ писмени навици и опити, изградени върху богато византийско наследство, оставило за дълги години навредъ следитѣ на своето влияние[5]) въ новосъздадената българска писменость.

---

[1]) Вж. на плочката; I$_2$ κε вм. καί, II$_5$ ησακουσετε вм. εἰσακούσεται.

[2]) Ср. на плочката II$_{13}$ αντηληπτορ вм. ἀντηλήπτωρ,

[3]) ib. II$_3$ ευλογητε вм. εὐλογεῖτε; I$_6$ δη; I$_3$, λαμπροτης; I$_6$ ηδου вм. ἰδού; II$_9$ ονοματη вм. ὀνόματι.

[4]) Вж. Д-ръ В. Бешевлиевъ, Гръцкиятъ езикъ и пр., стр. 384.

[5]) Утренната служба въ нашата плочка не е наименувана по български; това говори не само за неустановени още богослужебни термини въ времето, когато плочката е била писана, но и за обичайни за IX и X в. у насъ навици, да се употрѣбяватъ и гръцки думи въ писмения езикъ. Така И. Екзархъ, като разглежда и описва частитѣ на човѣшкото тѣло,

Преди всичко прави впечатление, че на двуезичната преславска плочка, до колкото ни се удаде да я разчетемъ, имаме само църковно пѣвчески текстове, изпълнявани отъ онѣзи нисши богослужебни сътрудници на духовенството, които въ Византия тогава се наричали ψάλτοι, а въ България — **пѣвьци** (Син. мол., л. 101).

Втората особеность на плочката е, че текстоветѣ сѫ дадени съ повторение и поправки. Недѣлниятъ прокименъ е даденъ два пѫти. Еднъжъ погрѣшно и после, на другата страна на плочката, правилно (поне въ онази своя часть, която е оцѣлѣла въ р. р. 2 и 3). Предполагаме, че погрѣшно написаниятъ прокименъ ще е билъ изоставенъ и ще е далъ поводъ да се почне на другата страна — вече по-системно и прегледно — писането въобще на вечернитѣ прокимени, първъ отъ които е недѣлниятъ. И наистина, тъкмо посрѣдъ двата реда, съдържащи погрѣшения недѣленъ прокименъ, е теглена една доста дълбока черта, слабо извита въ дѣсно и, следъ като редоветѣ по този начинъ сѫ били зачеркнати, ще е било започнато писането върху другата страна. Това предположение, което ни показва, коя страна на плочката би следвало да се вземе за лицева и коя за обратна, се потвърждава и отъ факта, че въ реда на прокименитѣ по „обратната" страна на плочката, само недѣлниятъ прокименъ е написанъ изцѣло въ два реда, отъ които вториятъ, съдържащъ поправенитѣ думи **(пли)тес и д(ѹли)**, вмѣсто **(пеи)тес и д(ѹли)**, е дописанъ допълнително, върху нормалния редъ съ по-ситни букви; всички останали прокимени сѫ писани въ по единъ редъ и безпогрѣшно (въ запазенитѣ си части). Изтъкнатото, дори и да не сочи съвсемъ сигурно следи отъ известно вмѣшателство на по-вещо лице, т. е. на учитель, най-малко показва, че предъ насъ е плочка, писана съ учебна цель, а не т. да се рече керамиченъ листъ отъ по-голѣмъ комплектъ отъ плочки, изнасящи литургически текстъ. предназначенъ за богослужебни цели. Иначе, най-малко, остава необяснимо повтарянето на текстове.

Третата и най-сѫществена особеность на нашата плочка е, че тя не само че не е могла да бѫде предназначена за прѣка богослужебна употрѣба, но не е могла да бѫде използувана дори за справочна, подсѣщаща табла. Вѣрно е, че на плочката сѫ дадени само началата на пѣснитѣ, които иначе сѫ се знаяли наизустъ или пъкъ сѫ се пѣели по специални книги. Приблизително така се давали и се даватъ само началата на пѣснитѣ въ типицитѣ. Но въ типицитѣ край прокименитѣ винаги се даватъ и стиховетѣ имъ, а у насъ ги нѣма. Освенъ това, което е отъ решаващо значение, въ типицитѣ и въ всички други справочни или наржчни богослужебни книги текстоветѣ се даватъ по реда, по

пише **ѿ главы же до торака** (Бодянски-Поповъ, Шестодневъ, 219б). Сѫщо и Козма Презвитеръ говори, напр., за „поповски евхии".

Въ богослужебнитѣ пъкъ книги отъ старобългарско време тѣзи гръцки езикови заемки сѫ извънредно много. Ср. Проф. Прот. Ив. Гошевъ, Старобългарската литургия (въ Год. на Богословския факултетъ, т. IX, 1932, стр. 5, 24 и др.).

който се пѣятъ въ време на богослужение. У насъ, на плочката, имаме съвсемъ друго нѣщо: пълно безредие и произволность въ подбора. Преди всичко размѣнени сѫ обичайнитѣ вѣковни богослужебни мѣста на службитѣ: утреннитѣ текстове предхождатъ вечернитѣ, докато богослужебниятъ редъ е обратниятъ. Свръхъ това вечернитѣ прокимени, въ туй число и повтореният недѣленъ прокименъ, сѫ дадени следъ стиховнитѣ стихове, докато въ богослужението прокименитѣ предхождатъ „стиховнитѣ“ и въ IX в. и днесъ. Явно е, че не може и дума да става, че нашата плочка съ нейнитѣ случайни пѣсни, съ нейнитѣ повторения и недовършеность на започнатитѣ пѣсни (липса на недѣлния прокименъ) е могла да има нѣкакво прѣко богослужебно предназначение. По тази плочка пѣвецъ или ученикъ се е училъ да пише или да заучва на паметь по-важни части отъ простодневното църковно правило.

При датирането на нашия текстъ се натъкнахме и на редица данни отъ ортографическо естество, възъ основа ча които, както вече по-горе споменахме, би могло да се допусне, че текстоветѣ на нашата плочка сѫ писани или по паметь, или по слухъ, или пъкъ съзнателно сѫ били давани за преписване въ опростено фонетично писмо,¹) като се е изхождало отъ специалнитѣ задачи на преписването имъ. Това е четвъртата особеность въ текстоветѣ на нашата плочка.

Налагащето ни се предположение, че предъ насъ стои една учебна плочка отъ преславско старобългарско монастирско училище, разбира се, се нуждае отъ още по-обстойно критическо разучване, обаче то засега най-добре и изцѣло обяснява особеноститѣ на нашия двуезиченъ керамиченъ фрагментъ, изнасящъ църковно-пѣвчески текстове, написани съ грѣшки, преповторения и попълвания, текстове, подбрани произволно изъ различни мѣста на утренното и вечерно ежедневно църковно правило.

Днесъ за тогавашнитѣ училища на Византия се знае твърде малко. Още по-малко знаемъ за тогавашнитѣ старобългарски училища. Знае се, че въ тѣзи училища имало, като че ли, главно два отдѣла²) — доленъ за дѣца и горенъ за избрани възрастни. Така, напр., въ долния отдѣлъ на школата въ Дѣволъ, св. Климентъ „на едни показвалъ начертанието на буквитѣ, на други пояснявалъ смисъла на написаното, на трети насочвалъ рѫцетѣ къмъ писане“. Тогава книга още нѣмало въ България; скѫпиятъ изчезващъ вече папирусъ служелъ само въ най-рѣдки случаи за официални документи; пергаментътъ билъ скѫпъ материалъ, използуванъ за писане на свитъци и кодекси и едва ли освенъ дребни

---

¹) Богослужебнитѣ рѫкописи обикновено сѫ писани нефонетично, а съобразно всички тънкости на историческото правописание.

²) Д. Т. Ласковъ, Житие на св. Климента Охридски, глава XVIII (стр. 54). София 1916, Ср. В. Н. Златарски, История на българската държава, I₂, стр. 234.

отпадъци отъ него сѫ могли да се използуватъ особено за първоначални учебни занятия. За учебно писане върху дъска презъ XI-и в. като че ли загатва Анна Комнена,1) като осѫдително нарича „схедографската“ учебна метода на XI в. (τοῦ δὲ σχέδους εὕρημα) „игра върху дъска“ (πεττεία δέ τὸ σπούδασμα). Порано за подобни писмени „дъсчици“ споменава умрѣлиятъ презъ 826 год. цариградски игуменъ Тодоръ Студитъ.2) Въ съгласие съ тѣзи древни свидетелства и наша преславска плочка, съдържаща учебни следи, безспорно свидетелствува, че въ най-ранно време на старобългарската ни писменность писането върху керамични плочки било практикувано.

* * *

При така оскѫднитѣ писмени паметници на старобългарската ни епоха нашиятъ преславски керамиченъ текстъ представя единъ цененъ веществен паметникъ на миналото ни отъ времето, когато се слагатъ основитѣ на нашето писмо и на нашата духовна култура. Датируемиятъ гръцки шрифтъ на нашата плочка ни датира и славянския съ всичкитѣ му интересни особености въ начертанията на буквитѣ. Нашиятъ текстъ, обаче, е по-старъ отъ текста на Самуиловата плоча и това го прави достоенъ за нови по-обстойни изследвания. Внимание заслужава неговата връзка съ глаголическото писмо, особено неговата буква ⰸ (= землꙗ), употрѣбена за означаване на звукътъ, който гърцитѣ предавали и предаватъ съ своята буква „ϑ“, която въ пергаментния унциалъ на IX-ия в. по начертание наподобява най-вече нашата глаголическа ⰸ. Може би не е случайно, че въ публикувания отъ К. Калайдовичъ3) Иоанъ Екзарховъ „Прологъ“ къмъ превода на Дамаскиновото „Богословие“, вмѣсто панъта та єѳни (πάντα τὰ ἔθνη) имаме панъта та єзни сочейки се глаголически (?) първотекстъ, въ който гръцката „ϑ“ е била предадена съ глаголическо ⰸ, сѫщо така, като и нашата плочка писана въ Преславъ, може би, тъкмо по времето на Иоана Екзарха, предава въ думата орⰸрос гръцката буква „ϑ“ съ глаголическата буква ⰸ = землꙗ. Не помалко е и историко-литургическото значение на нашата плочка, като се има предъ видъ, че византийскитѣ и старобългарски богослужебни рѫкописи изнасятъ твърде откѫслечни данни за простодневното утренно и вечерно правило, още повече, като се има предвидъ, че цариградскитѣ литургически рѫкописи на IX-ти вѣкъ сѫ голѣма рѣдкость, а най-раннитѣ български рѫкописи сѫ отъ много по-късно време.

---

1) Krumbacher, Gesch. d. byzant. Litteratur, II Aufl. 1897, S. 591 ff.

2) Въ три отъ своитѣ катехези той говори за употрѣбявани отъ монаситѣ въ неговия монастиръ „дощечки для письма“, „памятные дощечки“ (Творенія преп. Ѳ. Студита въ русскомъ переводѣ, ч. II, №№ 12, 20 и 35). За жалость гръцкиятъ текстъ тъкмо на тѣзи катехези не е публикуванъ.

3) К. Калайдовичъ, Іоаннъ Екзархъ Болгарскій, Москва 1824, стр. 131.

СТАРОБЪЛГАРСКИ НАДГРОБЕНЪ НАДПИСЪ ОТЪ XIV В.

ОТЪ КР. МИЯТЕВЪ

На западъ отъ с. Гърци (Видинско), на 17 клм. по шосето Хайдукъ-чешма — Албутинъ, се намира мѣстностьта Кипичево-Пашини пояти (кошари). Тукъ се издига единъ хълмъ, на чийто връхъ по-рано е имало турска стражарница, построена върху основитѣ на по-стара сграда. Тукъ наблизо, въ политѣ, се виждатъ останки отъ старо селище, следъ изчезването на което останалъ да сѫществува само единъ ханъ, но и той запустѣлъ въ началото на миналото столѣтие, когато по тѣзи мѣста започнали да бродятъ разбойници. Споменатото селище е било издигнато върху развалинитѣ на друго по-старо село, което, ако сѫдимъ по тухлитѣ и намѣренитѣ въ него монети, ще да е сѫществувало още въ римско и византийско време.

Отъ нѣкогашния тукашенъ животъ сѫ останали много следи, но най-сѫществени отъ тѣхъ сѫ основитѣ на една малка църквица, която е била 7 м. дълга и 4.5 м. широка. Дебелината на зидоветѣ ѝ е само 50 см. Църквата е била построена съ дѣлани камъни отъ близката каменоломна, между които е имало и голѣми четвъртити тухли (32×28 см., 5 см. дебели), споени съ хоросанъ, въ състава на който е имало и доста едри камъчета. Ако се сѫди по намѣренитѣ въ насипа кѫсове отъ керамиди, църквицата е била покрита съ плоски четвъртити керамиди съ отвесно възвити краища, които сѫ били похлупени съ голѣми полуцилиндрични капаци.

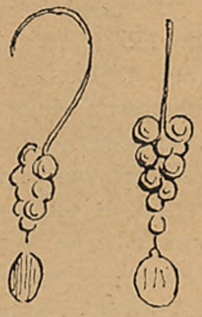

Обр. 133 — Златни обеци отъ Видинско

Църквицата била открита случайно презъ 1923 г. На това мѣсто по-рано имало вѣковни дървета, които били изсѣчени, а дънеритѣ имъ изровени изъ земята. Тогава именно се натъкнали и на зидове, които били разчистени до край. Въ основата на северния църковенъ зидъ билъ зазиданъ латински надписъ върху каменна плоча. На източната страна, непосрѣдствено до олтара, билъ разровенъ единъ гробъ, въ който били намѣрени кости и две златни обеци съ форма на гроздъ (обр. 133).

Находкитѣ около църквата показватъ, че тукъ въ миналото сж били селскитѣ гробища. Така на 12 м. северно отъ църквата е билъ изваденъ единъ камъкъ (1.40 м. дългъ, 20 см. дебелъ и 40 см. широкъ) съ заостренъ върхъ. По срѣдата на една отъ странитѣ е изобразена просто и наивно фигура на животно, което прилича повече на сърна (обр. 134). На 50 м. югозападно отъ развалината е билъ изваденъ другъ камъкъ (1 м. високъ, 50 см. широкъ и и 30 см. дебелъ) съ старобългарски надписъ, който тогава билъ прибранъ въ близката мелница, а по-късно изчезналъ.

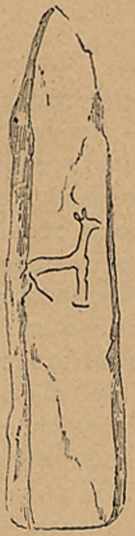

Обр. 134. — Камъкъ съ изображение на животно

Презъ пролѣтьта на 1929 г. билъ намѣренъ тукъ и трети камъкъ съ надписъ въ нивата на Д. Стефановъ. Този пжть за находката научилъ своевременно г. В. Атанасовъ, учитель въ Видинъ, който веднага обходилъ мѣстностьта, събралъ нужнитѣ сведения и прибралъ новонамѣрения надписъ въ Видинския музей. Нему ние дължимъ всички сведения, които се изнасятъ тукъ, а така сжщо рисункитѣ и фотографскитѣ снимки.

Въпросниятъ паметникъ прилича на четвъртита призма (обр. 135 и 136). Той е 1.80 м. дългъ, 55 см. широкъ и 25 см. дебелъ. Издѣланъ е отъ варовикъ, какъвто и сега каменаритѣ вадятъ отъ срещния Кипичевски баиръ. Надписътъ е издълбанъ на една отъ широкитѣ страни, но въ вдлъбнато четвъртито поле (0.60×0.31×0.05 м.). Рамката наоколо е украсена съ начупени линии, една розета въ кржгъ и една змия, подъ която се вижда кръстъ вписанъ въ кржгъ. Изобщо по своя характеръ и украса камъкътъ наподобява твърде много на римскитѣ надгробни надписи, каквито въ Видинско се срѣщатъ доста начесто. Въ сжщность нашиятъ паметникъ е сжщо такъвъ надгробенъ надписъ, но произхожда отъ много по-късно време. Текстътъ е написанъ въ 12 реда. Буквитѣ сж 4—5 см. високи и сж дълбоко врѣзани въ мекия камъкъ. Четенето не представя никакви трудности, защото всички букви сж ясни. Надписътъ, прочее, гласи така:

† мца ноѥ|бра єı по|чи раба б|жиꙗ ста|нислава д|ьщи нов|акова бо|л(ꙗ)рка др|агьсинов|а помене|те ю въ ꙋм|ерьшихь.

Надписътъ, следователно, ни съобщава, че на 15 ноемврий починала Новаковата дъщеря Станислава, болярка Драгсинова. Годината не е отбелязана, пъкъ и мжчно бихме се добрали до нея само по това, което ни предлага надписа. По палеографията и езиковитѣ форми може да се заключи само, че надписътъ произхожда отъ XIV в.

Изучвайки мѣстонаходището на нашия паметникъ, г. В. Атанасовъ чулъ да се говори, че цѣлата околна мѣстность, която обхваща „Кипичево“, „Пашини ливади“, „Пашини пояти“, „Хайдукъ-чешма“ и пр., принадлежала въ старо време на нѣкакъвъ голѣмъ чорбаджия, който за да запази имота, промѣнилъ вѣрата си. За този неговъ грѣхъ Господь го наказалъ като му взелъ цѣлата челядь. По-късно този чорбаджия се разкаялъ и за спасение на душата си построилъ въ имението си цървка. И наистина, този имотъ дълги години минавалъ изцѣло отъ една ржка въ друга и едва напоследъкъ билъ раздробенъ.

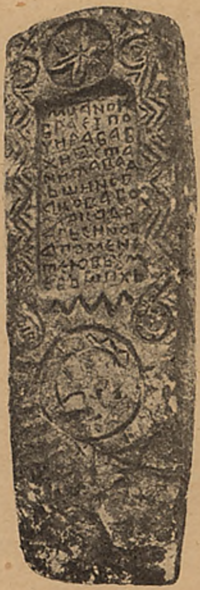

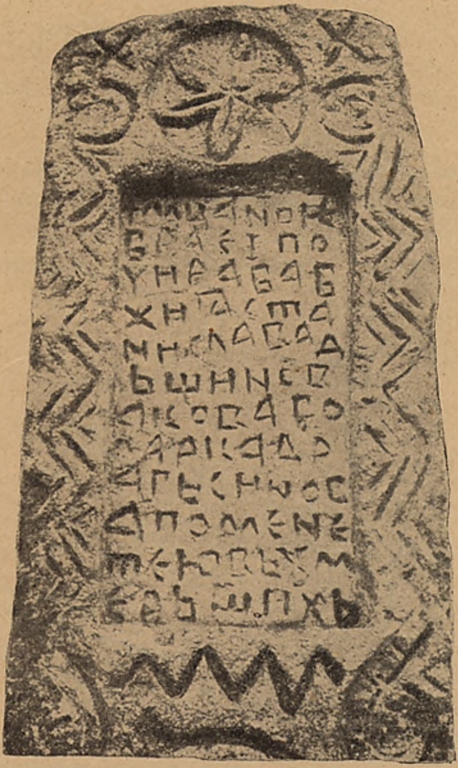

Обр. 135 и 136. — Надгробенъ камъкъ съ надписъ

Не се знае доколко въ преданието има историческа истина, но ако веземемъ предъ видъ, че въ надписа става дума за боляри отъ XIV в. ние неволно се пренасяме къмъ края на второто българско царство, когато много първенци сж били принудени да приематъ мохамеданството. Възможно е, наистина, тази мѣстность да е била болярско владѣние и тукъ, край малката цървквица, болярка Станислава е намѣрила своя вѣченъ покой.

НОВИ РАЗКОПКИ ВЪ КРЕПОСТЬТА „ТРАПЕЗИЦА“ — В. ТЪРНОВО

ОТЪ Д. ЦОНЧЕВЪ И Т. НИКОЛОВЪ

Презъ есеннитѣ трудови дни на 1932 и пролѣтнитѣ на 1933 год. подъ наше рѫководство се разкопаха съ ученицитѣ отъ търновската гимназия нѣколко отъ многобройнитѣ останки отъ постройки въ крепостьта „Трапезица“, които днесъ представляватъ низки могилки или плитки трапове, изъ които често се показватъ зидове. На 1.5 м. дълбочина открихме една постройка съ две отдѣления: **а** и **б** (обр. 137). Постройката се намира въ северната часть на крепостьта и отстои на 20 м. южно отъ църква № 1. Общата ѝ форма е правоѫгълна. Посоката ѝ е северо-западъ — юго-изтокъ. Отдѣлението **а** е четириѫгълно и има следнитѣ размѣри: северо-западната страна е 4.50 м., източната — 5.40 м., юго-западната — 9 м. и северо-източната — 8.50 м. Върху последната на 3.80 м. отъ северния ѫгълъ е имало врата, широка 2.40 м. Прагътъ е запазенъ. Запазенъ е сѫщо въ западната половина на отдѣлението каменниятъ подъ, който се е състоялъ отъ

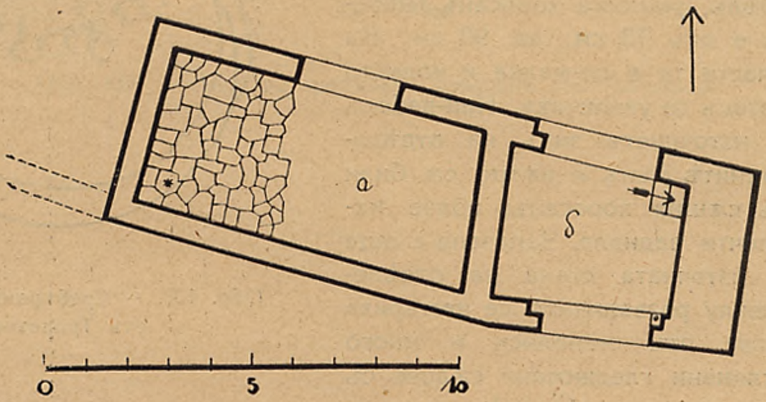

Обр. 137. — Планъ на постройка въ крепостьта Трапезица

многожгълни, срѣдни по голѣмина, плочи. Отъ западния жгълъ въ северозападна посока продължава навънъ зидъ, чийто предназначение за сега остава неизвестно. Отдѣленнето **б** е по малко отъ отдѣлението **а** и има сжщо четирижгълна форма. Зидоветѣ и на двете отдѣления сж продължение единъ на другъ, но все пакъ тѣ не сж по права, а по чупена линия. Размѣритѣ на **б** сж: западната страна е 5.40 м., източната — 4.60 м., южната — 7 м., и северната — 6.80 м. На последнитѣ две е имало входове. Южниятъ входъ е широкъ 2.70 м., а северниятъ — 2.80 м. Това положение се потвърждава и отъ чупкитѣ на зидоветѣ: една за северния входъ — отвънъ и две за южния — отъ вжтре. Върху основния камъкъ въ източната чупка на южния входъ е имало дупка за осьта на вратата. До северния входъ отъ вжтре е запазена двустжпална каменна стълба. Зидоветѣ на цѣлата постройка сж запазени на височина отъ 50 см. до 1 м. Направени сж били отъ обикновени ломени камъни (варовици), споени съ бѣлъ, ронливъ хоросанъ. Дебелината имъ е отъ 70 см. до 90 см. Въ западнитѣ части тя е по-малка и колкото отива на изтокъ се увеличава. Най-дебелъ (1.70 м.) е източниятъ зидъ на отдѣлението **б**. Стенитѣ вънъ и вжтре сж били измазани съ сжщия хоросанъ, обаче мазилката е почти паднала. Запазена е още отвънъ по източната стена на отдѣлението **б**. Между развалинитѣ се намѣриха малки кжсове отъ стенописи и много части отъ глинени гледжосани сждове съ геометрически, растителни и смѣсени орнаменти. Въ западния жгълъ вжтре въ отдѣлението **а** (при *) се намѣри единъ сребъренъ пръстенъ, който бѣ покритъ съ варовити отложения. Пръстенътъ се състои отъ халка и лице (обр. 138). Диаметърътъ на халката е 20 мм. Лицето се състои отъ крѫгълъ червенъ камъкъ (прозрачно стъкло), закрепенъ съ четири пластинки. Около камъка сж наредени 12 групи отъ по 4 малки сребърни топки въ форма на кръстъ (обр. 139). Въ лѣво и дѣсно отъ лицето върху халката сж наредени въ четири реда сжщо такива топки. Първиятъ редъ е отъ 5, вториятъ — отъ 4, третиятъ — отъ 3 и четвъртиятъ — отъ 2, всички заедно наподобяватъ на гроздъ. Следъ тѣхъ следватъ по още една група отъ по четири топки, разположени сжщо въ форма на кръстъ, както тия около камъка. Цѣлата така описана украса е изработена отдѣлно и после прикрепена върху

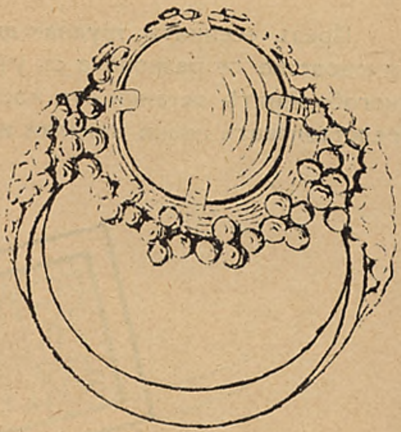

Обр. 138. — Сребъренъ пръстенъ отъ Трапезица

халката. Подобни пръстени сѫ намѣрени въ обикновенитѣ гробове отъ некропола около софийската църква „Св. София“, които проф. Д-ръ Б. Филовъ по намѣренитѣ въ тѣхъ предмети, датира къмъ X до XIV в.[1]) Пръстенътъ е прибранъ въ археологическата сбирка на Търново.

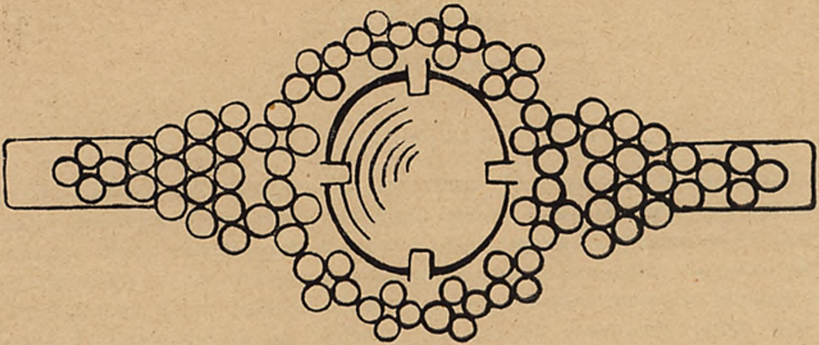

Обр. 139. — Лице на сребъренъ пръстенъ отъ Трапезица

---

[1]) Проф. Д-ръ Б. Филовъ, Софийската църква „Св. София“, 1913. Стр. 90, 98 и 107, обр. 80 и 100.

НЕИЗДАДЕНИ ЦЪРКВИ ВЪ ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

ОТЪ ВѢРА ИВАНОВА

Ръждавица

1. Църквата въ Кюстендилското село Ръждавица, живописана презъ 1600 год., споредъ ктиторския надписъ надъ южнитѣ врата, е градена не много преди това: живописьта е само единъ пласть. Служила е за ковачница на турцитѣ, стенитѣ сѫ опушени и въ ново време измазани съ варь. Постройката (10.70 × 4.40 м.) е еднокорабна, съ цилиндриченъ сводъ и крѫгла апсида. Една крѫгла ниша служи за протеза, до нея въ северната стена има друга правоѫгълна. Стенитѣ сѫ дебели около 0.60 м. Въ ново време отъ западъ е прибавена почти квадратна нартика (5.15 × 4.40 м.).

Надписътъ на вратата, който съобщава, че църквата била зографисана съ срѣдствата на нѣкой си Ювица[1]), е вече много повреденъ.

2. Северно отъ сегашното село, въ мѣстностьта Селище или Турска махала, гдето е била нѣкогашната Ръждавица (около 300 м. източно отъ първия тунелъ на линията Кюстендилъ—София), между остатъцитѣ на други сгради, стоятъ части на малка еднокорабна църква (обр. 140 и 141). Дължината ѝ е 6.5 м., широчината, 4 м. Била е покрита съ цилиндриченъ сводъ, извивката на който личи още на източната стена надъ апсидата. Стенитѣ, дебели 0.68 м., сѫ грижливо градени повече съ тухли по външната страна, а отъ вѫтре, главно съ ломенъ камъкъ. Има и надлъжни греди. Цѣлата южна стена е разсипана заедно съ часть отъ западната. Стои още само северната съ часть отъ западната и апсидната съ конхата. Отъ живописьта днесъ сѫ запазени по северната стена долу единични едри образи на светци въ цѣль ръстъ, а надъ тѣхъ личатъ четири сцени отъ Страститѣ (обр. 142). Боитѣ въ горния регистъръ сѫ измити отъ дъжда, запазени сѫ само очъртанията на образитѣ. Отъ малкото останало горе и отъ единичнитѣ фигури долу и въ апсидата виждаме, че крѫглитѣ, малко груби лица сѫ били живи, въпрѣки силната стилизация на коси и бради (обр. 143). Малобройнитѣ сцени съ по нѣколко само едри фигури, липсата на раздѣлител-

---

[1]) Й. Ивановъ, Северна Македония, София, 1903, стр. 406.

ния поясъ медалиони, наситенитѣ но сдържани цвѣтове, различни отъ яркитѣ цвѣтове на XVI в., както и отъ нечиститѣ сиво-зелени на „атонската“ живописъ отъ XVII в. говорятъ за XIV—XV в. Къмъ тѣзи два вѣка отнасяше живописьта А. Грабаръ въ 1921 год.[1]. Напоследъкъ въ книгата си за църковната живопись въ България, въ една бележка подъ черта,[2] той поставя стенописьта на Ръждавичката църква въ XVI—XVII в. безъ да дава основанията си. Ние мислимъ, че първата датировка бѣше по-права. Разликата поличава лесно, както показахме по-горе, и отъ едно бѣгло сравнение съ църковнитѣ декорации отъ XVI—XVII в. Дори живописьта на църквата въ Бобошевския монастиръ, датирана 1488 год., която има толкова архаични черти[3] идва следъ Ръждавичката по многобройнитѣ си сцени съ множество дребни фигури, по цвѣто-

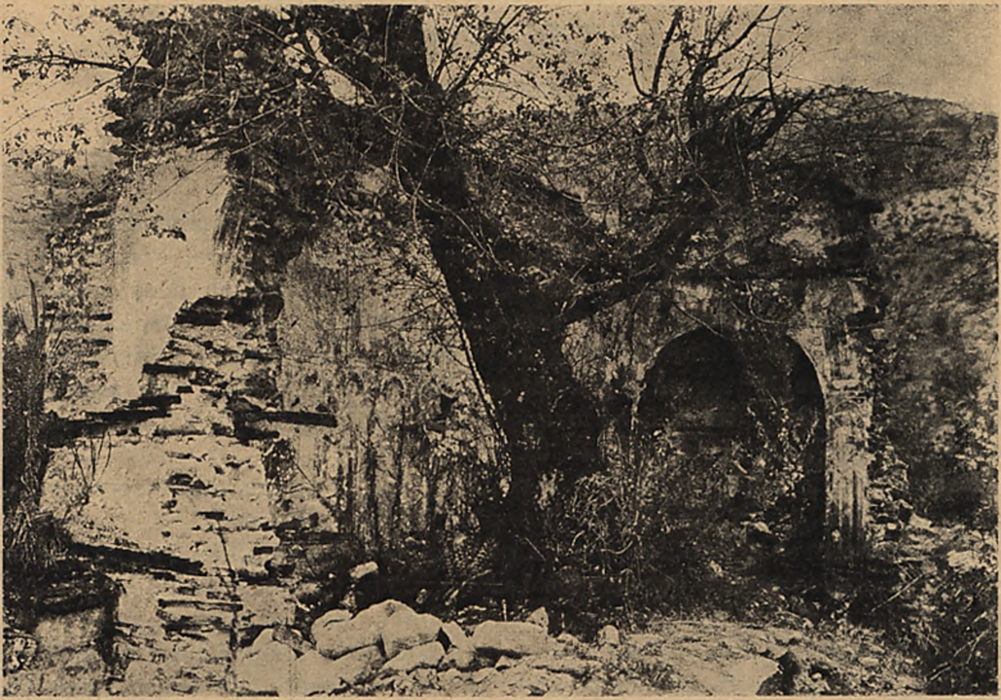

Обр. 140. — Църква въ Селище при Ръждавица

ветѣ, по украсата на дрехитѣ, палеографията и езика на надписитѣ. Въ Ръждавица надписитѣ край образитѣ и по светителскитѣ свитъци (обр. 144 и 145) сѫ писани съ хубави уставни букви на издържана срѣднобългарска редакция,¹) която запазва и двете носовки и двата ера и си служи умѣрено съ съкращенията, толкова чести въ по-коснитѣ паметници. Тѣзи надписи говорятъ категорично противъ датировката отъ XVI — XVII в. Мѫчно допустимо е единъ митрополитъ подчиненъ на Печката патриаршия да освети въ XVII в. църква съ надписи писани на юсова редакция: на сръбска редакция се пишеха и книгитѣ въ цѣла западна България по това време. Достатъчно е да сравнимъ ръждавичкитѣ надписи съ тѣзи въ нѣкоя църква отъ XV или XVI в. (напр.

---

[1] А. Грабаръ, Годишникъ за 1921 год., стр. 296.

[2] A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, стр. 309 заб. 5.

[3] П. Т., стр. 310—11.

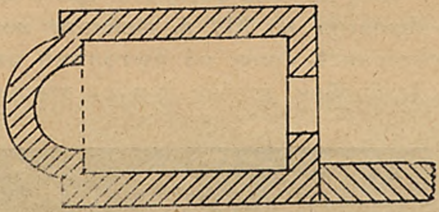

Обр. 141. — Църква въ „Селище“ при Ръждавица

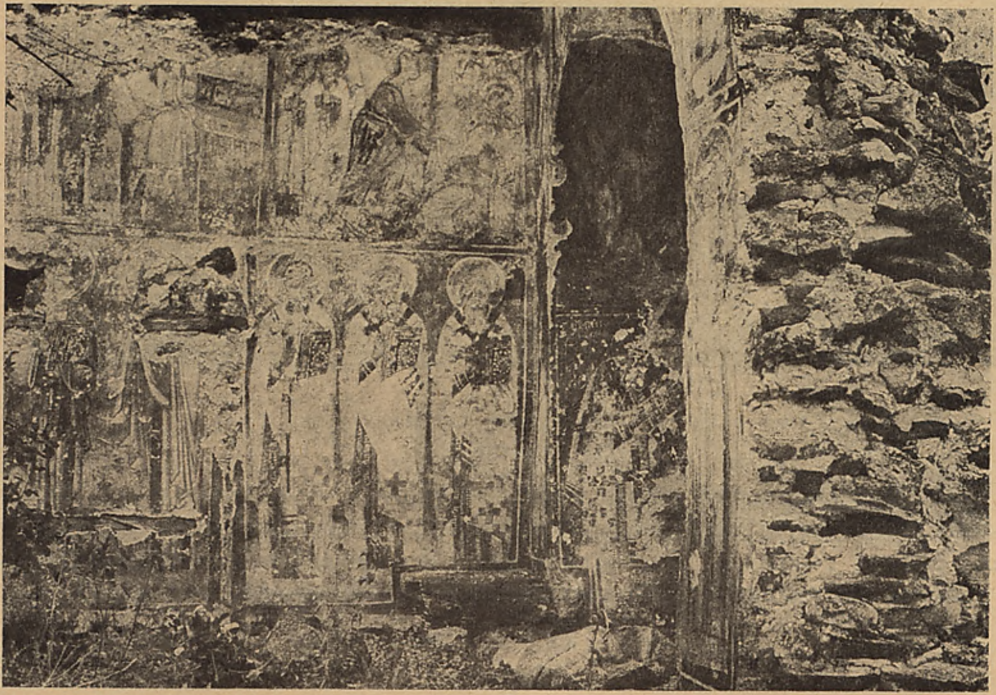

Обр. 142. — Църква при Ръждавица. Северната стена и апсидата

---

¹) Й. Ивановъ, Северна Македония, стр. 405.

тѣзи въ Бобошево или Горановци) за да видимъ разликата въ езикъ, титли и начъртания на буквитѣ.

Така за насъ църквата при Ръждавица си остава паметникъ на XIV—XV в., по-вѣроятно на XIV в. Нейната живопись е дѣло на майсторъ, свикналъ съ просторнитѣ стени на по-голѣми църкви, който още не знае за претъпканата съ безбройни дребни фигури декорация на малкитѣ църквици отъ XVI—XVII в.

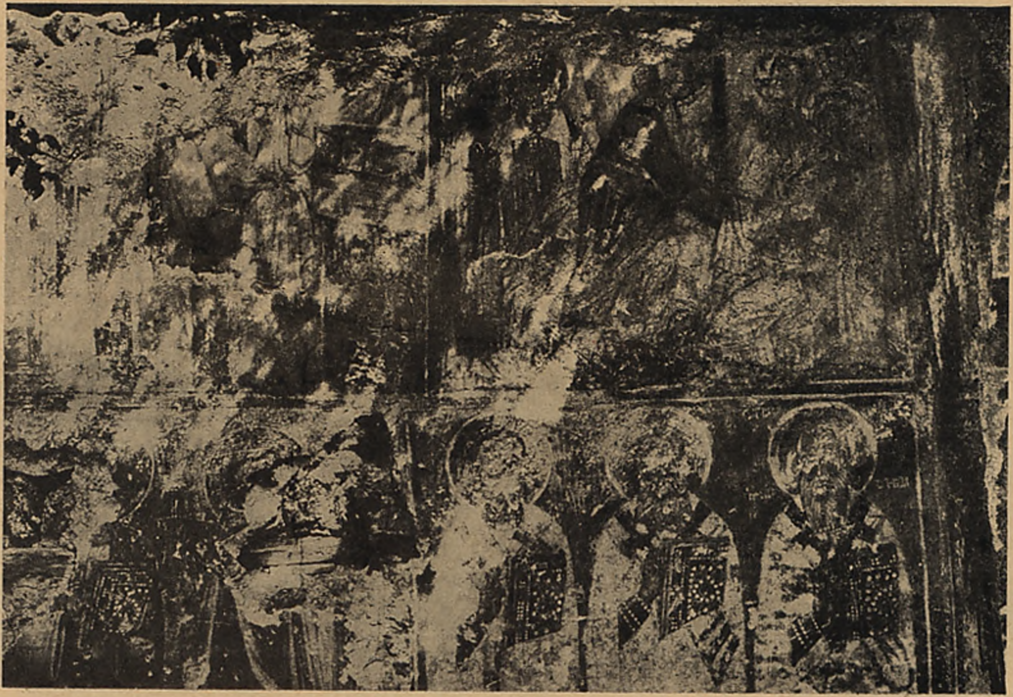

Обр. 143. — Църква при Ръждавица. Северна стена

Обстоятелството, че църквата въ сегашното с. Ръждавица е отъ 1600 г. показва, че то се е заселило тукъ въ турско време, следъ като турцитѣ сѫ заели старото селище въ „Турската махала". Ясно е следователно, че църквата въ тази турска махала е била съградена преди заселването на турцитѣ.

Църква надъ с. Горановци

На една висока полянка надъ с. Горановци, до 17-ия километъръ по шосето Кюстендилъ-Босилиградъ, стърчи самотно църквата Архангелъ Михаилъ (обр. 146).

Тя е еднокорабна, безъ куполъ, съ крѫгла апсида. Надлъжнитѣ стени — северната и южната, заедно съ цилиндричния сводъ сѫ продължени и оттатъкъ западната стена и образуватъ предъ входа плитка, открита къмъ западъ нартика, по-право откритъ навесъ [1] (porche).

Градежътъ е ломенъ камъкъ, въ ново врѣме нѣкои части отъ вънъ сѫ измазани съ глина. Отъ вѫтре надлъжнитѣ стени сѫ облекчени съ по три слѣпи аркади (обр. 147). Дѫгитѣ на тѣзи аркади се вдълбаватъ въ плоскостьта на стенитѣ, които облекчаватъ, а пиластритѣ между нишитѣ се издаватъ слабо (6 см.) извънъ тази плоскость, на височина до 1.85 м. надъ сегашния подъ, дето се и почватъ извивкитѣ на аркитѣ (обр. 148). Пространството между източната стена, респ. апсидата и първитѣ две източни аркади въ надлъжнитѣ стени е било отдѣлено отъ къмъ западъ съ напрѣчна греда или зидана преграда за иконостаса. (Началната извивка на тази преграда се вижда добре на обр. 149 на лѣвата стена).

Цѣлиятъ сводъ е новъ, стариятъ трѣбва да е билъ по-низъкъ. Не знаемъ дали не е имало сводови пояси опрѣни на консоли надъ аркадитѣ: пиластритѣ сѫ отсечени на 1·85 м. височина и нѣмаме накакви данни за сѫществуването на сводови пояси.

Обр. 144. — Църква при Ръждавица. Апсидата

---

[1] Подобенъ навесь иматъ две еднокорабни малки църкви при с. Друганъ (Радомирско), триконхалната църква на Планиничкия монастиръ отъ 1606 г., църквитѣ въ с. Долна-Лисина и с. Божица (Босилиградско) отъ XVII в. (Йор. Захариевъ, Кюстендилско крайще въ Сб. НУН кн. XXXII, София, 1918, табл. XXX).

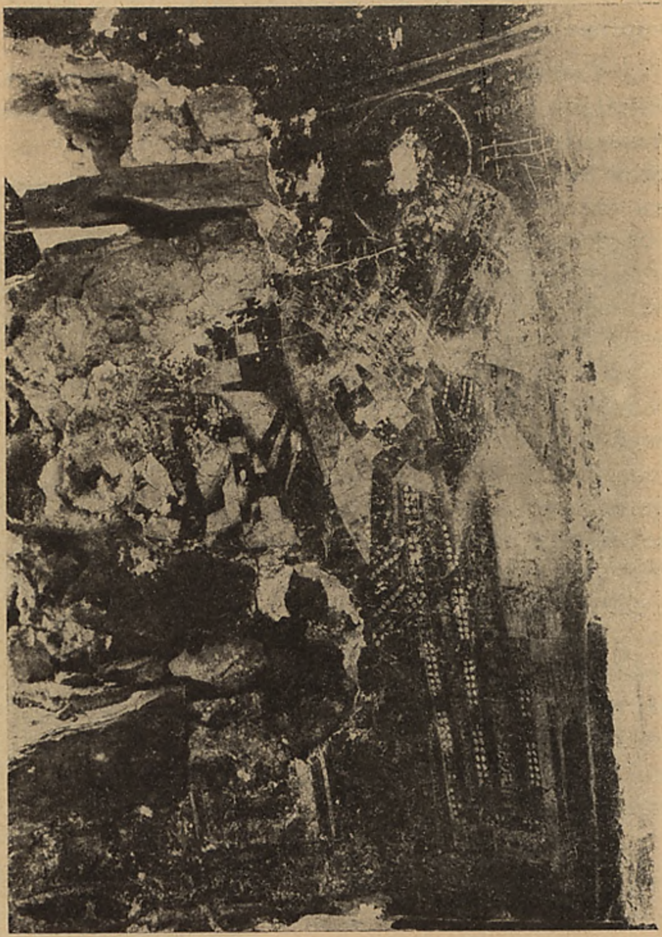

Обр. 145. — Църква при Ръждавица. Апсидата

Тази църквица е единъ отъ рѣдкитѣ представители у насъ на чистия видъ еднокорабна църква съ аркади, респ. ниши по вѫтрешната страна на надлъжнитѣ стени. Подобни аркади, врѣзани въ долната часть на стенитѣ, ако и много поплитки, виждаме още въ VI в., въ Софийската Св. София и Еленската базилка при Пирдопъ,[1]) гдето тѣ обикалятъ по вѫтрешнитѣ надлъжни стени на страничнитѣ кораби,[2]) а въ Св. София и по източната стена на напрѣчния корабъ и по стенитѣ на предапсидния правоѫгълникъ. Особеното тукъ, въ Св. София е това, че въ горната часть на плоскодъннитѣ ниши сѫ поставени прозорцитѣ и тѣ имъ служатъ като рамка. Сѫщинскиятъ характеръ на тѣзи ниши личи тамъ, гдето не сѫ пробити съ прозорци, както е въ западния край на корабитѣ.

---

¹) П. Мутафчиевъ, Изв. Арх. Др. V, табл. II.

²) На издаванитѣ до сега планове аркадитѣ изглеждатъ като разширени амбразури, но се виждатъ добре въ разрѣзитѣ (Б. Филовъ Софийската църква Св. София, София 1913, табл. XII, табл. XIV 2). При възстановяването на църквата сѫ изпуснати аркадитѣ на северната стена (лѣвия страниченъ корабъ).

На отсрещната страна на страничнитѣ кораби, на аркадитѣ-ниши отговарятъ пакъ аркади съ сѫщитѣ размѣри, само че тѣ обхващатъ проходитѣ, чрезъ които тритѣ кораба се съобщаватъ единъ съ другъ. Въ единъ планъ, снетъ подъ линията на прозорцитѣ, които почватъ на 1.75 м. надъ цокъла, би личалъ ясно характера на тѣзи аркади: тѣ не само обхващатъ прозорцитѣ, но оживяватъ и отчасти и облекчаватъ стенитѣ. Ще видимъ по

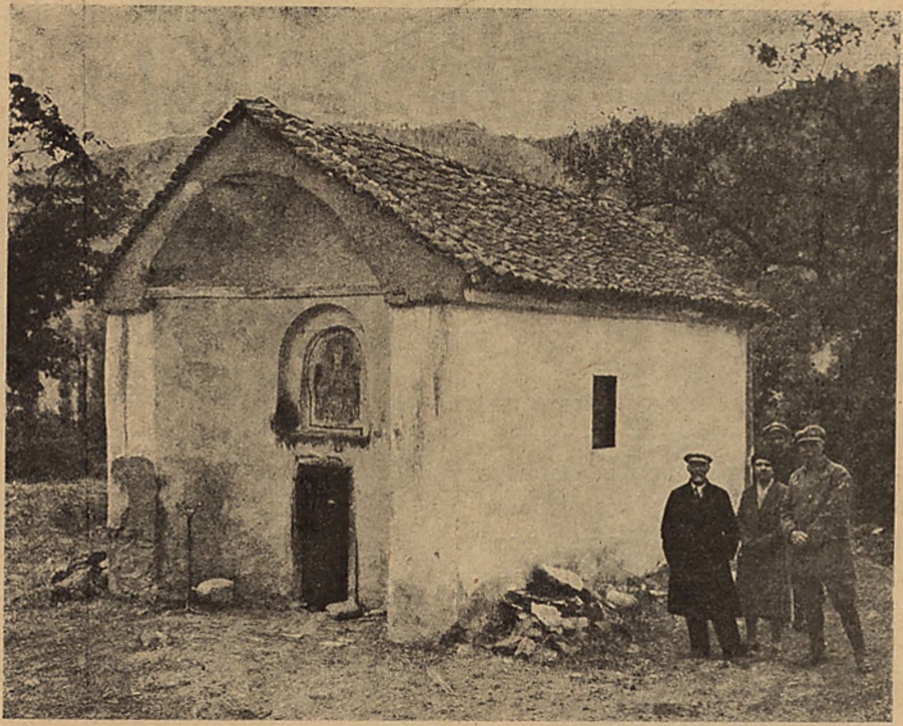

Обр 146. — Арх. Михаилъ при Горановци

долу сѫщитѣ аркади, но много по-дълбоки и безъ прозорци, край надлъжнитѣ стени на еднокорабнитѣ църкви въ областьта Туръ Абдинъ на северния край на Месопотамия.[1]) Къмъ XI в. намираме по две плитки аркади-ниши въ всѣка отъ надлъжнитѣ стени на друга трикорабна базилика, ако и много малка, Св. Стефанъ въ Костуръ[1] (обр. 150). Въ турско време сѫ строени еднокорабнитѣ църкви съ аркади-ниши по надлъжнитѣ стени въ нѣколко села въ Кумановско: въ Младо-Нагоричино Св. Никола,[2] църквата въ Добрача[3] църквитѣ въ Жегняни,[4] (обр. 151), Койнце[5] и Степанци.[6]

---

[1]) Въ Св. София има други чърти, които, споредъ Стриговски (Die Baukunst der Armenier стр. 838) говорятъ за връзки съ месопотамската архитектура. Това е особениятъ начинъ, по който цилиндричниятъ сводъ е съставенъ отъ нѣколко слабо вдлъбнати правоѫгълника, раздѣлени единъ отъ другъ съ обикновени цилиндрични пояси (Б. Филовъ, Св. София, Обр. 21-23).

Надлъжни аркади сѫ били прибавяни по-късно въ еднокорабната църква на Билинския монастиръ при Брѣзникъ, за да се даде „по-здрава опора на свода“[7] точно така, както нѣкога въ месопотамската църква Маръ Сово въ Хахъ.

Нѣма да се спираме на отдѣлнитѣ ниши-аркосолии за погребния, които намираме и у насъ въ надземни[8] и скални[9] църкви отъ разни епохи. Достатъчно е да споменемъ за нишитѣ съ такова предназначение въ преславскитѣ църкви отъ първото царство.[10]

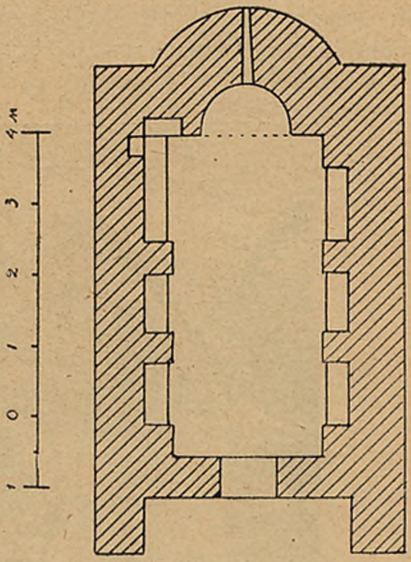

Обр. 147. — Арх. Михаилъ при Горановци

Въ предна Азия ни сѫ познати нѣколко групи църкви съ аркади край вѫтрешнитѣ стени. Първата, най-старата, образуватъ църквитѣ въ областьта Туръ Абдинъ[11] на северна Месопотамия. Тамъ, особено въ монастирскитѣ църкви, край надлъжнитѣ стени отвѫтре вървятъ редъ слѣпи аркади, респ. ниши (понѣкога и после прибавени, напр. въ Маръ Сово въ Хахъ) и то не само въ главната църква, но и въ параклиситѣ и преди всичко въ нартиката, която се простира по цѣлата дължина на южната стена на наоса и прилича на страниченъ корабъ.[1])

---

[1] G. Millet, L’école grecque dans l’architecture Byzantine, Paris, 1916, обр. 11.

[2] Ђ. Бошковић, Старинар VI (1931), стр. 177, обр. на стр. 178; П. Поповић, Старинар I (1922), стр. 107.

[3] Поповић, стр. 106.

[4] Бошковић, стр. 178, обр. на стр. 178 (обр. 60, 61).

[5] Поповић, стр. 107; Бошковиђ, стр. 178.

[6] Бошковић, стр. 179, обр. на стр. 180 (обр. 63).

[7] Кр. Миятевъ, Годишникъ на Нар. музей за 1921 г., стр. 283, обр. 264. Монастирътъ се споменава въ 1586 г., аркадитѣ на църквата сѫ прибавяни, както изглежда, въ XVII в. Срв. А. Грабаръ, Годишникъ за 1921, стр. 289.

[8] Напр. въ Боянската църква (А. Грабаръ, Боянската църква, София, 1924, табл. I, стр. 8); Бачковската костница (А. Грабаръ, Изв. Арх. Инст. I. обр. 84).

[9] Въ скалния монастиръ Св. Никола, западно отъ Мидия, „гробницата“ има по три ниши въ всѣка стена, както разглежданата надземна църква (К. Шкорпилъ, Изв. Арх. Др. III, обр. 141)

[10] К. Шкорпилъ въ сб. България 1000 години, София (1930), табл. XIX 1,2.

[11] G. L. Bell, The churches and monasteries of the Tur Abdin въ книгата на Strzygowski, Amida, Heidelberg, 1910, стр. 224 сл.

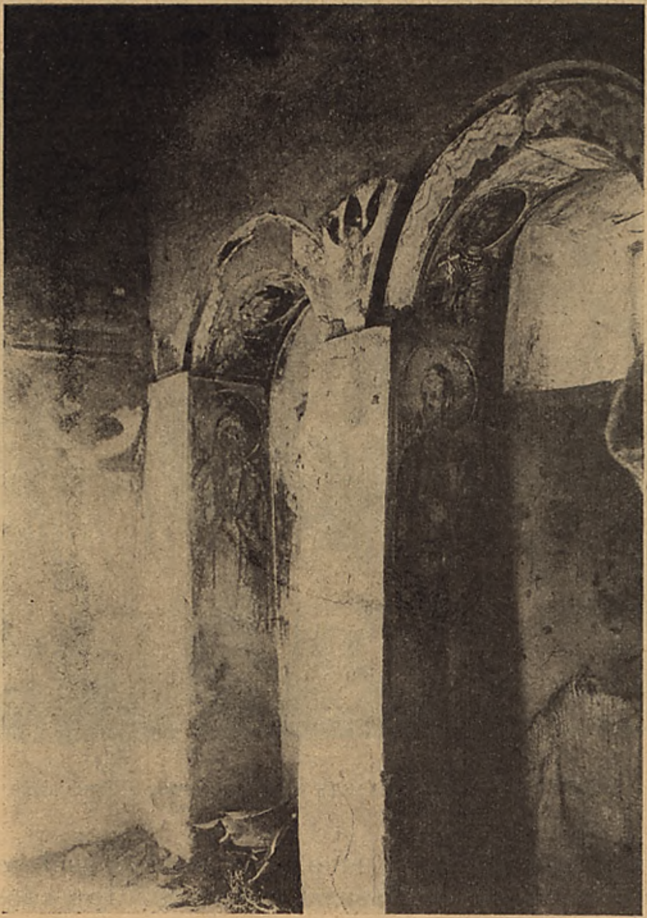

Обр. 148. — Арх. Михаилъ при Горановци. Северозападенъ ѫгълъ

---

[1]) П. т., обр. 174 (Кефръ Зехъ); обр. 183 (Маръ Кириакосъ); обр. 187 (Маръ Сово въ Хахъ); обр. 196 (Маръ Филоксеносъ въ Мидиатъ).

А въ църквитѣ съ напрѣко поставенъ наосъ, аркади вървятъ и край кѫситѣ стени, главно край западнитѣ.[1])

Сѫщиятъ планъ съ аркади намираме и въ съседнитѣ на северна Месопотамия арменски области. Крепостната църква въ Ани отъ 622 г. освенъ аркадитѣ въ надлъжнитѣ стени има и сводови пояси опрѣни на консоли надъ аркадитѣ.[2]) Съ слѣпи аркади или по-вѣроятно съ сѫщински ниши между вграденитѣ пиластри на надлъжнитѣ стени изглежда да сѫ били и други арменски сгради.[3])

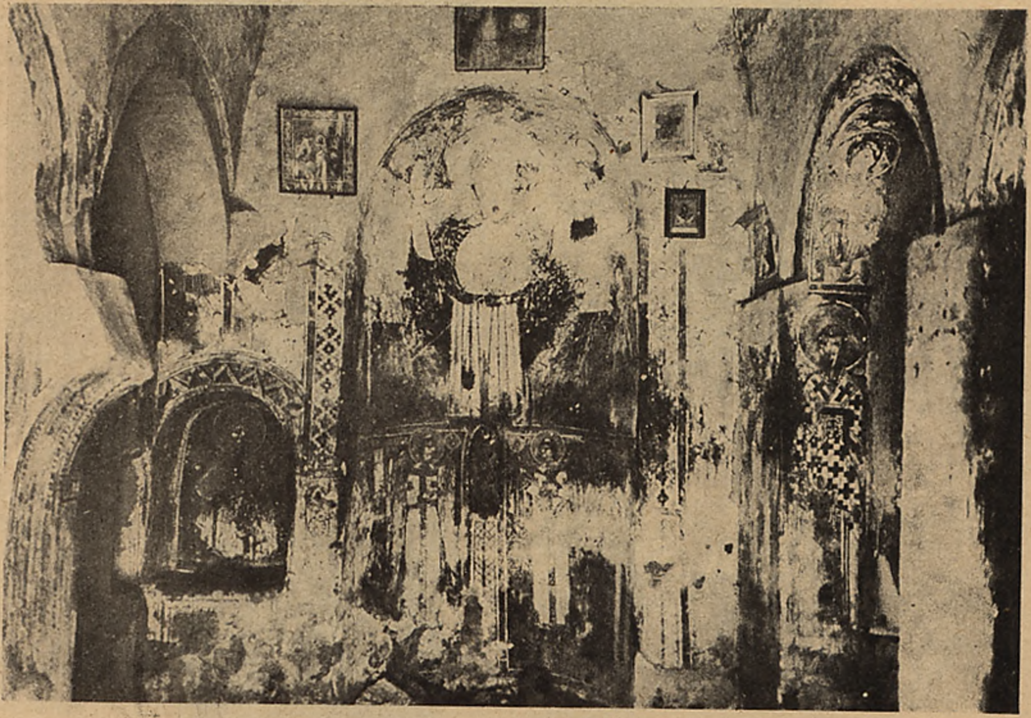

Обр. 149. — Арх. Михаилъ при Горановци. Апсидата

Въ Мала-Азия виждаме надлъжнитѣ аркади въ две църкви.[4]) А преди християнско време, въ сасанидска Персия, напр. въ Сарвистанъ,[5]) намираме подобенъ начинъ да се увеличи просторностьта на сградата и пести материала.

---

[1]) П. т., обр. 159 (Маръ Якубъ въ Салахъ); обр. 154 (монастирската църква на Маръ Габриелъ).

[2]) Strzygowski, Die Baukunst der Armenier, обр. 147-8, 149, 150, стр. 137-8, 387.

[3]) П. т., стр. 387.

[4]) G. Bell, Rev. arch., 1906, II, обр. 16; W. Ramsay and G. Bell, The Thousand and one Churches, London 1909, обр. 252—253.

[5]) Strzygowski, цит. съч., стр. 387.

Като посочваме всички тия постройки, въ основата на които лежи сѫщиятъ строителенъ принципъ, съвсемъ не мислимъ, разбира се, че майсторитѣ въ Горановци или въ Кумановско презъ XVI—XVII в. сѫ взимали за образци тия така далечни и по време и по мѣсто паметници. Обаче приликата, въ плана, на нашата църква съ църкви въ Критъ и въ сѫщинска Гърция — главно въ Атика — може да бѫде признакъ за по-близки връзки, ако не дори за прѣка зависимость.

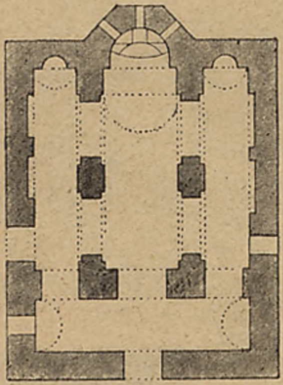

Обр. 150. — Св. Стефанъ въ Костуръ (планъ Мийе)

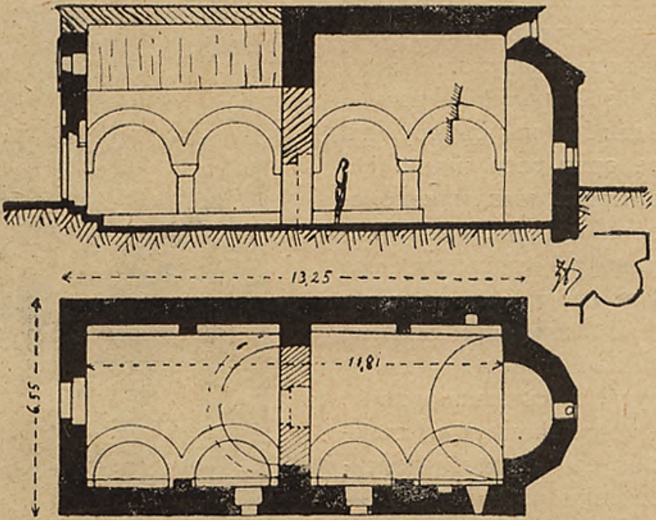

Обр. 151. — Църква въ с. Жегняни, Кумановско (планъ Бошковичъ)

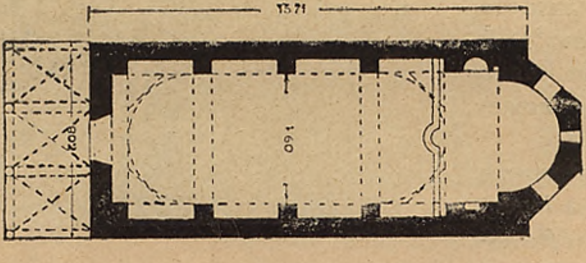

Обр. 152. — Св. Безсребърници при Акропола въ Атина (планъ Орландосъ)

Джерола въ своя прегледъ на критскитѣ църкви смѣта,[1] че типътъ съ надлъжни аркади-ниши, поне за въ Критъ, се получава отъ опростяване плана на еднокорабната куполна църква съ ниши отъ страни на подкуполния квадратъ, когато страничната подкуполна арка се изравни на височина и дълбочина съ другитѣ две арки респ. ниши. Но въ Критъ има и еднокорабни църкви, гдето надлъжнитѣ стени сѫ само съ по две аркади на всѣка стена[2] или дори само на едната стена;[3] има и други, пакъ еднокорабни, въ които нишитѣ сѫ съчетани съ сводови пояси-носители на куполъ[4] — или съ безкуполния напрѣченъ корабъ,[5] толкова обикнатъ на острова. И въ сѫщинска Гърция срѣщаме слѣпи аркади и сводови пояси въ сѫщата безкуполна църква.[6] А всичко това прави малко вѣроятно предположението на Джерола.

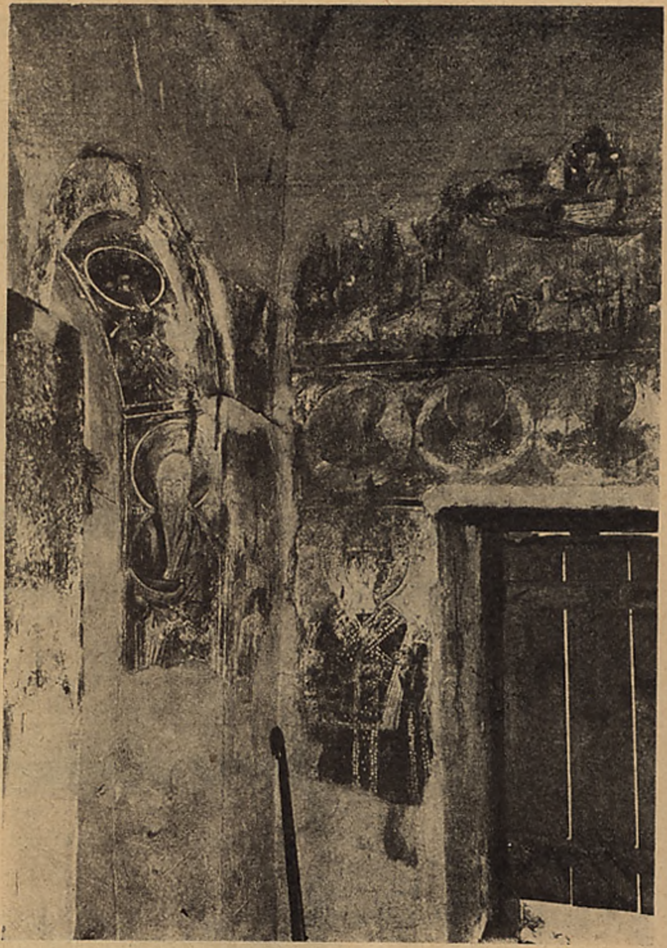
Обр. 153. — Арх. Михаилъ при Горановци
Югозападенъ ѫгълъ

Видѣхме надлъжнитѣ аркади въ северна Месопотамия, Армения, Мала-Азия, проследихме ги дори въ сасанидска Персия. Затова смѣтаме, че аркадитѣ въ подобнитѣ на нашата въ Горановци критски църкви си оставатъ стария източенъ начинъ за облекчаване стенитѣ и не могатъ по никой начинъ да се обяснятъ само като резултатъ отъ изравняване на подкуполната арка съ аркадитѣ отъ деветѣ ѝ страни.

---

[1] G. Gerola, Monumenti veneti dell'isola di Creta, Venezia 1908, II, стр. 220, 224.

[2] Gerola, цит. съч., обр. 139 (Св. Иванъ въ Макресъ); обр. 253 (Св. Иванъ въ Фоти).

[3] Gerola, п. т., обр. 146.

[4] П. т., обр. 223.

[5] П. т., обр. 237, 238.

[6] R. Traquair, Annual of the British School at Athens, XV (1908—9), табл. XI.

Мийе дори смѣта за вѣроятенъ точно обратния пѫть. Като се прибави куполъ къмъ еднокорабна базилика съ надлъжни аркади, получава се, споредъ него, еднокорабна куполна църква съ ниши на изтокъ и на западъ отъ подкуполния квадратъ: срѣдната отъ тритѣ аркади се извишава и превръща въ подкуполна арка.1)

Споменахме, че въ Атина има цѣла група късни църкви съ надлъжни вѫтрешни аркади.2) Едни отъ тѣхъ сѫ покрити съ особенъ цилиндриченъ сводъ, високъ и завръшващъ на двата си края или само на единия съ полукуполи (конхи) опрѣни на тромпи (Trichternischen)3) (обр. 152). А понеже този особенъ сводъ се срѣща и въ трикорабни атински базилики, А. Орландосъ извежда еднокорабнитѣ като късни и опростени форми отъ трикорабнитѣ, гдето споредъ него, този особенъ сложенъ сводъ е прѣкъ наследникъ на елипсовидния куполъ, който намираме въ несториан-

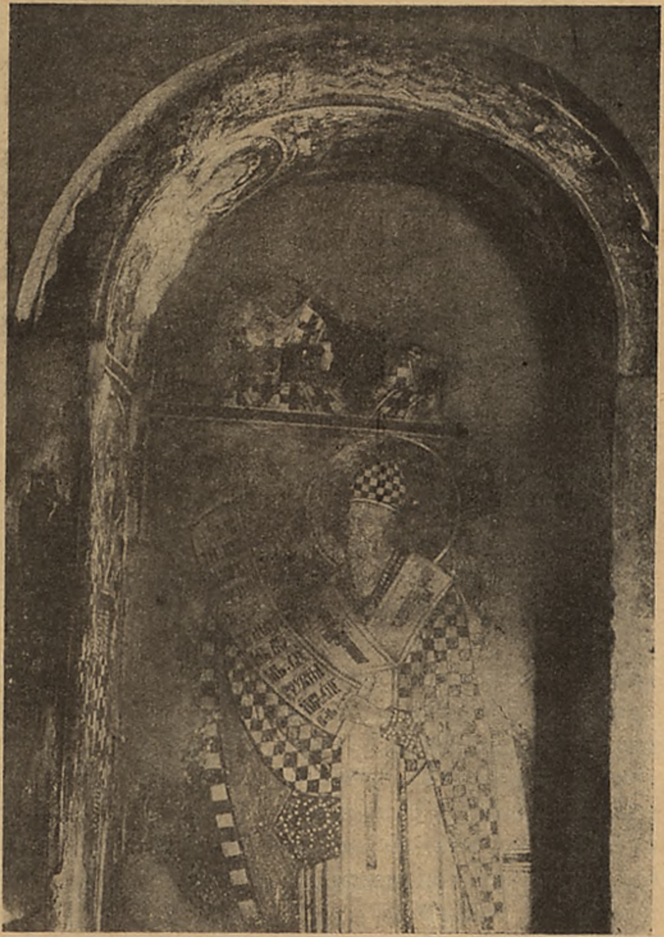

Обр. 154. — Арх. Михаилъ при Горановци.
Първата ниша на дѣсно отъ апсидата

---

1) G. Millet, L'école grecque, стр. 47.

2) Α. Ὀρλάνδος, Αἱ καμαροσκέπαστοι βασιλικαὶ τῶν Ἀθηνῶν, въ Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν Ι, Ἀθῆναι, 1925, обр. 3-11, 18-21.

3) Сѫщи, п. т., обр. 3, 4, 18.

ската църква въ Амида.1) Обаче отъ проучванията на Г. Сотириу се вижда, че въ атинскитѣ базилики цилиндричниятъ сводъ завръшващъ съ конхи въ краищата съвсемъ не е месопотамския елипсовиденъ куполъ, а е съчетание на цилиндриченъ сводъ съ конхи върху тромпи, които се обясняватъ съ влияние отъ страна на турскитѣ джамии отъ сжщата епоха.2)

Ние видѣхме, че еднокорабнитѣ църкви съ надлъжни аркади сж единъ много старъ и самостоенъ типъ сгради. Не можемъ ли допусна, че餐 къснитѣ църкви съ аркади сж минали въ сжщинска Гърция отъ Критъ — тази стара станция на толкова източни форми? Въ такъвъ случай атинскитѣ базилики съ аркади сж заели после сложния цилиндриченъ сводъ съ полукуполи на краищата, но като отдѣленъ елементъ, така както критскитѣ заематъ купола или безкуполния напрѣченъ корабъ, за да го съчетаятъ съ характернитѣ надлъжни аркади.

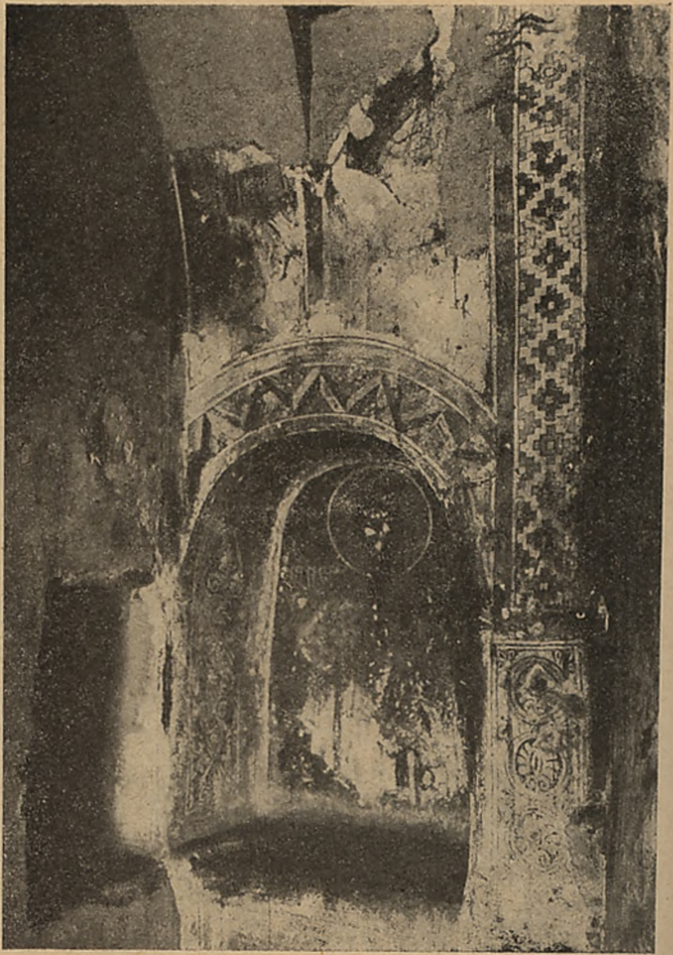
Обр. 155. — Арх. Михаилъ при Горановци. Протезна ниша

Друга особена група по-стара отъ гръцката, образуватъ църквитѣ съ аркади по Далматинското крайбрѣжие. Тѣ се редятъ отъ IX до XV в.3). Докато М. Васић ги смѣта ориенталски,

---

1) П. т. стр. 300.

2) Г. Σωτηρίου, Βυζαντιναὶ βασιλκαὶ Μακεδονίας καὶ παλαιᾶς Ἑλλάδος въ Byz. Ztschrft XXX, стр. 567.

3) М. Васић, Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века. Цркве. Београд 1922, стр. 29, обр. 34; стр. 35, обр. 44; стр. 35, стр. 36, обр. 45, 46 и пр.

за Л. Караманъ,1) тѣ сѫ повечето плодъ на западни влияния. Не можемъ да говоримъ за каквато и да е връзка на далматинската група съ македонската, защото единственитѣ познати църкви, които биха образували преходното звено помежду имъ — църквитѣ съ надлъжни аркади въ областьта на Щкодра 2) — не само иматъ и напрѣчни пояси опрѣни на пиластри между аркадитѣ но показватъ и явни западни влияния.

При наличностьта, въ Критъ и Гърция, на многобройни късни църкви съ надлъжни аркади, трѣбва да допуснемъ, че въ българскитѣ земи късниятъ видъ еднокорабна църква съ надлъжни аркади е дошълъ готовъ, а не е създаденъ тука при все че, както видѣхме, самитѣ надлъжни аркади сѫ минали у насъ много по-рано направо отъ Изтока, както толкова други елементи и форми.

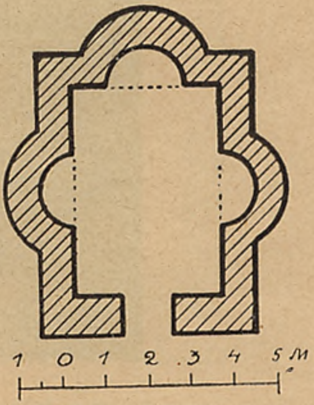

Обр. 156. — Мехомия-Разлогъ. Църква въ махала Бѣла-рѣка

Въ църквицата при Горановци отъ живописьта сѫ запазени остатъци въ апсидата (Богородица Платитера и църковни отци) (обр. 149), въ полето на аркадитѣ и то повече по извивкитѣ на аркитѣ имъ, украсени съ единични образи въ цѣлъ ръстъ или до поясъ (обр. 148). На западъ, надъ вратата стои часть отъ Успѣнието, подъ него, редица медалиони, а отъ страни на вратата — св. Недѣля и св. Варвара (обр. 153). На мѣста има и по-късна живопись, напр. образътъ на единъ отъ църковнитѣ отци въ първата ниша десно до апсидата (обр. 154) или частитѣ около протезната ниша (обр. 155). По-интересенъ е орнаментътъ по арката на последната ниша, образуванъ отъ много хубави волути и палмети. Аркитѣ на нишитѣ по лицето иматъ зиг-заговидния орнаментъ познатъ още отъ Бачковската костница,3) а по арката на апсидата, освенъ отвесния редъ отъ зѫбчати кръстове, които знаемъ отъ Трапезица,4) виждаме и стилизиранитѣ растителни палмети, които намираме напр. въ Търновската Петъръ и Павелъ.5)

Първата живопись е вѣроятно отъ XVI в., отъ тогава трѣбва да произхожда и самата сграда.

Църкви въ Разлога

Ако приемемъ, както е най-вѣроятно, че потурчването на разложкитѣ помаци е станало презъ XVII в. заедно съ това на чепинскитѣ, къмъ това

---

1) L. Karaman, Jz kolijevke Hrvatske prošlosti, Zagreb, 1930, стр. 43.

2) Ђ. Бошковић, Старинар VI (1931), обр. на стр. 141, 145, 149, 157, 158 159.

3) Grabar, La peinture religieuse bulgare, Paris, 1928. Album, табл. III.

4) В. Димовъ. Изв. Арх. Др. кн. V, обр. 120 б.

5) Grabar, цит. съч., албумъ, табл. XLI.

време трѣбва да отнесемъ и разсипването на старитѣ църкви въ Разлога. Но споменътъ за тѣзи насила разрушени църкви живѣелъ въ мѣстното население и могилитѣ образувани отъ развалинитѣ имъ сж били разкопани въ 1921, веднага следъ войната.

Обр 157. — Св. Екатерина въ „Катàрино" отъ северозападъ

Мехомия

Едната отъ тѣзи могили, въ махалата Бѣла-рѣка на градеца Мехомия (нареченъ сега неправилно Разлогъ съ името на края) е крила основитѣ на еднокорабна, триконхална църква, дълга 7.60 м., широка 5 м. (обр. 156). Стенитѣ, дебели 0.75 м., запазени до 1 м. при южната конха, сж градени отъ голѣми ломени и отчасти дѣлани камъни, споени съ бѣлъ хоросанъ. Постлана е съ почти квадратни тухли (25×26 см.). Отъ нартиката, която е била потѣсна отъ кораба — може би и после прибавена — личи само часть отъ северната стена. Следи отъ колони или стълпове нѣма, подътъ е запазенъ цѣлъ. Сводътъ е билъ, по всѣка вѣроятность, обикновенъ цилиндриченъ.

Както казахме и другаде,[1] можемъ да различимъ изобщо две разновидности триконхални църкви. Едната група образуватъ църквитѣ, въ които страничнитѣ апсиди (конхитѣ) сж чисто конструктивна часть, т. е. поддържатъ наистина отъ северъ и югъ купола, който се опира непосрѣдно на тѣхъ. Втората група съставятъ пъкъ църквитѣ, чиито конхи сѫ вече не конструктивенъ, а единъ видъ „факултативенъ“ елементъ, който се прибавя къмъ различни планове, били тѣ съ или безъ куполъ. Тѣзи конхи служатъ вече да дадатъ повече мѣсто на пѣвцитѣ-монаси — отъ тамъ и името имъ пѣвници, тѣ се срѣщатъ главно въ монастирски църкви — ако не само да придадатъ на сградата символичната кръстовидна форма.

---

[1] Орѣховскиятъ монастиръ и неговитѣ грамоти. Изв. Истор. Д-во, кн. XI, стр. 85—6.

На Мехомийската църква прилича най-много църквата на Планиничкия монастиръ при Царибродъ (отъ 1606 г.), която се отличава отъ нея само по открития навесъ на западъ, надъ входа.[1] Този навесъ, продължение на цилиндричния сводъ на кораба и оттатъкъ западната стена, се срѣща у насъ отъ XVI в. насамъ.[2] Сѫщия планъ — правоѫгълникъ съ три еднакви конхи — има и църквата на Гигенския монастиръ въ Брѣзнишко,[3] на която после е прибавена крѫгла засводена нартика. Съ странични конхи е и разкопаната неотдавна църква въ с. Баръкъ (Айтоско).[4]

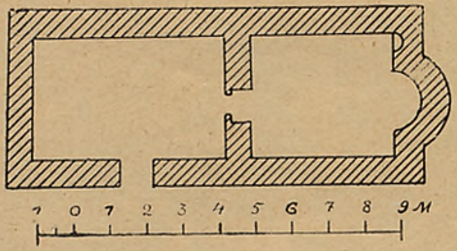

Обр. 158. — Св. Екатерина. Катàрино. Планъ

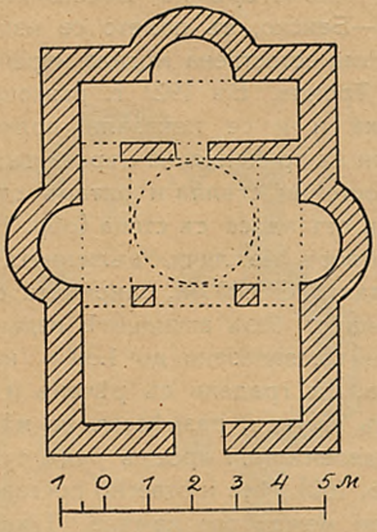

Обр. 159. — „Св. Троица“. Разложко. Планъ

Праговиятъ камъкъ на Мехомийската църква — съ издѣлано въ него стѫпало — е много изтритъ, личи че църквата е дълго служила.

Въ мѣстностьта Катàрино, 5.400 клм. западно отъ Мехомия (Разлогъ), на една височина надъ потока, стои, доста добре запазена, еднокорабна църква (11.5×5 м.) градена отчасти въ земята (обр. 157). Има само една врата за дълбоката нартика отъ югъ (обр. 158), отъ северъ теренътъ се издига. Вѫтрешностьта е тъмна, има само две тѣсни прозорчета на изтокъ и западъ. Стенитѣ сѫ градени отъ ломенъ камъкъ, сводътъ отъ квадратни тухли съ страна 25 см.

---

[1] А. Грабаръ, Годишникъ за 1920 г., обр. 62, стр. 129—30.

[2] Вж. по-горе за църквата при Горановци, стр. 265 и заб. 1.

[3] Кр. Миятевъ, Годишникъ за 1921 г., обр. 265.

[4] А. Игнатиевъ, Изв. Арх. Инст., V, обр, 226.

Произхожда отъ турско време, градена е, навѣрно, следъ разсипването на старитѣ църкви.

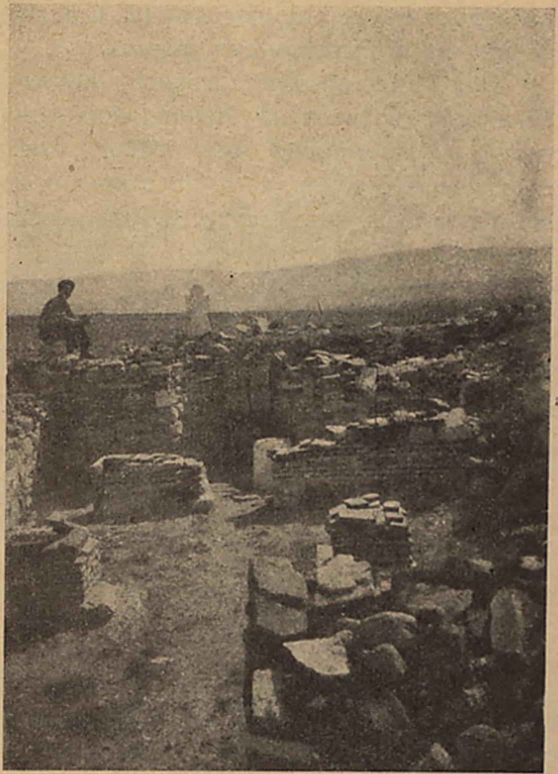

Обр. 160. — „Св. Троица“. Разложко. Изгледъ отъ западъ

„Св. Троица“ Източно отъ втория километъръ на шосето Мехомия—Банско, въ полето се издига голѣма естествена могила наречена Св. Троица. Въ 1921 г. разкопали върха ѝ и се показали долнитѣ части на триконхална църква съ два самостойни стълпа и олтаръ отдѣленъ отъ наоса съ стена (обр. 159). Притворъ не личи, дължината на сградата е 9.40 м., ширината 6.60 (външно) безъ апсиднитѣ изданки. Стенитѣ, запазени до 1.30 м. надъ пода, сѫ градени съ рѣченъ и ломенъ камъкъ, размѣсенъ на мѣста съ двоенъ или троенъ редъ тухли (обр. 160). Има и отвесно поставени тухли между два камъка. Тухлитѣ сѫ 27.5×27.5×4 см.; 25×24.5×3.5 см. и половини — 26×13×3.5 см., стенитѣ сѫ дебели 0.80 м., при срѣдната апсида 0.75 м. Олтарната часть е сега съ тухленъ подъ, 20 см. понизъкъ отъ пода на наоса. Върху неправилни, почти квадратни подставки отъ пѣсъчникъ, стоятъ още на мѣстото си, въ западната половина на кораба, двата пиластра, които свидетелствуватъ, че църквата е имала куполъ. Следи отъ други пиластри нѣма, и едвали е имало: тѣ биха стояли премного близо до стената, която отдѣля олтарната часть и тази стена щѣше да бѫде съвсемъ излишна.

Разстоянието отъ тѣзи два стълпа до предолтарната стена се равнява на разстоянието между външнитѣ — северно и южно — лица на сѫщитѣ пиластри. Образува се значи подкуполенъ квадратъ. На изтокъ куполътъ се е опиралъ, вмѣсто на свободни подпори, направо на предолтарната стена и тази предолтарна стена свидетелствува, че източно и западно отъ купола, се е запазилъ единния цилиндриченъ сводъ на безкуполната църква такава, каквато я знаемъ въ току що разгледаната Мехомийска Св. Богородица.

„Св. Тройца“ е имала куполъ, но напрѣчната предолтарна стена не позволява да се образува източното рамо на кръста и така да се оформи и самия кръстъ въ сводоветѣ, които носятъ купола. Сжщо така куполътъ още не е свързанъ съ източната и западна стена: не виждаме още надлъжното дѣление на три кораба, въпрѣки наличностьта на двата пиластра. Несъвършенството на плана личи и въ това, гдето страничнитѣ конхи си оставатъ въ срѣдата на надлъжнитѣ стени, както бѣха въ безкуполната църква, но осьта имъ не съвпада съ осьта на неразвития напрѣченъ корабъ. И това несъвършенство показва ясно, че разложката Св. Тройца представя единъ ранъ стадий въ развитието на кръстокуполната църква съ конхи въ крайщата на трансепта.

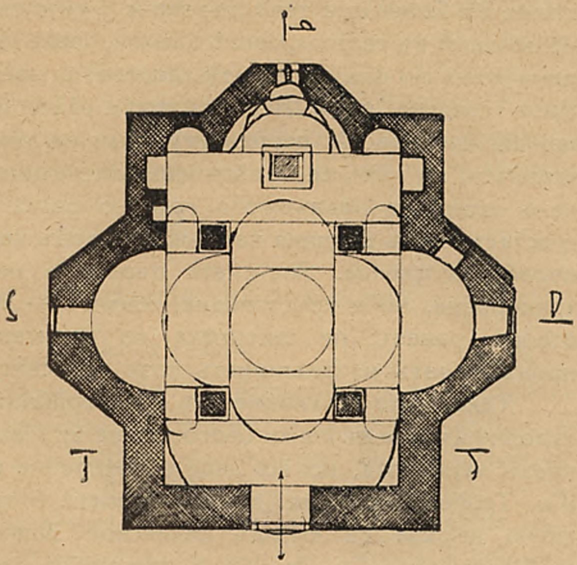
Обр. 161. — Св. Архангели при с. Кучевище (планъ Татичъ)

Две други македонски църкви, едната, Св. Архангели,[1] на монастира надъ Скопското село Кучевище (обр. 161), другата полуразрушената църква на монастира Кокамя (обр. 12), около 12 клм. далечъ отъ Янина,[2] представятъ два други момента въ развитието на този типъ църква и показватъ, че той се е образувалъ на македонска почва успоредно съ светогорския типъ триконхална църква, но, както изглежда, независимо отъ него. Въ Света-Гора триконхалната кръстокуполна църква съ свободни подпори е обикновената цариградска църква съ равнорамененъ кръстъ и напълно обособена олтарна часть, къмъ чийто планъ сж прибавени две конхи на крайщата на трансепта, а македонскитѣ триконхални куполни църкви запазватъ удълженитѣ размѣри на еднокорабната безкуполна църква, отъ която сж произлѣзли.

---

[1] Планътъ даденъ у Millet, L'ancien art serbe. Les églises, обр. 142, не е точенъ. Заемаме плана на арх. Ж. Татиħ, обр. 134 на неговата книга Трагом велике прошлости, Београд 1929.

[2] Ф. Βερσάκης, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς βορείου Ἠπείρου*, въ *Πρακτικὰ τῆς ἀρχ. Ἑταιρείας* за 1914, стр. 255—60, обр. 13, 14, 15.

Освенъ това въ македонскитѣ църкви отъ разглеждания видъ подпоритѣ на купола не сѫ поставени въ ѫглитѣ на квадратъ, а образуватъ правоѫгълникъ. Затова и височината на подкуполнитѣ сводове, респ. сводови арки, не е еднаква. Така е и въ Разложката Св. Тройца и въ Кучевище и въ монастирската църква въ Янинско, има различия само въ вида на тѣзи подкуполни сводове и въ взаимоотношенията имъ. Въ Св. Тройца и Св. Архангели въ Кучевище църквата е все още еднокорабна, подпоритѣ на купола сѫ свързани само съ надлъжнитѣ, но не и съ напрѣчнитѣ стени. Въ Янинската това свързване е вече станало, но не както въ светогорскитѣ църкви, чрезъ сводови арки по-низки отъ съседнитѣ сводове, а чрезъ самитѣ сводове надъ междурамията. Тѣзи цилиндрични сводове сѫ перпендикулярни на осьта на сградата, на тѣхъ се облѣга надлъжния цилиндриченъ сводъ на надлъжното кръстно рамо, който е остатъкъ отъ единния надлъженъ сводъ на еднокорабната църква. Янинската църква е не само трикорабна, но и кръстовидна, конхитѣ — вече съ отворъ равенъ на ширината на трансепта — продължаватъ и завършватъ този трансептъ.

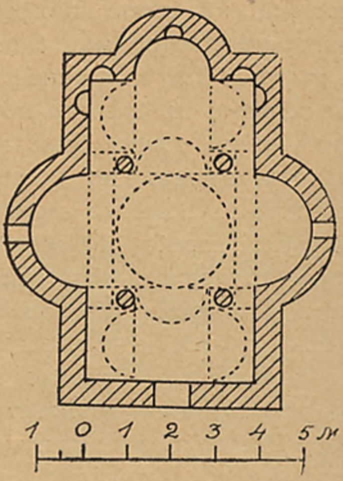

Обр. 162. — Църквата въ м-ра Кохамя, Янинско. (Планъ по Версакисъ)

Така, като тръгнахме отъ еднокорабната безкуполна църква съ конхи (Богородица въ Мехомия), презъ куполната, но все още еднокорабна сграда (Св. Тройца), стигаме до кръстовидната триконхална църква съ куполъ (Янинско). Значението на Разложката Св. Тройца е именно въ това, тя ни позволява да разберемъ пѫтя, по който се е образувалъ плана на Янинската църква. Широкитѣ, дори сравнени съ цѣлата ширина на сградата, много широки куполи на Разложката и Янинска църкви,[1]) говорятъ доста ясно за времето, когато последнитѣ сѫ строени. Янинската ще датира най-късно отъ началото на XIV в.,[2]) а

---

[1]) Въ Янинската църква намираме, надъ междурамията, логично употрѣбенъ, напрѣчно поставениятъ цилиндриченъ сводъ, който ще намѣримъ и въ други македонски църкви отъ срѣдата на XIV в., напр. въ Лѣсново. Мийе, като говори за църквата Заумъ, гдето ги намираме надъ източнитѣ междурамия, смѣта този видъ сводъ за сръбска черта (L'art serbe. Les églises, стр. 135); Н. Окуневъ, намирайки въ нѣколко македонски църкви отъ срѣдата на XIV в. тѣзи напрѣчни сводове, мисли, че сѫ арменска черта, пренесена въ Македония отъ арменски колонисти (Нѣкоторыя черты восточныхъ вліяній въ средневѣковомъ искусствѣ южныхъ славянъ, Сб. Златарски, София, 1925, стр. 237).

[2]) Ф. Версакисъ, който издаде църквата, я отнася, погрѣшно споредъ насъ, къмъ XVI в. поради надписа отъ този вѣкъ въ отворената нартика, прибавена по-късно, както казва самъ той (Φ. Βερσάκης, Πρακτικὰ τῆς ἀρχαιολογ. Ἑταιρείας, 1914, стр. 255—260).

Разложката, като преходна къмъ нея, отъ XIII в. Къмъ срѣдата на XIV в. куполитѣ ставатъ вече тѣсни и високи и, за да ги издигнатъ колкото се може повече, майсторитѣ прибѣгватъ до разнитѣ способи, които намираме въ македонскитѣ църкви отъ това време и още повече, малко по-късно, въ сръбскитѣ.

Триконхалната църква Архангелъ въ Кучевище изглежда градена на два пѫти — промѣната въ размѣритѣ на апсидата като и въ градежа, неумѣло поставениятъ куполъ говорятъ ясно за това.[1] Но тя, все пакъ, като паметникъ отъ втората часть на XIV в., може да бѫде звеното, което ще свърже двете македонски триконхални куполни църкви, въ които планътъ се „изработва“, съ по-къснитѣ църкви въ Моравско, гдето сѫщиятъ планъ е вече оформенъ и дори изисканъ. Тя свидетелствува, че майсторитѣ на Павлица,[2] Раваница,[3] Любостиня,[4] като сѫ градили своитѣ куполни триконхални църкви, сѫ възпроизвеждали не квадратния светогорски планъ съ равнораменень кръстъ, а македонската удължена триконхална църква, покрита съ цилиндрични сводове.

Eglises inédites de la Bulgarie du sud-ouest

Environs de Kustendil

Răjdavitza. 1. L'église du village actuel de Răjdavitza, peinte en 1600, d'après l'inscription du donateur au-dessus de l'entrée, a une nef voûtée en berceau, une abside circulaire et un narthex ajouté plus tard. Dimensions: 10 m 70 et 4 m 60. Epaisseur des murs: 0 m 60.

2. Au nord du village actuel, dans la localité dite „Sélichté“ ou „Quartier turc“, où se trouvait autrefois le village, sont conservés en partie les murs d'une chapelle voûtée en berceau (fig. 140, 141). Le narthex est postérieur; les dimensions sont 6 m 50 et 4 m; l'épaisseur des murs 0 m 68. Des peintures pâlies couvrent la surface intérieure des murs encore debout (fig. 142, 143). Les figures plutôt frustes étaient vivantes malgré la stylisation avancée des cheveux et des barbes. A. Grabar, une première fois (Annuaire du Musée National pour l'année 1921, p. 296), datait ces peintures des XIV-XVe ss. Récemment il les reporte aux XVI-XVIIe s. (La peinture religieuse en Bulgarie, p. 300 rem. 5). Nous croyons qu'elles ont été faites pas plus tard que le XIVe s., d'autant plus que leurs inscriptions en recension bulgare moyen, écrites avec de belles lettres majuscules (fig. 144, 145) ne peuvent en aucune façon provenir des XVIe-XVIIe ss.: déjà au XVe s. la recension

---

[1] Ж. Татић, Трагом велике прошлости, Београд 1929, стр. 185—7, смѣта, че църквата е градена не на два пѫти, а отъ двама различни майстори.

[2] G. Millet, цит. съч., обр. 174.

[3] П. Покрышкинъ, Православная церк. архитектура, Спб., 1906, обр. 19, 22, 23

[4] G. Millet, цит. съч., обр. 209.

serbe régnait dans la Bulgarie du sud-ouest et en particulier dans les provinces soumises un peu plus tard au partiarcat serbe de Petch.

Goranovtzi. La chapelle près du village Goranovtzi, à 17 klm de Kustendil, est un des rares représentants chez nous de l'église à arcades latérales creusées à l'intérieur des murs. La voûte en berceau actuelle est refaite, l'ancienne a dû être moins haute. Elle se prolonge au-delà du mur ouest, au-dessus de l'entrée en une espèce de porche (fig. 146) que nous trouvons chez nous seulement après le XVe s. Nous voyons les arcades aveugles latérales creuser le bas des murs dans des églises de la plus ancienne époque, comme à Sainte-Sophie de Sofia où elles font le tour des nefs et encadrent les fenêtres et l'ouverture des arcades séparant les nefs (fig. 149). Au Xe-XIe s. nous les rencontrons dans la petite basilique Saint-Etienne à Kostour (fig. 150), à l'époque turque les églises à une nef et arcades latérales forment tout un groupe dans la région de Koumanovo en Macédoine septentrionale (dans les villages de Mlado-Nagoritchino, Dobratcha, Geghniani, Koïntzé, Stépantzi). Des arcades latérales ont servi à épauler la voûte en berceau dans l'église du monastère Bilinski (fig. 152), tout à fait comme une dizaine de siècles auparavant, dans l'église Mar Sovo à Khakh dans le Tur Abdin.

Les églises à arcades latérales d'égales dimensions forment dans le Tur Abdin un groupe spécial, qui nous renseigne sur le pays d'origine du type (fig. 153). Les arcades dans les murs longitudinaux se voient dans le voisinage du Tur Abdin, dans les régions limitrophes de l'Arménie (Ani), en Asie Mineure et dans les constructions sassanides (Sarvistan).

D'Orient les églises à arcades latérales ont dû passer d'abord en Crète; la Grèce continentale a pu les recevoir de cette île.

M. Orlandos croit avoir trouvé dans un groupe de basiliques d'Athènes et de l'Attique les monuments intermédiaires entre les églises de la Mésopotamie et de l'Arménie et celles de l'Europe. Ce sont des basiliques à trois nefs où la nef centrale surélevée se termine à ses deux extrémités par une demi-coupole sur trompes (fig. 154). Trouvant cette même demi-coupole aux extrémités de la nef dans une église à nef unique et à arcades latérales (fig. 155), il croit que le dernier type provient de la simplification du premier type de basilique; mais, comme l'a montré dernièrement M. Sotiriou, ces basiliques sont d'époque récente et ont emprunté aux mosquées turques la demi-coupole sur trompes.

Les églises à arcades latérales sont assez nombreuses sur la côte et les îles de la Dalmatie. Une influence orientale directe ou passant par la Crète pour aboutir sur le littoral dalmate n'est pas seulement vraisemblable, mais très possible. Pour M. Karaman l'influence occidentale est manifeste. Les églises à arcades latérales des environs de Scutari qu'on pourrait croire un groupe intermédiaire, reliant les églises dalmates à celles de la Macédoine septentrionale, ont, en plus des arcades, des doubleaux sur pilastres et se trouvent sous l'influence de l'architecture occidentale.

Nous avons vu les arcades latérales alléger chez nous le bas des murs dans les églises, dès l'époque la plus ancienne. Néanmoins le plan des églises récentes (de l'époque turque) de ce type, comme celle de Goranovtzi ou celles de la région de Koumanovo, doit être venu achevé dans nos terres, selon toute vraisemblance, de la Grèce.

A Goranovtzi les restes de peintures se rapportent, comme l'église, (fig. 156, 158) au XVIIe s.; certaines parties (fig. 157) sont encore plus récentes.

Razlog

Nous publions ici trois petites églises de ce coin écarté; l'une d'elles, celle de Katàrino, provient de l'époque qui suit la venue des Turcs et la destruction des églises anciennes.

Méhomia. Un monticule dans le quartier Béla-réka de la bourgade Méhomia (nommée maintenant improprement Razlog du nom de la région) cachait les restes d'une chapelle triconque sans coupole qui a été mis au jour en 1921. Elle est longue de 6 m 70, large de 5 m (fig. 159), les murs ont 0 m 75 d'épaisseur et sont conservés jusqu'à 1 m au-dessus du pavement. Un narthex a été ajouté plus tard. Le pavement de briques carrées est intact; manque toute trace de supports qui auraient épaulé une coupole.

L'église appartient au second groupe des églises triconques, dans lequel les absides latérales sont un élément „facultatif" qui vient s'ajouter à des plans divers et n'a pas de valeur constructive.

Katàrino. A 5 klm 400 de Mehomia, dans une petite vallée retirée, au lieu dit „Katàrino" se trouve une chapelle isolée (dédiée à sainte Catherine) assez bien conservée et bâtie en partie sous le niveau du terrain environnant (fig. 161, 162). Les murs sont de pierre à peine dégrossie, la voûte en berceau, de briques carrées ayant 25 cm. de côté. Pour tout éclairage la chapelle a deux lucarnes, une dans le mur est et l'autre dans celui de l'ouest. Le narthex plus grand que le naos fait dater l'église desXVI—XVIIe ss.

Au sommet d'une colline, non loin du second kilomètre sur la chaussée Mehomia—Bansko, a été découvert par des fouilles, en 1921, le bas des murs d'une église triconque à coupole (fig. 159, 160). Elle manque de narthex, la longueur est de 9 m 40, la largeur (de la nef) 6 m 60. Dans les murs construits en pierre presque brute, des assises d'une ou de deux briques forment arase et parfois encadrent les pierres. On trouve sur place, dans la partie ouest du naos, la partie inférieure de deux piliers carrés construits en brique. Au-dessus du carré formé par ces piliers et le mur transversal qui sépare le naos du sanctuaire, devait s'élever une coupole. Le mur devant le sanctuaire nous fait comprendre que ce sanctuaire conservait la voûte en berceau unique de l' église sans coupole, comme la conservait le naos à l'ouest des piliers. Malgré la présence de la coupole, l'église n'était pas cruciforme puisque le mur transversal devant le sanctuaire ne permettait pas à la croix de se dessiner dans les voûtes. Les absides latérales se trouvent au milieu des murs longitudinaux mais, ne sont pas encore dans l'axe du transept en germe. De cette façon notre l'église est d'un type de transition. Deux autres églises de Macédoine nous indiquent le chemin qui a conduit de l'église triconque avec une nef et sans coupole à l'église cruciforme dans laquelle les absides latérales terminent les extrémités du transept. La première, l'église du monastère des Archanges près de Koutchevichté dans la région de Scopié, reste toujours une église à nef unique (fig. 161), la coupole n'est encore reliée qu'aux murs longitudinaux et la voûte à l'est et à l'ouest de la coupole est toujours la voûte unique de l'église sans coupole. L'église à demi-ruinée du monastère Kokamia, non loin de Yanina, est déjà à trois nefs (fig. 162), la coupole est reliée aussi aux murs est et ouest, mais non point au moyen d'arcs plus bas que les voûtes voisines, mais par les voûtes mêmes qui couvrent les pièces d'angle (Nous voyons ici employée logiquement et nécéssairement au-dessus des quatre pièces d'angle, les berceaux transversaux que nous rencontrions à Lesnovo et seulement à l'est ou à l'ouest de la coupole, à Luboten, Zaoum et auxquels ou attribuait une origine arménienne). L'église de Kokamia est non seulement à trois nefs, c'est aussi une église cruciforme où les absides continuent et terminent les. extrémités du bras transversal de la croix.

Le trait commun qui distingue ces églises triconques de la Macédoine est la disposition des supports de la coupole: ces supports se trouvent aux angles d' un rectangle et non point aux angles d'un carré comme à l'ordinaire. Cette disposition des supports a amené une différence dans la hauteur des arcs et des berceaux qui épaulent la coupole.

Les coupoles larges de l'église du Razlog et de celle de Kokamia nous permettent de dater approximativement la construction. L'église de Kokamia proviendrait du début du XIVe s., celle du Razlog, dans laquelle le type s'élabore, de la fin du XIIIe s.

L'église de Koutchévichté parait avoir été construite à deux reprises. Etant un monument de la premièré moitié du XIVe s., elle peut servir de chainon qui relierait les églises macédoniennes où nous voyons le type en voie de formation aux églises postérieures à absides latérales de la Morava dans lesquelles le même plan paraît achevé. Les maîtres qui ont bâti à Pavlitza, Ravanitza, Lubostinia les églises cruciformes à absides latérales ont reproduit non pas le plan „complexe" constantinopolitain de l'église athonite, mais l'église „simple" macédonienne, de forme allongée et couverte de voûtes en berceau.

ЦЪРКВИ И МОНАСТИРИ ВЪ МЕЛНИКЪ И РОЖЕНЪ

ОТЪ Н. МАВРОДИНОВЪ

Въ 1899 и 1901 г. Пердризе[1]) заварилъ въ Мелникъ 40 здрави църкви. Двадесеть и четири други били разрушени, но населението още помнѣло имената и мѣстата имъ. Това множество църкви, разпиляно по шесть голѣми квартала, е давало особена, физиономия на града. Мелникъ въ 1901 г. е билъ още старъ срѣдновѣковенъ градъ, оставенъ на грижитѣ на Бога и светиитѣ. Първо мѣсто между тѣхъ е държалъ Св. Никола. Петь църкви (и една изчезнала) сѫ били посветени нему. Св. Димитъръ, както и Св. Архангели, е слушалъ молбитѣ и словословията на мелничани отъ три църкви. По две църкви сѫ имали Св. Врачи — наследницитѣ на древния Асклепиосъ — Козма и Дамянъ, Св. Параскева — покровителка на беднитѣ и Св. Илия, отъ когото сѫ зависѣли посѣвитѣ и лозята. Най-много е била почитана, обаче, Св. Богородица. Нейнитѣ петь църкви сѫ били посветени на различнитѣ ѝ качества и на случки изъ живота ѝ. Милостивата Богородица (Харитомени), Богородица Пантанаса, Богородица изворъ на живота, Успение Богородично и Св. Поясъ Богородиченъ сѫ наименованията на тия църкви.

Тритѣ малки храма на югоизтокъ отъ града, по дерето, което служи и за пѫть къмъ селото Роженъ — Св. Врачи, Св. Троица и Пантанаса сѫ били градени въ XIII в.

Ние заварихме Мелникъ въ съвършено друго положение. Презъ 1912 г. около дванадесеть хиляди жители сѫ напуснали града безвъзвратно. Той е билъ опожаренъ и разрушенъ презъ голѣмата война. Градътъ брои сега само 700 жители. Отъ голѣмитѣ махали покрай рѣката нѣма ни една кѫща, останали сѫ само низки зидове, които едно повърхностно око отъ далечъ не може дори да различи. Въ това положение се намиратъ и нѣкогашнитѣ източни части на града. Запазени сѫ само въ центъра стари кѫщи, но и тѣ стоятъ всрѣдъ голѣми пространства развалини. Останкитѣ на другитѣ се криятъ между разрушенитѣ зидове.

---

[1]) P. Perdrizet, B. C. H., XXXI, 1907, стр. 21.

*

Малкитѣ храмове отъ XIII в. — Св. Врачи, Св. Троица и Пантанаса сѫ приравнени съ земята. Мѫчно би могло да се направятъ и плановетѣ имъ. За да се разучатъ останалитѣ тридесеть разрушени църкви трѣбва много време. Ние прегледахме по-голѣмата часть отъ тѣхъ. Най-новитѣ сѫ били голѣми трикорабни базилики съ дървени покриви и стълпове, отъ типа на Св. Марина въ Пловдивъ, Св. Богородица въ Т. Пазарджикъ, Св. Богородица въ Кюстендилъ и пр. Такива сѫ били Св. Варвара южно отъ кѫщата на Георги Цинцаровъ и Св. Богородица-изворъ на живота въ източния разсипанъ кварталъ. Тѣ сѫ имали галерии надъ притворитѣ си, били сѫ голѣми и широки. Северната и южната имъ стени сѫ имали по четири голѣми квадратни прозореца. На изтокъ сѫ завършвали съ голѣма апсида и две апсидки. Св. Богородица е градена грубо отъ ломени камъни свързани съ каль. По-интересна и похубава е Св. Варвара, чиито стени сѫ отъ дѣланъ пѣсъчникъ. Притворътъ ѝ се съобщава съ наоса съ три голѣми арки. Такива три отворени арки е имала и западната фасада.

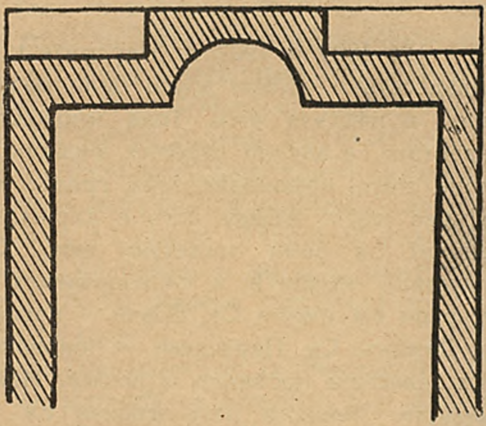

Обр. 163. — Църква Св. Димитъръ

*

Запазенитѣ цѣли църкви сѫ отъ тоя базиликаленъ типъ.

Св. Никола — митрополитската църква — е строена въ 1756 г. Тя е базилика съ шесть чифта колони и съ галерия надъ първото междугредие. Една централна и една малка апсида, южно отъ централната, завършватъ постройката на изтокъ. Срѣдниятъ корабъ е покритъ съ дървенъ сводъ, имитация на граденъ надлъженъ цилиндриченъ сводъ. Пердризе е заварилъ въ митрополията единъ сребъренъ позлатенъ кръстъ отъ XVII—XVIII в., шесть рипиди, една рѫка-дарохранителница отъ позлатено сребро и една стара икона на Богородица. Ние намѣрихме кръста, четири само отъ рипидитѣ и иконата. Най-стариятъ предметъ е безсъмнено иконата или по-скоро нейната сребърна обкова, защото самата икона е вече проядена отъ червеи, изгнила и изглежда, че отъ живописьта ѝ не е останало нищо. На мѣстото на лика стои сега едно късно божигробско рисувано платно съ главата на Богородица. Обковата, обаче, е много интересна. Тя е подобна на тая отъ охридския диптикъ съ Благовещението[1]) и датира навѣрно отъ XII—XIII в. Пердризе мисли, че рипидитѣ не сѫ по-ранни отъ XVII в., но по хубавата имъ и внимателна изработка тѣ биха могли да се датиратъ отъ XIV в. Наложително е да сеприбератъ заедно съ иконата въ Музея.

Между иконитѣ има сѫщо така интересни, ако и не толкова стари: една Св. Георги, Св. Никола, Св. Арх. Михаилъ, Св. Теодоръ Тиронъ и Теодоръ Стратилатъ.

Запазената цѣла църква Св. Иванъ Предтеча въ турската махала е сѫщо нова. Тя е пакъ базилика, но само съ два чифта колони. На западъ има сѫщо галерия, която е служила за женско отдѣление. Таванътъ ѝ е плосъкъ и дървенъ. Има само една полукрѫгла апсида.

Църквата Св. Андонъ е еднокорабна. Има, обаче, пакъ галерия въ западната си часть. Таванътъ ѝ е пакъ плосъкъ и дървенъ. Апсидата ѝ е включена въ стената.

Най-важната отъ тия запазени църкви е митрополията. Тя е предшественикъ на базиликалния типъ, по който се строятъ въ България следъ одринския миръ въ 1829 год. голѣми църкви като Св. Георги въ Банско, Св. Богородица въ Кюстендилъ и пр. и чийто произходъ у насъ не е още разясненъ.

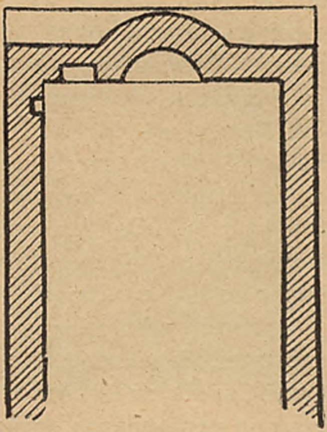

Обр. 164. — Църква Св. Василий

*

Изъ многобройнитѣ развалини на разрушения градъ сѫ пръснати основитѣ на осталитѣ заварени отъ Пердризе църкви. Тѣ сѫ, общо взето, еднокорабни малки сгради, въ повечето случаи безъ притвори. Плановетѣ имъ се отличаватъ само по апсидитѣ си. Не срещнахме църкви съ вградени въ страничнитѣ стени стълпове или куполни църкви съ подкуполенъ квадратъ въ плана. Разграничихме, обаче, по апсидитѣ, четири типа еднокорабни базилики. Съ изненада открихме между тѣхъ две разновидности, които принадлежатъ на старата месопотамска църковна архитектура. Църквата Св. Димитъръ на хълма при кѫщата на Цинцаровъ е била еднокорабна съ притворъ, отъ който личатъ съвсемъ слаби остатаци. Апсидата ѝ (обр. 163) е отвънъ правоѫгълна. Отъ дветѣ ѝ страни продължава до ѫглитѣ широкъ, колкото нея, цокълъ. Правоѫгълната апсида се срѣща най-често въ Месопотамия до IX в. Мислимъ, че бихме могли да я вземемъ за чисто месопотамски белегъ. Въ раннитѣ месопотамски църкви, като Маръ Аугенъ[1]) въ Туръ Абдинъ, Маръ Юханна[2]) и пр. тя е правожгълна и въ вжтрешната си часть. Въ Маръ Азазиелъ въ Кефръ Зехъ[3]) и Маръ Кириакосъ въ Арнасъ[4]) вжтрешната ѝ часть е полукржгла. Въ Армения не срѣщаме чистата правожгълна апсида. Бихме се излъгали, ако мислѣхме, че апсидата на триконхалнитѣ армениски църкви е правожгълна. Тя е въ сжщность включена въ източната стена и понеже източната стена въ тия църкви е широка само колкото апсидата изглежда като правожгълна апсида. На Балканския полуостровъ я срѣщаме въ Св. София въ Одринъ,)[5] но и тукъ както въ Армения, трѣбва да я вземемъ по-скоро за включена въ източната стена. Познаваме тукъ само три паралела съ истинска правожълна апсида — църквата Св. Иванъ въ Атина.[6]) Св. Спасъ въ с. Темени (Селино) въ Критъ[7]) и Св. Павелъ въ с. Св. Иванъ (Приотиса)[8]) пакъ въ Критъ. Апсидата на Св. Димитъръ въ Мелникъ, както виждаме, е отъ старъ типъ, който съ посрѣдничеството на Гърция се е запазилъ късно.

---

[1]) Н. П. Кондаковъ, Македонія, Спб., 1909, табл. XI и XII.

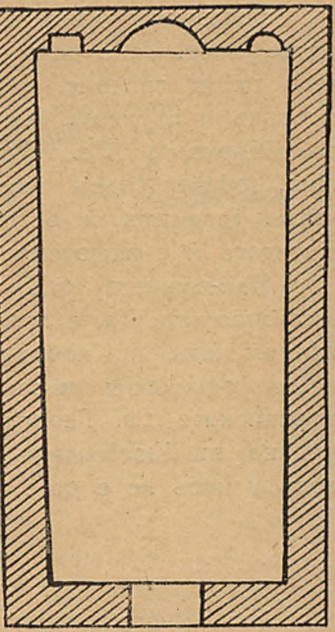
Обр. 165. — Църква Въведение Богородично

Интересенъ е и цокълътъ. Ние ще го разгледаме обаче заедно съ останалитѣ. Цоклитѣ на апсидитѣ сж единъ отъ най-характернитѣ белези на мелнишката архитектура. Интересенъ е и грубиятъ градежъ отъ ломени камъни, скрепяванъ съ много дървени греди, които вървятъ водоравно по вжтрешната часть на стенитѣ и чието изобилие тукъ, както и въ църквитѣ по Трапезица въ Търново ще обяснимъ съ влияние отъ гражданската архитектура. Повечето мелнишки църкви, както и търновскитѣ, сж били домашни параклиси, строени навѣрно заедно съ кжщитѣ и отъ едни и сжщи майстори.

---

[1]) G. Bell, Churches and monasteries of the Tur Abdin, въ Strzygowski J., Amida, Heidelberg, 1910, стр. 225, обр. 143.

[2]) П. т., стр. 230, обр. 149.

[3]) П. т., стр. 243, обр. 174.

[4]) П. т., стр. 247 сл., обр. 183.

[5]) A. Choisy, Histoire de l'Architecture, II, планъ стр 41.

[6]) A. Couchaud, Choix d'églises byzantines en Grèce, Paris, 1842, табл. 6.

[7]) Gerola, Monumenti veneti dell' isola di Creta, vol. II, Venezia, 1908, обр. 261.

[8]) П. т., обр. 260.

За представитель на втората група бихме взели малката църква Св. Василий. Дълга е 11.50 м., широка — 4.40 м.. Имала е навѣрно притворъ, но при сегашното състояние на развалинитѣ, той не може да бѫде разграниченъ отъ наоса. Най-характерниятъ ѝ белегъ е, че полукрѫглата ѝ апсида е поставена на широкъ, успореденъ съ стената цокълъ. Две ниши вѫтре — протезната и една на северната стена, сѫ единственитѣ особености на наоса (обр. 164).

Успореденъ на стената цокълъ срѣщаме у насъ само веднажъ въ църквата № 2 на Трапезица. По стенитѣ на нашата църква виждаме, както и въ Св. Димитъръ, дървени греди. Въ апсидата и по северната стена на притвора се забелязватъ фрески. Въ апсидата е стояла Богородица, но не може да се различи отъ кой типъ. Слабо сѫ запазени и фрескитѣ въ притвора — Христосъ въ Гетсиманската градина и Цѣлувката на Юда.

Като примѣръ на третия типъ бихме взели най-добре запазената отъ всички малки църквици — Въведение на Св. Богородица (обр. 165). Тя е дълга 11 м,, ширината ѝ обаче не е еднаква. На западъ е по-тѣсна. Апсидната стена е дълга 6.10 м., докато западната е само 5.70 м. Тая особенность, мислимъ, не е случайна. Тритѣ църкви отъ XIV в. въ Мистра — Св. Георги,[1] Св. Иванъ[2] и Св. Архангели[3] — иматъ сѫщо значително по-широка източна часть. Това разширение е навѣрно направено за олтара.

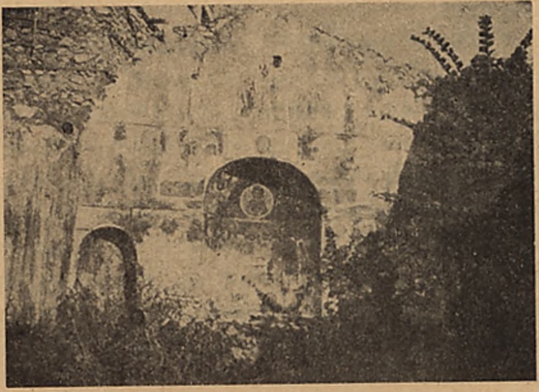

Обр. 166. — Църква Въведение Богородично

Това, което характеризува църквата Св. Богородица въ Мелникъ е източната стена. Тя е единна. Апсидата не се издава вънъ отъ нея, а е включена въ стената. Протезата е четвъртита ниша, диаконикътъ — полугрѫгла.

Въ Мелникъ има още една църква съ включена въ стената апсида — запазената сега църква на монастира Богородица Спилеотиса или Богородица на Св. Поясъ. Тя свидѣтелствува за това, че горната особеноость не е случайна. Включената въ стената апсида е чисто източенъ белегъ, който виждаме въ Месопотамия, Сирия, Мала-Азия и Армения. Въ Месопотамия я виждаме въ монастирската църква Маръ Габриелъ въ Картминъ,[1]) Елъ Хадра въ Кахъ[2]) и пр.. Въ Мала-Азия е сѫщо много разпространенъ. Куполнитѣ базилики въ Коджа-Калеси,[3]) Касръ ибнъ Варданъ,[4]) кръстовидната църква въ Аладжа-кисле,[5]) тритѣ базилики въ Кани-Диванъ[6]) и пр. сѫ съ включени въ западнитѣ стени апсиди. Такива апсиди иматъ и по-голѣмата часть отъ църквитѣ въ Армения. На Балканския полуостровъ познаваме само нѣколко примѣра — Джанаваръ-тепе до Варна,[7]) Св. София въ Одринъ[8]) и Св. Мария въ с. Сакарина (Кисамо) въ Критъ.[9]) Тукъ ние можемъ да я вземемъ за архаиченъ белегъ.

---

[1] G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris, 1910, табл. 6, обр. 4.

[2] П. т., табл. 6, обр. 3.

[3] П. т., табл. 6, обр. 6.

Църквата Св. Богородица въ Мелникъ, изглежда, е била покрита съ дървенъ покривъ. Следи отъ сводъ нѣма. Явно е, че не е била и куполна църква.

По стенитѣ ѝ сѫ запазени фрески. Въ апсидата (обр. 166) четирмата църковни отци държатъ съ дветѣ си рѫце разгънати свитъци, високи почти до устата имъ. Надъ тѣхъ е изобразена Богородица Знамение съ медалионъ на Христа и два ангела отъ дветѣ страни на главата ѝ. Надъ апсидата нерѫкотворниятъ образъ на Христа (Св. Убрусъ) раздѣля на две причастието на апостолитѣ. Балдахинътъ и Христосъ предъ него сѫ повторени въ тая сцена два пѫти. Надъ Св. Убрусъ е Възнесението, гдето Христосъ е въ крѫгла мандорла, а Богородица съ вдигнати нагоре рѫце. По страничнитѣ стени — редъ светци, а надъ тѣхъ — редъ медалиони. За датата на стенописьта ще ни послужатъ две сцени. Богородица Знамение не се срѣща по стенописитѣ преди края на XIII в.,[10]) а Св. Убрусъ отъ западния типъ (закаченъ въ горната си часть) безъ вертикални гънки може да бѫде само до края на XIV в.[11]) Църквата и стенописитѣ ѝ датиратъ навѣрно отъ XIV в..

Четвъртиятъ типъ отъ мелнишкитѣ църкви е разновидность отъ втория. Негови представители сѫ цървата Св. Тодоръ въ северо-източната часть на града и Костницата на монастиря Спилеотиса (Св. Зона) (обр. 172). Полукрѫглата апсида е поставена на силно издаденъ въ срѣдата цокълъ, който постепенно се стѣснява къмъ двата ѫгла.

---

[1]) G. Bell, цит. съч., стр. 230 сл. обр. 154.

[2]) П. т., стр. 258 сл., обр. 204 и 202.

[3]) Strzygowski, Kleinasien, Leipzig, 1903, обр. 78.

[4]) П. т., обр. 92.

[5]) П. т., обр. 105.

[6]) G. Bell, Rev. arch., VII, 1906, стр. 396, 402 и 404.

[7]) В. Иванова, Годишникъ музей, 1922—1925, обр. 301.

[8]) Choisy, цит. мѣсто.

[9]) Gerola, цит. съч., стр., 202.

[10]) Първи пѫть, по описание, я е имало въ XI в. въ Неа Мони на островъ Хиосъ, но фактически за прьвъ пѫть я виждаме въ Кахрие-джами въ Цариградъ — вж. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, II т., Спб., 1915, стр. 111—112, обр. 41.

[11]) A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, стр. 310; за убруситѣ въобще вж. А. Грабаръ, Нерукотворенный Спасъ Ланскаго Собора, Прага, 1930.

Така най-характерниятъ белегъ на мелнишкитѣ църкви е цокълътъ на апсидитѣ имъ. Успореденъ съ стената или постепенно стѣсняванъ къмъ краищата го виждаме почти въ всички еднокорабни църкви. Неговото присѫтствие тамъ може да се обясни донѣкѫде съ наклонения навсѣкѫде и несолиденъ теренъ Безъ съмнение терена е една отъ първопричинитѣ за употрѣбата му отъ мелнишкитѣ зидари, но отъ многото примѣри се вижда, че е и създадена вече форма. Той усилва източнитѣ стени и служи за база на апсидата. Но го намираме, като въ Костницата на Св. Зона, и тамъ гдето не е необходимъ. Единствениятъ датиранъ примѣръ, разрушената църква Св. Богородица Пантанаса отъ XIII в. показва, че е билъ въ употрѣба още въ XIII в.

Друга характерна черта на мелнишкитѣ църкви сѫ архаичнитѣ имъ белези — включена въ източната стена апсида, правоѫгълна апсида — които идатъ отъ Изтока, навѣрно чрезъ посрѣдничеството на Гърция и които показватъ, че Мелникъ е единъ архаизиращъ центъръ.

Интересна е извънмѣрната употрѣба на дървенитѣ греди и дървенитѣ покриви. Ние изтълкувахме първото като влияние отъ гражданската архитектура. Тия църкви сѫ били, както отбелязахме, въ по-голѣмата си часть домашни параклиси, строени навѣрно заедно съ кѫщитѣ и отъ едни и сѫщи майстори. Съ това влияние трѣбва да се обяснятъ и дървенитѣ покриви, не съ влияние отъ елинистичната базилика съ дървенъ покривъ.

*

Църквата Св. Богородица Пантанаса, която Пердризе[1]) заварилъ здрава, се намира на юго-изтокъ отъ града по дерето, което води къмъ с. Роженъ. Тя е имала два притвора. Стенитѣ сѫ градени отъ ломенъ камъкъ свързанъ съ хорусанъ. Дървени греди сѫ закрепяли градежа. Рамкитѣ на вратитѣ сѫ били сѫщо дървени. Югоизточниятъ ѫгълъ е билъ закрепенъ съ контрафорсъ. По стенитѣ е имало фрески, датирани по единъ надписъ въ външния притворъ, отъ 1289 год. Фрески е имало и на западната фасада — въ срѣдата Пантанаса на тронъ съ детето, отъ двѣтѣ страни — две други фрески, дѣсната отъ които е представяла два ангела, единиятъ съ сабя, а другия съ корона въ рѫце, приближаващи се къмъ Богородица. Фрески е имало и на южната стена — редъ светии, Исусъ и женитѣ мироноски, изцѣлението на парализирания и, може би, невѣрния Тома. По описанието на Пердризе тия външни фрески изглежда сѫ датирали отъ епохата на надписа. Ние обрѫщаме внимание на тѣхъ, за да се види, че външнитѣ фрески, които виждаме и по кѫснитѣ ромънски църкви 1) се срѣщатъ много време преди началото на ромънското изкуство.

---

[1]) Perdrizet, цит. съч., стр. 31.

Сега църквата е съвършено разрушена. Отъ двата притвора нѣма ни следа, Забелязва се само апсидата — полукрѫгла апсида поставена, като въ Св., Васили, на успореденъ съ стената цокълъ.

Отъ другитѣ две стари църкви, Св. Троица (отъ 1287 г.) и най-старата — Св. Архангели не е останало нищо.

*

Пердризе е заварилъ сѫщо цѣла най-голѣмата църква въ Мелникъ — Св. Никола на южната височина на града, до крепостьта. Той говори за синтрона ѝ и за малкото запазени стенописи въ олтаря. Ние направихме планъ и снимки.

Надписътъ се намира на дѣсния приолтаренъ пиластъръ надъ корниза. Часть отъ него бѣше замазана. Ние успѣхме да снемемъ мазилката и да разкриемъ цѣлия надписъ. Той е обграденъ съ червена рамка, писанъ е на бѣло поле съ черни букви, височината на които се движи отъ 5½ до 6 см..

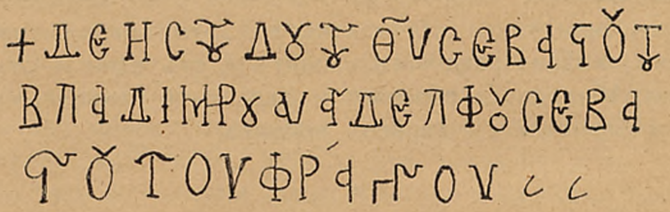

Δέησ(ις) τοῦ δού(λου) τοῦ Θ(εο)ῦ σεβαστοῦ τοῦ Βλαδιμήρου ἀυταδελφοῦ σεβαστοῦ τοῦ Φράγγου. 2)

Църквата е напълно запазена само въ източната си часть — апсидитѣ, източната стена и срѣдната часть на олтара (обр. 167). Въ градежа ѝ можемъ да различимъ два периода. Отъ първия периодъ е самата църква безъ притвора и страничнитѣ отдѣления (планъ обр. 168). Тя е дълга 15.80 м., широка е 15.50 м. Дебелината на стенитѣ е различна. Страничнитѣ стени сѫ дебели 80 см., западната 90 см., а източната 1.10 м. Градежътъ е смѣсенъ — камъни и тухли, но не е правиленъ. Общо обаче може да се характеризува като клетъченъ. Хори-

---

1) Външни фрески има и въ Ромъния въ църквитѣ въ Хоморъ (G. Bals, Bisericile Moldovinești din veacul al XVI lea, București, 1928, стр. 21, обр. 12), отъ 1530 г.; въ Молдовица (П. т.. обр. 23) отъ 1532 г., въ Байа (П. т., обр. 35) и пр.

2) За правилното четене на последната дума ни помогна г. прот. Ив. Гошевъ, комуто тукъ благодаримъ.

зонталнитѣ пояси тухли сѫ най-много по два реда. Между пояситѣ има по единъ редъ камъни раздѣлени съ малки хоризонтални тухли или съ една вертикална. Въ западната стена сѫ били пробити три врати (сега сѫ запазени само две), които сѫ водили навѣрно къмъ сега разрушенъ първоначаленъ притворъ. Църквата е била раздѣлена на три кораба отъ два реда колони. По сведенията които събрахме е имало три чифта колони. Сега тѣ липсватъ. Въ църквата се търкалятъ само две колони. Другитѣ сѫ били навѣрно използувани при строежа на друга нѣкоя църква. Въ олтаря обаче стоятъ цѣли два приолтарни стълпа свързани съ двата вградени стълпа на апсидната стена чрезъ низки арки, и свързани сѫщо помежду си съ висока и голѣма арка. Тия стълпове опредѣлятъ едно предапсидно пространство засводено съ надлъженъ цилиндриченъ сводъ. Въ главната апсида има широкъ четиристѫпаленъ синтронъ съ седалище въ срѣдата, което показва, че църквата е била епископска. Той обаче не принадлежи на първия градеженъ периодъ. Прибавенъ е по-късно.

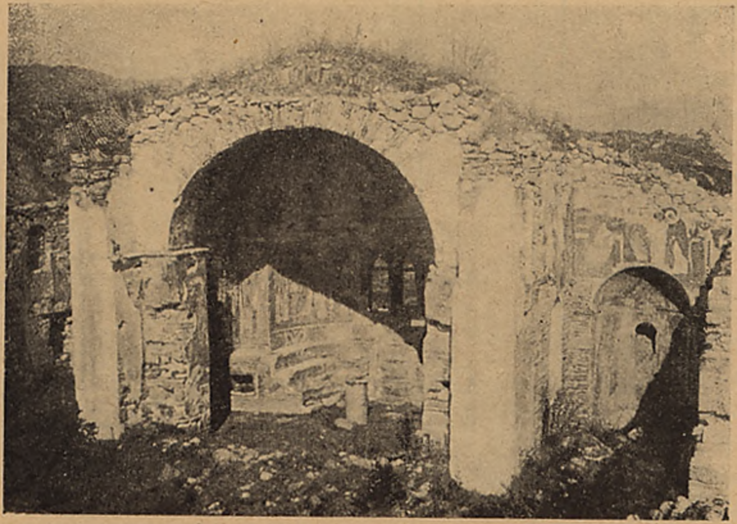

Обр. 167. — Църква Св. Никола

Двата голѣми приапсидни стълпа нѣматъ никакви издатъци къмъ страничнитѣ кораби. Два напрѣчни пояса, обаче сѫ отдѣляли страничнитѣ предапсидни пространства отъ страничнитѣ кораби. Голѣмата апсида е полукрѫгла (обр. 169). Три прозореца съ тухлени архиволти я освѣтяватъ. Двѣтѣ имъ срѣдни части сѫ закрѫглени и имитиратъ колонки, така че всѫщность имаме единъ троенъ прозорецъ. Най-интересна е горната часть на тая срѣдна апсида. Тя не завършва само съ двата реда зѫбци, които виждаме непосрѣдно подъ покрива й. Надъ нея започва друга часть, по-малка, но сѫщо тъй полукрѫгла и украсена съ зѫбци. Имаме отвънъ две пъхнати една въ друга, апсиди. Тая архитектурна форма намираме и по страничнитѣ апсиди на Св. София въ Охридъ и срѣднитѣ апсиди на Св. София въ Солунъ и на църквата въ Скрипу. Виждаме я въ купола на църквата въ Германъ. Другитѣ две апсиди не описватъ пълни полукрѫгове.

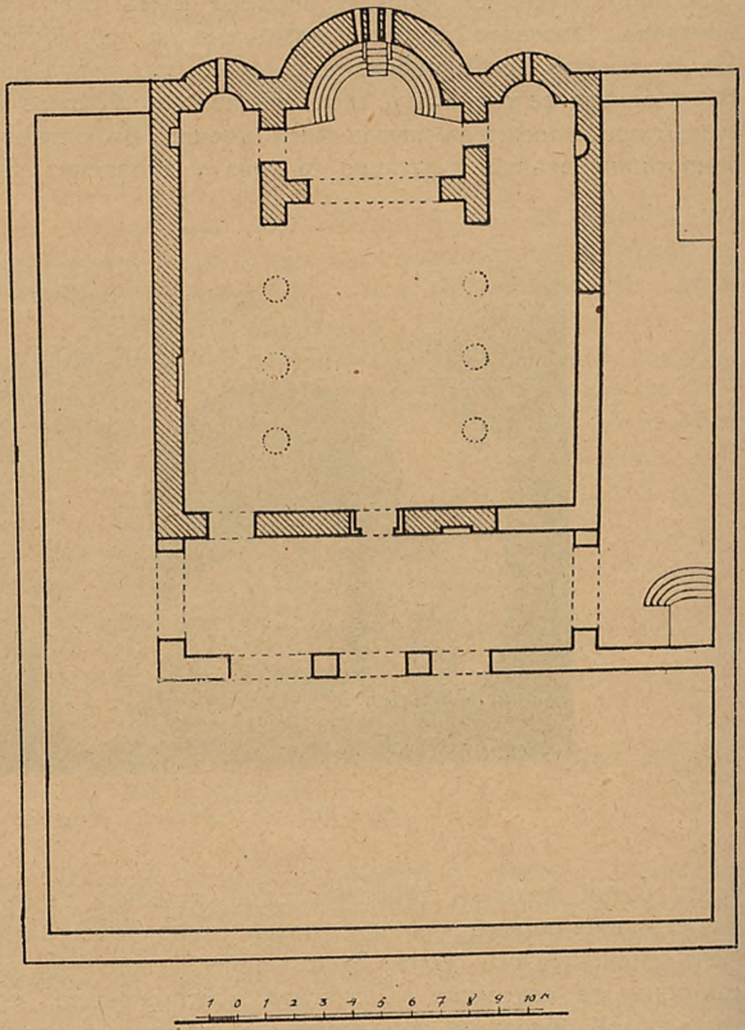

Обр. 168. — Църква Св. Никола. Планъ

Има три ниши въ вѫтрешнитѣ стени — една полукрѫгла на южната стена до апсидата, една правоѫгълна на северната стена до северната апсида и другата правоѫгълна и широка ниша въ срѣдата на северната стена. Два отъ запазенитѣ малки прозорци на южната стена даватъ представа за освѣтлението на църквата. Тѣ сѫ поставени високо въ стенитѣ. Иматъ по два архиволта и сѫ обградени съ тънкъ редъ тухли. Хвърляли сѫ много слаба свѣтлина въ вѫтрешностьта. Имало е и странична южна врата.

Въ втория периодъ на градежъ, отъ който датиратъ пристройкитѣ, сѫ направени нѣкои промѣни и въ първоначалната сграда. По-голѣмата часть на тая сграда е била навѣрно разсипана, защото дори часть отъ стенитѣ ѝ е преправена наново. Югозападниятъ ѝ ѫгълъ е цѣлия отъ тоя втори периодъ, старата нартика е била замѣнена съ нова. Че тя е сѫществувала показватъ тритѣ отвора въ първоначалнитѣ стени, които водятъ отъ наоса къмъ притвора. Направени сѫ били и други промѣни. Освѣтлението е било навѣрно недостатъчно и възобновителитѣ на църквата сѫ отворили въ страничнитѣ стени голѣми правоѫгълни прозорци — на северната стена три, а на южната навѣрно само два. Станала ли е промѣна въ общата структура на църквата и дали завареното отъ Пердризе положение е било първоначалното, не се знае.

Обр. 169. — Църква Св. Никола. Апсидитѣ

Не е трудно да се опредѣли, отъ кой типъ е църквата. Тя е била, очевидно, трикорабна. По източната апсидна стена можемъ да заключимъ, че тритѣ кораба, поне предъ апсидитѣ сѫ били подъ единъ покривъ, като въ Св. София въ Охридъ¹) и двѣтѣ споменати отъ Мийе гръцки кръстовидни църкви въ Софиконъ и Сисионъ.²) Фактътъ, че арката между приапсиднитѣ

---

¹) Б. Филовъ, Старобългарската църковна архитектура, Списание на Акад., XLIII, табл. VI.

²) G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916, стр. 104.

пиластри е низка показва, че надъ страничнитѣ кораби е нѣмало трибуни. Това се потвърждава и отъ запазената въ краищата на двата странични кораба стенопись. Тоя фактъ, както и широкитѣ пропорции на църквата и слабото освѣтление, я отнася къмъ ранния източенъ типъ базилики и я отдѣля рѣзко отъ елинистичния. Липсата на странични олтарни стаички я сближава съ митрополията въ Сересъ[1]) и църквата Св. Богородица въ Арта[2]) — две базилики, съ които нашата църква има още еднакви черти — пиластри при апсидата и три чифта колони между тритѣ кораба.

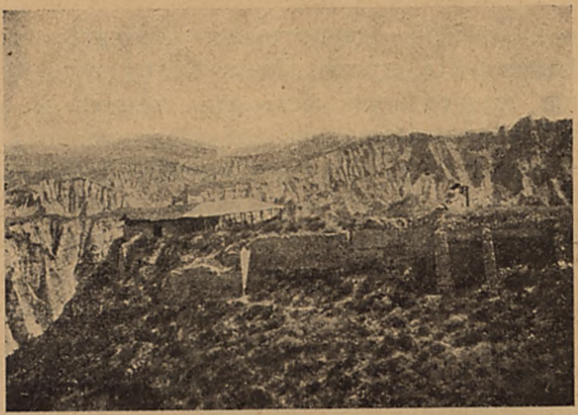

Обр. 170. — Монастиръ Б-ца Спилеотиса. Изгледъ

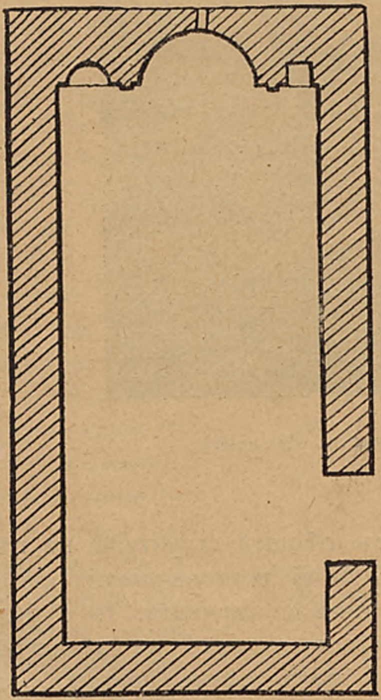

Обр. 171. — Църква Св. Богородица Спилеотиса

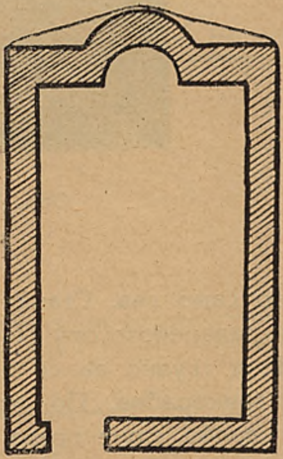

Обр. 172. — Богородица Спилеотиса. Костница

---

[1]) Н. П. Кондаковъ, Македонія, Спб., 1909, стр. 149 сл.

[2]) А. К. Orlandos, Byzantinische Zeitschrift, XXX, стр. 577, обр. 1.

На снимката (обр. 167) се вижда, че предапсидниятъ сводъ е билъ по-низъкъ отъ разрушения вече покривъ, който е стоялъ предъ него, защото подпоритѣ на последния го надвишаватъ. Това показва, че срѣдния корабъ се е извишавалъ надъ страничнитѣ кораби и че действително тритѣ кораба сѫ били покрити съ единъ покривъ само надъ предапсидното пространство. Тая особенность не ни очудва, защото я виждаме въ почти всички сирийски базилики.

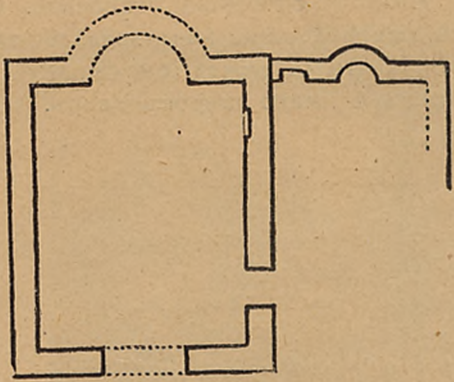

Обр. 173. — Църква Св. Харалампи

Една друга черта би ни подсказала, че църквата е била куполна базилика. Запазената западна стена отъ вѫтре нѣма вградени стълпове, върху които да почиватъ последнитъ арки на дветѣ колонади на църквата, както въ почти всички споменати македонски базилики. Тѣ биха могли обаче да почиватъ на консоли и ние мислимъ, че нашата църква не е била куполна. Всичкитѣ ѝ останали особености намиратъ, както видѣхме, паралели само въ безкуполнитѣ базилики.

И така църквата Св. Никола въ Мелникъ е била безкуполна, трикорабна базилика съ три чифта колони и чифтъ приапсидни стълпове, чийто срѣденъ корабъ е билъ повдигнатъ и покритъ по-високо отъ страничнитѣ и чието предапсидно пространство (на тритѣ кораба) е било подъ единъ покривъ. Била е безъ трибуни.

Обр. 174. — Църква Св. Харалампи

Освенъ въ Македония намираме точенъ паралелъ и въ Мала-Азия. Църквата № 35 въ Маденъ Шехеръ[1]) е сѫщо съ два голѣми приапсидни стълпа и три чифта по-малки стълпове.

Църквата Св. Никола въ Мелникъ е принадлежала къмъ източния типъ базилики и се е отнасяла къмъ македонската група (Сересъ, Арта, Костуръ, Охридъ). Страничнитѣ отдѣления на предапсидното пространство обаче не сѫ били засводени. Изглежда, че църквата е имала дървенъ покривъ. Засводено е било само срѣдното предапсидно пространство.

---

[1]) Ramsay-Bell, Thousand and one churches, London, 1916, стр. 199, обр. 164.

Презъ втория периодъ, както отбелязахме, първоначалната сграда е претърпѣла малко измѣнения. Притворътъ е билъ навѣрно най-много разрушенъ. Възобновителитѣ сѫ го разрушили съвсемъ и сѫ построили новъ притворъ, само че вече по модата на XIX в., като портикъ съ три фасадни и две странични арки. Надъ тоя портикъ е имало галерия, къмъ която е водѣла стълба въ южното странично отдѣление. Отъ нея сѫ запазени нѣколко стѫпала. Отъ двете страни на църквата сѫ били направени странични отдѣления, които както се вижда, сѫ сѫществували и преди като странични дворове, а отпредъ е имало широкъ дворъ.

Обр. 175. — Роженския м-ръ.
Църквата

Обр. 176. — Роженския м-ръ.
Общъ изгледъ

Интересни сѫ малкото но добре запазени фрески. Тѣ сѫ първоначалнитѣ. Правени сѫ, навѣрно, въ края на XII в. или началото на XIII в. Ние нѣмахме достатъчно време не само да ги проучимъ, но дори и да ги опишемъ. Ще отбележимъ само сюжетитѣ имъ. Въ апсидата има две композиции. Отъ лѣво е най-интересната фреска. Апостолъ Павелъ полага рѫка на главата на Св. Никола и го представя на Христа. Задъ Павла правъ светецъ en face. На дѣсната страна сѫ четирима църковни отци. Въ полусферата на апсидата е седнала съ детето Богородица. Пропорциитѣ сѫ удължени. На свода на предапсидното пространство е представено Възнесението. Въ срѣдата е Христосъ въ голѣма кржгла мандорла поддържана отъ четири ангела. На лѣво — долу — Богородица права, единъ ангелъ до нея и шестима апостоли, въ най-оживени движения, гледатъ къмъ Христа. Две палми красятъ фона. На дѣсно долу сж представени останалитѣ шесть апостола водени пакъ отъ ангелъ и пакъ предъ две палми. На арката, която свързва двата стълпа сж пророцитѣ Еремия и Исай. На лѣвия стълпъ има трима светци и една сцена, въ която Христосъ полуголъ се явява на Св. Никола. Между останалитѣ светци виждаме Григори Нисийски, Антимъ, Григори Декаполитъ, Лъвъ... и пр. Въ лѣвата апсида е нарисуванъ Мелисмосъ. Въ дѣсната — Деисисъ. На южната стена — цѣлувката на Юда и Христосъ предъ кръста.

Фрескитѣ сж на синьо-зеленикъвъ фонъ и съ много хубавъ стилъ. Забележителни сж Възнесението, сцената съ представянето на Св. Никола предъ Христа и Богородица.

Църквата Св. Никола въ Мелникъ както се вижда, е отъ голѣмо значение. Нейната архитектура ще спомогне много за разясняването на македонската строителна школа. Мийе на нѣколко пжти отбелязва различията на тая архитектурна область отъ гръцката. Стенописитѣ сж сжщо важни. Тия отъ срѣдната апсида ще ни изяснятъ много въпроси свързани съ боянската стенопись и византийското изкуство изобщо. Фрескитѣ на южната стена, ни се сториха малко архаизиращи. Фрескитѣ съ своя хубавъ монументаленъ стилъ датуватъ църквата съ сигурность отъ XII—XIII в.

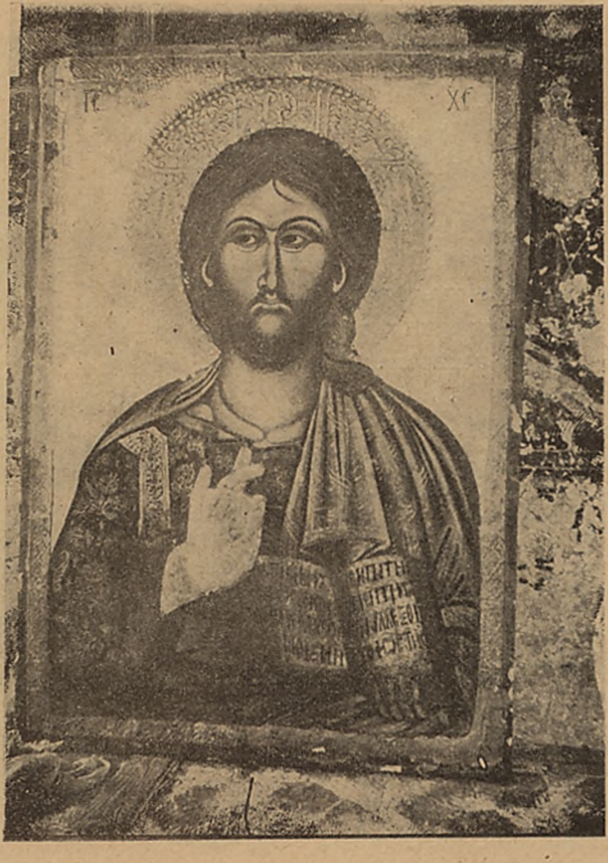

Обр. 177. — Христосъ. Икона въ Роженския м-ръ

Надписътъ, който намѣрихме ни даде едно непознато до сега име на български бояринъ и отъ друга страна показа, че църквата е правена отъ българинъ — нѣщо много важно за историята на населения съ пловдивски гърци градъ Мелникъ.

*

Монастирътъ Богородица Спилеотиса, който се намира на една отъ югоизточнитѣ височини до града (обр. 170), е билъ метохъ на Ватопедъ. Новооткритиятъ хрисовулъ на деспотъ Слава, който ще бѫде издаденъ наскоро въ Списанието на нашата академия отъ гръцкия ученъ г. Пападопулосъ, е билъ даденъ отъ Слава именно на тоя монастиръ. Съдържанието му не знаемъ още и следователно не знаемъ въ какво се е състояло ктиторството на българския деспотъ. Пердризе е заварилъ въ монастира две прибавени надлъжъ една до друга църкви — Св. Спиридонъ и Богородица на Св. Поясъ. По втората отъ тѣхъ той е наричанъ и до сега Св. Зона, а названието Спилеотиса е останало въ устата на мѣстното население като Св. Спилъ. По стенитѣ на богородичната църква личели още стари фрески. Тя е сега съвършено разрушена и затрупана. Ние намѣрихме само Св. Спиридонъ и то безъ покривъ. Тя е малка еднокорабна базилика, която е имала навѣрно дървенъ покривъ. Апсидата й е включена въ стената (обр. 171). Две странични ниши сѫ допълняли олтара. Единствениятъ входъ на църквата е билъ отъ югъ.

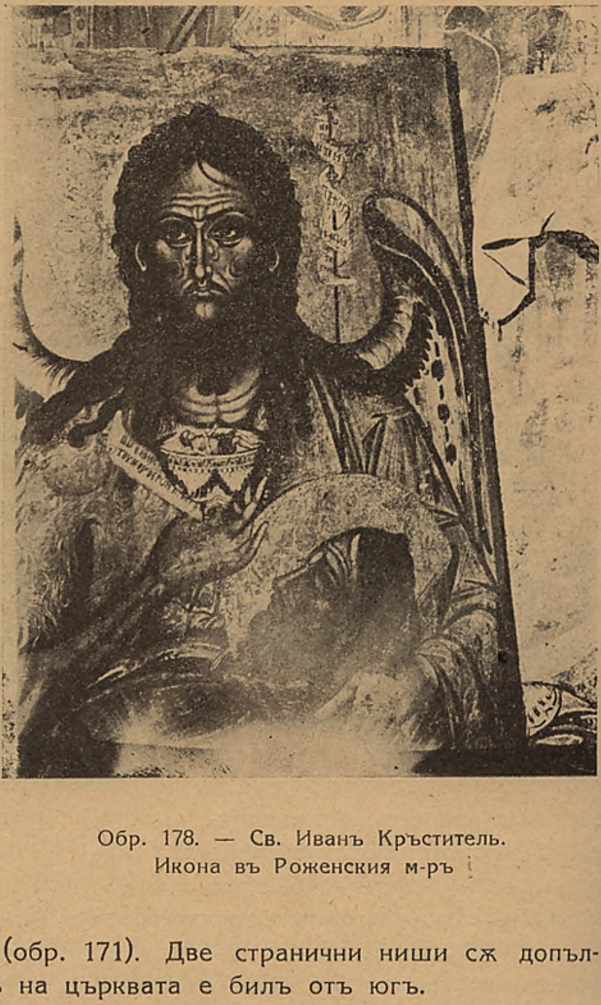

Обр. 178. — Св. Иванъ Кръститель.
Икона въ Роженския м-ръ

Монастирскиятъ дворъ е билъ укрепенъ съ здрави зидове, които сѫ подържали ронливия хълмъ. Североизточнитѣ зидове, обаче, сѫ се разрушили и часть отъ монастирскитѣ сгради сѫ пропаднали въ пропастьта. Вънъ отъ оградата се намиратъ основитѣ на малка костница (обр. 172). Апсидата на тоя параклисъ е полукржгла и издадена вънъ отъ апсидната стена. Тя е поставена на широкъ цокълъ, който се стѣснява къмъ жглитѣ. Единствениятъ входъ е отъ западъ. Тя е била навѣрно на два етажа, както костницата на Роженския монастиръ, за която ще говоримъ по-нататъкъ.

*

Между Св. Зона и Св. Никола е имало другъ монастиръ — Св. Харалампи, надвесенъ надъ дълбока пропасть. Пердризе е заварилъ двете църкви — Св. Врачи и Св. Харалампи — доста добре запазени и описва фрескитѣ имъ, които датиратъ отъ XVI в. (обр. 173). Днесъ отъ Св. Врачи е запазена само апсидната стена. По-голѣмата часть отъ църквата е пропаднала въ пропастьта. Двата странични зида на Св. Харалампи стърчатъ на около 3 м. височина. Отъ фрескитѣ имъ има слаби остатъци на запазената стена. Двѣтѣ църкви сж строени отъ кирпичи съ каль. Дървени греди отвжтре и отвънъ сж закрепвали стенитѣ. Снимката, която даваме е правена отъ едно полуразрушено помѣщение. Презъ джговидния отворъ на вратата му се виждатъ зидоветѣ на Св. Харалампи (обр. 174).

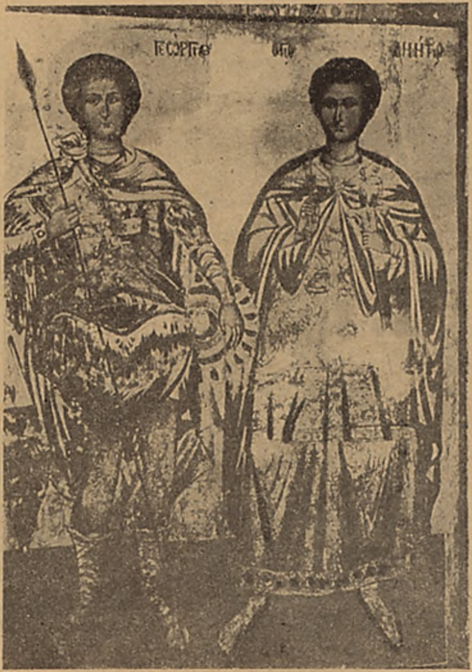

Обр. 179. — Св. Георги и св. Димитъръ. Икона въ Роженски м-ръ

*

На шесть километра източно отъ Мелникъ, при селото Роженъ, се намира Роженскиятъ монастиръ. Той е билъ метохъ на светогорския Иверски монастиръ. Дворътъ му е граденъ отъ двуетажни и триетажни жилищни помѣщения. Монастирътъ е много старъ. Въ църквата на Гроба Господенъ въ Ерусалимъ се пази единъ отъ най-хубавитѣ, украсени съ миниатюри, ржкописи отъ XIV в. писанъ въ роженския монастиръ — тълкуванията на Йовъ — занесенъ тамъ отъ патриарха Доситей въ 1674 г. До старата църква, въ 1600 г. е билъ прибавенъ широкъ притворъ. Самата църква е била подновена изглежда презъ 1732 г., отъ когато датиратъ сегашнитѣ стенописи. На единия отъ южнитѣ прозорци има дата 1715 г. Църквата е отъ типа на новата митрополия Св. Никола въ Мелникъ и има като нея дървенъ покривъ и две апсиди — централна и южна (обр 175). Двуетажната костница Св. Иванъ Предтеча, е правена, споредъ надписа, който намѣрихме, въ 1662 г., въ времето на мелнишкия митрополитъ Силвестъръ. Тя се намира вънъ отъ монастира. Долниятъ ѝ етажъ е граденъ отъ камъкъ, а горния отъ кирпичи. Виждаме я въ лѣво на обр. 176. Украсена е вѫтре съ два пояса стенописи. Долу — редъ прави светци, а горе — сцени изъ живота на Св. Ивана. На срѣдната апсида е изобразена Богородица Платитера. Отъ двете страни на апсидата — Благовещението, а въ нишата на протезата — Снемането отъ кръста. Стенописитѣ въ монастирската църква сѫ въ четири пояса — прави светци, фризъ отъ медалиони и два реда праздници христови и праздници богородични. Между различнитѣ сцени виждаме поклонение на икони — чисто светогорски мотивъ, който показва, че стенописитѣ сѫ правени или отъ светогорски майстори или отъ тѣхни ученици. На голѣмия иконостасъ има осемь икони, които навѣрно датиратъ отъ времето на постройката на църквата — началото на 17 в. Отъ двете страни на царскитѣ врата сѫ Христосъ (обр. 177) и Богородица. По останалитѣ икони има следнитѣ изображения: 1. Св. Теодоръ Тиронъ, и Св. Теодоръ Стратилатъ; 2. Вси свети — въ срѣдата съ Деисисъ въ червенъ крѫгъ, долу Аврамъ държи блюдо съ глави, около него старозаветнитѣ патриарси и библейскитѣ пророци. Отъ страни на Деисиса — светии, горе ангели; 3. Св. Иванъ Кръститель (обр. 178); 4. Рождение Богородично; 5. Съборъ на архангелитѣ съ Христосъ въ срѣдата на медалионъ; 6. Св. Георги и Св. Димитъръ (обр. 179).

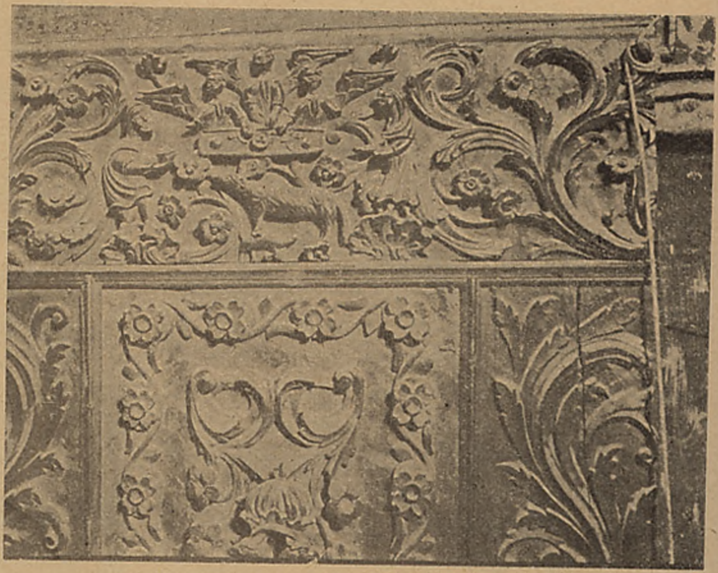

Обр. 180. — Иконостасъ въ Роженския м-ръ

Фонътъ на всички икони е златенъ. Златни сѫ и свѣтлинитѣ по дрехитѣ. Нимбоветѣ, както обикновено въ XVII—XVIII в. сѫ покрити съ щукатура и орнаментирани съ растителни мотиви. Лицата и рѫцетѣ сѫ много стилизувани. Тия икони трѣбва непремѣнно да се приберать въ Музея.

Въ южния дѣлъ на олтара има малъкъ иконостасъ, цѣль украсенъ съ дърворѣзба. По многото розети които виждаме тамъ, бихме отнесли работата къмъ светогорската рѣзбарска школа. Иконостасътъ е правенъ навѣрно въ началото на XIX в. По долната часть на вратата, която отдѣля диаконикона отъ бемата (обр. 180) е изобразена старозаветната Троица задъ маса, на която сж сервирани блюда. Отъ двете страни Аврамъ и Сара държатъ подноси. Долу е изобразена овца. Панòто подъ тая сцена е обрамчено съ розети. Въ срѣдата има корона съ кръстъ, между други растителни мотиви. Останалитѣ пана сж украсени по срѣдата съ вази, отъ които излизатъ цвѣтя. Надъ тия пана има, отъ двете страни на царскитѣ врата, други две сцени, които се развиватъ пакъ между растителни мотиви. Едната представя Адамъ и Ева въ рая и изпъждането имъ, на другата виждаме жертвоприношението на Аврама.

По колонкитѣ и рамкитѣ има лъвове, щъркели, които ловятъ змии, ангели и пр.

Четиритѣ балдахина надъ иконитѣ сж украсени сжщо съ различни сцени. На единия две птички една срещу друга държатъ въ човкитѣ си цвѣтче, на другия, две райски птици кълватъ гроздъ, два грифона на третия държатъ цвѣте, а на останалия — ангелче се изпрѣчва предъ вълкъ, който дебне сърна. Надъ балдахинитѣ има петь фриза. Първия отъ тѣхъ е украсенъ съ цвѣтове, по втория сж скулптирани пророцитѣ между растителни мотиви, по третия сж наредени балкончета, четвъртия е отъ палмети, а петия отъ клонки. Отгоре стои кръста между голѣми скулптирани птици.

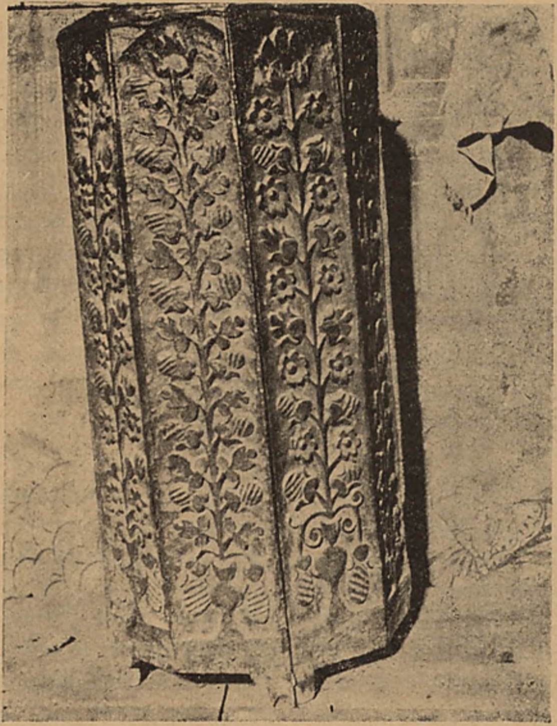
Обр. 181 — Аналой въ Роженския монастирь

Растителнитѣ мотиви сж, съ изключение на гроздоветѣ и розетитѣ, почти всички барокови. Не виждаме още характернитѣ за рококо раковини, елипсовидни рамки, рамки правени съ сегменти отъ параболи и пр. Тѣ сж кръшни, извиватъ въ хубави линии и пълнятъ всички полета. Западното влияние обаче не е превзело цѣлия иконостасъ. Розетитѣ, които обрамчватъ долнитѣ пана идатъ отъ мѣстната традиция. Виждаме ги още въ XII в. по обковитѣ на иконитѣ въ църквата Св. Климентъ въ Охридъ.[1]) По-късно — въ XIV в. се срѣщатъ и по Хрельовия тронъ въ Рилския монастиръ.[2]) Гроздоветѣ, балкончетата и сценитѣ съ животни сѫ отъ източенъ произходъ. Трѣбва да ги потърсимъ въ персийското изкуство. Вазата съ цвѣтята е заета навѣрно отъ турската орнаментика. Както се вижда — западнитѣ влияния тукъ не задушаватъ особения ориенталски характеръ на късно-византийскитѣ дърворѣзби. Тѣ даватъ само импулсъ на това приложно изкуство.

Човѣшкитѣ и животински образи тукъ сѫ много интересни. Работени сѫ наивно и грубо и сѫ съ кѫси пропорции. Дрехитѣ сѫ третирани като растителнитѣ мотиви. Всичко това показва, че тукъ сме въ началото на сценитѣ съ човѣшки образи, които както знаемъ, се явяватъ доста късно по иконоститѣ.

Въ църквата има и два старинни дървени аналоя (обр. 181). Тѣ сѫ осмостранни. На всѣка страна е изобразена малка ваза, отъ която излиза високо цвѣте съ много цвѣтове и листа. Цвѣтчетата сѫ цъфнали розети или пѫпки. Тоя мотивъ ни е много добре познатъ. Той е характеренъ за турската орнаментика. Виждаме, значи, явно турско влияние въ нашата дърворѣзба. Аналоитѣ сѫ много хубави.

Résumé

Eglises et monastères à Melnik et Rožene

En 1899 et 1901 Perdrizet avait trouvé à Melnik 40 églises encore debout. En 1912 12,000 habitants quittèrent la ville qui fut brûlée pendant la grande guerre. De nos jours seules quatre églises sont encore en bon état.

*

Les deux grandes basiliques du XIXe s. — Ste-Barbe et Notre-Dame — dont les murs seuls subsistent aujourd'hui, avaient une toiture en charpente et un portique ouvert en guise de narthex.

*

Les églises conservées sont toutes de ce même type basilical. La plus importante est la métropole dédiée à saint Nicolas, construite en 1756. Elle est le précurseur des grandes basiliques qu'on a construit en Bulgarie à partir

---

[1]) Кондаковъ, Македонія, табл. XI и XII.

[2]) П. Койчевъ, Известия арх. д-во, I, 1910, обр. 13.

de 1829. Sa toiture en charpente imite en son milieu la véritable voûte en berceau. La galerie est limitée à la travée ouest. Perdrizet y a trouvé six hexaptères, un reliquaire en forme de main, une croix en argent doré et une icone. Nous croyons que les hexaptères proviennent du XIV s., et le revêtement métallique de l'icone, qui est analogue aux revêtements des icones d'Okhrid, doit être daté des XIe—XIIe ss.

*

Les petites églises à une nef, couvertes pour la plupart en charpente, peuvent être réparties, d'après nous, en quatre groupes d'après la forme de l'abside. L'église de St-Démètre (fig. 163) a une abside carrée à l'extérieur. La forme carrée de l'abside se trouve en Mésopotamie, ainsi que dans l'église aujourd'hui disparue de Ste-Sophie d'Andrinople, St-Jean à Athènes et dans deux églises de Crète. Nous tenons cette abside pour un élément venu de la Mésopotamie. Réprésentative du second groupe est l'église St-Basile (fig. 164), dont l'abside circulaire repose sur un socle parallèle au mur. Le troisième groupe, représenté par l'église de l'Entrée au Temple (fig. 165) a l'abside encastrée dans le mur sans saillie au dehors. Ceci est une caractéristique orientale que nous trouvons en Mésopotamie, en Syrie, en Asie Mineure et en Arménie, mais aussi dès les premiers siècles dans les églises de la péninsule. Les murs de l'église sont encore couverts de peintures (fig 166) qui la font dater du XIV s.. Les églises du quatrième groupe ne sont que des variantes de celles du second (fig. 172).

Les églises de Melnik à nef unique se distinguent par l'abside posée sur un socle, par leur archaïsme, par les traits communs avec l'architecture de la Grèce, par la toiture en charpente et l'emploi démesuré des poutres dans les murs. Nous croyons pouvoir expliquer ce dernier trait comme une influence venant de l'architecture civile.

*

L'église de la Vierge Pantanassa que Perdrizet avait trouvé en bon état appartenait au second groupe. Elle fut bâtie en 1283. Maintenant elle est complètement ruinée, tout comme les deux autres anciennes églises, celle de la Trinité (de 1287) et celle des Archanges.

*

Nous avons trouvé sur un mur de l'ancienne église métropolitaine St-Nicolas l'inscription ci-dessus: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ σεβαστοῦ τοῦ Βλαδιμήρου ἀυταδελφοῦ τοῦ σεβαστοῦ του Φράγγου.¹) L'église doit être datée de la fin du XIIe ou le début du XIIIe siècle. Elle était à l'origine (fig. 167—169), une basilique sans coupole, à toit en charpente avec la nef principale proéminente, avec

---

¹) Prière (don) du serviteur de Dieu le sébaste Vladimir, frére du sébaste Frangos.

la travée devant les absides latérales couverte par la toiture des bas-côtés, avec un couple de piliers et trois couples de colonnes. Elle avait des traits communs avec la Métropole de Serrès, la Kato-Panaghia à Arta et Ste-Sophie à Okhrid et appartenait ainsi au groupe des basiliques macédoniennes. Nous tenons l'église № 35 à Madensheher en Asie Mineure pour le type précurseur du groupe.

Nous distinguons deux périodes de construction, visibles sur le plan. Dans les parties est de l'église sont conservés des restes de peinture d'un très beau caractère, datant du temps de la première bâtisse (XIIe—XIIIe siècle).

Le monastère de la Vierge Spiléotissa est nommé aussi Ste-Zona, du vocable de l'une de ses églises. Par son abside creusée dans le mur, l'église appartient au troisième groupe des églises à nef unique (fig. 170 et 171). L'église-ossuaire se rapporte au quatrième groupe (fig. 172).

*

Les restes de l'ancien monastère St-Charalambos sont tout à fait insignifiants (fig. 173—174).

*

Des bâtisses actuelles du monastère de Rožene (Rossno ches Perdrizet), la plus ancienne en date est l'église-ossuaire, située hors de l'enceinte du monastère et bâtie en 1600. L'église principale a du être restaurée en 1715 (date des fenêtres à jour en stuc). Les peintures de l'ossuaire — scènes de la vie du Prodrome — datent de 1600 et dans l'église même, de 1732 (fig· 175 et 176).

Sur l'iconostase se trouvent huit belles icones du début du XVIIIe (fig. 177, 178 et 179). L'iconostase en bois sculpté du même siècle se rattache à l'école athonite et porte la trace d'influences venant du baroque occidental (fig. 180).

ЗАЗДРАВЯВАНЕ И РЕСТАВРИРАНЕ НА ЦЪРКВАТА СВ. СОФИЯ ВЪ СОФИЯ

ОТЪ АРХ. Д-РЪ АЛ. РАШЕНОВЪ

Св. София е единъ отъ най-ценнитѣ архитектурни паметници на България, и като къмъ такъвъ трѣбваше да се положатъ повече грижи за запазването му отъ рушене. И той, обаче, както и всички други, бѣ лишенъ отъ срѣдства за поддържане и бързо отиваше къмъ съвършено унищожаване. Особено силно бѣха изложени на рушене горната часть отъ северната стена на срѣдния корабъ на църквата (и то тамъ, кѫдето тая стена поема товара отъ засводяването на кораба) и сводоветѣ на северния корабъ, понеже и тия части не бѣха защитени отъ проникване на дъждовната вода и, като северни, пролѣть и есень бѣха винаги въ влага, а зиме въ ледъ. Северната стена на срѣдния корабъ бѣ така разядена надъ покрива на северния корабъ, че отъ първоначалната ѝ дебелина 1.60 м. на нѣкои части бѣ останала само 0.40 м. дебела; а сводоветѣ на северния корабъ бѣха дошли до състояние въ нѣкои свои части да се ронятъ съ рѫка. Освенъ това извѣтрѣли части имаше по всички страни на църквата — по покрива и по стенитѣ ѝ, а имаше и напуквания, нѣкои отъ които бѣха отъ голѣмо значение за здравината на църквата — бѣха начало на едно бързо по-нататашно рушене. Изобщо състоянието на църквата бѣ такова, че всѣки день можеше да се очаква срутването ѝ, което можеше да последва главно отъ разслабенитѣ горни части на стенитѣ отъ срѣдния корабъ, които на много мѣста не бѣха вече достатъчно здрави за да издържатъ налѣгането отъ сводоветѣ на кораба.[1])

Предъ видъ на това, че държавата не можеше да отпуща срѣдства за заздравяване на църквата, а тя всѣки день се рушеше (на 16 септември 1926 падна и часть отъ западната ѝ стена). Комисията за старинитѣ прие предложението на църковното настоятелство то съ свои срѣдства и подъ рѫководството на Народния Археологически Музей да реставрира църквата и да я пригоди за нуждитѣ на богослужението. Безспорно, това не бѣ най-правилното решение на въпроса. По-добре би било, ако музеятъ самъ разполагаше съ срѣдства и заздравѣше църквата като само частично я реставрираше — до толкова, до колкото това би било нужно за заздравяването ѝ; 1) защото съ пълното ѝ реставриране и съ пригодяването ѝ къмъ съвременитѣ нужди на богослужението, съ превръщането ѝ отъ „мъртва“ въ „жива“ старина църквата, освенъ че загубва романтиката си като старина, но, което е по-важно, наложително става скриването на конструктивнитѣ ѝ детайли и прибавянето въ нея на нѣща, каквито по-рано не е имала и съ което характерътъ ѝ съвсемъ ще се промѣни — впечатлението отъ нея съвсемъ нѣма да бѫде това, каквото е било нѣкога.

---

[1]) Вж. статията ми Възстановяване на църквата св. София въ сп. Архитектъ, год. III. 1930 кн. 6.

Реставрирането на църквата отиваше едновремено съ проучването ѝ въ техническо отношение. 2)

При почистването на гробницитѣ се направиха нѣколко сондажи, съ които се откриха още две мозаики. 3) Съ поставянето на скелето можаха да се изследватъ по-обстойно стенитѣ на църквата отвѫтре и отвънъ. Констатира се, че по вѫтрешнитѣ има мазилка въ три напластявания, отъ които най-долната е най-здрава, примѣсена съ чукани тухли, и е вѣроятно отъ времето на църквата, горнитѣ сѫ тънки, по-слаби, като дебела бадана, тукъ-тамъ съ неясни следи отъ изписване. Върху най-долния, първоначалния пластъ мазилка се намѣри следа отъ изписване само въ долнята часть на североизточния ѫгълъ на нартиката, тамъ кѫдето е започвала стълбата за галерията; изписването имитира мраморна цоклова облицовка (това парче изписана мазилка е заздравено и запазено на мѣстото му). Изпробваха се закованитѣ съ дълги желѣза тухли за облицовка на нѣкои части отъ стенитѣ: тухлитѣ съ ръждясалитѣ и отслабналитѣ желѣза се отстраниха.

Премахнаха се каменнитѣ бази, които турцитѣ сѫ поставили между нартиката и срѣдния корабъ, върху които сѫ били дървени колони, подпиращи дървена галерия, направена отъ турцитѣ. 4)

Разбиха и оформиха се закрититѣ съ послешна турска облицовка прозорци отъ северната стена на северния корабъ; намѣриха се истинскитѣ мѣста и форма и на прозорцитѣ на южния корабъ, които при подновяването на ко-

---

1) Вж. статията ми Поддържане на старинната църква св. София въ София, Списание на Инженерно-архит. д-во, год. XXVI, 1926, бр. 22.

2) Въ общи черти изводитѣ отъ проучванията ни се схождатъ съ тия на проф. Б. Филовъ въ книгата му Софийската църква св. София, съ изключение на малкитѣ поправки и допълнения, които тукъ ще направимъ — главно относно конструкцията на засводяването, по-късното построяване на галерията, мѣстото на стълбата къмъ галерията. Чертежитѣ въ книгата не сѫ напълно точни: нартиката напр. е показана въ надлъжната ось на църквата, а тя е значително отклонена отъ нея; прозорцитѣ и вратитѣ на западната фасадна стена сѫ погрѣшно показани съ отстѫпи, размѣритѣ не сѫ навсѣкѫде точни. Подробенъ и по-точенъ планъ заедно съ новонамѣреното ще публикуваме отдѣлно.

3) И дветѣ сѫ продължение отъ мозаикитѣ, публикувани у Филовъ.

4) Дупкитѣ отъ гредитѣ на тази галерия се ясно виждатъ на стр. 37, обр. 24 и въ табл. VII у Филовъ.

раба сж били измѣстени; премахна се стената, която отдѣляше срѣдния отъ южния корабъ.

Отвориха се къснозазиданитѣ прозорци на напрѣчния корабъ.

Изследваха се пукнатинитѣ въ сводоветѣ и тия, които не представляваха опасность, се измиха съ струя вода подъ налѣгане, и сжщо подъ налѣгане се запълниха съ циментовъ разтворъ. Тия пъкъ части отъ засводяванията, които бѣха вече разложени отъ влиянието на влагата, се отстраниха следъ надлежно подпиране и се замѣниха съ желѣзобетонни.

При проучването на сводоветѣ се констатира, че тѣ сж съ типиченъ византийски строежъ — зидани сж безъ кржжило. [1]

Извѣтрѣлитѣ части отъ вжтрешнитѣ стени се изчистиха и замѣниха чрезъ надлежна свръзка съ желѣзобетонови. Деформиранитѣ стени и сводове не се изправиха, а се оставиха въ това имъ състояние. Оправянето имъ освенъ че би усложнило заздравяването на църквата, но и, което е по-важно, съ него биха се загубили конструктивнитѣ форми на нѣкои отъ засводяванията, както напр. би станало въ северната и въ южната части на напрѣчния корабъ. Не се отстрани и солидната турска зидария, съ която е облицована стената на северния корабъ, тъй като тя днесъ изпълнява голѣма конструктивна роля — тя е една отъ най-важнитѣ опори на засводяването на кораба. Не се отстрани и облицовката, каквато, очевидно, е правена по долната часть на засводяването на южния корабъ.

Заздравяването на стенитѣ на срѣдния корабъ, които излизатъ надъ покривитѣ на страничнитѣ кораби, стана като се попълни чрезъ надлежна връзка извѣтрѣлата и разрушена зидария, съ което се създаде по-устойчива опора на сводоветѣ на срѣдния корабъ. Предварително се проучи строежа имъ и главно тоя на прозорцитѣ и се установи, че иззидването имъ е станало въ две вѣроятно близки едно до друго времена: прозорцитѣ сж намалявани въ височина и ширина, а двата крайни сж съвършено запушени, така че отъ шестьтѣ на всѣка стена оставатъ открити само четири. Изглежда, че намаляването е станало въ сжщата епоха, при завършването на строежа на църквата, едновремено съ конструирване покривитѣ на страничнитѣ кораби; защото при такива високи прозорци — както сж били оставени първоначално — констуирването на покрива става невъзможно, тъй като той ги пресича и дъждовната вода, а още повече снѣгътъ биха свободно навлизали въ църквата. По сжщата причина сж запушени и прозорцитѣ, които сж били първоначално оставени въ северната и южната стени непосрѣдствено подъ купола — защото при конструирването на покрива на напрѣчния корабъ тия прозорци останали подъ него и сѫ, следователно, безъ значение.[1] Затова именно, за да направятъ възможно конструирването на покрива, е станало необходимо прозорцитѣ да се намалятъ въ височина. По всичко изглежда, че въ това сѫщото време сѫ намалени и въ широчината. Защо е станало намаляването въ широчина—дали по естетически съображения,—за да се получи по-правилно съотношение между широчината и височината имъ, или по конструктивни—да се засилятъ зидоветѣ, може само да се предполага, но по-вѣроятно е второто предположение, защото въ сѫщото време е станало и съвършеното зазидване на крайнитѣ прозорци тамъ дето зидоветѣ трѣбва да бѫдатъ най-стабилни, защото сѫ натоварени освенъ отъ засводяванията на кораба, още отъ тия на нартиката и на купола; това запушване е било така необходимо, че и днесъ, поискаме ли да отпушимъ тия крайни прозорци и да разширимъ срѣднитѣ, това бихме направили съ голѣмъ рискъ за стабилностьта на сградата. Въ сѫщото време и пакъ по конструктивни съображения сѫ зазидани и вратитѣ, оставени първоначално въ северната и южната стени на напрѣчния корабъ, които така както сѫ поставени спрѣмо прозорцитѣ, наистина много разслабватъ тия стени. Обикновено при засводенитѣ трикорабни базилики прозорцитѣ на срѣдния корабъ сѫ малки и далечъ единъ отъ другъ съ което зидътъ, който поддържа засводяванията на кораба, става по-солиденъ. А начинътъ, по който е станало окончателното установяване размѣра на прозорцитѣ чрезъ допълнително иззиждане не е единственъ при Св. София. Такова допълнително оформяване размѣра и формата на прозорцитѣ виждаме и въ други църкви: въ старата митрополия въ Месемврия отворитѣ за прозорцитѣ въ стенитѣ на срѣдния корабъ сѫ оставени предварително произволно въ осьта между долнитѣ стълбове и послѣ чрезъ допълнително иззиждане сѫ оформени съ огледъ да стане възможно конструирването на покрива на страничнитѣ кораби;[2] така е въ църквата Koimesis въ Никея[3] и въ северната, южната и западната стени на църквата Св. София въ Солунъ.[4] Това допълнително застрояване много често завежда до неправилни изводи, като се приема за строежъ отъ друга епоха. За строежъ отъ много по-късна, отъ турска епоха, е взетъ и пълнежа на прозорцитѣ въ Св. София, понеже съ този пълнежъ се образува заострената имъ турска форма. При по-внимателно вглеждане обаче става явно, че тази заострена форма не е получена при зиданетo, а чрезъ по-късно изсичане. По-силно съмнение за по-късно извършване на пълнежа дава разтворътъ му, който е бѣлъ, безъ примѣси на чукани тухли или керамиди. Тухлитѣ, обаче, сѫ стари и едва ли може окончателно да реши въпроса само отсѫтствието на чукани керамиди. Разтворътъ съ чукани керамиди е билъ, наистина, обикновенниятъ за онази епоха: така той е добивалъ хидравличность, по-бързо се е втвърдѣвалъ и съ това е давалъ възможность да се зида на широки фуги и да се пестятъ тухлитѣ. Тамъ обаче, дето се прави само пълнежъ, дето не се очаква слѣгване отъ тежестьта на високата зидария и не е необходимо разстворътъ да бѫде хидравличенъ и бързо да се втвърдява, тамъ не е било необходимо примѣсването на трошени керамиди. И наистина, ние намираме при една и сѫща постройка строежъ отъ разтвори съ и безъ трошени керамиди въ части, за които не може да има съмнение, че сѫ отъ едно и сѫщо време; така намираме напр. въ Абоба-Плиска. На всѣки случай, ако за изпълването на прозорцитѣ съ цель да се намалятъ на височина можемъ да бѫдемъ достатъчно сигурни, че е станало още при строежа на църквата, за да бѫде възможно конструирването на покрива на страничнитѣ кораби, за стѣсняването имъ могатъ да се поставятъ двѣтѣ предположения—че е отъ времето на първоначалния строежъ, или че е по-късно, отъ турско време. Поради това пълнежътъ за стѣсняването не трѣбваше да се разбива и унищожава не само защото съ това биха се много разслабили зидоветѣ, а и затова, че той е единъваженъ етапъ въ изграждането на църквата и като така трѣбва да се остави непокѫтнатъ и достѫпенъ и за по-послешни проучвания. Това стана, като това допълване се затвори съ двойни прозоречни рамки, едната долепена до външната, другата до вѫтрешната часть на пълнежа.

---

[1] У Б. Филовъ е неточно показана схемата на обр. 15 споредъ която сводоветѣ сж зидани съ кржжило и фугитѣ на тухлитѣ имъ изхождатъ „отъ центъръ“.

---

[1] Предположението, че това сѫ били първоначално не прозорци, а ниши, които сѫ служели за облекчаване товара на свода подъ тѣхъ, или пъкъ за да разнообразятъ широката неразчленена плоскость на стената (Филовъ, цит. съч., стр. 26) е малко вѣроятно: тяжестьта, съ която облекчаватъ, е незначителна въ сравнение съ огромния товаръ, който тия сводове издържатъ; а и нѣмаме въ църквата никаде случай, дето да се отварятъ ниши само съ декоративна цель—да разнообразятъ плоскостьта на стената. Но и да приемемъ тия предположения остава неясно, защо после сѫ запушени тия прозорци. А че сѫ били първоначално зидани за да служатъ за прозорци показва начина на зиданието—зидани сѫ не като ниши, а въ пъленъ отворъ, който се очертава въ горнитѣ си части и на външнитѣ лица на зидоветѣ.

[2] А. Рашеновъ, Месемврийски църкви, стр. 12. Пълнежътъ, който въ последствие е билъ направенъ, сега липсва, има обаче запазени следи отъ него; липсата му е накарала да се предположи, че горнитѣ отвори сѫ били и първоначално така голѣми, както сѫ и сега.

[3] Wulff, Koimesiskirche, стр. 32.

[4] Wulff, цит. съч., стр. 41,42.

По сѫщитѣ съображения би трѣбвало да се отбележатъ съ слѣпи врати отворитѣ, които първоначално сѫ били оставени въ северната и южната стени на напрѣчния корабъ. Това би било обаче опасно, тъй като въ случай на паника, къмъ тия врати инстиктивно би се втурналъ народа. По добре би било, ако тия врати се отваряха, което би било допустимо следъ специално заздравяване долната часть на стѣнитѣ. Това може би ще трѣбва да се направи, защото на това мѣсто и днесъ сѫ нужни врати за църквата.

Възстановяването на най-горния троенъ прозорецъ на западната фасада стана следвайки се направлението на линията на засводяването му, която бѣше запазена, а и сега още се вижда въ неразрушената му южна часть.

Засводяването на нартика стана чрезъ наподобяване съ желѣзобетонна конструкция формата на сводоветѣ отъ главния корабъ. То се извърши така, че да служи и за подпора на оная часть отъ засводяването на главния корабъ, която граничи съ нартиката и която отъ дългогодишното ѝ съприкосновение съ атмосфернитѣ рушивни влияния бѣ започнала да се разпада.

Повече неясность преставляваше реставрирането на засводяването на галерията и на стълбата къмъ нея. Отъ проучванията можа да се установи, че галерията не е строена едновременно съ църквата, че е строена по-късно отъ нея—следъ като църквата е била напълно завършена и цѣлата или поне въ долната си часть (цокъла) боядисана, — въ всѣки случай, обаче, въ сжщата епоха, тъй като употрѣбенитѣ материали въ строежа сж сходни съ тия отъ строежа на църквата. Че галерията е била по-късно строена допускаме по следнитѣ съображения:

1. Тамъ, дето сводоветѣ на галерията липсваха, можа да се констатира идеално равната и отвесна плоскость на стенитѣ на нартиката подъ и надъ засводяванията на галерията; такава непрекжсната отвесна линия би била невъможна, ако горната часть отъ стенитѣ на нартиката сж зидани следъ иззиждане засводяването на галерията: и нарочно да сж се стремили къмъ нея пакъ не биха я постигнали, пъкъ нѣмало е никакъвъ смисълъ за такъвъ стремежъ. Че сводоветѣ на галерията сж зидани следъ като църквата е била вече завършена се вижда отъ начина на конструирването имъ: леглата имъ въ зидоветѣ не сж въ връзка съ структурата на зидарията, и не сж оставени при зидането, а сж после издълбавани,[1] и то доста време следъ изграждането на стенитѣ, когато разтворътъ въ фугитѣ на тухлитѣ се е вече вкаменилъ —желѣзниятъ уредъ, съ който е разбивана зидарията, е оставялъ остри следи въ него, сжщи каквито е оставялъ и въ тухлата.

Че сводоветѣ не сж зидани едновременно съ стенитѣ на нартиката ни показва и обстоятелството, че тамъ дето сж паднали, тѣ сж изцѣло откжснати отъ стенитѣ, като леглата имъ сж останали съвършенно праздни, което не би било възможно, ако бѣха зидани едновременно съ стенитѣ — въ такъвъ случай тѣ биха се не еднакво разрушили близо къмъ зида, както това е станало напр. въ подпокривното засводяване на нартиката, дето леглата на сводоветѣ оставатъ неразрушени въ зида, а разтурването е станало вънъ отъ тѣхъ.[2]

---

[1] Леглата ясно се виждатъ у Филовъ на табл. VII и на стр. 37, обр. 24.

[2] Много правилно Бруновъ поставя съображението, че засводяването, извършено едновременно съ зида, върху който лежи, при срутването си неможе съвсемъ да излѣзе отъ леглото си, а се разкъртва вънъ отъ зида, като доказателство за по-късния строежъ на засводяванията въ Текфуръ Сарай. Тамъ случаятъ е сжщиятъ: сводоветѣ сж паднали като изцѣло сж излѣзли отъ леглата си и сж оставили последнитѣ съвършенно праздни, поради което Бруновъ е на мнение, че тия сводове сж по-нови. Бруновъ, К вопросе об архитектурном стиле въ Константинополе, стр. 202.

2. Стълбата къмъ галерията е по-късно строена—следъ като църквата е била изградена и вжтрешно измазана и изписана (тамъ дето е имало изписване). Тя ясно се оформи следъ разчистване на нартиката, а следъ премахването ѝ [1]) се оказа, че цокълътъ на стената задъ нея е измазанъ и изписанъ. [2])

3. Стълбата е поставена на такова мѣсто и така импровизирано, както не се срѣща при никоя друга църква: [3]) Съ едната си страна тя даже закрива часть отъ входа къмъ отдѣлението северно отъ нартиката. Вижда се, че както за нея, така и за галерията не е било мислено при строежа на църквата.

Засводяването на галерията се направи съ желѣзобетонна конструкция въ сжщитѣ легла (гнѣзда) намѣрени въ стенитѣ на нартиката.

Прокарването на стълбата започна отъ мѣстото, отъ кждето започнаха намѣренитѣ ѝ следи и по начина, по който тя се изкачваше нагоре; започва отъ североизточния жгълъ на нартиката, завива край северната му стена, като пресича часть отъ входа къмъ отдѣлението, намираще се северно отъ нартиката, като въ северо-западния жгълъ на нартиката се подпира въ масивно иззиданъ стълбъ. Не е ясно какъ е отивала отъ тоя стълбъ нагоре — остава да се предполага и да се търси възможното. Безспорно, тя е извеждала въ галерията презъ отворъ, оставенъ въ свода на северната часть на нартиката. По всичко се вижда, че отворътъ е билъ оставенъ въ срѣдата на тоя сводъ, което е конструктивно възможно при структурата на византийския сводъ, при който работата отива отъ краищата къмъ центъра и при това по начинъ, че тухленитѣ пластове сами да се държатъ, безъ крѫжило, така че строежътъ може да се прекѫсне следъ всѣкой редъ и да се образува отворъ въ свода. Че тоя отворъ не се е получилъ, като се е оставило незасводено цѣлото поле между стената и сводовия поясъ въ северната часть на нартиката се вижда отъ леглата на засводяването, оставени въ северната стена на нартиката; а, освенъ това, ако това поле останѣше напълно незасводено и открито, въ такъвъ случай налѣгането, което се предизвиква отъ съседния сводъ, би трѣбвало да се уравновеси само отъ устойчивостьта на крайния му сводовъ поясъ, което е мѫчно допустимо — подобна конструкция не ми е известна при други случай. Така че най-вѣроятно е, стълбата да е излизала въ галерията презъ отворъ, оставенъ въ срѣдата на северната часть отъ засводяването на нартиката, — така е извършена и реставрацията. Безспорно за такова едно излизане не сѫ си служили съ необичайнитѣ за онова време висящи конструкции, каквито днесъ бихме могли да употрѣбимъ, а сѫ използували най-обикновения и примитивенъ начинъ — тамъ дето първото рамо на стълбата я довежда се прави голѣма площадка, която се подпира отъ греда, положена въ източната и западната стени на нартика, отъ която площадка чрезъ втори, дървени стълби,[1] се достига до галерията. Сѫщата тази конструкция е възпроизведена при реставрацията, само че вмѣсто площадката и гредата да бѫдатъ отъ дърво, а долнитѣ стѫпала отъ зидария, всичко се направи отъ желѣзобетонъ и стѫпалата се имитираха като камъкъ.

---

[1]) Премахването на остатъцитѣ отъ стълбата стана по погрѣшка. Църковното настоятелство, водено отъ стремежа къмъ икономии, е искало да използва евтинитѣ работнически надници презъ зимата и наело работници за изчистване на нартиката, безъ за това да уведоми музея. Работницитѣ, разчиствайки нартиката, разрушили и изхвърлили и остатъцитѣ отъ стълбата. Така че отъ нея остана само планътъ ѝ, който бѣ начертанъ веднага следъ откриването ѝ. (Вж. цит. статия въ сп. Архитектъ год. III, кн. 6).

[2]) Въ разучването си Филовъ не е посочилъ стълба къмъ галерията, защото вѣроятно не е можелъ да установи мѣстото ѝ. Следитѣ, които сега открихме може би сж му били неизвестни, а може би тѣ сж сжщитѣ, за които споменува на стр. 36 и намира, че сж остатъци отъ турска чешма. Ако тѣ сж сжщитѣ, неправилно сж нанесени въ плана на табл. IX, защото стената къмъ изтокъ затваряше часть отъ входа за отдѣлението на северъ отъ нартиката, а западната отиваше встрани отъ тоя входъ и бѣ поставена точно въ северозападния жгълъ на нартиката. Освенъ това и двата тия зида бѣха по-малко издадени отъ северната стена на нартика, отколкото това е показано въ табл. IX.

[3]) Стълбитѣ за въ галериитѣ сж се поставяли обикновенно въ едно отъ страничнитѣ отдѣления на нартиката напр. въ Koimesis въ Никея сж поставени въ южното отдѣление, (Wulff, Koimesiskirche, стр. 30), така сж и въ църквата въ Deré Agsy, (Wulff, цит. съч. стр. 68), Св. Ирина въ Цариградъ (Wulff, Die Byzantinische Kunst, стр. 384), въ Kasr-Ibn-Wardan (Wulff, цит. съч. стр. 388) църквата св. София въ Солунъ (Wulff, цит. съч. стр. 387). Тукъ, обаче, при софиийската св. София нѣма ни най-малка следа, която да доведе до предположението, че стълбата е била въ едно отъ отдѣленията на нартиката — тамъ при височината на отдѣленията, която може точно да се констатира, конструирване на стълба е невъзможно.

Заздравяването на сводоветѣ на северния корабъ се извърши като се изчистиха извѣтрѣлитѣ имъ части, нареди се подъ тѣхъ желѣзна арматура, лежаща върху здравитѣ части на опорнитѣ зидове и се залѣ съ бетонна смѣсь.

При заздравяването на покривната конструкция на северния и южния корабъ се откри единъ особенъ, неизвестенъ до сега строежъ, който улеснява покриването на корабитѣ безъ помощна дървена покривна конструкция. Както при срѣдния, така и при страничнитѣ кораби покривната плоскость се образува отъ хоризонтално на разстворъ положени тухли надъ засводяването на корабитѣ; за да не се запълва обаче съ тухли голѣмата вдълбина, която се получава между сводоветѣ на страничнитѣ и стената на срѣдния корабъ, направено е допълнително засводяване въ посока на наклона на покрива на страничния корабъ. Пространството, което се образува между това допълнително засводяване, стената на срѣдния корабъ и сводоветѣ на страничнитѣ кораби е било, вѣроятно, предназначено за нѣкаква цель, тъй като подътъ му е хоризонтално изравненъ и грижливо посланъ съ тухли съ сѫщия размѣръ и форма, каквито сѫ употрѣбени при строежа. Специално направенъ входъ къмъ това пространство не се откри: отворътъ, който се намѣри въ горнята му часть е билъ по-рано полученъ чрезъ разбиване на засводяването. Може би това е служело за скривалище; тамъ обаче се намѣриха само кости отъ птици, занесени вѣроятно отъ плъховетѣ.

---

[1] Въ църквата Koimesis Вулфъ предполага стълбата сѫщо да е започвала масивно и да е завършена дървена въ горната й часть. — Wulff, Koimesiskirche, стр. 30.

Къмъ възстановяването на църквата трѣбва да се спомене и иззидването на стълба между срѣдния и южния кораби, който е билъ премахнатъ отъ турцитѣ. Каменната сводова конструкция, направена отъ турцитѣ, не се премахна, а стълбътъ и засводяването му само се подврѣха подъ нея, безъ да изпълняватъ конструктивна роля.

Следъ заздравяването и реставрирането на църквата трѣбваше, споредъ условията на църковното настоятелство, да стане и приспособяването ѝ за днешнитѣ нужди на богослужението — да се постави подъ, прозорци, олтарь и иконостасъ, електрическа и водна инсталации, кръстъ, гръмоотводъ и др. Подътъ се направи дървенъ на нивото на стария[1]) и е конструиранъ така, че да бждатъ достжпни гробницитѣ и мозайкитѣ подъ него (оставиха се отвори и стълби къмъ тѣхъ), а сжщо направи се достжпна за виждане и надгробната римска плоча, вградена въ основата на северозападната подпора на купола.

Рамкитѣ на прозорцитѣ се направиха желѣзни съ огледъ да бждатъ помжчно разбиваеми и по-сигурно да противостоятъ на опастность отъ крадци. Тѣ не се направиха въ формата и материалъ на пробититѣ мраморни плочи, каквито може би е имала и св. София, защото така тѣ биха коствали много скжпо, а църковното настоятелство много трудно събираше срѣдствата за строежа. То обеща по-кжсно да замѣни поставенитѣ сега рамки съ други, но въпросъ е дали е необходимо имитирането на старитѣ прозорци — затварянето имъ съ мраморни плочи. Остатъци отъ такива плочи въ св. София не сж намѣрени нито по-рано, нито сега, не се намѣриха и следи отъ закрепяването на такива плочи въ странницитѣ на отворитѣ за прозорцитѣ и много е възможно такива да не сж били поставени — прозорцитѣ да сж били съвсемъ открити. При такава неустановеность поставянето на прозорци по формата на обичайнитѣ стари би довело до заблуждение — би накарало да се мисли, че точно такива сж били нѣкога и прозорцитѣ на тая църква, а такива заблуждения се избѣгватъ при реставрирането на стари паметници. Принципъ при реставрацията е: „това, отъ което не сж намѣрени никакви следи да се направи въ форма и начинъ, обичайни за днесъ“. Безспорно така се измѣня общото впечатление отъ сградата, но впечатлението е измѣнено и съ много други подробности при приспособяването на сградата за днешнитѣ нужди на богослужението — така е при всѣка старина, която отъ „мъртва“ се превръща въ „жива“.

Композирани въ обичайнитѣ за днесъ форми на църковни прозорци, рамкитѣ се поставика къмъ външната часть на зида. Стилътъ на църквата е стилътъ на неразчленената фасадна стена: не виждаме по стенитѣ нито лизени нито слѣпи арки, даже и не всички прозорци сж съ отстжпи, което показва, че не е търсенъ ефектътъ на моделирането въ отстжпи на фасадната стена, не е търсенъ ефектътъ отъ свѣтло и сѣнка, поради което и прозоречнитѣ рамки трѣбваше да се поставятъ близо до повърхностьта на зида. [1]) Нѣкжде трѣбва шеда се поставятъ и вжтрешни прозоречни рамки на галерията, за да бжде по-удобно на хориститѣ, а сжщо и на прозорцитѣ отъ стенитѣ на срѣдния корабъ, за да се очертаятъ и отвжтре запушенитѣ крайни прозорци, да се отбележи и допълнителното стѣсняване на срѣднитѣ прозорци. Понеже по-късното запълване и стѣсняване на прозорцитѣ не биваше да се руши, то и рамкитѣ на прозорцитѣ се поставиха наравно съ плоскостьта на зида, което не противоречи на тогавашната традиция. [2])

---

[1]) Филовъ, цит. съч., стр. 43.

Съ направата на иконостаса църквата загуби първоначалния ефектъ на вжтрешностьта си. Тя иконостасъ не е имала и затова новиятъ трѣбваше да се направи по възможность най-низъкъ, каменenъ и съ малко икони, за да бжде по-близко по идея за каменната ограда, каквато църквата вѣроятно, нѣкога е имала, и каквато и сега се направи предъ иконостаса. Така низъкъ той не разкъсва пространството на срѣдния корабъ, — то все пакъ си остава единно.

Заздравяването и реставрирането на църквата св. София стана по новитѣ принципи на реставриране: остава незасегнато всичко онова, което е документъ отъ историята на създаването ѝ; частитѣ, за сжществуването на които нѣма доказателства, се правятъ въ съвременни форми и материали; изчезналитѣ части се възстановяватъ въ старитѣ имъ форми и въ съвременни конструкции и материали. [3])

---

[1]) Така въ външната часть на зида сж били поставени прозорцитѣ и на другитѣ стари църкви: въ Komesis въ Никея, Св. Ирина въ Цариградъ, Фетие джами въ Цариградъ, Католиконъ въ Лавра и др. (Wulff, Die Byzantinische Kunst, стр. 451, 452, 384, 477, 472).

[2]) Така сж поставени напр. въ купола на Св. Сергей и Вакхъ въ Цариградъ (тамъ изглеждатъ по-нови, по-вѣроятно сж поставени на старитѣ имъ мѣста); въ Св. София въ Цариградъ, дето традицията да се държи плоскостьта на зида е така силна, че въ засводяването надъ екседрата рамката на прозореца е изкривена по плоскостьта на засводяването, само за да може да образува единна плоскость въ зида (Wulff, Die Byzant. Kunst стр. 378, 382; сжщо, наравно съ плоскостьта на зида сж поставени и вжтрешнитѣ прозорци на голѣмия баптистерий (Тюрбето на Султанъ Мустафа I) въ Цариградъ (C. Gurlitt, Konstantinopel, стр. 21) Тая традиция—да се поставятъ рамкитѣ наравно съ плоскостьта на зида или съвсемъ близко до нея е траяла дълго—ние я виждаме и въ вжтрешнитѣ прозорци на Св. София, поставени въ турско време, (Филовъ, цит. съч. посоченитѣ фотографии) виждаме ги и въ джамията на банския площадъ.

[3]) Вж. статията ми Възстановяване на църквата св. София, сп. Архитектъ год. III, 930, бр. 6,

КАКЪ СѪ ВЪЗНИКНАЛИ НАШИТѢ МУЗЕИ

ОТЪ ВЕЛИКО ЙОРДАНОВЪ

Настоящата статия за народнитѣ музеи възникна едновременно съ написването на „Историята на Народната библиотека въ София“ презъ 1929 и 1930 год. Проучването на материала за тая история не можеше да не засѣга и оня на музеитѣ, особно за Археологическия музей, животътъ на който е тѣсно и неразривно свързанъ съ живота на библиотеката. Двѣтѣ тия учреждения се появяватъ на свѣтъ почти едновременно и на едно мѣсто, подъ едно управление, обаче, до като идеята за библиотеката е по-жива и по-належаща, оная за музея единъ видъ е по-отвлѣчена и по-мѫчно изпълнима, особно за ония времена. И затова библиотеката напредва по-бърже и по-лесно, нейното име се носи отъ уста на уста, поради което на първо време музеятъ остава въ сѣнка. А каква плодотворна нива е била България непосрѣдствено следъ освобождението за създаването и обогатяването на музея!

Да се проучатъ, отдѣлятъ и откѫснатъ сведенията за музея отъ ония за библиотеката, съ които тѣ сѫ срастнали, не бѣ особно лесно. Тия сведения сѫ много откѫслечни, често и случайни и несвързани отъ едно системно стремление. Поради това и изложението за музеитѣ е много мозаично, откѫслечно. При все това то изнася на свѣтъ първитѣ стѫпки на нашитѣ музеи, особно на археологическия, и, надѣя се, ще хвърли известна свѣтлина върху неговото първоначално сѫществувание. Още Иречекъ е набелязалъ три вида музеи: I археологиченъ, II зоологиченъ и III индустриаленъ (етнографиченъ).

I. Археологически музей

Макаръ при създаването на Народната библиотека въ София и да не се е имало предвидъ уредбата на музей при нея, нѣщо, което се вижда и отъ самото ѝ наименование, но постепено, съ намирането на музейни материали, все повече и повече изпъква идеята и за музей и, понеже е нѣмало специално помѣщение, всички тия предмети започватъ да се прибиратъ въ библиотеката и да съставятъ началото на археологическия музей при сѫщата. За етнографически предмети още не се помисляло. Въ писмото си отъ 8 септемврий 1878 година до Дринова, основательтъ на българската библиотека въ София — Софийскиятъ генералъ губернаторъ Петъръ Владимировичъ Алабинъ говори само за обществена (публична) библиотека, която да съдействува за умственото и нравствено развитие на младото българско поколѣние. Прѣвъ князъ Дондуковъ Корсаковъ въ своя втори отчетъ отъ 18 септемврий 1878 година споменува, че „при основаната публична библиотека въ София се предполага да се уреди и музей за старини, въ който ще постжпватъ откриттитѣ вече и ония, които тепърва ще се откриватъ археологически паметници“. И въ официалнитѣ книги по превръщането на „Публичната библиотека“ въ „Българска народна библиотека“ нищо не се споменува за музей, обаче въ бюджета на библиотеката за 1879 година има вече предвидени суми за публични библиотеки и музеи.

Отъ горното се вижда, че макаръ и по идея, смѣтало се е, че съ откриването на библиотеката, открива се при нея и музей, защото, намѣрятъ ли се старини, отправятъ се вече до Народната библиотека. Нѣщо повече, самъ Алабинъ, споредъ думитѣ на Шумкова,[1] заповѣдалъ да се съберат и пренесатъ всички старини изъ София и селата въ библиотеката, а командировалъ Шумкова въ Бояна да събере старини и, пакъ по заповѣдь на генерала — Шумковъ „повелъ“ съ себе си художника С. Ц. Симеонова, за да приснеме ликоветѣ отъ Боянската църква. Въ музея били пренесени и двата дървени панагюрски топове, за които по-долу по-подробно говори Ст. Петковъ[2] — единъ отъ основателитѣ на библиотеката. Въ подножието на

---

[1] Ив. Б. Шумковъ, — първото лице, назначено отъ Алабина за заведующъ библиотеката (Гл. История на Нар. библиотека, стр. 14, 60 и пр.).

[2] „Имаше нѣщо събрано и за музея“ изтъква Ст. Петковъ, „имаше и едно черешово топче отъ Панагюрското възстание, което азъ бѣхъ намѣрилъ случайно въ една купчина дърва за горене въ двора на Софийското общинско управление, близо при конака, сега Двореца. Това бѣше презъ месецъ февруарий 1877 год. По поржка отъ губернатора Алабинъ, отивахъ нѣщо по работа за въ общинското управление. Като минавахъ презъ двора на общинското управление, забележихъ въ една купчина дърва едно дебело дърво като кюнецъ съ желѣзенъ обрачъ. Питахъ членъ-секретаря на общинското управление М. К. Буботиновъ, какво е това дърво. Това е, каже, топъ отъ Панагюрското възстание, бѣше донесенъ, когато сждиха възстанницитѣ, па е захвърленъ тукъ. Казахъ на губернатора за този топъ. „Ну тащите ко мнѣ сейчасъ эту военную вещь“, извика губернаторътъ и веднага бѣше донесенъ тоя топъ въ неговия кабинетъ. Той го разгледва доста време и се чуди на тая артилерия, съ която възстанницитѣ искали да сломятъ турската държава, па написа на едно парче хартия, какво е това топче, залепи написаното парче хартия на топчето и го изправи въ единъ жгълъ въ кабинета си.

„Берегите, г да, эту дорогую историческую вещь, собирайте еще, гдѣ найдете такихъ“, каза П. В. Алабинъ.

„Това топче, продължава Ст. Петковъ, се пазѣше въ кабинета на губернатора, докато се пренесе библиотеката въ кжщата на улица Александровска, кждето се пренесе и топчето, по заповѣдь на П. В. Алабина“.

Днесъ черешовото топче се съхранява въ Етнографическия музей въ София, поставено на колесница, по времето, когато сж полагани основитѣ на паметника на Царя Освободителя. (История на Народната библиотека, стр. 227).

Витоша Шумковъ намѣрилъ около единъ шиникъ медни монети, които изпратилъ въ окрѫжното управление. Въ писмото на Народната библиотека отъ срѣдата на ноемврий 1880 година до Теодораки Хаджийски въ Вратца се говори за „новооткритиятъ музей“ при библиотеката.[1]) Имало ли е специално откриване на музея, липсватъ данни, обаче, нареждане за събиране старини, по всѣка вѣроятностъ ще да е имало, защото постепено започватъ да се събиратъ и изпращатъ предмети въ музея, именно: Софийското окрѫжно управление съ писмо № 810 отъ 1 априлъ 1880 година, адресувано до Българската народна библиотека и музей въ София, съобщава, че е събрало нѣколко окаменелости, които били намѣрени около шосето София—Берковица, при с. Гинци, както и нѣкои сталактити, откѫснати изъ пещерата при с. Гинци, наречена отъ селенитѣ „Света вода“ и моли да се приематъ за музея, ако съставятъ интересъ изобщо. Софийскиятъ Губернаторъ съ писмо № 2969 отъ 13 юний с. г. съобщава до Софийската народна библиотека директору Киркову, че софийскиятъ полицай-мейстеръ му представилъ едно количество бакърени ръждясали дребни пари, намѣрени при копането за пристройка на двореца. Тия монети сѫ били изпратени въ библиотеката за музейното отдѣление. Отговаряйки за получаването на тия монети, директорътъ Кирковъ съжалява, че тѣ не сѫ доставени всичкитѣ, колкото сѫ найдени, между които, споредъ очевидци, имало и съ лъвове, т. е. български монети. На нѣкои отъ приетитѣ се четѣлъ надписъ Const. Augustus, на други Marcianus и пр., но не се намѣрила ни една българска монета. Съ писмо отъ 19 августъ с. г. подъ № 1991 Министерството на нар. просвѣщение (м-ръ Гюзелевъ) препраща въ библиотеката, изпратенитѣ отъ Варненския губернаторъ чрезъ М-то на вѫтреш. работи старини, като моли управлението на библиотеката да обнародва чрезъ вестницитѣ тоя случай и да покани ония господа, които би намѣрили подобни нѣща, да ги внасятъ въ музея, или като подаръкъ, или съ известно възнаграждение. Тия старини сѫ намѣрени отъ двама варненски кметове (Добри Ивановъ и Димитри Хаджиолу) при единъ камененъ гробъ и състоятъ отъ 4 „важни монетни антики, единъ ключъ и 4 стъкла 2000 годишни“; тия антики тѣ подаряватъ на Н. Височество, любимия ни князъ, обаче Н. Височество, като благодарилъ на тия господа, заповѣдалъ да се изпратятъ въ Софийския музей. При намирането на старинитѣ е билъ съставенъ актъ. Кутловскиятъ окол. н-къ съ писмо № 69 отъ 6 септ. с. г. изпраща два камъка „по налога на Негово Височество“ за библиотеката въ София. Министерството на нар. просвѣщение съ писмо № 2393 отъ 12 септ. с. г. препраща въ библиотеката 4 изображения, които живописецътъ С. Ц. Симеоновъ съ писмо отъ 6 м. предлага на „българския музеумъ“, снети отъ него отъ Драгалевския монастиръ отъ стенописитѣ, които сѫ изображения отъ преди 404 години въ този манастиръ. „Тия изображения представятъ нѣкой си българинъ Радославъ Мавръ и жена му Вида съ синоветѣ имъ Никола и Стахни, който се считалъ за ктиторъ на казания манастиръ, понеже, види се, да го е подновилъ после нѣкакво разрушение“. Изображенията били въ тогавашна болярска форма (облѣкло) и сѫ предадени въ сѫщия видъ (величина, размѣръ и пр.), както първообразитѣ. Той ги работилъ 30 дни. Съ писмо № 2482 отъ 16 септ. с. г. М-вото на народното просвѣщение препраща на библиотеката изпратенитѣ му отъ М-вото на вѫтрешнитѣ работи сто осемдесеть и деветь (189) стари монети и други 30 за съхранение въ българския музей. 180-тѣ сѫ намѣрени при Русе отъ нѣкой си турчинъ — платено му 30 л. — а вторитѣ (30-тѣ) — около развалинитѣ на старата българска столица Преславъ. Русенската находка, се казва въ писмото, „съдържава римски пари отъ императоритѣ на III столѣтие Аврелияна (276—282), Кара, Карина, Нумерияна и Диоклетияна (284). Тѣ сѫ отъ различни типове и много добре сѫ се съхранили. Преславската находка съдържава византийски и старобългарски монети“. И пакъ се напомня на директора да оповести тая находка по вестницитѣ и пр. Съ писмо № 2602 отъ 22 септ. с. г. М-вото на нар. просвѣщение препраща въ библиотеката на съхранение четири копия отъ историческитѣ образи въ Боянската църква, направени отъ споменатия художникъ. За тоя трудъ на Симеонова му били платени 160 лева чрезъ д-ра Иречека отъ Ив. Сарановъ, регистраторъ въ М-вото. Частниятъ секретаръ на Н. В. Княза А. Менгесъ препраща на 24 окт. с. г. подаренитѣ отъ поручикъ баронъ Люденгаузенъ музейни предмети на Народната библиотека. Нѣма указано какви сѫ тия музейни предмети. Протонотарий Отецъ Николай Икономовъ изъ Разградъ донесълъ въ Народната библиотека две ваяни малки плочки мраморни, намѣрени въ с. Ковачевецъ, Разградско. „На мраморнитѣ плочки ваянията сѫ на едната страна два лъва се борятъ или си играятъ, и другата като отъ християнски времена — образътъ на Св. Георги — всадникъ и въ краката на коня му животно нѣкакво или звѣръ“. Той предалъ сѫщо на съхранение въ библиотеката и едно писмо отъ Петра Берона. Дирекцията на народ. библиотека пратила на 14 XI. 1880 г. до Теодораки Хаджийски Димитровъ въ Вратца — писмо № 187 отъ с. д. — познатъ по онова време събирачъ на археологически работи, да представи сбирката си въ Народната библиотека, да намѣри и събере сведения за баща си Димитраки, за епископа Софрония, изобщо библиотеката очаква много отъ него, като ревностенъ родолюбецъ. Съ писмо отъ 2 декемврий той отговаря, че съ сбиркитѣ, които той има, е целилъ да съдействува на „народностьта ни“ и че следъ нѣколко дни ще дойде лично въ библиотеката, да ги поднесе даромъ. Той явява сѫщо, че колкото може да знае, намѣри и види книги, рѫкописи, забележки по книги за бояритѣ, за запазването на църквата Св. Николая Болярска, така и за покойния епископъ Софрония и за баща си Димитраки —

---

[1]) Въ книгата си „Водачъ за Народния музей“ г. А. Протичъ, въ увода казва, че инициативата за музея била дадена отъ Дринова и че тази инициатива била реализирана отъ министъръ-председателя и м-ръ на нар. просвѣщение Митрополитъ Климентъ, безъ обаче да посочва, отде взема тия сведения.

колкото сведения следователно събере и узнае отъ стари времена за нѣкои останки отъ книги, „рисования,“ които би послужили на Народ. библиотека, ще подействува да се пратятъ или като дойде, ще донесе, което може. При това той праща преписъ отъ надписъ върху единъ счупенъ камъкъ, намѣренъ при Каменополската чешма, Вратчанско. Народната библиотека се отнася и до Вратчанския градски общ. съветъ съ молба да изпрати сандъка съ книги и рѫкописи, които се намиратъ въ църквата Св. Николай. Дали тоя сандъкъ е изпратенъ, не може да се установи, понеже липсватъ сведения въ архивата. Народната библиотека се отнесла съ писма № 192—197 отъ 26 ноемврий 1880 г. до окрѫжнитѣ училищни инспектори Русенски, Варненски, Търновски, Ломски, Видински и Кюстендилски, съ които, като имъ съобщава, че отъ поканата, издадена по-рано отъ библиотеката, се вижда, каква е нейната цель и на музея при нея, моли ги да не ѝ откажатъ своето просвѣтено съдействие, понеже тѣ, по положението, което заематъ, ще могатъ най-добре да срещнатъ и издирятъ всичко интересно за библиотеката и музея. При това тѣ би могли да подканватъ къмъ пожертвование всѣкиго, у когото би се намѣрило каквато и да е „старинна редкосна книга или рѫкописъ“, въ противенъ случай — съ умѣрено възнаграждение отъ страна на библиотеката.

Окрѫжниятъ учил. инспекторъ Коцовъ на Видинско и Ломско съ писмото си отъ 19 дек. 1880 год. № 340 отговаряйки на това писмо на директора на библиотеката, изтъква, че тия въпроси го занимаватъ по неговата обиколка, но съ прискърбие явява, че нищо до сега касателно „миналостьта наша“ не намѣрилъ, понеже разни пѫтешественици въ разни времена, като пѫтували по тия мѣста, отвличали всичко съ себе си. Стари нѣща се намирали само въ с. Акчаръ Паланка (стара Ритория). Отъ тия старини има само гробници изработени отъ чистъ „камикъ“ съ латински надписи. Такава една гробница той открилъ въ Ритория и я свалилъ въ селото, гдето е подъ охрана; тамъ намѣрилъ и счупената статуя на богиня Церера, а прибралъ и други камени и колони съ надписи. Инспекторътъ вѣрва, че ако се направятъ разкопки въ старата Ритория, ще се намѣрятъ стари нѣща. Той намѣрилъ въ Видинъ и бакърената малка статуя на Бакхуса.

Известниятъ български художникъ Николай Павловичъ подарилъ 8 екземпляра отъ своитѣ български исторически картини. Библиотеката, съ писмо отъ декемврий 1880 година, счела за свой свещенъ дългъ да му поднесе истинска благодарность за „прекрасния и многоценния даръ отъ трудоветѣ на Павловича по изкуството“, като изтъква, че резвитието на нашия народъ е немислимо безъ богатъ музей и добре уредена библиотека.

Освенъ фрескитѣ въ Драгалевския манастиръ, презъ месецъ юний с. г. живописецътъ Симеонъ Ц. Симеоновъ[1]) е копиралъ и отъ фрескитѣ на Боянската църква 4 образа на български царе и царици, които образи, пише главниятъ библиотекарь Г. Кирковъ на М-вото на нар. просвѣщение съ писмо № 141 отъ 16 юний 1880 год., не е зле да се „добиятъ“ за народния музей при Българската нар. библиотека. Ако се купѣли тия образи, художникътъ обѣщавалъ да подари и други образи и старовремски сбирки за музея. Следъ като м-рътъ на просвѣщението Ив. Гюзелевъ натоварилъ Иречека да провѣри „вѣрностьта“ на образитѣ и дали тѣ трѣбва да се откупятъ за музея, К. Иречекъ е далъ обстоенъ рапортъ по тоя въпросъ, като между другото казва: „Копиитѣ на Г. Симеоновъ сѫ много вѣрни и много добре направени. Той е работилъ на тѣхъ около 45 денье, всѣки день по 3 часа съ помощь на огледала. Тѣ сѫ отъ сѫщата величина, както оригиналътъ; първоначалното croquis е снето съ помощь на прозначна олейна хартия (Trans. papier). Азъ мисля, че никой западноевропейски живописецъ, ученикъ на една художествена академия, неможеше да направи една копия тъй вѣрна. Всѣки щеше да дойде въ голѣмо затруднение, като не е запознатъ съ тънкоститѣ на възточния живопись, който позволява да се дознае и това което е заличено отъ времето, и всѣки щеше да идеализира и да допълнява отъ своята фантазия. Господинъ Симеоновъ ми каза, че въ Трѣвна съ живописътъ се е занимавалъ баща му и дѣдо му и че преди дѣдо му никой не е знаялъ това изкуство, което е принесено тамъ отъ Охрида. Освѣнъ Тревненски и Охридски живопись, има въ България още единъ, тъй да кажа, Рилски живопись, който цъвти въ Самоковъ и въ Разложка баня, въ околноститѣ на Рилския манастирь“. Тѣ сѫ били откупени за 160 лева, по 40 л. единиятъ.

---

[1]) Ц. С. Симеоновъ се родилъ въ Трѣвна презъ 1853 год., синъ на известния зографъ и цвѣторѣзецъ Цоньо Симеоновъ, отъ когото още отъ малъкъ се научилъ да рисува икони и

да изрѣзва отъ дърво двери и кръстове. На 15 години владѣелъ вече добре това изкуство и зографисвалъ църкви въ Асеновецъ, Долня-Орѣховица и пр. Той усвоилъ и фотографното изкуство. Залюбилъ се въ една красива селянка отъ Беброво, той ѝ нарисувалъ портретя, нарисувалъ и декорации за представлението на „Много страдалната Геновева“ въ Трѣвна. Вземалъ деятелно участие въ нашитѣ възстания, като при това нарисувалъ народното знаме на Търновскитѣ чети, съ девиза „свобода или смърть“. Следъ дълги лутания изъ Балкана, той се прехвърлилъ въ Ромъния. Презъ Сръбско-турската война билъ доброволецъ въ отряда на генералъ Черняева, а преди освобождението постѫпилъ въ българското опълчение въ Плоещъ, та взелъ участие въ кървавитѣ сражения при Шипка и Ст.-Загора и билъ награденъ съ „Георгиевски кръстъ“ за храбрость.

Лишенията и непостоянниятъ животъ презъ време на войната разстроили здравето му. Установилъ се презъ 1879 год. въ София, той се заловилъ съ живописвото, и първитѣ му произведения били портретя на Царя Освободителя, на Князъ Дондуковъ-Корсакова и Князъ Батемберга. Иречекъ му възложилъ да копира стенописитѣ въ Боянската и Драгалевската църкви, които копия сѫ се запазили и до днесъ. По тия копия той работилъ два месеци, презъ което време се простудилъ и повредилъ очитѣ си въ хладната и тъмна църквица Св. Пантелеймонъ при с. Бояна, въ която прекарвалъ цѣли часове, като я освѣтявалъ съ свѣщи, иначе не могло да се виждатъ ликоветѣ по стенитѣ. Той нарисувалъ още и Хаджи Димитра (отъ „Живъ е той живъ е“), Обесването на Левски, Царь Ив. Шишманъ. Заболѣлъ отъ туберкулоза, той се поминалъ презъ 1881 год. (Гл. статията на Уста Генчевъ; „Симеонъ Ц. Симеоновъ“ въ спис. Мисъль, год. I.).

Иречекъ е далъ мнение и за гореспоменатитѣ стари монети, намѣрени при Русе и Преславъ. „Русенската находка, казва той, съдържава римски пари отъ императоритѣ на III-то столѣтие, Аврелияна (270—5), Тацита (275—6), Проба (276—282), Кара, Карина и Нумерияна и Диоклетияна (284). Тѣ сѫ отъ различни типове и много хубаво сѫ се съхранили, тъй че ще образуватъ една прекрасна основа за една хубава сбирка на антични монети, за която въ страната се намира единъ материалъ тъй богатъ. . . .“ Преславската находка е по-малка, но много интересна. Въ нея има монети византийски и старобългарски; особно тия последни сѫ отъ голѣма цена, защото българската нумизматика се намира още „въ пеленитѣ“ и отъ много царе още никакви монети не сѫ познати“.

Въ своя докладъ (№ 5 отъ 22. I. 1881 год.) до М-вото на народ. просвѣщение старшиятъ помощникъ Витковски[1]) дава следното описание за състоянието на музея: музеятъ, който е откритъ почти едновременно съ библиотеката, се намира още при „началото си“. Повечето сбирки въ него принадлежатъ на Българското книжовно дружество. Въ последно време сѫ получени чрезъ д-ръ Моллова 13 сребърни и 6 медни монети; 2 плочки мряморни, съ изваяни старобългарски левчета, чрезъ П. Славейкова; препроводенитѣ отъ Русе чрезъ м-вото 219 медни монети, 11 копия отъ стари живописни изображения на Драгалевския, Боянския и Кремиковския манастири, копирани отъ живописеца С. Ц. Симеоновъ, по порѫка на М-вото.

Негово Височество Князътъ, въ пѫтуването си презъ село Голѣма Кутловица, благоволилъ да заповѣда за пренасянето на единъ римски паметникъ, който е вече доставенъ въ музея. Освенъ това, получени сѫ отъ канцеларията на Негово Височество 54 разни металически древности, сосуди и украшения, които сѫ били намѣрени при разкопкитѣ на саперний батальонъ — отъ поручика барона Люденгаузена Волфа. Чрезъ М-вото на външнитѣ дѣла доставени сѫ така сѫщо въ даръ отъ Н. Височество разни стъкла и едно идолче, които сѫ му били приподнесени отъ Варненскитѣ кметове.

За съставяне каталогъ на музейната сбирка и въобще за подраздѣлението ѝ по време и епохи и пр. се изисква вещо лице, за каквото библиотеката искала да покани вещиятъ тогава по антикварство Енчева, инспекторъ на пощитѣ и телеграфа, — който обещавалъ да посвети свободното си време за уреждане на музея.

Старата учителка Недѣля Петкова, отъ Сопотъ, съ заявление до „достойния нашъ министъръ Иречека“, счита се за честита да изпрати единъ малъкъ „дарецъ“ отъ три книги и малко „антики“, които тя желае да се положатъ въ нашата Народна библиотека, молейки Иречека да ги приеме, както Исусъ

---

[1]) Павелъ Витковски, трети по редъ старши помощникъ при Народната библиотека презъ 1880/1881 год. (История на Нар. библиотека, стр. 69 и 319).

Христосъ е приелъ двѣтѣ лепти на бедната вдовица. Министъръ Иречекъ благодарилъ писмено на Недѣля Петкова най-сърдечно за тоя цененъ даръ отъ три книги, отъ които едната е рѣдка драгоценность отъ бившата въ Солунъ до 1839 год. българска печатница и 30 монети.

Въ своето „Главно изложение“ до князъ Александра отъ 1881 година Иречекъ дава своето вещо мнение, какъ да се уреди музеятъ: „Скромнитѣ начала на единъ български народенъ музей се намиратъ при Народната библиотека. Тѣ състоятъ отъ нѣколко орѫжия, монети, латински надписи, както и отъ копия на изображения отъ стари български царе и боляри, находещи се въ манастири и черкви около София и снети на смѣтка на М-вото отъ покойния живописецъ Ц. Симеоновъ изъ Трѣвна. Този музей можеше много лесно да се разшири, ако да имаше помѣщение. За въ бѫдеще трѣбва да се тури на по-широка основа, като се раздѣли на три отдѣления: археологическо, естествоизпитателно и индустриално. За археологическитѣ сбирки трѣбва да се събиратъ многобройнитѣ старини, които се намиратъ въ страната и които много пѫти пропадатъ отъ незнание и небрежение. Естественитѣ сбирки трѣбва да обниматъ всичко по зоологията, ботаниката и минерологията на страната. Много важни сѫ индустриалнитѣ сбирки; тѣ трѣбва да обнематъ образци отъ всичкитѣ издѣлия на България, орѫдия, земледѣлски и занаятчийски, стоки, които се произвеждатъ въ страната отъ кой и да е видъ тънки работи, грънчени, дървени, желѣзни и пр. Но за всичко това се изисква пространно мѣсто, дето да могатъ тия нѣща да се изложатъ хубаво, за да може всѣки родолюбецъ да се запознае по-отблизо съ отечеството си и всѣки чужденецъ да си състави ясно и добро понятие за България и българитѣ“.

„Събирането на тия нѣща трѣбва да е съединено и съ нарочно и систематично изучване на страната, която е още твърде малко позната. За това изучване сѫ една много добра опора държавнитѣ училища, които вече сега иматъ въ сбиркитѣ си нѣкои нѣща не безценни. Министерството е купило инструменти за метеорологически наблюдения при държавнитѣ у-ща въ София, Кюстендилъ, Ломъ, Габрово и Варна, за научно изучване на климата на страната. Въ последно време М-вото обърнало внимание на тия работи и у окрѫжнитѣ инспектори, които събраха доста любопитни сведения, особно за старинитѣ. На нѣкои мѣста се взеха мѣрки, за да не се разрушаватъ и неразнасятъ стари паметници, което обаче иска законна защита. За геологически — работи геологътъ при М-вото на финансиитѣ, г-нъ Златарски. Лани проф. Тоула изъ Виена, придруженъ отъ г-на Златарски, изучи западната Стара-планина отъ сръбската граница до Етрополския балканъ и издаде вече своето съчинение, карти и изображения. За идущето лѣто очаква се експедицията на С.-Петерсбургското географско общество“.¹)

---

¹) Стр. 408 отъ „Изъ архивата на М-вото на нар. просвѣщ.“ 1878, отъ Н. Ив. Ванковъ

Въ църквата Св. Спасъ се намирала една плоча съ римски изображения, поради това, съгласно съобщението на Соф. митрополитъ Милетий и по нареждане на М-вото, дирекцията на библиотеката е трѣбвало да се разпореди за прибирането на плочата въ библиотеката, а общинскиятъ кметъ на гр. Тетевенъ (съ писмо отъ 2 юний 1881 г.) изпраща пазенитѣ до сега въ общинското управление две знамена отъ разбититѣ български възстанници въ Клисура презъ 1876 год. Съ разписка отъ 26 юлий управлението на библиотеката приело отъ Ив. Димитровъ петь (5) картини и единъ (1) портретъ на Негово Височество Князътъ, но кой е тоя Ив. Димитровъ и какви сѫ били тия картини, не е казано въ разписката. По каква случайность сѫ попаднали презъ 1882 год. клишетата отъ книгата на Каница въ България, незная, но намѣрени въ София отъ нѣкой си Луканинъ, той ги представилъ за откупване въ М-вото на нар. просвѣщение, което препорѫчало на Народ. библиотека да ги откупи за музея.

Презъ мартъ месецъ 1882 г. М-вото препраща въ „Народ. библиотека и музей“ въ София 10 медни и сребърни монети, събрани отъ селенитѣ въ с. Тополница, Дупнишка околия.

По заявление отъ съпругата на българския революционеръ Б. Запряновъ — А. Запрянова, до Двореца, временно оставения тамъ — въ канцеларията на политическия кабинетъ печатъ — на бившия таенъ комитетъ въ Влашко, е трѣбвало да се подари на музея. Съ писмо № 116 отъ 22. III. 1882 г. началникътъ на кабинета К. Стоиловъ праща печата въ Нар. библиотека за музея.

Най-старата българска печатница. Презъ 1882 година Самоковскитѣ жители Константинъ и Сотиръ Карастоянови предложили най-старата печатница, принадлежаща на баща имъ, открита въ Самоковъ презъ 1882 година, на М-вото да я откупи за съхранение, като древность, за музея, като имъ даде въ замѣна нова печатница съ необходимитѣ принадлежности. Копие отъ писмото на заявителитѣ било пратено въ Министерския съветъ съ ходатайство, да се прибере тая печатница въ музея, като драгоцѣнна рѣдкость, и въ замѣна имъ се даде рѫчна преса отъ държавната печатница съ едни стари букви. Изглежда, че въпросътъ не е билъ решенъ, понеже е трѣбвало да се вземе мнението на директора на печатницата Кирковъ, та печатницата е била откупена едва презъ 1884 год., когато Владимиръ Н. Карастояновъ, машинъ-майсторъ въ печатница „Свобода“ въ гр. Видинъ, подава ново заявление, по поводъ на което въпросътъ се внася наново въ Минист. съветъ съ ходатайство да се откупи като „първична печатница“ и „запази за споменъ отъ ония времена на душевното ни възраждане“. (М-ръ на нар. просвѣщ. Каролевъ). Днесъ тя е въ етнографическия музей въ София.

Презъ 1882 година се приготвялъ юбилей на Негово Императорско Величество Александъръ I, Царя Освободителя. За цельта България е искала да вземе участие покрай другото и съ нѣкои чисто национално-етнографски хубави, художествени творби, именно: единъ топъ бѣло дебело платно, едно кесе за тютюнъ, една селска фустанела, единъ чифтъ гащи отъ шаекъ (потури), една риза мѫжка, единъ коженъ сивъ калпакъ, една антерия, единъ поясъ, една аба, единъ пешкиръ, една риза женска памучна, четири чеврета, работени съ сърма, единъ черъ калпакъ, едни черни потури, една престилка, една аба, единъ поясъ, петь ризи женски, единъ чифтъ дебели чорапи, шесть лъжици чемширеви, едно чевре съ сърма татарско, четири чифта чорапи мѫжки и женски, една шита възглавница съ птица на канава, две престилки, една копринена риза, два пешкиря съ сърма, една торба, едни капуни, единъ чаршавъ коприненъ, единъ топъ платно памучно, два ката дрехи за баня по четири части, единъ топъ черна аба и единъ чифтъ местюви; една бъклица червена, едно илече съ кожи малко, седемь ризи женски, шесть чеврета, работени съ сърма, една антерия, едно фермене женско, една аба (салтамарка), две фустанели женски отъ шаякъ, три пояса мѫжки, единъ топъ бѣлъ шаекъ, шесть лѫжици чемширеви, четири чифта чорапи, едно памучно покривало за креватъ, едно българско покривало за маса, три престилки, единъ топъ копринено платно, едно фермене отъ кожи, едно копринено покривало за маса, два ката дрехи за баня, но съ четири части, единъ черъ калпакъ и единъ чифтъ местюви.

Тия предмети били изпратени отъ М-вото на вѫтрешнитѣ работи въ Народната библиотека направо, за да бѫдатъ наредени единъ видъ въ изложба, защото Негово Височество Князътъ щѣлъ да ги прегледа. Управлението на библиотеката уведомило М-вото на просвѣщението (писмо № 24 отъ 24 юлий 1881 год.). Но понеже съ убийството на Царя Освободителя презъ сѫщата година юбилеятъ се осуетява, затова въпроснитѣ предмети съ царски указъ (№ 150 отъ 25. II. 1882 г.) били подарени, по нареждане на М-вото на народ. просвѣщение — м-ръ Иречекъ, глав. секр. В. Д. Стояновъ — съ предписание № 623 отъ 8 мартъ 1882 г. на Софийското благотворително дружество и на Женското благотворително дружество „Майка“ въ София. Така следователно горнитѣ музейни предмети били подарани въ самата библиотека отъ една комисия на споменатитѣ две дружества, вмѣсто да послужатъ за начало на етнографски музей!

Презъ месецъ априлий сѫщата година е била откупена за музея срещу 5 наполеона намѣрената въ с. Студенъ (Царибродско), въ мѣстностьта Градище, статуя съ гръцки надписъ.

Чрезъ Свищовския окр. управитель сѫ били получени за музея две голѣми „Ираклиосъ“ и 19 малки съ надписъ „Менискосъ“ сребърни монети, намѣрени до с. Бѣлени, Свищовско, заедно съ три части отъ съсѫдъ.

Раховскиятъ воински началникъ (писмо отъ 26 май 1882 г.) изпратилъ „Зибъ допотопнаго буй вола“, намѣренъ отъ него въ долината на р. Искъръ, Вратчанско, въ една пещера, въ която имало разни кости отъ допотопни животни — „травоядни“, а въ околностьта на с. Гебедже (Варненско) окр. учил. и-ръ М. Радивоевъ намѣрилъ две стрѣли и една валка и ги изпратилъ въ музея при Народната библиотека. Сотиръ Бошнаковъ, отъ Царибродъ, донесълъ за археологическата сбирка при библиотеката една „вехта“ статуя, а Зиновий Петровъ, инспекторъ на Трънския учебенъ окрѫгъ, изпратилъ чрезъ М-вото на народ. просвѣщ., по списъкъ, монети и статуи, намѣрени на разни мѣста въ неговия окрѫгъ. Дирекцията на библиотаката (писмо № 58 отъ 13 юлий 1881) съобщава З. Петрову, че е получила всички монети, а именно: една златна, както и две каменни и една медна статуи, освенъ 5 сребърни монети, които М-рътъ на просвѣщението (тогава Теохаровъ) задържалъ и за които броилъ 6 лева. На 4 ноемврий 1882 година М-вото на финанситѣ изпратило въ Народната библиотека — за музея 8 златни и 4 медни стари византийски монети отъ Никифоръ Вотаниядисъ, деспотъ византийски въ XI столѣтие, приети отъ Свищовския окр. управитель.

Съ рапортъ № 356 отъ 10 май 1882 година до М-ра на нар. просвѣщение, инспекторътъ на Варнененския учебенъ окрѫгъ Миланъ Радивоевъ съобщава, че открилъ гроба на Владислава III, царь полски. Намирайки се по обиколка въ с. Кестричъ и разгледвайки намиращитѣ се около селото съборени църкви, единъ отъ селянитѣ продумалъ, че около Варна имало гробъ на полски царь. Като се завърналъ въ Варна, инспекторътъ разпиталъ за тоя гробъ и единъ човѣкъ му казалъ, че при селата Неде-кьой и Паша-кьой имало две могили, по турски наричани „мемели тепелеръ“. Преданието твърдѣло, че въ едната е заровенъ нѣкога си голѣмецъ съ много имане. Иманяри проровили голѣмата могила, но нищо не намѣрили. Въ Кримската война съ френскитѣ войски дошли нѣколко поляци и следъ много търсене, намѣрили могилитѣ, разкопали по-малката, въ която намѣрили гробъ, покритъ съ плоча. Въ гроба се намѣрили царски снаряди и единъ елмазенъ кръстъ. Поляцитѣ издигнали паметникъ, но следъ войната турцитѣ го развалили. Разказвачътъ знаелъ това, защото носилъ съ колата си камъне за тоя паметникъ и завелъ инспектора на мѣстото. Могилата е изкуствена, двадесеть разкрача висока, а 50 — широка; на върха, дето билъ паметникътъ мѣстото личело. Турчинъ казвалъ инспектору, че въ тая могила билъ заровенъ нѣкой си „кара папазъ“. По-надолу — на единъ „верстъ“, се намиралъ и други гробъ, почитанъ отъ турцитѣ, понеже въ него билъ заровенъ единъ турчинъ — кара-паша, падналъ едновременно съ „кара папазъ“. Тѣзи могили се намирали на западъ отъ Варна до петь верста надъ коленския пѫтъ за Добричъ. Инспекторътъ, понататъкъ изтъква, че ако това е тъй, ние, българитѣ, казва той, следвало би да почетемъ паметьта на този царь съ единъ паметникъ и съ това да докажемъ, че знаемъ да почитаме паметьта на нашитѣ благодетели; съ това ще се покажемъ и признателни къмъ нашитѣ братя чехи и поляци, които, когато сѫ били самостоятелни, сѫ се жертвували за насъ българитѣ.

Инспекторътъ на Орѣховския учебенъ окрѫгъ Ц. Гинчевъ донася въ М-вото[1]) за намѣрени отъ него около с. Бешлий, Орѣховско, и с. Гигенъ, Никополско, основи на стари постройки и гробове. Гигенскиятъ учитель му казалъ, че около крѣпостьта край Искъра изкопали единъ паметникъ отъ бѣлъ мраморъ, на който имало отгоре 5 много хубави статуи, които представлявали едно цѣло семейство: баща, майка и три дѣца; въ срѣдата имъ имало трапеза и около й надписъ. Тия статуи били прибрани въ училището въ с. Гигенъ, та инспекторътъ моли М-вото да вземе мѣрки за запазването имъ.

Григорій Николаевичъ Гарнаультъ, помощникъ прокуроръ при Вратчанския окр. сѫдъ, намѣрилъ въ Берковския балканъ единъ мраморенъ камъкъ съ рисунка „самой тонкой граверной работи". Като изпраща тая забележителна находка на М-ра на вѫтр. дѣла, Гарнаультъ вѣрва, че ученитѣ геолози ще разрешатъ произхождението на тая рисунка въ недрата на мълчаливия камъкъ, който не може да подскаже секрета на това божествено творчество. Препратенъ тоя камъкъ на геолога Г. Златарски, той далъ заключение, че чернитѣ фигури на мряморния камъкъ не сѫ никакви отпечатъци, но просто манганова руда. Подобни псевдоотпечатъци се намирали на много мѣста въ България.

Инжинеръ Георгий Прошекъ намѣрилъ крѫгълъ камъкъ съ латински надписъ вънъ отъ София при Ломския пѫть, и М-вото прѣдписало на Народ. библиотека да прибере тоя камъкъ въ сбирката на музея.

Управлението на Народната библиотека, обаче, започва по-системно да се грижи за археологическитѣ находки и изобщо за уредбата и попълването на музея едва презъ срѣдата на 1883 година. Така, то съобщава[2]) въ Министерството, че често идѣли въ управлението лица, които носѣли разни стари монети — златни, сребърни и медни, както и други нѣща — за продань, но управлението било принудено да ги връща, защото нѣмало предвидено въ бюджета суми за музейна сбирка. Но тъй като за текущата година (1883) имало предвидени суми, то управлението моли М-вото да му отпусне единъ авансъ отъ 400 лева за събиране и купуване древности и други нѣща за музея. Съ другъ рапортъ[3]) то съобщава въ М-вото, че отъ 4 години насамъ, откато сѫ започнали да се правятъ нови здания въ столицата, да се отварятъ нови и широки улици, да се пълнятъ и уравняватъ нѣкои низки мѣста изъ града, ставатъ доста „сериозни разкопки", било отъ общин. управление, било отъ М-вото на общ. сгради или отъ частни лица. При такива случаи се откривали разни древности, отъ които нѣкои били твърде скѫпи по стойность и важни по археологическо значение и които могатъ да хвърлятъ ярка свѣтлина върху историята на София и народната ни история. Голѣми разкопки ще станатъ и вследствие предприетото отъ градското управление изравнение на градската градина. За да се избѣгне занапредъ опропастяването и похищението на такива скѫпоценнни древности, управлението на Нар. библиотека иска отъ М-вото да разреши сума за заплата на единъ надзиратель, който изключително да наглежда ония мѣста, дето ставатъ разкопки и да уведомява веднага библиотеката. Защото на последнята е обидно да се научава отъ частни лица, че тамъ и тамъ сѫ били изкопани такива или онакива древности, че се похитили и пр., както е било случай при разкопване мѣстото за кѫщата на Гр. Начевича, дето били намѣрени гривни и други работи. Следователно, трѣбва да се опредѣлятъ суми за археологически издирвания въ княжеството и за разкопкитѣ, които управлението на библиотеката и музея ще предприеме.

---

[1]) Рапортъ № 27 отъ 20 юний 1882 год.

[2]) Рапортъ № 25 отъ 12 май 1883 год.

[3]) № 26 отъ с. м.

Трѣбва да се признае и да се изтъкне, че старшиятъ помощникъ при библиотеката В. Манчовъ[1]) е проявявалъ особна дейность за библиотеката и музея. Но той е безсиленъ: нѣма на разположение ни срѣдства, ни пъкъ нѣкаква власть, и за най-малката сума той трѣбва да пише рапорти до М-вото, за да му се отпуснатъ суми. Особено го измѫчва невъзможностьта да следи и запази отъ разхищение археологичнитѣ и други находки. Съ единъ рапортъ[2]) до Министерството на народ. просвѣщение, той, като изтъква, че събирането на древности отъ какъвто и да е било родъ или видъ, пренасянето и запазването имъ въ музея, грижата за запазването имъ въ добро състояние и пр., сѫ длъжности, които влизатъ въ крѫга на действията на управлението на Народ. библиотека и музей, обаче — въ безсилието си — то съ прескърбие гледа какъ голѣма часть отъ тия скѫпоцености за нашата археология и история, съ които богато и изобилно е наградено отечеството ни, сѫ занемарени, опропастени и изложени на разхищение, безъ да се смѣта онова, което е отнесено вънъ отъ България преди освобождението и съ което се гордѣятъ чужденцитѣ. Затова, за да се „тури край на това немилостиво разхищение на тѣзи скѫпоцени останки отъ славнитѣ наши прадѣди“ и да се въдвори единъ редъ за запазването имъ, управлението на библиотеката и музея мисли, че трѣбва да се в怎матъ следнитѣ мѣрки:

1. Да се помоли М-вото на общественитѣ сгради да нареди до подведомственитѣ си учреждения, които предприематъ направа на здания, построяване на пѫтища, мостове, желѣзници и пр., да се задължаватъ да вниматъ най-строго за старинитѣ, които при случая би се открили, да ги запазватъ и веднага да уведомяватъ библиотеката за прибирането имъ.

---

[1]) Четвърти по редъ старши помощникъ на главния библиотекарь при Народната библиотека (гл. история на Нар. библ. стр. 78 и 319).

[2]) № 31 отъ 20 май 1883 год.

2. Да се помоли М-вото на вѫтрешнитѣ работи да разпореди до окрѫжнитѣ управители да съставятъ съ помощьта на окрѫжнитѣ и общински съвети обстоенъ описъ на всички стари паметници, които се намиратъ въ окрѫзитѣ; тия описи да се изпратятъ до управлението на библиотеката, което по тоя начинъ ще може да знае за старинитѣ въ българското княжество и ще бди за тѣхното запазване.

3. Сѫщо и да се помоли М-вото на финансиитѣ да запрети строго на митницитѣ да не пропускатъ да се изнасятъ по никой начинъ старини: монети, статуи, рѫкописи и др.

4. Да се направятъ постѫпки и предъ М-вото на външ. работи и изповѣданията, да събере сведения за всички стари черкви, манастири и други религиозни старини, като стари икони, кръстове, кандила, рѫкописи, изображения по стенитѣ на черквитѣ и манастиритѣ, както и да се препорѫчва на надлежнитѣ общини и духовни власти да бдятъ за запазването имъ и

5. Да се помоли „Държавниятъ съветъ“ да състави и издаде законъ, като вземе предвидъ подобни закони отъ други страни, въ които да се предвидятъ права на Нар. библиотека и музей при разкопки въ обществени и частни мѣста, да се предвидятъ мѣрки противъ заграбване на старинитѣ и пр.

Министерството на вѫтрешнитѣ дѣла изпратило[1]) на Народ. библиотека „21 разни старовременни землени фигури, намѣрени въ с. Голѣма Кутловица“ и една златна монета, намѣрена въ махалата Калимокъ, Тутраканска околия.

Съ писмо отъ 20 юний 1883 г. К. Иречекъ изпраща за сбиркитѣ на Българския народенъ музей една бакърена монета, найдена въ Бобошево, Дупнишко, отъ времето на царя М. Аврелия, правена въ Пловдивъ, — изпратилъ му я Дупнишкия окол. началникъ.

Министерството на финанситѣ изпратило[2]) на Бълг. нар. библиотека, пратенитѣ отъ Вратчанския окр. управитель стари монети: 81 турски дукати, две стари нѣмски съ дата 1623, 8 други по-малки среб. монети, германски или италиянски, съ дата отъ 1652, 3 отъ 1659 и 4 отъ 1660 и една по-голѣма сребърна монета, тежка около 10 грама, всичко 91 монети. Тия монети били намѣрени въ едно гърненце, на което едната страна била открита въ земята, въ гр. Рахово, отъ П. Христовъ и Г. Димитровъ.

Министерството на нар. просвѣщение изпратило[3]) въ Народ. библиотека и музей едно изображение на камъкъ, намѣрено въ мерата на с. Горня Липница, Търновско, въ мѣстностьта „Стари Дикилиташъ“; една тухла съ надписъ, намѣрена до с. Бѣлене на Дунава, Свищовско, въ мѣстностьта „Стари Крепости“.

---

[1]) Писма № 5712 и 5952 отъ 16 и 24 септ. 1883 г.

[2]) Писмо № 24307 отъ 30 септемврий 1883 г.

[3]) Писмо № 3552 отъ 30 септемврий 1883 г.

Министерството на нар. просвѣщение наредило[1]) до Народ. библиотека да покани Симеона Енчева да направи описъ на всичкитѣ монети, купени отъ него за музея и той направилъ тоя „описъ на 215 стари монети, отъ които 63 консулски, т. е. отъ римската република, сички сребърни отъ срѣдна величина, 148 императорски римски (111 сребърни и 37 медни посребрени), 2 македонски сребърни, 1 испанска срѣдневѣковна и 1 рагузанска сребърна. Сички продадени отъ Симеона Енчева на Българ. народ. библиотека и музей“ за 450 лева.

Г. Стефановъ подарилъ на 5 октомврий с. г. две картини живописни съ маслени бои съ сюжетъ: първата—философътъ Галилей „съ весма оригиналенъ характеръ“, втората — „руски пастухъ — съ труба держащъ въ правата рѫка“ — и моли управлението на библиотеката „да ги приеме и зачисли като даръ любви и истинна благодарность“.

Съ предписание № 3461 отъ 30 септемврий 1883 г. Министерството на народ. просвѣщение разпоредило до подведомственитѣ си органи да събиратъ помежду си помощи за постройката на паметника храмъ „Св. Ал. Невски“ въ София, а съ предписание № 4536 отъ 23 декемврий с. с. съобщава на Бълг. нар. библиотека, че разпоредило, щото Соф. гр. общ. управление да предаде на музея при библиотеката два саркофага, открити при Св. София.

Въ началото на 1884 г. управительтъ на Областната библиотека и музей въ Пловдивъ И. С. Иовчевъ[2]) се обърналъ съ молба до директора на Нар. библиотека и музей въ София да размѣнятъ двойнитѣ си монети въ монетната сбирка. И. С. Иовчевъ съобщава, че тая сбирка въ Пловд. музей достигнала до 1000 стари монети, уредени и каталогизирани и се вземали мѣрки да се подобри „тойзи“ отдѣлъ. Директорътъ на Народ. библиотека и музей въ София К. Иречекъ отнесълъ въпроса до Министерството, считайки тая размѣна за „наистина полезна“, и последното решило да се прави такава размѣна.

Директорътъ К. Иречекъ повдигналъ наново предъ Министерството на общ. сгради, земled. и търговията въпроса за старинитѣ,[3]) като изтъква, че „при построяване и поправяне пѫтища, мостове, обществ. здания твърде често се намѣрватъ случайно разни старини, каменни паметници съ надписи или безъ тѣхъ, старовремски орѫжия и сѫдове, древни монети, нанизи, украшения и др. Никой нѣма повече случай да събира такива нѣща, отъ колкото държавнитѣ инженери и ако да се попригледне по нѣщо къмъ съхранението на такива случайни находки, ще могатъ съ време полека да се събератъ доста много драгоценни нѣща, които да се спазятъ въ Народния български музей, като важенъ материалъ за бѫдѫщи научни изследвания“. Заради това, той моли Министерството да обърне вниманието на подведомствения си инженерски персоналъ къмъ тия отечествени старини и къмъ тѣхното прибиране за музея, разноскитѣ по препращането ще да сѫ за смѣтка на последния. При това, Иречекъ обрѫща особено внимание къмъ разнитѣ каменни, грънчени, метални или отъ кость или стъкло направени дреболии, събирането на които зависи почти исключително отъ случая, повече отъ колкото прибирането на голѣми паметници.

---

[1]) Писмо № 3,602 отъ 4 октомврий 1883 г.

[2]) Гл. История на Нар. библ., стр. 131 и 136.

[3]) Писмо № 26 отъ 10 февруарий 1884 г.

Съ заявление отъ 27. II. 1884 г. до Негово Височество Князъ Александръ I, нѣкой си Иванъ Сабишановъ, поданикъ източно-румелийски, житель пловдивски, занимавалъ се съ часовникарство, успѣлъ въ продължение на 28 години да усъвършенствува 2 часовника. Единиятъ отъ тѣхъ депозиралъ въ Парижъ при префектурата на Сеймския департаментъ подъ № 146,372. Другиятъ часовникъ, който работѣлъ само съ дихането на човѣка, безъ пружина (ressot) и безъ никаква сила, Сабишановъ подарява на Негово Височество за Народния музей въ България. Иванъ Сабишановъ праща тоя часовникъ чрезъ сина си Иосифъ И. Сабишановъ, който искалъ възнаграждение затова. Князътъ пратилъ заявлението, заедно съ часовника въ Министерството, съ порѫка да се даде възнаграждение на сина, обаче такова не му е било дадено, подъ предлогъ, че за „такива тенки работи“ нѣма предвидени суми, а само за изнамѣрване и усъвършенствуване въ „ремеслата и въ производството“.

Министерството на финанситѣ презъ следния месецъ изпратило две кутии съ колекции отъ новитѣ български медни и сребърни монети: по 2 екз. отъ 10, 5 и 2 стот. отъ меднитѣ и по толкова отъ 5, 2, 1 и ½ л. отъ сребърнитѣ. Презъ май месецъ сѫщата година свещеникътъ на село Митровци Иванъ П. Георгиевъ е подарилъ на музея намѣренитѣ въ с. Говежда, Берковска околия, стари черковни желѣза, две глинени чаши, една сребърна (унгарска?) и една стара медна монета. Съ предписание № 2233 отъ 23 юний 1884 год. Министерството изпраща въ музея при Народната библиотека намѣренитѣ отъ помощника на Соф. окр. учил. инспекторъ Ив. Десевъ 14 стари сребърни и 1 медна монета, намѣрени на разни мѣста въ Трънския окрѫгъ, 7 окаменелости, намѣрени около с. Врабча (Трънско) и 1 калцитенъ кѫсъ, намѣренъ при с. Новоселци (Трънско). Съ писмо № 7711 отъ 23 августъ с. г. Русен. окр. управитель изпраща една ризница телена и единъ шлемъ, които тутраканскиятъ житель Никола Лясовъ намѣрилъ като копаялъ „подземница“ и които той подарява на българския музей.

Презъ м. септемврий 1884 година при разкопаване земята около самата сграда на Народното събрание, откъмъ северната страна, се показали 3—4 гробници, които сочели да сѫ отъ римско време. Работницитѣ строшили зида на една отъ гробницитѣ и се открила малка вратца и съ олово залѣта желѣзна халка, която откъртили и строшили намиращата се тамъ малка стомничка. Понеже се предполагало, че при разкопаване на тия гробници, ще се разкриятъ важни старини, затова директорътъ на Народната библиотека В. Д. Стояновъ помолилъ Министерството на народ. просѣщение да се назначи една комисия, която да бди за прибиране и запазване на старинитѣ; такава комисия била назначена, но било решено да се отреди единъ архитектъ, който, заедно съ лице отъ библиотеката, да следи при разкопаването за старинитѣ, но и такъвъ архитектъ не е билъ назначенъ, защото е нѣмало свободенъ, незаетъ въ работа.

Министерството на народ. просвѣщение (писмо № 318 отъ 27. II. 1885 г.) изпратило въ народната библиотека 17 стари жълтици, изкопани въ землището на с. Желѣзна, въ мѣстностьта „Венецъ“, Берковска околия. Управлението на библиотеката решило да ги откупи за музея. Тия жълтици сѫ били: две отъ султанъ Сулеймана I Законодателя, синъ Селимовъ, едната сѣчена въ Египетъ, другата, може би, въ Цариградъ; три отъ султанъ Мурата III, сѣчени въ Египетъ; две отъ султанъ Ахмеда; една отъ султанъ Ахмедъ III, сѣчена въ Цариградъ; две отъ султанъ Селимъ III; шесть отъ султанъ Махмудъ II и една австрийска отъ императора Максимилияна.

Съ предписание отъ 20 мартъ 1885 г. Министерството на народ. просвещение препратило изпратенитѣ му отъ Шуменския окр. управитель П. В. Горбановъ стари вещи въ едно сандъче, изкопани отъ една гробница до с. Върбица, Османъ Пазарска околия, въ мѣстностьта „Трошка“, именно: едно строшено бакърено бакраче, строшенъ бакъренъ саханъ, бърдуче бакърено съ счупено превезло, сребърно гърненце, перинчено цедило, образче сребърно, образче перинчено, едно баби прътено, златно украшение и пр. Презъ м. юний с. г. Министерството изпраща въ библиотеката—за музея—една старовремешна шапка (шлемъ) и други дребни старини, намѣрени въ с. Смѣдово, Преславска околия, на мѣстностьта „Чукаръ“, а съ предписание № 1475 отъ 14 с. м. — предадения въ Министерството — отъ сестрата на народния поборникъ Сава Раковски — прътенъ на покойния, намѣренъ въ гроба му при разкопаването. Съ предписание пъкъ отъ 21 юний с. г. изпраща за музея едно желѣзно копие и желѣзна стрѣлка, намѣрени въ Новоселска околия, софийско, при с. Макоцево, въ мѣстностьта „Меднишки Кайрякъ“, срещу гората „Опоръ“, Министерството на финансиитѣ изпраща въ народ. библиотека за музея „две части металически старовременни издѣлия, едната часть отъ които състои отъ горната половина на сѫщински образъ, а втората отъ една чаша“, препратени отъ Разград. градско общ. управление, а Министерството на народ. просвѣщение — 20 медни стари монети, изпратени му отъ Търнов. окр. управитель.

На 30 априлъ 1886 год. Министерството на народ. просвѣщение изпратило въ Народната библиотека една мраморна плоча, намѣрена въ района на с. Коньово, Кюстендилска околия, въ мѣстностьта „Краль Маркови стѫпки“, безъ да се отбележи, какви изображения или надписи е имало по плочата.

* * *

Директорътъ на Народната библиотека и музей В. Д. Стояновъ повдига най-сетне въпроса предъ Министерството, за да се издаде специаленъ законъ за събиране и упазване на старинитѣ въ България.[1] Излагайки предъ Министерството, че тъй като „нашата татковина“ съставя най-голѣмата часть отъ Балканския полуостровъ, който е билъ въ най-близко съседство съ стария класически миръ, макаръ и да е претърпѣла многобройни и върли опустошения въ разни времена отъ варварски народи и племена, все пакъ още не престава да изобилствува съ разни драгоценни старини отъ най-отколѣшнитѣ времена на човѣшкото развитие въ Европа, особенно отъ Елинско, Римско и Византийско време. За доказателство на това служи великото внимание, което отъ день на день все повече и повече обръщатъ мнозина европейски археолози, нумизматици и други специалисти за старини, за откриването на които идатъ отъ далечни страни, за да спохождатъ нашата татковина, като разнасятъ голѣми суми за тая цель и се връщатъ у дома си, богато наградени за своитѣ усилия при събирането на старини въ България. По тоя начинъ, казва В. Д. Стояновъ, „люцкитѣ хора и народи“ се обогатяватъ и прославятъ въ това отношение, а ний продължаваме да бѫдемъ отсѫдени къмъ „унивителенъ застой“, само въздихващицъ сегисъ-тогисъ, кога случайно почуеме, че еди-кои безценни и отъ голѣма важность старини били намѣрени въ България и отнесени еди-де. Наистена че неотдавна и у насъ започна да се събужда чувството къмъ тия такива старини, и Министерството на народ. просвѣщение е правило вече неведнъжъ известни разпореждания за събиране и запазване на старинитѣ въ България. Но тия мѣрки сѫ неудовлетворителни, па дори и съ законъ, пакъ мѫчно можда се постигнатъ удовлетворителни резултати, защото това чувство у насъ още не е „събудено“, даже между интелегенцията не се намѣрватъ хора съ пълно съзнание по тия въпроси. При все това, за да се спре или поограничи, продължава В. Д. Стояновъ, неусетното изчезване на старинитѣ изъ България, покрай окрѫжнитѣ писма до училищнитѣ инспектори и до други административни власти, не малко ще послужи за тая цель издаването на единъ „специаленъ законъ за събиране и упазване старинитѣ въ България“.

Тая мѣрка би имала резултати, обаче, ако отъ време на време се изпращатъ, дето е нужно, нарочно хора съ колко-годе вещина и проумѣване отъ такива работи, за да прибиратъ откриритѣ вече старини, но и други да откриватъ, па и вещо да прегледватъ, изучаватъ и описватъ мѣстноститѣ на старинитѣ. Така, отъ една страна, ще се запазватъ старинитѣ отъ окончателно затриване, отъ друга, и между населението ще се разбужда и по-скоро и повече чувството къмъ уважение и запазване на старинитѣ у насъ; лицата, които ще иматъ тая мисия, съ своето лично присѫтствие ще влияятъ непосрѣдствено въ това отношение много повече, отколкото най-добритѣ писменни разпоредби отъ административенъ характеръ. Заради това В. Д. Стояновъ препорѫчва на Министерството, освенъ издаване на законъ за старинитѣ, да изпраща отъ време на време нарочни лица, както се каза по-горе, които да откриятъ много старини, каквито има, казва той, въ следнитѣ мѣстности:

---

[1] Рапортъ № 63 отъ 31. V. 1886 год.

I. Въ Кюстендилско, въ с. Коньово, отдето наскоро се получили старини за народния музей и дето, по всѣка вѣроятность, ще се откриятъ още; въ с. Червенино, близо до Коньово, дето се намиралъ камъкъ съ латински надписъ; близо до селата Копиловци и Николачовци се намѣрвали старини, доста спазени, отъ стара черкова отъ 1330 година; близо до село Злокошница се намирали сѫщо старини. На пѫтя между Кюстендилъ и Дупница, на стария мостъ на р. Струма, нареченъ Кадинъ-Мостъ (а по-рѣдко Костандинъ мостъ), имало латински и турски надписи. Въ самия Кюстендилъ и въ най-близката му околность, се намирали, освенъ старата българска камбана, но и други старини, между които е и единъ отъ старитѣ ханища (караванъ-сарай), върху главната врата на който имало много старъ надписъ на турски езикъ. Този ханъ се нарича Деве-Ханъ (Камилинъ ханъ), по което да ли не ще може да се открие нѣкоя връзка за старобългарското название на градъ Кюстендилъ — **ВЕЛЬБѪЖДЬ**?

II. Въ Дупнишко, въ с. Червений брѣгъ има стара черковица съ старобългарски надписи. Близо до с. Баня се намиратъ развалини съ латински надписи.

III. Въ Самоковско, близо при с. Бѣлчинъ, има развалини отъ старъ манастиръ, на който въ единъ зидъ имало зазидани стари рѫкописи и книги, писани на кожа и хартия. Подобни старини можело да се намѣрятъ и въ село Костенецъ, родното мѣсто на Константина философа, единъ отъ българскитѣ писатели и ученици на патриархъ Евтимия Търновски.

IV. Въ Софийско по манастиритѣ въ нѣкои села по-старитѣ черкви се намирали разни старини, като изображения, черковни стари утвари, рѫкописни книги и пр.

V. Близо до Етрополе има старъ манастиръ, въ който навѣрно зная, казва Стояновъ, че се намѣрватъ драгоценни стари черковни рѫкописни книги на кожа. Подобни старини се намѣрвали въ недостѫпния по мѣстоположението си старъ манастиръ Черепицкий, на северната страна отъ Стара планина до самия Искъръ надъ село Лютий-бродъ (Вратчанско окрѫжие). Близо до село Лютий-бродь, на лѣвия брѣгъ на Искъра, всрѣдъ нивята, около 500 разкрача отъ рѣката, се намѣрва стара черкова, още доста спазена, въ нея има изображения на святии съ старобългарски съкратени надписи.

За да не продължавамъ повече, казва Стояновъ, ще повторя, че навсѫде изъ България има наши и особно римски и византийски старини, щателното събиране на които не трѣбва вече да се отлага и пренебрѣгва отъ насъ, защото има-щемъ безкрайно и невъзвратни пагуби отъ това свое съ нищо днесъ неизвинимо нехайство; непростенъ грѣхъ за винаги ще бѫде отъ насъ предъ потомствата, ако сега, когато имаме възможность, не се заловимъ да събираме и пастриме за вѣчно упазвание старитѣ драгоценности, що се намѣрватъ още „закрити“ въ различни мѣста изъ отечеството ни, но за които има неминуема опасность да изчезнатъ за винаги отъ България. И директорътъ В. Д. Стояновъ навежда примѣръ: единъ англичанинъ миналъ нарочно презъ Лѣсковецъ (до Велико Търново), за да се срещне съ Н. Жековъ, у когото имало твърде драгоценни римски старини, за да ги види и купи, като му предложилъ за тѣхъ неимовѣрна цена. Н. Жековъ не ги отстѫпилъ, но англичанинътъ щѣлъ да се върне пакъ. Щомъ се научилъ за това, В. Д. Стояновъ, помолилъ Жекова да не отсѫпва никому и по никой начинъ тия старини, а да влѣзе въ сношение съ Народната библиотека и музей, за да се придобиятъ старинитѣ за последния. Тия старини, намѣрени въ с. Дебелецъ, близо до Търново, сѫ обърнали вниманието на прочутитѣ европейски капацитети по археология, както се виждало отъ забележителното съчинение на A. Boutkowski: Dictionnaire numismatique, p. 1155—1161. Тия старини сѫ били две военни римски дипломи, за които ужъ чужденци давали 6000 франка, както се вижда отъ рапорта на директора № 38 отъ 27 II. 1887 г. И понеже държавата не е могла да даде толкова пари, той моли М-вото да се отнесе до Евл. Георгиевъ въ Букурещъ, до г. Цвѣтановъ въ Парижъ и до Н. Сиятелство князъ Ем. Богориди въ Яшъ, или до Стеф. Берона въ Браила, та да се откупятъ въпроснитѣ старини за нашия музей, за което трѣбва да се дадатъ поне 5000 лева, защото предвидената сума въ бюджета за музея била само 3000 л.! Но М-вото (тогава М-ръ на нар. просвѣщ. Т. Иванчовъ) отговаря на директора, че нѣма срѣдства да откупи въпроснитѣ старини и че „негова частна работа е, да се отнесе до споменатитѣ лица за помощь“.

Най-сетне, В. Д. Стояновъ, въ края на тоя обширенъ рапортъ, изтъква, че ония лица, на които би била възложена подобна археологическа мисия, могли би да извършватъ и други полезни работи: да събиратъ и материали изъ разнитѣ наши народни умотворения, като пѣсни, пословици, особни думи и изречения, приказки, стари предания и пр., материали по водописа, мѣстописа, горописа на България и пр.

Следъ получаването на тоя рапортъ, Министерството на народното просвѣщение, което посрещнало „съ особна готовность и приятность“ предложението на директора на библиотеката, не се забавило да натовари самия директоръ В. Д. Стояновъ съ проучването на старинитѣ въ Кюстендилско, понеже не намирало по-подходно лице за цельта. И действително Стояновъ заминалъ въ командировка въ Кюстендилско и на 6 августъ билъ въ града Дупница, откѫдето смѣталъ да замине изъ околията, но поради силния дъждъ на 8 с. м. отложилъ пѫтуването си за следния день — 9 августъ, обаче, преди да тръгне, дошло известие за преврата въ София и не сѫ позволявани вече никакви телеграфически съобщения, поради което на 11 августъ Стояновъ се завърналъ въ София. Тая командировка той не можилъ да довърши и въ последствие.

Че старинитѣ сѫ изнасяни на вънъ отъ България и отъ наши хора, подмамени отъ по-голѣми суми и неограничавани отъ никакъвъ законъ, свидетелствува и писмото отъ 7 май 1886 г. на Симеонъ Янчовъ, отъ София, който предлага на Народната библиотека три златни монети, които той купилъ отъ разни лица, — преди да ги продаде вънъ отъ България; като българинъ, той счита за длъжность да ги предложи първомъ съ значителна отстѫпка на Народната библиотека. Тия монети споредъ Kohen и Sabatier, сѫ: Gordien le pieux, 80 Fcs, Maximien Hercule, 80 fr. Theodoxe II—75 fr. — всичко 235 златни франга, но на библиотеката той ги отстѫпвалъ само за 150 лева. Директорътъ Стояновъ отнася въпроса въ М-вото за разрешение, като настоява да се вематъ тия ценни монети отъ Симеонъ Янчова, но му се струва, че цената е голѣма и предлага 100 лева, обаче Янчевъ не се съгласява на тая цена.

Отъ Министерството на вѫтрешнитѣ работи постѫпва въ Народната библиотека една часть отъ възстаническо знаме, намѣрено у едного отъ жителитѣ на с. Бѣла, Русенско окрѫжие; това знаме ще да е на възстанницитѣ отъ Дрѣновския манастиръ, 8 души отъ тѣхъ бѣгайки къмъ Влашко, оставили знамето си на единъ овчарь отъ споменатото село; овчарьтъ пазилъ знамето до освобождението, следъ което жена му отъ часть отъ знамето направила нѣкаква дрешка на децата си, отъ това се разчуло въ селото за знамето, поради което останалата часть била предадена по принадлежность въ Народ. библиотека презъ май 1886 год.

Отъ Новопазарския околийски началникъ се съобщава за намирането между селата Сенебиръ и Карабашлий, сѫщата околия, на мраморни камъни, единиятъ въ видъ на витло, другиятъ валчестъ, а третия правъ; само на единия имало надписъ, преписъ отъ който е билъ приложенъ къмъ писмото, но не се указа въ преписката. Споредъ съобщения на селяни, между селата Сенебиръ и Чулфанлари се намирали развалини. Съ другъ рапортъ (презъ май 1886 г.) сѫщиятъ окол. началникъ уведомява, че намѣрилъ единъ мраморенъ стълбъ съ надписъ въ мѣстностьта „Асаръ“ при село Абоба, неговата околия; селяни видѣли мраморни камъни отъ една развалина, както и стълбове, които продали преди освобождението. Споредъ казването на селянитѣ, изтъква началникътъ, тамъ ще да е било нѣкога църква.

Съ заявление отъ 24 юний 1886 година нѣкой си Д. К. Кавазовъ съобщава на библиотеката, че ималъ единъ кръстъ, изработенъ отъ дърво и състоещъ отъ 1800 частици — „отъ най-новия стилъ“, понеже желаялъ да остане въ народния ни български музей, отколкото да го продаде другиму, обаче библиотеката „не намѣрила за умѣстно да го купи“. Какво е станало съ тоя кръстъ, не е известно, — притежательтъ му искалъ само 130 лева за него!

Съ телеграма отъ 9 юний с. г. М-вото на нар. просвѣщение натоварило инспектора на Свищовския учебенъ окрѫгъ да проучи старинитѣ, открити въ с. Гигенъ. Съ обстоенъ рапортъ (№ 208 отъ 25 юний) тоя инспекторъ донася въ М-вото резултата отъ своитѣ проучвания, които той раздѣля на три части: 1) кратки сведения за селото Гигенъ, 2) кратки сведения за града Ulpia Oescus и 3) изложение на по-важнитѣ открити и запазени старини.

I. Село Гигенъ е едно отъ най-голѣмитѣ села въ Никополска околия, близо до Дунава, съ 343 кѫщи, отъ които повечето сѫ български, съ една църква и едно училище, отворено презъ 1869 год., а сегашното училищно здание строено презъ 1874 година, грамотни хора: 81.

II. За римския градъ при село Гигенъ не сѫ запазени никакви предания, нито пъкъ за неговото разрушение, между селянитѣ. За селото тѣ говорѣли, че било основано отъ нѣкой си царь Гиго, но кой е билъ тоя „тѣхенъ“ царь Гиго, нищо не знаятъ. Споредъ Иречека, тоя градъ, който лежалъ при устието на р. Искъръ, е носилъ името Ulpia Oescus и се състоялъ отъ две части, които селянитѣ наричатъ „Калето“ и „Градище“. Около калето, обградено съ крепость, дълга 1½ км., има обкопъ; калето било почти здраво нѣкога, но нѣкой си Юсеинъ паша, отъ Цариградъ, го сриналъ, отъ камънитѣ му направилъ джамия, чешма въ селото и чифлика си. Сѫщиятъ разкопалъ и една могила, за да търси имане. Имало селяни, които помнѣли портитѣ на крепостьта, които били три. Селяни разказвали на инспектора, че презъ Дунава нѣкога имало мостъ, следитѣ на който се виждали отъ двѣтѣ страни на Дунава; тоя мостъ се начевалъ отъ мѣстото, наречено днесъ „Трънката“ и излѣзвалъ надъ Корабия. Стѣната на калето била три метра дебела. Цѣлата мѣстность на калето постоянно се копае отъ селенитѣ за камъне, съ които тѣ си правятъ кѫщи, така щото калето е разкопано по различни направления. По думитѣ на кмета, всѣки селянинъ ималъ дългъ желѣзенъ шишъ, съ който дири мѣстата, гдето лежатъ доваритѣ, понеже тѣ се намиратъ на дълбочина 1—1½ метра подъ пръстьта.

Сѫдено по разкопаната пръсть, заключава се, че градътъ е билъ изгоренъ. Жалното е, казва инспекторътъ, че селянитѣ, при разкопаването, чупятъ толкова хубави и голѣми камъни, плочи и стълбове. Тухлитѣ, които се срѣщатъ по крепостьта, сѫ много по-голѣми, по-дебели и по-изпечени отъ днешнитѣ. За забелязване сѫ били единъ видъ пръстени трѫби (кюнкове), които по срѣдата сѫ били тънки, а къмъ двата си краища се разширочаватъ. По срѣдата си тѣ иматъ едно окрѫглесто отверстие. Въ града е имало два водопровода: единиятъ много добре се забелязва между Гигенъ и Гигенска махала, — той е снабдявалъ града съ вода за пиене; по думитѣ на селянитѣ той се начевалъ отъ село Орѣховица (Плѣвенско), 20 км. далечъ отъ Гигенъ; другиятъ водопроводъ е докарвалъ вода за банитѣ.

Мѣстностьта „Градище“ е трърде малко разкопана.

Може да се каже, че градътъ се е простиралъ 3—4 км.; отъ него сѫ били изкопани почти всички саркофази.

Многочислени могили, разположени въ два реда, се простиратъ отъ Гигенъ до р. Витъ, т. е. на едно разстояние около 80 км. Тия два реда могили, до селото Гигенъ твърде отдалечени, постепенно се приближаватъ единъ къмъ другъ, догдето най-сетне образуватъ единъ остъръ ѫгълъ.

III. Встѫпвайки въ изложението за намѣренитѣ старини, инспекторътъ изтъква, че почти всички каменни надписи, всички саркофази и старини, които той видѣлъ, сѫ били изпотрошени. Така, той намѣрилъ въ двора на единъ селянинъ една плоча, долната часть, макаръ и строшена, но запазена и съдържала цѣлъ надписъ; отгоре на плочата се виждали шесть изпѫкнали човѣшки образи въ два реда по три образа; първиятъ и третиятъ образъ сѫ мѫжки, а срѣднитѣ женски, сѫщо и въ втория редъ; после образитѣ следватъ спуснати цвѣтя отъ двѣтѣ страни на плочата, а следъ тѣхъ надписътъ

D M
AVREΛAPRL° DEC и пр.

Друга плоча, сѫщо счупена, съдържала женски образъ, който личелъ само по обицитѣ.

У други селянинъ имало саркофагъ, разсѣченъ съ брадва и туренъ на портата му. Надписътъ на тоя саркофагъ, въ срѣдата на най-хубавитѣ плочи, счупенъ.

У други селянинъ се намирала на единъ бѣлъ камъкъ изработена човѣшка фигура съ криле; съ дѣсната си рѫка подпира страната си, а въ лѣвата държи сърпъ. Краката отъ колѣнетѣ на долу, както и челото, липсватъ; предполагамъ, говори инспекторътъ, че това е богинята на жътвата — Церера (Деметра).

Цѣлъ саркофагъ, сѫщо повреденъ, се намиралъ въ двора на другъ селянинъ; отгоре на саркофага е изработена човѣшка фигура на конь, а отъ страни — животно, прилично на ламя, което се буди отъ човѣка.

Една мраморна статуя, изваяна чудесно, обаче безъ главата, рѫцетѣ и краката; фигурата е облѣчена въ тога съ много изкустно изработени гънки.

На единъ гиранъ въ селото се намиралъ похлупака на единъ саркофагъ. Отъ Гигенъ въ Никополъ сѫ отнесени два стълпа, които се намиратъ въ градската градина. И двата стълпа иматъ надписи.

Презъ време на руско-турската война много старини били пренесени въ Ромъния.

Отъ сребърнитѣ монети най-се срѣща монетата съ надписъ — Privia — Roma.

Г-нъ началникътъ наредилъ да се приберать всички тия старини въ двора на училището.

Изпратенъ тоя рапортъ на свищовския окрѫженъ училищенъ иинспекторъ до директора на Народната библиотека, последниятъ дава мнение, мѣстноститѣ „Калето“ и „Градището“ на стария градъ Oescus да се запазятъ, и разкопаването имъ да стане по единъ вещъ начинъ, следъ като излѣзе закона за старинитѣ въ България. До това време да се издаде окрѫжно нареждане до окрѫжнитѣ училищни инспектори, окрѫжнитѣ управители и др. и да имъ се препорѫча при събиране и запазване на старинитѣ да се съобразяватъ съ „Упѫтването“ на Д-ръ К. Иречека — за събиране географически и археологически материали, печатано въ кн. V. на Пер. списание (1883 г.). Както се знае, това упѫтване допринесе твърде много за събуждане чувствата у българитѣ къмъ старинитѣ въ отечеството ни. Упѫтването създаде редъ въпроси топографически, археологически и исторически. Тия въпроси сѫ предназначени не за специалисти, а „за всѣки родолюбецъ, когато има случай и воля да посвети свободното си време за събиране разни данни за обяснение на българската география и история“, стр. 82.

Новопазарскиятъ окол. н-къ Славовъ изпратилъ три медни монети чрезъ М-вото на просвѣщението за музея, намѣрени въ споменатата мѣстность „Асаръ“.

Съ писмо № 5524 отъ 10 ноемврий 1886 г. М-вото на финансиитѣ изпраща въ Народната библиотека 20 стари монети, намѣрени отъ жителя на с. Ружинци (Бѣлоградчишко) Пуно Георгиевъ.

Къмъ края на месецъ май сѫщата година двоица жители отъ споменатото село Ахчаръ-Паланка, Видинско, донесли въ музея „една статуя отъ бѣлъ мряморенъ камъкъ,[1]) представяща лъвъ на величина колкото едно голѣмо овчарско куче. Лъвътъ е седналъ на заднитѣ си крака, а другата часть на тѣлото му е малко изправена, заедно съ преднитѣ крака, които презъ половина сѫ пречупени, сѫщо и една часть отъ долната челюсть на лъва е отломена, та изглежда муцуната му изобщо доста нащърбена. Цѣлата статуя и отдѣлно частитѣ ѝ иматъ пълна, хармоническа пропорция и симетрия: частитѣ на лъвовата глава, носътъ, бърнитѣ, зѫбитѣ, очитѣ, ушитѣ, после гривата му, краката, опашката, нехтетѣ на краката, даже и най-малкитѣ му ребра изработени сѫ изредно хубаво и цѣлата статуя личи, че произхожда чакъ отъ римско-византийскитѣ класически времена“.

---

[1]) Рапортътъ на директора на Народ. библ. № 89 отъ 25 юний 1886 год. до М-вото на народ. просвѣщение.

Римлянитѣ, като завоевали балканския полуостровъ, съграждали яки твърдини въ известни срѣдоточни мѣста и ги свързвали съ хубави пѫтища (друмове). Едно отъ тия славни укрепени римски крайдунавски градища е билъ Арчаръ, тогава наричанъ Ratiaria (Ратиария), дето въ мѣстностьта „Бабуи“, въ долчинката „Бързарци“, е намѣрена лъвската статуя. При откопаване на статуята се показала каменна гробница (саркофагъ). Гробницата е била изградена отъ цѣлъ туземенъ камъкъ. Капакътъ на гробницата билъ пречупенъ на две половини; вѫтре въ гробницата сѫ били намѣрени човѣшки кости и кѫтни зѫби отъ едъръ добитъкъ. Може да се предположи, казва В. Д. Стояновъ, че лъвътъ е билъ положенъ върху гробницата, въ която ще да е билъ погребанъ нѣкои знаменитъ римски велможа, заедно съ коня си, споредъ тогавашнитѣ обичаи.

Когато въ турско време Видинъ е билъ избранъ за първостепенна крепость на Османската империя, за съграждане и довършване на тая твърдина е пренасяно безбройно количество готови разни камъни отъ старитѣ развалини на Арчаръ, отъ които и днесъ се намѣрватъ изъ зидоветѣ на видинската твърдина. Освенъ това и ромънитѣ, които презъ време на руско-турската война, завзели нѣкои наши крайдунавски мѣста, въ това число и Арчаръ, казва В. Д. Стояновъ, изнесли сѫ оттукъ много старини, па и сега даже изнасятъ скритомъ за въ държавата си. Ето пакъ друга очевидна и твърде уважителна причина, че трѣбва вече да се взематъ по-строги и по-енергични мѣрки за прекратятане на това зло въ нашето отечество.

Презъ месецъ януарий 1886 год. сѫ били изпратени за музея при Народната библиотека намѣрени разни нѣща при вадени камени отъ работници на Харманлийското шосе, на километъръ 136—137, състоещи отъ малки парчета отъ цвѣтно стъкло, една кожана рѫкавица, малъкъ желѣзенъ кръстъ, бакърена гривна и пр., както и 19 монети, намѣрени въ Видински окрѫгъ. Презъ януарий 1887 год. преподавательтъ при Соф. мѫжка гимназия Шкорпилъ изявилъ желание да фотографира нѣкои старини, намиращи се въ музея.

М-вото на финансиитѣ изпраща въ Народ. библиотека за съхранение въ музея четири сандъка разни сребърни и посребрени домашни вещи, като табли, чаши, ножици, ножове и пр., подробно означени въ прибавенъ списъкъ, вещи останали отъ бившия главенъ управителъ на Източна Румелия. За приемането на тия вещи билъ съставенъ актъ въ библиотеката.

Търновското окрѫжно управление изпраща на българския държавенъ народенъ музей въ София подаренитѣ отъ народния представитель на Луковитска околия въ III Велико народно събрание Димитъръ Н. Цоновски, отъ с. Ракита, следнитѣ старини: 1) едно гърне съ захлупакъ, нащърбено по устата, 2) една паница съ разни шарове, счупена, но сглобена и привързана, 3) две разнообразни чаши, 4) два кѫса отъ тухли, едната съ надписъ „prīpur“,. 5) едно тухлено колело отъ идолопоклонско капище, счупено на две, 6) копие отъ едно кандило, оригинала на което подарилъ на Търнов. девич. гимназия, заедно съ една стрела, 7) три древни стрели, едната на острието съ трижгѫлници и едно полукопие (маждракъ). Тия нѣща, както самъ Цоновски пише въ дарителния си листъ отъ 5 юлий 1887 г., намѣрилъ и събралъ въ една римска крепость между селата „Свинаръ“ и „Ракита“, Плѣвенски окр., Луковишка околия.

Директорътъ В. Д. Стояновъ уведомява Министерството, [1] че при него дошълъ английския дипломатически агентъ Оконоръ, който ималъ добрината да му съобщи едно писмо, твърде любопитно и за насъ българитѣ особенно важно, пратено до него отъ приятеля му въ Лондонъ И. Брайсъ (J. Bryce). Г-нъ Брайсъ, единъ отъ английскитѣ народни представители, който особно се занимавалъ съ археология, между друго, пишелъ, че преди нѣколко време намѣрилъ въ Римъ единъ исторически рѫкописъ, въ който се казвало, че императоръ Юстинианъ, по образеца на черковата Св. София въ Цариградъ, билъ основалъ въ София съборната черкова, лежаща низко порутена 100-200 крачки на северо-изтокъ отъ зданието на руското дипломатическо агентство, че сѫщиятъ императоръ предъ самата врата на тая черква билъ поставилъ гробъ на свой владика Domnio (Bogomil), пребиваещъ тогава въ „Serdica“, както се е наричала по онова време сегашната ни столица; гробътъ билъ снабденъ съ надписъ въ стихъ върху мраморенъ сандъкъ (саркофагъ). Съобщавайки това, Брайсъ пита Оконора, дали старата съборна черкова още сѫществува въ София. Той се научилъ, че била превърната въ джамия, но, ако е тъй, тя може пакъ да е превърната въ черква. Има ли нѣкакви следи отъ предъ вратата на черковата отъ гроба на споменатия владика отъ шестий вѣкъ, съ надписа. Дали може да се добие нѣкаква свѣтлина по тоя въпросъ. Възможно ли е, щото единъ паметникъ, който да е сѫществувалъ до 17 вѣкъ, да е изчезналъ окончателно? Брайсъ е искалъ да знае това, защото по онова време е билъ повдигнатъ единъ отъ голѣма важность въпросъ — да се опредѣли, дали този владика действително е сѫществувалъ и увѣковѣченъ съ единъ гробъ въ София.

По-нататъкъ директорътъ добавя, че той ще се постарае да проучи тоя въпросъ, ще отговори на г. Оконора и за резултата ще уведоми Министерството. За да се добие до нѣкои сведения, той пише и до Негово Високопреосвещенство Търновскиятъ митрополитъ Климентъ Браницкий, управляющъ Софийската епархия, екзархийски пратеникъ въ княжеството. В. Д. Стояновъ е мислилъ, че Юстиниянъ, като славянинъ, построилъ подобна на Св. София въ Цариградъ и черква въ София и че починалиятъ въ София неговъ владика пакъ билъ славянинъ — богомилъ!

Дирекцията на общественитѣ сгради уведомява Министерството на просвѣщението, а последното — дирекцията на Народ. библиотека, [2] че при изкопаване основитѣ на зданието за държавното училище, което ще се строи въ двора на Софийската класическа гимназия, работницитѣ опрѣли до единъ камъкъ съ покривна плоча въ видъ на гробъ; поради това работа тамъ е спрѣна, та затова Министерството предписва на директора да влѣзе въ връзка съ главния архитектъ Грюнангеръ и да присѫтствува при разкопаването на гроба, предвидъ на това, че може да се откриятъ важни археологични предмети. Директорътъ, който се научилъ за това и преди предписанието на Министерството, влѣзълъ въ връзка съ Грюнангера и при разкопаването се указало следното:[1])

---

[1] Рапортъ № 113 отъ 9/6 1887 г.

[2] Предписание № 4293 отъ 17 августъ 1887 год.

„Саркофагътъ, както и капакътъ му сѫ отъ цѣли бѣли, пѣсъчливи, меки камъне, изрѣзани неравно, по римската система. Саркофагътъ бѣ поставенъ къмъ изтокъ, добре захлупенъ, и наоколо до камъкътъ обграденъ съ простъ зидъ, изработенъ съ хорусанъ, въ дебелина 80 см. наоколо. Дължината на саркофага отъ вѫтре е 2 метра, широчината му 75 см., дълбочината 75 см. и дебелината около 14 см. Като се отхлупи саркофагътъ, указа се, че вѫтрешностьта му е била изложена на мокрота: камъкътъ отъ вѫтре е билъ отъ варь и следи отъ камене и течение на вода се видятъ. Но понеже той е цѣлъ и издълбанъ отъ вѫтре, водата се е изпарявала. Това показва, че за дълго време саркофагътъ е билъ или равно съ повърхностьта на земята, или малко подъ нея, а не както е сега до 3 метра въ земята. Току около камъкътъ се намѣри прѣсна каль, което показва, че той не е билъ добре измазанъ. Вѫтре въ саркофагътъ се намѣри прѣсна, напукана каль до 6 см. и единъ човѣшки скелетъ, изцѣло покритъ съ каль, освенъ черепътъ на главата, който бѣше претълкуленъ на една страна. Положението на рѫцетѣ и краката показва, че тѣлото е било седешкомъ съ лицето къмъ изтокъ. Любопитното е, че челюстьта се намѣри отдѣлена отъ главата на 70 см. разстояние. Дебелината на кальта показва, че или е имало и други вещи при тѣлото, които сѫ изгнили, или е влѣзло пръсть въ саркофага. Освенъ скелета, не се намѣри нищо въ саркофага, нито даже нѣкоя монета въ устата на скелета. Самиятъ скелетъ до толкова е изгнилъ, щото до край се билъ скапалъ, разбира се, отъ влагата.“

Директорътъ далъ мнение да се запази саркофагътъ въ двора на гимназията.

Той се заинтересувалъ и запиталъ пом.-библиотекаря при Пловдивската нар. библиотека Д. Е. Такела за 2500 бронзови и 400-тѣ сребърни монети, за които Иосифъ Бенария извѣстилъ, че притежава; сѫщо е наредилъ — по предписание на Министерството — да ходи поддиректорътъ два пѫти преди и два пѫти следъ обѣдъ да следи разкопкитѣ, които се правятъ поради нивелацията между Народното събрание и Държавната печатница, дето, споредъ учительтъ въ класическата гимназия Х. Шкорпилъ, може да се намѣрятъ старини; дори Министерството (м-ръ Г. Живковъ) му съобщава, 1) че тамъ били намѣрени монети отъ римската република, но усвоени отъ работници и външни лица. При това разкопаване е билъ откритъ 2) току задъ Народното събрание единъ гробъ, изработенъ отъ тухли и хорусанъ, на дължина 4.90 и височина 2.90, врѣдъ свода 4 метра широкъ. На едната, северната стена, имало поличка, на която имало отхлупено шише съ 10-тина драма течность, по всѣка вѣроятность, вода; захлупката на шишето паднала долу и се размила въ водата, която била много мѫтна. На южната поличка нападали изгнили тухли, друго нѣщо не е имало. Гробътъ изобщо е билъ въ „изрядно положение“. На изтокъ е била вратата на гроба, сводовидна, висока 1.20 и широка 80 см., стената — 68 см. Вратата е била затворена съ цѣла плоча. На земята сѫ били прострѣни останкитѣ на тринадесеть тѣла човѣшки, осемьтѣ едно до друго наредъ до западната стена, а петьтѣ наредъ току подъ тѣхъ, наредени подобно отъ югъ къмъ северъ до 2/3 отъ ширината на гроба. Всичкитѣ тѣла сѫ били поставени легнали съ главитѣ къмъ западъ и краката къмъ изтокъ. Тѣзи тѣла били въ крайно изгнило състояние и ни една кость не е цѣла и въ състояние да се съхрани. Часть отъ тѣлата били покрити съ единъ изгнилъ и черенъ вече на гледъ платъ, а останалитѣ не представлявали никакви останки отъ дрехи или покривки. Величината на всичкитѣ тѣла бѣ отъ 1.80 до 2 метра, освенъ въ тѣлото току до югозападния ѫгълъ, което бѣ 1.05 метра дълго. Освенъ шишето, въ музея сѫ били прибрани изгнилия платъ отъ нѣкои отъ тѣлата и единъ „сталагмитъ“. Съ други рапортъ 3) дирекцията на библиотеката уведомява Министерството за откриването на други гробъ, сѫщо тъй много близо до Народ. събрание. Тоя гробъ билъ изработенъ съ „прости“ камъне и „добри тухли“, словени съ каль. Отвѫтре гробътъ е измазанъ съ каль и плѣва и отгоре — тънъкъ пластъ отъ простъ хорусанъ. Дебелината на дувара е билъ 30 см. Гробътъ е билъ съграденъ на длъжъ отъ северъ къмъ югъ, дължина 2.95, широчина 2.22, височина 1.70. На дъното на гроба врѣдъ стената имало полица, на която е било намѣреното тамъ счупено шише и стрито почти на прахъ. Въ гроба е имало петь тѣла на възрастни хора, наредени на длъжъ и прострени на ширъ въ гроба съ краката къмъ изтокъ. Всичкитѣ кости били изгнили и не е било възможно да се прибере нѣщо отъ тѣхъ въ музея и запази. Съ допълнителенъ рапортъ 4) се съобщава, че на с.-източния ѫгълъ на Народ. събрание е билъ откритъ сѫщо тъй единъ гробъ, вратата на който е била затворена съ мраморна плоча, подобно на току-що описания гробъ.

---

[1]) Рапортъ № 139 отъ 20 августъ 1887 г.

---

1) Предписание № 7476 очъ 24 ноемврий 1887 г.

2) Рапортъ № 5 отъ 12. I. 1888 Г.

3) № 6 отъ 13. I. 1888 г.

4) № 7 отъ 20 януарий 1888 г.

Въ него сѫ били намѣрени 5 тѣла, поставени съ главитѣ къмъ западъ и краката къмъ югъ, освенъ едно съ краката къмъ северъ. Тѣлата сѫ били сѫщо много изгнили. Намѣренитѣ тамъ две шишенца, побиращи по 100 драма, били сѫщо изгнили, а друго — поставено на полицата полегато, но здраво, сѫщо и части отъ други две стъкленичета; намѣрени сѫ били и една бронзова пара и „бронзено вито съчево като шишче, извито тъй, за да направи една дупка като прѫстенъ на единия си край.“ Съ другъ рапортъ[1]) се съобщава за намѣренъ четвърти гробъ пакъ къмъ с.-източния ѫгълъ на зданието на Народното събрание. Гробътъ е билъ съзиданъ на длъжъ отъ северо-изтокъ къмъ юго-западъ; тритѣ тѣла, които били въ него, били поставени съ краката къмъ северо-изтокъ, съвсемъ изгнили; гробътъ е слабо направенъ и съ простъ хорусанъ. Съ рапортъ № 31 отъ 20. II. с. г. се съобщава въ Министерството и за други намѣренъ простъ гробъ отъ 4 стени, безъ сводъ или покривъ, безъ настилка отдолу. Въ него е имало единъ човѣкъ и други човѣшки кости, които изобилствували тамъ наоколо; нѣколко прѫстени ламбички, а сѫщо били намѣрени и „три малки бронзени издѣлия, много любопитни, които не знаемъ за какво сѫ служили“. Тѣ били прибрани въ музея. Сѫщо се уведомява Министерството, че работницитѣ, които изравняватъ земята задъ зданието на Народното събрание, намѣрили „едно малко любопитно шишенце, което побира до 25 драма, съ шушурка току дъното му, като излазя хоризонтално навънъ; една здрава прѫстена ламбичка и една часть отъ мраморна плоча съ малъкъ кръстъ, издълбанъ съ латински букви, които, понеже били малки, не могло да бѫдатъ разчетени. Всичко това е било прибрано въ музея. Наскоро следъ това директорътъ уведомява Министерството,[2]) че на около 50 метра отъ с.-източния ѫгълъ на зданието на Народ. събрание, работницитѣ, които изравняватъ земята, открили единъ малъкъ камененъ саркофагъ, въ който сѫ намѣрили една чаша и шесть тръбообразни стъкла, подобни на химически реторти; чашата е била здрава, но стъклата — очупени. Освенъ това, намѣрени били въ саркофага часть отъ черепъ и ребърце — и запазени въ музея. Саркофагътъ е изработенъ отъ простъ камъкъ, капакътъ е отъ сѫщия камъкъ — една проста плоча, заловена съ желѣзни скоби за стенитѣ на саркофага; камъкътъ е билъ изгнилъ, та плочата се разпукала на мѣстата на скобитѣ. Недалеко отъ този саркофагъ сѫ били намѣрени осемь части отъ кокълъ, „много любопитно и гладко изработени“, заострени къмъ единия си край и гладко отрѣзани на другия, отъ 4 до 8 см. дълги и извити като зѫбитѣ на дива свиня, само че много по-дебели, — сѫщо били прибрани въ музея.

По желанието и въ присѫтствието на Н. Ц. Височество, разбира се — Князъ Фердинандъ — на 14 с. м. десетина гробници били отворени; нищо важно не се намѣрило въ никоя отъ тѣхъ; следъ това тѣ пакъ били затворени и завардени за научни изследвания. Съ допълнителенъ рапортъ се уведомява Министерството, че тия гробници трѣбва да сѫ откривани по-рано и ограбени. Не е възможно да не е имало орѫжия, украшения или поне нѣкои „лакримари“ въ поличкитѣ на гробницитѣ. Заедно съ рапорта е представена една сравнителна таблица на тия гробници, които сѫ били отворени на 14 мартъ 1888 год.

---

[1]) № 14 отъ 25 януарий 1888 г.

[2]) Рапортъ № 41 отъ 12 мартъ с. г.

Презъ м. юний с. г. сѫ били препратени чрезъ Министерството на просвѣщението четири (4) златни монети („константинки“) за музея, пратени отъ Ст.-Загорския окр. управитель, намѣрани въ с. Голѣмо Дерелий, Чирпанско, а следния месецъ отъ Соф. окр. — управитель 64 кѫса сребърни монети, намѣрени въ с. Храбърско; презъ сѫщия месецъ сѫ били изпратени отъ Ст.-Загорския окр. управитель една прекършена мраморна статуйка (тракийски конникъ), една брънка, бронзова чашка и часть отъ лѫкъ, намѣрени при с. Дедекьой, Новозагорско, при разкопаване на една могила, дето се открили основи на църква съ 4 отдѣления (стаи), въ едно отъ които намѣрили меденъ котелъ, приличащъ на купелъ за кръщаване на деца, но смазанъ.

Презъ месецъ октомврий 1888 год. директорътъ на Софийската класическа гимназия Ст. Станимировъ изпраща на директора на библиотеката за музея следнитѣ старини, намѣрени въ южна България на разни мѣста отъ препаратора при гимназията: една мраморна плоча съ гръцки надписъ и образъ на человѣкъ, възседналъ на конь, едно копче отъ срѣднитѣ вѣкове и една малка стрела, а Свищовскиятъ окрѫженъ ижинеръ Тенатиевъ изпратилъ презъ м-цъ ноемврий с. г. чертежъ отъ открититѣ римски старини, които се намиратъ въ гр. Никополъ, Свищовско окрѫжие. Чертежътъ обаче не се указа къмъ преписката. Управительтъ на Дъсчено-кладенската митница В. Дечевъ изпратилъ въ музея една връзка стари медни монети, които намѣрилъ между другитѣ вещи въ неговата митница, неизвестно отъ кого оставени.

Министерството на нар. просвѣщение изпраща¹) въ библиотеката и музея „два снимъци отъ образцитѣ на българския севастократоръ Константинъ и на дъщерята на Иванъ Александра, Кира Тамара, препратени отъ нашето агенство въ Бѣлградъ чрезъ М-вото на външнитѣ работи. Въ допълнително писмо е казано, че за тѣхъ трѣбва библиотеката да изпрати на агенството 40 лева, които сѫ били броени на живописеца Тителбаха.

М-вото предписва²) директору да предаде подъ разписка на Х. Шкорпила, учитель при Соф. клас. гимназия, намѣренитѣ нѣща въ гробницитѣ при Народното събрание за изучване. Обаче, директорътъ отговорилъ, че не е желателно да се изнасятъ всичкитѣ изкопани старини вънъ отъ библиотеката,

---

¹) Предпис. № 8761 отъ 25. XI. 1888 г.

²) Предпис. № 9332 отъ 12. XII. 1888 г.

защото нѣкои може да се повредятъ, или по невнимание да се размѣнятъ съ други; при това нумизматическата сбирка, както и другитѣ музейни работи още не сѫ проучени, та моли за допълнително нареждане по въпроса.

Министерството изпраща[1]) три стари пушки, останали отъ нѣки си турчинъ отъ гр. Орѣхово — Генджаа.

На 17 февруарий 1889 год. сѫ били изпратени отъ М-вото на народ. просвѣщение на библиотеката хиляда и една (1001) сребърни монети въ групъ, който се отворилъ въ библиотеката съ актъ отъ сѫщата дата. Тоя групъ е билъ донесенъ отъ тогавашния началникъ на отдѣление Д. Ив. Шишмановъ. Актътъ е подписанъ и отъ Такела. Отъ де сѫ взети тия монети и какви сѫ, не е означено нито въ акта, нито въ писмото на М-вото, а съ отдѣлна разписка поддиректорътъ на библиотеката Диамандиевъ потвърждава, че получилъ отъ началника на отдѣление Шишманова единадесеть малки и голѣми алталъци турски и 5 европейски сребърни монети.

Законъ за издирване старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия

Както се каза по-горе, още презъ 1883 год. Иречекъ съ своя обстоенъ рапортъ изискваше отъ Министерството на народното просвѣщение да се загрижи за издирване и запазване на старинитѣ отъ какъвто и да било родъ или видъ. Грижитѣ за запазването на древноститѣ въ добро състояние и пр. сѫ длъжности, които влизатъ въ крѫга на действията на Народната библиотека и музей. Но тъй като библиотеката, безъ законоположения, каквито тогава сѫ липсвали, е била безсилна, затова Иречекъ, за да се „тури край на това немилостиво разхищение на тѣзи скѫпоценнни останки отъ славнитѣ наши прадеди“, по край другитѣ мѣрки, настоява да се помоли „Държавния съветъ“ да състави и издаде законъ, като вземе предвидъ подобни закони отъ други страни. Това искане на Иречека тогава обаче не е могло да се изпълни.

Втори пѫтъ сериозно се повдигна сѫщиятъ въпросъ отъ директора на Народната библиотека и музей В. Д. Стояновъ презъ 1886 година. Съ специаленъ рапортъ[2]) той настоява предъ Министерството на народното просвѣщение за издаването на законъ за събиране и упазване на старинитѣ въ България. Съ не по-слабо чувство и ентусиазъмъ, той, както и Иречекъ, иска да привлѣче вниманието на М-вото да се загрижи за тия „драгоценности“, които все повече и повече изчезватъ и се разхищаватъ. Но и тоя пѫть Миинистерството не е могло да изпълни това важно изискване.

Едва презъ 1889 година обаче М-вото е успѣло да изработи подобенъ законопроектъ и V-ото обикновено народно събрание въ XXV-о заседание на

---

[1]) Предпис. № 9767 отъ 30. XII. 1888. г.

[2]) № 63 отъ 31. V. 1886 г.

27 ноемврий с. г. е приело горецитирания законъ, утвърденъ отъ Н. Ц. Височество съ указъ № 181 отъ 17 декемврий с. г., обнародванъ въ „Държавенъ вестникъ" отъ 17 януарий 1890 год,, брой 13. Тоя законъ състои отъ три отдѣла: I Издирване старини (монети, паметници, статуи, гробници, орѫжия, орѫдия и др.) и документи (рѫкописи, стари печатни книги и пр.); II. Събирание и описване словесни материали (пѣсни, поговорки, гатанки, предания, разкази, обичаи и темъ подобни) и III. книжовни предприятия. Само първиятъ отдѣлъ се отнася до археологическитѣ и други старини. Споредъ тоя законъ „всички неоткрити материали въ старинни предмети, дето и да се намиратъ тѣ, принадлежатъ на държавата". Лицата, които издирватъ подобни материали съ предварително разрешение, получаватъ $^1/_2$ отъ стойностьта на материалитѣ, а притежателитѣ на мѣстото — $^1/_4$ отъ стойностьта. Оценение на материалитѣ става отъ комисия при М-вото. Притежателитѣ пъкъ на стари рѫкописи, старопечатни книги, костюми, монети, орѫдия и др., като ги представятъ въ М-вото, получаватъ възнаграждение, което се опредѣля отъ двучленна комисия, единиятъ членъ — представитель на притежателя, а другиятъ — на М-вото, въ случай на недоразумение — въпросътъ се разрешава отъ Министерския съветъ. Тоя законъ запрещава вече разкопаване за проучване на старини, безъ предваритално разрешение на М-вото; сѫщо той запрещава да се изнисатъ старини изъ държавата безъ разрешение на М-вото; изнасянитѣ скришомъ се усвояватъ отъ държавата безъ всѣко възнаграждение; Министерството командирова чиновници или други лица за издирване на старини.

Съ тоя законъ се положи добро начало, и ние виждаме какъ зачестяватъ праткитѣ до М-вото съ старини.

При разкопаване презъ месецъ октомврий 1889 год. мѣстото за здание на ул. „Витоша" близо до Баня-баши сѫ били намѣрени два археологически камъка — паметници съ грѫцки надписи, а при разчупване съ бомби калето надъ шарения мостъ е била намѣрена сѫщо тъй една каменна старина. За тия находки и за тѣхното прибиране съобщава въ Народната библиотека Софийскиятъ градоначалникъ. По поводъ на тия находки директорътъ на библиотеката пише въ М-вото:[1]) „При рапкопкитѣ за постройки на здания тукъ въ столицата постоянно се откриватъ археологически паметници, отъ които едни сѫ прибрани отъ повѣреното ми учреждение и по нѣмане на мѣсто кѫде да се турятъ, стоятъ на улицата предъ вратитѣ на библиотеката, а други на мѣстата, дето си сѫ и кѫдето сѫ изложени и на вѣтъръ и на дъждъ и въобще на поврѣда. Тѣзи паметници, Г-не М-ре, казва директорътъ Стояновъ, като сѫ отъ голѣма важность, а особно двата, които сѫ отъ втория вѣкъ подиръ Христа, трѣбва да се побърза съ прибирането и нареждането имъ, а пъкъ, както казахъ по-горе, въ повѣреното ми учреждение нѣма мѣсто за такива паметници, заради това, най-добре ще бѫде да се построи отъ дирекцията на общественитѣ сгради привременно една дъсчена барака на едно кюше отъ мѣстото срѣщу Военното училище, което съ указъ отъ 1885 г., — безъ да спомене, обаче, № и дата на указа, — е опредѣлено за постройка на помѣщение на Народ. библиотека и музей. Бараката да обема 200 кв. метра мѣсто — 20 на дължина и 10 на ширина, отгоре да бѫде покрита съ керемиди, отъ всѣка страна да има по нѣколко малки прозорчета, отъ тѣсната страна да има две голѣми врати, противоположни една на друга, презъ които да може да минава кола, и да бѫде подпрена отдолу само съ диреци, поставени близо единъ до другъ". М-вото обаче отговорило[1]) че трѣбва директорътъ да търси друго помѣщение, защото то, М-вото, не е съгласно да се строи барака. Въ отговоръ на това директорътъ съобщава на М-вото, че обиколилъ самъ всички по-удобни мѣстности въ столицата, принадлежащи на държавата и града и не намѣрилъ по-удобно мѣсто отъ това въ двора на зданието, дето по-рано е била Народната банка и което сега служело за помѣщение на девическа гимназия, — на което директорътъ е съгласенъ, — и моли за одобрение, за да се приберать паметницитѣ, но все пакъ ще трѣбва, казва той, поне дъсченъ покривъ отъ два метра високъ на мѣстото, дето ще се „умѣстятъ" паметницитѣ и запазватъ поне отъ дъждъ; това нѣма да струва повече отъ 50 или 100 лева, които директорътъ ще вземе отъ своитѣ канцеларски кредити. При това градското общ. управление, което сѫщо се интересува не малко за увардване на тукашнитѣ археол. паметници, може да подари нуждннтѣ дъски и греди — кметътъ се врекълъ вече за покрива отъ ветия свой дървенъ материалъ, що го ималъ натрупанъ около старата джамия, преобърната черква Св. София и тогава градежътъ, безъ съмнение, ще струва много по-малко. М-вото, обаче, предписва[2]) на д-ра, но едва следъ единъ месецъ, да се погрижи и потърси друго мѣсто, защото при девическата гимназия по никой начинъ не може да бѫде сгодно за подобна цель. И отъ тоя отговоръ директорътъ не се отчаялъ и поставилъ на предписанието резолюция: да се потърси друго мѣсто и да се отговори.

---

[1]) Рапортъ № 226 отъ 13. X. 1889 г.

По това време въ библиотеката се мѣрва вече Такела. Дали М-вото, обаче, го е назначавало въ билбиотеката, не е ясно.

Но къмъ края на 1889 година, то запитва директора на библиотеката, разрешавалъ ли е Такелу отпускъ;[3]) директорътъ съ очудване слага резолюция върху това предписание, че не е разрешавалъ подобно нѣщо, понеже не му е съобщавано, че Такела е неговъ подчиненъ. Съ заявление отъ 1/13 ноемврий 1887 г. Такела пише на френски д-ру на библиотеката, че следъ като изследвалъ внимателно представенитѣ отъ колекциитѣ на Теодориди — отъ С. А. Vaccaro, отъ Пловдивъ, съ писмото му отъ 10/22 ноем. с. г. въ библиотеката 224 стари монети (93 златни, 32 сребърни и 87 бронзови), произходещи отъ 78 императори и цезари и 13 императрици, отъ Аркадиуса до Мухамедъ II включително, съобщава, че тия монети сѫ съхранени въ добъръ видъ и че златнитѣ монети сѫ съ съвършенъ монетенъ печатъ и че такива не може лесно да се намѣрятъ въ търговията и следов. предлага да се откупятъ. Все пакъ вижда се, че Такела ще да е билъ прикомандированъ при музея въ Народната библиотека, защото презъ мартъ месецъ 1890 год. той иска 10 дни отпускъ, какъвто му се разрешава отъ директора, трѣбва му се заплата и пр. Въ рапорта на директора до М-вото (№221 отъ 7/IX 1890) Такела е нареченъ „чиновникъ по нумизматическата сбирка“ при библиотеката, като при това се казватъ за него „лестни думи“ — „по добросъвестното му изпълнение на службата си“. Въ рапорта си отъ 17 ноем. 1890 година директорътъ В. Д. Стояновъ предлага да се установи Такела отъ нова година за редовенъ и постояненъ чиновникъ въ библиотеката, като хранитель на старинитѣ при музея, понеже работѣлъ „съ примѣрна вѣрность и прилежание“ въ учреждането и у дома си, още повече че познавалъ чужди езици и щѣлъ да помага при изработване каталозитѣ на книгитѣ.

---

[1]) Предпис. № 8749 отъ 21. X. 1889 г.

[2]) Предпис. № 9735 отъ 29. XI. 1889 г.

[3]) Предпис. № 9909 отъ 8. XII. 1889 г.

Понеже въпросътъ за помѣстване на ареологическитѣ паметници — по проекта на директора, остава откритъ, М-вото въ началото 1890 година му предписва да намѣри готово помѣщение за прибиране на разпръснатитѣ и още не скѫтани археологически паметници. Директорътъ отговорилъ, че нѣма подобно мѣсто, освенъ срѣщу голѣмъ наемъ, та най-добре би било да се приберагъ паметницитѣ въ двора на класическата м. гимназия или на Държавната печатница, като се наслагатъ съ надписитѣ надолу върху дървени дълги греди, поставени паралелно. Най-сетне М-вото се съгласява да се „скѫтатъ“ тия паметници така въ двора на клас. гимназия, както предлага директорътъ, но „ако е увѣренъ, че нѣма да се повредятъ!“

Министерството на нар. просвѣщение изпратило[1]) до д-ра на Нар. библиотека — за музея — една кутийка съ 40 сребърни стари български и сръбски монети и 23 стари венециански и друга кутийка съ книжки, върху които се намиратъ отпечатъци отъ византийски стари монети, заедно съ единъ каталогъ на една сбирка отъ византийски монети отъ времето на Константина Велики до падането на Цариградъ, съ поржка да се предаде всичко това на Такела да го разгледа и сравни съ нумизматическата сбирка при музея въ библиотеката, за да види отъ кой видъ не се намиратъ въ него и има нужда да се купятъ, като сѫщевременно опредѣли, каква цѣна би могло да се даде за всѣка една такава монета. Разглеждането на тая работа трѣбва да се свърши най-много въ продължение на 4—5 дни и после всичко да се върне въ М-вото съ мнението на Такела. Въ сѫщото време се изпраща отъ М-вото и една голѣма сребърна монета „Александъръ“, която сѫщо да се предадѣла на Такела за разглеждане. Всичко това е било извършено отъ Такела, съгласно нареждането на М-вото.

---

[1]) Предпис. № 312 отъ 15. I. 1900 г.

Съ предписание № 1025 отъ 23. II. 1890 г. М-вото изпратило две статуйки отъ Теракота и 50 стари монети, намѣрени и купени въ Македония, за които споредъ оценката на Такела, трѣбвало директорътъ да заплати на продавачитѣ зографи Марко Миновъ и Теофилъ Миновъ отъ Галичникъ 110 лева. Старинитѣ били намѣрени при с. Щърбаново, Петричко, при мѣстностьта „Кожухъ“, дето се слива р. Струмица въ Струма или Карасу. Тамъ се намирали остатъци отъ старовремски сгради въ земята, дето сѫ намирани и старини монети и пр.

Презъ следния месецъ мартъ М-вото изпраща на директора за съхранение въ повѣрения му музей единъ печать съ буквата R и единъ ключъ, „принадлежащи на покойния народенъ труженикъ Раковски“.

Съ заявление отъ 3 юлий 1890 година нѣкой си Атанасъ Николовъ, родомъ отъ Стара-Загора, до директора на Народната библиотека и музей въ София, като съобщава, че презъ 1885 година при теглене лотария въ Виена му се паднала една доста добре изработена съ бои картина въ рамка, отъ живопитецътъ Juliusz Kossar, — 1885 г., работена отъ него въ разстояние на три години, и, когато му се паднала, още не била довършена, първоначално била оценена за 1500 лева, — представяща столичния конски пазаръ на града Краковъ, въ мѣстностьта на стария царски дворецъ, отъ който едвамъ се виждатъ останки, и при всичко че много хора сѫ искали да я купятъ отъ него на доста добра цена, но той все отказвалъ, понеже не му е била за проданъ, а заминавайки сега отъ София за чужбина, „на радо сърдце я поднася“ на директора въ даръ на повѣрения му музей, дето моли да се закачи на видно мѣсто за „взглядъ на почитаемата публика и дето трѣбва да се дълговременно съхранява, тъй като тя е единствений оригиналъ отъ който сѫ много други малки слаби копия извѣли и напечатали“. Тая картина на почтенния „подаритель“ А. Николовъ и до днесъ се съхранява въ Народната библиотека, безъ да се знаеше нейния произходъ и какъ е попаднала въ библиотеката. Кой е, обаче, тоя А. Николовъ, не може да се заключи отъ заявлението му, нито отъ писмото, което директорътъ му отправилъ сѫщия день и въ което той казва, че съ „драгость“ иде да му поблагодари за хубавата полска картина, която ималъ добрината да подари на повѣреното му учреждение и която получилъ заедно съ заявлението му отъ „днешно денословие“.

Съ писмо № 136 отъ 24 май 1890 год. директорътъ на библиотеката В. Д. Стояновъ засвидетелствува получаването въ повѣреното му учреждение предаденитѣ отъ българския дипломатически агентъ въ Цариградъ Д-ръ Г.

Вълковичъ единадесеть снимки „по завещанието на отличния нашъ родолюбецъ, покойний З. Сарооглу, а именно: а) две снимки отъ плика, въ който е било вложено завещанието; б) две снимки отъ едно писмо до Негово Високопреосвещенство Митрополита Григория въ Русе отъ покойния завещатель; в) шесть снимки, върху които се излага самото истинско завещение; г) една снимка, върху която се излага подложното завещение и д) две брошури върху процеса по споменатитѣ завещания". Де сѫ дѣнати, обаче, тия нѣща, отъ архивата на Народ. библиотека, нищо не може да се разбере и узнае.

Въ началото на месецъ юний 1890 год.,[1]) Софийското градско общинско управление изпратило на директора на библиотеката „намѣрения съ разни древни надписи камъкъ въ основитѣ на строящето се отъ Самуилъ Юсефъ Мишуламъ здание на Дондуковъ булевардъ". Отговаряйки за получаването на тоя паметникъ[2]) съ „елински древенъ надписъ", директорътъ не можелъ да не изкаже на Софийското градско общинско управление „душевната си радость и благодарение за отличната му ревность", съ която се грижело между другото и за съхраняване на разнитѣ древни паметници, що се откриватъ изъ столицата. „Основанъ, казва директорътъ, на тая Ви примѣрна ревность, азъ смѣя да Ви наумя, че е много желателно да побързате съ благоразпореждането за надлежното разчистване и уравнение мѣстностьта около Гюлъджами, този най-старъ и най-важенъ черковенъ паметникъ, що е могълъ и до нинѣ да уцѣлѣе доста добре въ най-новия престоленъ градъ на България, както и за снабдяване тая наша драгоценна свѣтиня съ врати, за да се заключва и да се завардва по-добре, най-сетне и за съвършенното ѝ стягане отъ вънъ и отъ вѫтре, за да не се подлага вече на никакво порутвание. Разбира се отъ само себи си, че Гюлъ-джами като едновремешенъ християнски храмъ, посветенъ на Св. Георгия, единъ отъ бившитѣ първостепенни митрополитски храмове въ първото и второто българско старо царство, ще трѣбва да се възобнови по стария си видъ и да се посвяти пакъ на стария Свети Геогрий. Но това може да стане по-нататъкъ, когато му докарате редътъ и заповѣдате на вещи художници — архитекти за да направятъ нужнитѣ предварителни щудии за тази цель".

Съ последующъ рапортъ директорътъ увѣрява Министерството, че синътъ на Такела му съобщава отъ Пловдивъ, че въ управлението на тамошната библиотека е предоставена за откупване една стара римска, много рѣдка монета, кована въ едновремешна Варна (Odessus) и каквато не се намирала въ Британския музей, ала въ Пловдивския имало отъ нея единъ екземпляръ, купенъ за едно бѣло меджедие отъ едного турчина. Споредъ Mionnet, тая монета струвала 600 лева, и нейниятъ стопанинъ искалъ за нея 5 лири, но могло да я отстѫпи за 4—5 наполеона. Самъ г. Такела намѣрявалъ за „благословно" да се купи тая монета непремѣнно за музея на столицата; директорътъ сѫщо настоява за откупването на тая монета, Министерството сѫщо предписало, щото г. Такела да даде писменно своето мнение за стойностьта на монетата. И вследствие на това Такела далъ следното мнение за тоя екземпляръ: trés bien conservé, de la monnaie autonome en argent de la ville d'Odessus (Varna) l'unique existant en numismatique. C'est un tetradrachme du module de 10 (échelle Mionnet) datant du III. siècle avant l'ère chretinne, d'un travail artistique trés-appréciable. En voici la description:

---

[1]) Писмо № 6402 отъ 7. VI. с. г.

[2]) Писмо № 160 отъ 20. VI. с. г.

Avers „Tête barbue de Jupiter, à droite.

Revers „ΘΕΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΚΥΡΣΑ, — ΟΔΗΣΙΤΩΝ. — Jupiter Sérapis debout à gauche tenant une patère de sa main droite et une corne d'abondance de la gauche.

По-нататъкъ той казва, че музеитѣ — Британски, Лувръ и Атинския сѫ лишени отъ тая монета; единъ екземпляръ отъ нея сѫществува въ нумизматичния кабинетъ въ Виена. Тъй като Пловдивскиятъ музей притежава вече единъ хубавъ екземпляръ отъ тая твърде рѣдка монета, то нека да се набави тя и за Софийския, като поставя цената ѝ на 600 лева. М-вото разрешило да се купи тая монета за музея въ София.

Презъ 1890 година управлението на Народната библиотека е дало следнитѣ сведения относно осигуровката на музейнитѣ предмети:

221	гръцки сребърни и бронзови стари монети	fr.	2283
161	сребърни разни стари монети отъ Римската репубика	„	848
868	разни сребърни, бронзови и една златна — стари монети отъ Римската империя		2520
262	византийски разни златни, сребърни и бронзови монети	„	9602
33	югославянски разни сребърни стари монети	„	300
27	разни сребърни и една отъ тѣхъ златна монета отъ срѣд. вѣкове	„	250
		fr.	15803

Разни археологически сбирки при музея, състоящи отъ 115 предмета fr. 5000.

Въ това число, по всѣка вѣроятность, влизатъ и всички прибори („такъми"), прибрани отъ конака на бившия последенъ гл. управитель на Южна България.

Съ предписание № 2665 отъ 9. IV. 1891 год. М-вото препраща на директора на Народ. библиотека намѣренитѣ отъ жителя въ с. Биримирци (Софийска околия) Атанасъ Петровъ, когато копалъ окопъ на свое мѣсто, 72 стари сребърни монети, съ порѫка да избере и укаже, кои отъ тѣхъ трѣбва да се купятъ за музея. Директорътъ отбралъ само 9, които стрували 5 лева, а другитѣ 63 върналъ; наскоро М-вото изпраща още 4 сребърни „антики", една връзка отъ 9 печати на българскитѣ опълчения, споредъ приложената снимка, която обаче на се указа; 53 медни монети, намерени въ с. Афлатларъ, Силистренско, които, обаче, директорътъ, по мнение на Такела, върналъ, понеже били изтрити и въ музея имало подобни.

Д. Е. Такела, както се изтъкна по-горе, освенъ че управлявалъ Пловдивския музей, но е билъ уредникъ на нумизматичната сбирка въ Софийския. Отивайки въ Пловдивъ, той е вземалъ съ себе си ключа на нумизматичния кабинетъ и е запечатвалъ кабинета съ свой печатъ, но е поискалъ да се установятъ, при евентуалность, отговорноститѣ презъ неговото отсѫтствие, защото при музеитѣ, гдето има скѫпоценности, сѫ възможни кражби, както е станало презъ 1837 и 1887 въ Парижъ и Атина. И за това той, Д. Е. Такела като бивши нумизматикъ при Нар. библиотека, съ протоколъ отъ 29 май 1891 година предалъ нумизматичната сбирка на новия поддиректоръ на библиотеката Д. Ц. Коцовъ, състоеща отъ

I. Записани въ инвентарната книга:

а) Гръцки монети, отъ които	сребърни	57	всичко
	бронзови	519	= 574 монети
	билонови	3	
б) Римски републикански, отъ които	сребърни	243	= 243 „
в) Римски императорски, отъ които	златни	2	
	сребърни	596	= 999 „
	бронзови	399	
	билонови	2	
г) Византийски, отъ които	златни	101	
	сребърни	37	= 270 „
	бронзови	132	
			2091

II. Незаписани въ инвентарната книга южнославянски и турски монети отъ срѣднитѣ вѣкове:

златни	8	
сребърни	91	= 102 „
медни	3	

Всичко монети . . . 2193

На 15 май 1891 година сѫ били намѣрени въ с. Трекляно, Босилеградска околия, въ мѣстностьта „Уйненъ долъ“ следнитѣ старини:

2 златни монети на голѣмина колкото австрийска жълтица (минецъ)
7 сребърни „ „ „ приблизително колкото петолевки
7 „ „ „ „ колкото старитѣ цванцови

19 сребърни монети, сѫщо такива по-дребни 9 парчета чапрази сребърни
2 обици съ трепеталки отъ нанизъ, сѫщо сребърни
2 „ крѫгли, едната като звезда, а другата кръсте тоже отъ нанизъ
2 парчета отъ пръстенъ
1 гривна цѣла сребърна
1 парче отъ гривна

всичко 52 парчета, намѣрени отъ Василъ Стоичковъ, 11 годишно момче отъ Трекляно, и препратени въ М-вото на нар. просвѣщ. въ София, отдето пъкъ — въ музея. Отъ тия находки библиотеката, по всѣка вѣроятность, по преценка на Такела, взела само 17 парчета старини за 45 лева и 16 монети за 35 лева, всичко за 80 лева. Върнати сѫ на притежателя, споредъ нареждането на М-вото, 19 монети, между които и една златна.

На 7, 19 и 21 юний едно следъ друго М-вото на нар. просвѣщение изпраща на библиотеката 1) намѣренитѣ при с. Власи (отъ Георги Наковъ и Димитъръ Тодоровъ), Царибродско, 5 сребърни голѣми монети, 41 разни монети, единъ голѣмъ пръстенъ, 6 малки пръстени, единъ кръстъ и едно сребърно копче; 2) намѣренитѣ въ мѣстностьта на с. Върбица, Царибродско, 17 сребърни монети, съ нареждане да се прегледатъ и които отъ тѣхъ сѫ потрѣбни за музея, да се оценятъ и заплатятъ, а другитѣ да се върнатъ; отъ първитѣ сѫ взети за музея 4 ср. и 1 бронз. монета за 14 л. и копчето и пръстена за 5 л. или всичко за 19 лева, а отъ втората находка само 8 за 12 лева; 3) намѣренитѣ въ една нива на с. Равна, Провадийска околия, три златни и единадесеть стебърни монети, отъ които сѫ взети 1 златна за 12 лева; 4) една стара златна монета „Филипосъ“, намѣрена въ Акбунарското землище, Сливенски окрѫгъ, откупена за 20 лева; 5) намѣренитѣ 14 стари монети въ околностьта на с. Крепча, Поповска околия, отъ тѣхъ за музея сѫ взети само 5; 6) намѣренитѣ въ околностьта на с. Дуранъ, Разградско, 48 голѣми и 43 малки стари монети, отъ които сѫ взети 27 голѣми за 100 лева и 21 малки за 16 лева, а останалитѣ — върнати; 7) препратенитѣ чрезъ Разградския окр. управитель две бронзови статуйки, едната — „богътъ на изобилието“ а другата — „Херкулесъ“, намѣрени първата въ замлището на с. Крепча Поповска околия, въ мѣстонстьта „Шаипъ мезаръ“ въ една нива, дето се виждали дувари отъ стари сгради; втората — въ землището на с. Любленъ, сѫщата околия, въ мѣстностьта „Алмалѫ-хендекъ“, — и дветѣ статуйки били откупени за 40 лева. Отъ М-вото на финансиитѣ били изпратени презъ августъ 1891 год. седемь сребърни и 54 медни монети, отъ които музеятъ задържалъ една сребърна и 4 медни, а другитѣ — върнати.

При все че бѣ предалъ музейната сбирка на поддиректора Коцова, Такела все още е на служба въ музея при Народната библиотека, както и въ Пловдивъ, гдето той често си отива, понеже тамъ е семейството му. Защото презъ месецъ юний той иска отпускъ, за да отиде въ Пловдивъ, гдето професорътъ отъ Берлинъ Б. Пикъ ще проучава монетната сбирка, както и Софийската.

Отъ Видинския окр. управитель сѫ постѫпали въ музея три тасчета и единъ потиръ, църковни утвари, намѣрени въ Бѣлоградчинска околия; тѣ сѫ били оценени за 300 лева и задържани за музея, съгласно мнението на Такела; отъ Варненския окр. управитель — единъ стариненъ мечъ, намѣренъ въ с. Куюджукъ, Варненска околия; отъ Търновския окр. управитель: две малки четверожгълни плочи, на една отъ които е издѣланъ бога на силата, а на другата — единъ всадникъ, — намѣрени въ землището на с. Бѣла Черкова, Паскалевска околия, и нѣколко бронзови монети около стария Никюпъ (Никополисъ); отъ българското дипломатическо агентство въ Цариградъ купени за музея: една златна монета Антиохусъ I за 10 т. лири, една златна монета Antiochus III — за 15 т. лири, една златна монета Demetrius за 10 т. лири, една монета ΟΔΗΣΙΤΩΝ за 300 лева и 8 разни византийски монети за 720 лева; Сливенскиятъ окр. управитель (презъ м. май 1892 г.) изпраща намѣренитѣ отъ сливенския житель Тодоръ Г. Каловъ, когато е правѣлъ зданието си, 16 стамбола златни, една масѫрска златна, една златна костадинка, една руска медна монета отъ 1781 г. и други три разни медни монети; отъ Министерството на Финансиитѣ (презъ май с. г.) — три златни медали за споменъ на откриването на желѣзницата Ямболъ — Бургасъ, подаръкъ отъ Виенския гравьоръ Иоаханъ Швертнеръ, въ нарочно направена за тѣхъ кутия; отъ Ловчанската окрѫжна постояна комисия две цѣли и една счупена гривна, намѣрени въ Ловечъ при разкопаване мѣстото за окрѫжно здание—тамъ се указали гробища; здравитѣ гривни били на пищѣлната кость на рѫката; Министерството на народното просвѣщение изпраща за музея три стари икони и две тасчета старини, намѣрени въ землището на с. Юпени, Ново-загорска околия, отъ жителя на това село Ставри Маноловъ, въ мѣстностьта „Махмудъ Бунаръ“, гдето е имало старо здание, на което само основата още се виждала; сѫщото Министерство изпраща една статуя, издѣлана на мраморна плоча, намѣрена отъ Кр. Петровъ отъ с. Опицвѣтъ, Искрецка околия, въ мѣстностьта „Изворъ“, Опицвѣтски районъ; сѫщо — една статуя камъкъ съ надписъ и две пръстени мастилници, намѣрени при разкопаването на една могила въ мѣстностьта на с. Акчаръ; сѫщо две шпора, две стрели, една часть отъ ризница и една часть отъ неизвѣстна старина въ форма на малка стрела, намѣрени отъ разни лица въ с. Куюджукъ, Варненска околия, въ мѣстностьта „Слама Канара“; сѫщо — 528 медни монети, изровени край нивата на Господинъ Ивановъ, отъ с. Караджиларъ, Хаджи-Елеска околия, изпратени отъ Хасковския окр. управитель; сѫшо — „единъ знакъ за калпакъ, намѣренъ надъ с. Драгоево, на връхъ планината „Суходолъ“, граничаща съ Преславската гора, гдето имало стара крепость, намѣренъ отъ свещеника на с. Каспичанъ, Н.-Пазарско, К. Миневъ; сѫщо — едно сандъче съ капакъ, намѣрено въ мѣстностьта на с. Дишъ — Будакъ, Балчишко, заедно съ кости въ него, както и друго мермерено камъче, основа на стълбъ; сѫщо отъ финансовото министерство (юний 1892 г.) — първиятъ отпечатъкъ на сребро отъ новонасѣченитѣ 5-левови сребърни монети съ ефижията на Н. Ц. В. Князътъ; сѫщо отъ Министерството на просвѣщението — единъ сандъкъ съ 25 кѫса строшени мраморни издѣлки, намѣрени при разкопаване на старинитѣ при с. Гьозекенъ, Анхиалска околия; сѫщо— две каменни статуи, намѣрени въ землището на с. Горна Гращица, Кюстендилска околия, въ мѣстностьта „Калето“ и „Грамада“ на дълбочина 7 ½ метра; сѫщо — единъ счупенъ на две половини камъкъ — старина, намѣренъ въ с. Гигенъ, Никополско; сѫщо — 47 стари монети почти еднакви, намѣрени въ околностьта на с. Любленъ, Разградско; сѫщо намѣренитѣ отъ Пана Велева отъ с. Ресилово, Дупнишко, старини: единъ омивалникъ отъ 8 кѫса, единъ ибрикъ отъ 4 кѫса, една лъжица, единъ златенъ прѫстенъ съ надписъ П, подчеркнатъ съ две линии съ разни знакове, една златна халка, две златни пителки, едно парче златно петелково и едно златно парче въ форма на сърце — да се оценятъ и купятъ; оценени и изплатени за 75 лева. Тия старини сѫ били намѣрени въ градината на Велева, когато копаела, гдето открила трапъ въ видъ на гробъ, отгоре съ плоча, подъ която сѫ били споменатитѣ старини.

На 7. II. 1892 год. Ст. Стамболовъ, председатель на министерския съветъ и министъръ на вѫтрешнитѣ работи, изпраща чрезъ Луканова една монета за народния музей. Пратена за да бѫде прегледана отъ Такела, последниятъ разтълкувалъ надписа ѝ, който е билъ еврейски и гласѣлъ: „Нѣмай други богове, освенъ мене“. Такела дава мнение, че това ще да е възпоменателна монета, сечена недавна отъ нѣкое еврейско общество, или монета, сечена да се спекулира съ нацоналнитѣ чувства на евреитѣ. Поради това тя нѣма нумизматична стойность, освенъ нейниятъ стилъ на художествена изработка. Вследствие на това, директорътъ поставилъ резолюция върху писменото мнение на Такела, — да се постави въ нумизматичната сбирка като куриозъ.

В. Добруски, директоръ на Народния музей въ София.

Съ предписание № 7926 отъ 5 септември 1892 год. Министерството на народното просвѣщение уведомява директора на Народ. библиотека, че съ приказъ № 598 се прикомандирова първостепениятъ учитель при Софийската държ. клас. гимназия В. Добруски, отъ 1 с. м., да изпълнява длъжностьта „директоръ на Народния музей“, като се задължава директорътъ на библиотеката да му предаде по описъ всички предмети, които сега се намиратъ въ музея. Предаването е станало на 23 септемврий по списъкъ и актъ, именно:

Списъкъ на стари монети, утвари, статуи и разни други археологически нѣща въ Музея на Б. Н. Библиотека.

Подписанитѣ В. Д. Стояновъ, директоръ на Софийската Народна Библиотека и Музей и В. Добруский, назначенъ за Директоръ на Музея, съгласно предписанието на Министерството на народното просвѣщение отъ 5 септемврий текущата година подъ № 7926, първий отъ насъ прѣдаде, а вторий прие по настоящий списъкъ всичкитѣ старини находящи се въ Музея и заведни въ него подъ №№ 1 до 165 включително, освенъ картинитѣ и портретитѣ забѣлѣжени подъ № 33, които оставатъ въ Библиотеката. Прѣдметитѣ, отбѣлѣжени подъ №№ 16, 19, 35, 66, 67, 98, 101, 102, 144 и 149 сѫ изгубени или погрѣшно записани.

Настоящия списъкъ е направенъ въ два еднообразни екземпляра, отъ които единий остава въ архивата на Библиотеката, а другий въ архивата на Музея.

23 септемврий 1892 година.

Предалъ Директоръ
В. Д. Стояновъ

Печатъ

Приелъ Директоръ
В. Добруски

Съ това вече се поставя музейната сбирка на самостоятелни начала и се обособява като Археологически музей, съ самостоятелна, отдѣлна дирекция.

Презъ 1892 година сѫ били набавени 23 желѣзни каси за подведомственитѣ на Министерството на народ. просвѣщение учреждения — училища, пансиони и пр., отъ Виена отъ фирмата Ф. Вертхаймъ, чрезъ столичния комисионеръ Алеко Шишмановъ. Между тия каси фигурира на първо мѣсто каса № 8 за Народната библиотека въ София, за 1280 лева, като е предписано на надлежнитѣ учреждения за по-голѣма сигурность да изпратятъ вторитѣ ключове въ държавното съкровище на Министерството на финанситѣ, понеже ако и тия ключове стоятъ у тѣхъ, има опасность да бѫдатъ откраднати и пр. Тая каса е била предназначена за музея, понеже е необходима за запазване скѫпоценнитѣ предмети и старини. Съ специално писмо № 254 на 12. XII 1892 г. тая каса е била изпратена отъ директора на Народната библиотека на директора на Народния музей; директорътъ на последния съ специаленъ рапортъ № 31 отъ 15. XII. 1892 г., написано вече на бланка „Народенъ музей“, отговаря за получаването ѝ; касата е била пренесена отъ Народната библиотека въ канцеларията на Народния музей, като сѫ били предадени и ключоветѣ ѝ.

Въ началото на следнята 1893 год. новиятъ директоръ на музея порѫчва чрезъ Министерството на народ. просвѣщение, а последното чрезъ директора на Народната библиотека единъ списъкъ на книги по византийското изкуство, архитектура и история, на брой 86 и на стойность 1362 лева, и директорътъ В. Д. Стояновъ веднага ги порѫчалъ, а презъ априлий 1893 год. директорътъ на Народната библиотека изпраща на Народния музей описъ на 86 книги за библиотеката на музея.

Въ отсѫтствие на директора на музея, замѣстя го директорътъ на народната библиотека.

Презъ юлий месецъ 1893 год. Министерството на народ. просвѣщение командировало директора на библиотеката В. Д. Стояновъ и нумизматика Д. Е. Такела въ гр. Вратца, за да прегледатъ старинитѣ, които тамошния житель Тодораки Димитровъ Хаджийскиималъ събрани; нѣкои той щѣлъ да подари, а другитѣ — да се оценятъ и откупятъ. В. Д. Стояновъ и Такела отиватъ въ Вратца и изпращатъ чрезъ Вратчанския околийски началникъ 4 сандъчета съ старини въ Софийската библиотека. Въ що се състоятъ тия старини, обаче, къмъ преписката нѣма нищо отбелязано и по-вече въ архивата на библиотеката не се намѣри за музея.

Както се знае, музеятъ, като напълно самостоятелно учреждение, започва да сѫществува отъ 1905 г., когато на 18 май с. г. е станало неговото тържественно откриване при присѫтствието на Н. Ц. В. Княза, министритѣ и други лица. Отъ произнесената тогава отъ директора Добруски речь се вижда, че музеятъ, чийто персоналъ се е състоялъ отъ директоръ, нумизматъ и секретарь и се е помѣщавалъ, както и до сега, въ Буюкъ-джамия, презъ 1893 год. е притежавалъ 165 археологически, етнографически и други предмети. По-богата е била нумизматичната сбирка, която е съдържала 2563 монети, събирани въ продължение на 12 години; отдѣлътъ за художественитѣ произведения — 184. А цѣлиятъ археологическо-художественъ и исторически отдѣлъ на музея съдържалъ 9200 числа, а заедно съ нумизматическата сбирка — 22642 броя, ведно съ документитѣ на възраждането. 1)

II. Естествено-наученъ музей.

Понеже се е смѣтало, че при музея въ Народната библиотека ще има естествено-наученъ музей, — сбирка отъ животни, Т.-Пазарджишкиятъ околийски началникъ изпраща съ писмо № 693 отъ 31. I. 1889 год. въ една кутия едно мъртво канарче за държавния музей, което директорътъ на Народната библиотека В. Д. Стояновъ препратилъ въ мѫжката гимназия. Наскоро сѫщиятъ околийски началникъ изпраща една патица и единъ великолѣпенъ орелъ, за които директорътъ му благодари най-горещо за тоя драгоцененъ даръ, съ който се

---

1) Гл. сп. Учил. Прегледъ, год. 1905, стр. 770 и след. „Откриване на Народния музей въ София“.

полага начало на зоологически отдѣлъ при тукашния държавенъ музей, но съ които се постѫпва по сѫщия начинъ, както и съ канарчето, — това е станало съ разрешение на Министерството.

Това канарче, както и последнитѣ две птици, както и пратената въ последствие дива мисирка, сѫ първитѣ, началнитѣ заложби на въпросния музей; тия птици, следователно, „прехвръкватъ„ въ библиотеката и пробуждатъ идеята за зоологически музей. Но понеже библиотеката не е разполагала съ препараторъ, пратила ги е въ мѫжката гимназия при другитѣ зоологически сбирки, които бѣха предадени по-рано на гимназията, но които сѫ били притежание на библиотеката. Както се знае, тоя отдѣлъ не се разви въ самостоятеленъ музей, още повече, че съ идването на князъ Фердинанда въ България презъ 1887 година, по неговъ личенъ починъ, се основа днешния Царски естественонаученъ исторически музей.

III. Етнографски музей.

Макаръ и споменатитѣ по-горе етнографски материали, събрани по случай юбилея на Александъръ II, Царя Освободителя, не послужиха за начало на етнографически отдѣлъ при музея, но въ последствие.

Такива материали сѫ били събирани повечето при случай, а не системно и сѫ съставяли отдѣлни сбирки при Археологическия музей. Пакъ по инициатива на м-ра на народ. просвѣщение Д-ръ Ив. Шишмановъ, и Етнографскиятъ музей се отдѣли презъ 1906 год. като самостоятелно учреждение и за пръвъ неговъ директоръ бѣ назначенъ Д. Мариновъ. И така едва следъ 25 години се осѫществи идеята на К. Иречекъ, изказана въ споменатото негово изложение за музея, — откриване и на индустриаленъ отдѣлъ.

1614—1933